هشت بهشت

۱۰۸۵ – ۱۱۱۸ھ

از

ملّا عبدالحکیم عطا تتوی

بمقدّمہ

سید حسام الدین راشدی

سید جان علی شاہ رضوی النقوی الجاکری
ابن السید سردار علی شاہ رضوی النقوی
گوٹھ میر جان اللہ شاہ رضوی
روہڑی سندھ
پاکستان
مورخہ 196[illegible] عیسوی

هشت بهشت

(۱۰۸۵-۱۱۱۸ھ)

از

ملا عبدالحکیم عطا تتوی

بمقدمه

سید حسام‌الدین راشدی

شایع کرده :
سندی ادبی بورد
حیدرآباد
۱۹۶۳ع

نشر کرده
سید میران محمد شاه
(سابق سفیر دولت پاکستان در هسپانیا)
دبیر اعزازی انجمن سندهی ادبی
۳- سول لین - حیدرآباد سند (پاکستان).

طبع اول ۱۹۶۳ء
بها: ۶-۰۰

باهتمام علی نواز وفائی
در وفائی پرنتنگ پریس، پاکستان چوک
کراچی (پاکستان) طبع شد

مرام ناشر

این کتاب در سلسلهٔ نشرات انجمن سندهی ادبی، تحت برنامه "وسائل تکامل تاریخ و ادبیات ملی" ترتیب و طبع گردید. بر خوانندگان محترم پوشیده نیست، که بسا آثار گرانبهای عربی و فارسی از طرف محققین بزرگ سندهی، در زمینهٔ تاریخ و سیر و حدیث و تصوف و ادب و شاعری نوشته شده، و تا کنون برخی از آن بصورت مخطوطات در زوایای کتب خانهای شخصی، بطاق نسیان افتاده اند.

این انجمن میخواهد که چنین آثار گزیده را از گوشهٔ تاریکی و گمنامی بر آورد، و بنظر ارباب ذوق و دانش برساند. و در مدت هشت سالیکه این برنامه از ۱۹۵۶م تا ۱۹۶۴م دوام میکند، در نظر داریم که (۴۱) کتاب عربی و (۳۰) کتاب تاریخی فارسی و (۷۵) کتاب شعر و ادب فارسی و (۷) کتاب اردو و (۶) کتاب انگلیسی را طبع و نشر نمائیم.

کتابیکه که اکنون بخوانندگان گرامی تقدیم می شود، از سلسلهٔ نشریات فارسی پانزدهم است و از جملهٔ آثاریکه تاکنون بطبع و نشر آن موفق آمده ایم، بیست و دویم کتاب شمرده میشود، که اینک از نظر خوانندهٔ عزیز میگذرد.

اعتــراف

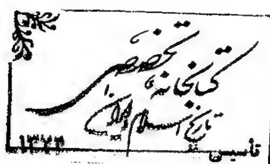
انجمن سندھی ادبی، از مساعدت مالی وزارت معارف حکومت پاکستان، که از روئی کمال معارف خواهی در راه طبع و نشر سلسلهٔ مطبوعات این انجمن فرموده است، خیلی متشکر بوده و این اقدام نیکو را بنظر استحسان می نگرد.

فهرست مندرجات

مثنویات هشت بهشت (متن)

مقدمہ

آغـاز

ٺٽي جي مشهور ۽ باڪمال فارسي شاعر، ملا عبدالحڪيم عطا جي ديوان جو هڪ نهايت ناقص ۽ زبون نسخو، اڄ کان تقريباً اٺ سال کن اڳ، اسانکي ٺٽي جي پراڻن ذخيرن جي اٿل پٿل ڪندي مليو. ديوان شاعر جي پنهنجي هٿ اکرين لکيل هيو، ليڪن حاشئي خواه متن جا زياده تر شعر انهيءَ حد تائين ضايع ٿيل ۽ وچ مان ٽُڪيل هوا جو انهنجو پڙهڻ لفظن ۽ اکرن جو پروڙڻ، هڪ ڪٺن ڪشالي جو ڪم هيو. راقم الحروف ٺٽي مان موٽي اچڻ شرط اهو نسخو پنهنجي شفيق دوست جفاڪش عالم سيد محمد مطيع الله راشد برهانپوريءَ کي صاف ڪرڻ ۽ نئين سر مرتب ڪري ڏيڻ لاءِ ڏنو — خدا جون مٿس لکين رحمتون هجن، پوڙهو جهور، دائم المريض، دم ڪشيءَ ۾ مبتلا، ايترو ضعيف نحيف نجهريل ۽ زار و نزار، جو ڪٿ تي گويا هڏن جي هڪ مُٺ رکي آهي، ائين پيو پائنبو هيو، ڄڻ پنهنجي جان جانِ آفرين جي حوالي تہ هو جئري پلاٽي ئي

ڪري ويٺو آهي، ۽ هاڻي زندگيءَ خواه زنده هجڻ جو مٿس محض الزام ۽ بهتان آهي، پر انهن سڀني ماجرائن ۽ مصيبتن جي باوجود به ايترو سخت جان، بلند همت، ارادي ۽ حوصلي ۾ محڪم ۽ مستحڪم جو جيڪڏهن ڏونگر سندس سامهون ٿئي ته هوند اهو به ڏري پوي - خدا جي بخش هجيس، هُن مرحوم سهڻن جي مشقت ۽ مسلسل محنت بعد اڪين جو نور نچوئي، جيڪو ڪلام مرتب ڪري ڏنو، سو انهيءَ اصلي خطي ديوان جي اڌ کان به ڪي قدر گهٽ صحيح سالم وڃين بيٺو(١). باقي حصي جا اڌو گابرا شعر، جنجا اڌ ڪَٽيل ۽ جٽان ڪٿان ضروري لفظ ٽُڪيل، جيڪي ڇپڻ لائق نٿي ٿي سگهيا، سي بورڊ جي ڪتب خاني ۾ محفوظ ڪيا ويا تاڪ، جڏهن قسمت جاڳي، نصيب ڪُلَن، سنڌ سنهاريءَ جي علمي ماضيءَ جا مدفون خزانا هٿ لڳن، انهن جون ڪنجون ملن، ڪلفن تان ڪٽ لهي ۽ آهي ڪُلن، لڪل راز پاڌرا آشڪار ٿين، ۽ منجهان ديوان عطا جو ڪو پيو نسخو هٿ چڙهي، انوقت نه ڇڙو اڻ ڇپيل اوراقن جا خال پرجن، بلڪ ڇپايل حصي جي ڪيترن نامڪمل شعرن جي پڻ تصحيح ڪري مڪمل ديوان ڪي دوبارو ڇپائجي.

وقت ته وڃين ٿو ائين گذرندو، جئين پيرن هيٺيان وڃين واري ترڪندي. وچ ۾ ڪيترن سالن جي وٿي اچي وئي، سن ١٩٦٠ع ۾ آءٌ منيلا منجهه هيس، جو سنڌي ادبي بورڊ

(١) ديوان جو اهو حصو مرتب جي مقدمه سان ١٩٥٦ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو آهي.

جـي سابق ۽ لائـق سيڪريٽري محمد ابـراهيم صاحب جـوڻي، اطلاع ڏنو ته ڪيس عطا جي سلسلي ۾ ٻه ٻيا نادر نسخا به هٿ لـڳا آهن. يعني:

(١) مدحيہ ۽ نعتيہ قصيدن جو هڪ مڪمل ۽ ضخيم ديوان، عطا جي پنهنجي هٿ اکرين لـکيل. (١)

(٢) ”هشت بهشت“ جـي نالي سان هڪ مجموعو، جنهن ۾ عطا جون پنهنجون ۽ پنهنجي هٿ اکرين نـقـل ڪـيل اٺ مثنويون.

چوٿي آهي ڏيهئون ڏور قنڌارئـون پـري، وچ تـي هـزارن ميلن جو مفاصلو، ڪيئي سـمنڊ ۽ ڪيترائـي واهـڙ وچ ۾. نہ وسيلو نہ واهُر جـو جـَهـت ڏئي اچـي انهن نسخن جـي زيـارت ڪريان. جڏهن ساڳي سال جي آخر ۾ وطن واپس آيس، انوقت

---

(١) سائيز $7 \times 3\frac{1}{2}$ - جملہ ورق ١٨٦- تڪميل ۽ تدوين جي تاريخ هيٺين شعر مان نڪري ٿي:

خرد سال تاريخ ترتيب آن　　بگفتا: قصائد عطا تهتوي

سن ١١٠٩ هہ

پهريون شعر:

اي وحدتِ تو حقا! لا شرڪ و شڪ مبرا

از شبهہ ....چون و چرا معرا

آخري شعر:

بـدرِ امـيـد بـاز آ! زگنـہ سـدار پروا

بمراد شو عطائي، تـو ز فضل مصطفائي

ڇپائڻ شروع ڪري ڏنائين. ٻئي ڪتاب ڏنم. سر دست مثنوين جي مجموعي ڪي شايع ڪرڻ
لاءِ منتخب ڪري محمد ابراهيم صاحب جي حوالي ڪيم تہ
چپائڻ شروع ڪري ڏئي. چنانچہ هي اهو ئي "هشت بهشت"
جي اٺن مثنوين جو مجموعو آهي، جيڪو هن وقت علم دوست
۽ علم پرور طبقي جي خدمت ۾ پيش ٿي رهيو آهي.

تـــعـارف

مثنوين جو هي مجموعو، مصنف جي پنهنجي ڏنل ترتيب مطابق، "هشت بهشت" ۾ هن ريت آهي :-

(١) بهشت اول - روح رضوان تصنيف ١٠٨٥ھ تصحيح ١١٠٧ھ
(٢) ،، ثاني - حظ الجنان ،، رمضان ١١١٧ھ
(٣) ،، ثالث - ڪنزالاحسان ،، ١١١٧ھ ،، شوال ١١١٧ھ
(٤) ،، رابع - نورالاعيان ،، ذيقعده ١١١٧ھ
(٥) ،، خامس - حصن الامان ،، محرم ١١١٨ھ
(٦) ،، سادس - بحرالعرفان ،، ذيقعده ١٠٩٠ھ تصحيح ١٨ صفر ١١١٨ھ
(٧) ،، سابع - حرزالايمان ،، ٥ رمضان ١٠٩٠ھ تصحيح ١٠- ربيع الاول ١١١٨ھ
(٨) ،، ثامن - عجز و نياز ،، ١١١٧ھ

مٿي ڏيکاريل سالن مطابق، عطا جي پهرين مثنوي "روح رضوان" آهي، انکانپوءِ "بحرالعرفان" ۽ "حرزالايمان"

آهن، باقي مثنويون هُن بعد ۾ ١١١٧ ۽ ١١١٨ھ ۾ تصنيف ڪيون. مذڪوره ٽئي مثنويون اگرچه متقدم آهن، ليڪن انهن جي تصحيح ۽ ممڪن آهي ته ڪي قدر تڪميل پڻ شاعر، پوين مثنوين جي تصنيف وارن ئي سالن (١١١٧-١١١٨ھ) ۾ ڪئي. اسانجو قياس آهي ته جڏهن عطا پويون پنج مثنويون لکيون، انوقت بجاءِ "خمسه" جي هُن پهريون ٽي مثنويون ان ۾ شامل ڪري پنهنجو "هشت بهشت" تيار ڪيو.

هن هيٺ اسان، هرهڪ مثنويءَ جي تعارف سان گڏ، ان ۾ بيان ٿيل موضوع ۽ معاملن تي، گهربل حد تائين روشني وجهون ٿا، جيئن پڙهندڙ مثنوين تائين پهچڻ کان پهريون، انهن سان پوريءَ ريت متعارف ٿي وڃن.

(١) مثنوي روح رضوان

هيءَ مثنوي، سنائي غزنويءَ جي حديقه (١) واري بحر ۾ سال ١٠٨٥ھ ۾ تصنيف ڪئي وئي، ۽ وري ١١٠٧ھ ۾ انتي نظر ثاني ڪري، شاعر پنهنجي "هشت بهشت" واريءَ رٿا ۾ پهرين نمبر تي انڪي رکيو (٢).

در حقيقت عطا هيءَ مثنوي، پنهنجي ئي حال زار کان متاثر

(١) مقدمه ۾ سنائيءَ انجو نالو- 'الحديقه في الحقيقة والشريعة والطريقة' لکيو آهي. سندس تاريخ وفات تازي تحقيق مطابق -سومر ڏينهن يارهين تاريخ شعبان المعظم سال ٥٣٥ھ - آهي. (رڪ- فرهنگ ايران زمين ج ٥ نمبر ص ٩).

(٢) رڪ: متن ص ٢١-٢٢.

ٿي، بارگاه ايزديءَ ۾ التجائن، آزن ۽ نيزارن جي مضمون تي لکي آهي. مثنويءَ ۾ تمثيلاً هڪ قصو آندو اٿائين، جنهن لاءِ چويٿو:

حال من بر حکايتي ماند   کہ زبانم بعرض ميخواند
آن حکايت بحال من تمثيل   موقعِ حال آورم بدليل ٦

انهيءَ مثالي حڪايت ۾ هڪ انساني کوپريءَ جو واقعو بيان ڪريٿو، جنهن هڪ ڪڙميءَ کي بارش نہ پوڻ سبب خشڪ ساليءَ جو يقين ڏياري پوک ڪرڻ کان رهائي ڇڏيو. حالانکہ بارش بہ پئي، ڪڙمين پوکون بہ ڪيون، فصل بہ سٺا ٿيا، ۽ هرڪو ريان کيان ٿي ويو. جڏهن اهو سڀ ڪجهہ ٿي چڪو، ان وقت اهو غريب ڪڙمي پنهنجي زبونيءَ تي پريشان ٿي غصي ۾ اچي کوپريءَ وٽ پهتو ۽ سندس غلط بيانيءَ سبب مٿس ڏاڍو عتاب شتاب ڪرڻ لڳو. کوپريءَ جواب ڏنو تہ: مياں! مون وانگر جيڪو اهڙيءَ طرح خير کان مانع ٿيندو، انتي صد هزار نفرتون ۽ ملامتون آهن. اهڙن ئي انسانن کي ڪلام مجيد ۾ - شرالدواب - چيو ويو آهي، پوءِ اهي ڪهڙي بہ درجي ۽ مقام جا ماڻهون ڇو نہ هجن.

انهيءَ آکاڻيءَ کي بيان ڪري عطا پنهنجي نفس کي ملامت ڪئي آهي، ۽ انهيءَ کوپريءَ سان تشبيهہ ڏيندي چويٿو:

اي عطا! نفسِ تو، چو آن کلہ است
کہ ز ميزانِ عدل، بي پلہ است

نفس کذاب در زمینِ خراب
مانعِ دل شود ز تخمِ ثواب

نفس امّاره راهزن داری
دل غریبی جلاوطن داری

گفتهٔ نفس غبنِ فاحش دان
دل بوحشت مبر ز دیوِ ددان

قلبهٔ جهد بر خرابهٔ تن
کش، بران تخمِ اشک را افگن

آب ده آب، زرعِ خود از اشک
فارغ از مشکِ ابر شو، و از رشک ٨

انهيءَ محنت ۽ جد و جهد جون خصوصيتون ۽ فضيلتون بيان ڪندي خدا ۽ خدا جي رسول ڏانهن متوجهہ ٿيڻ لاءِ بظاهر پاڻسان مخاطب ٿي حقيقت ۾ انسان ذات کي تلقين ڪري ٿو. اڳتي هلي "عرض حال" جو نئون عنوان ڏئي حضور اڪرم صلی اللہ علیہ الصلوات والسلام جي نعت ۽ صفت ۾ معرڪي جا شعر چويٿو، جنهن ۾ محبت عشق شيفتگيءَ ۽ خود سپردگيءَ جو جذبو معراج تي پهتل آهي (٩-١٢) وچ وچ ۾ پنهنجي زار ۽ زبون حالت جو حال احوال بہ اوريندو ۽ عرض ڪندو هليٿو:

تنہ شد منزلِ اقامت من دوریء مدعا قیامتِ من
از جنابِ مقدّست رہِ دور گر بظاهر فتاده ام مهجور
... ...
در مقامی رسیده ام، که زغم بگذرد روزگار، جمله بهم
طرفہ طورِ زمانهٔ پیدا هم حسرت ز وحشتِ بیدا ١٢

پنهنجي گهر جو نقشو ۽ صورت حال هن ريت چٽي ٿو:

مسکنم مسکنِ وحوش طيور که نباشد درو، مقام سرور

عرصۂ روزگار، قافيه بند نيست در 'سند' وادئی خرسند ١٣

مٿين بيتن ۾ پنهنجي مفلوڪالحاليءَ ۽ گهر جي خانه خرابيءَ جو ذڪر ڪندي، هڪ بيت ۾، سنڌ اندر جيڪا انوقت مايوسي ۽ قنوطيت طاري هئي ان ڏانهن به اشارو ڪري ويو آهي. هيٺين چند بيتن ۾ اهڙي قسم جو دوبارو اشارو موجود آهي:

چون غريبم، درين ديارِ فتور
مضطر اندر هزار وهم و خطور
طرفه حالي زمانيانِ ظلوم
حدو کد بر زمانهء معلوم
سنگدل شد زمانۂ بيداد
با که؟ گويم، غمِ دلِ ناشاد ١٣
... ...
در چنين عالم و زمان و وطن
بر چنين خسته جان و غافلِ تن
که چو من هيچ بيکسي نبود
ناکسم، همچو من خسي نبود ١٣

هن مثنويءَ جي تصنيف آنهيءَ دور ۾ ٿي، (١٠٨٥ هه) جنهن وقت برادر ڪشيءَ، پدر بنديءَ ۽ عظيم اختلافي جنگ و جدل ۽ جدوجهد بعد، هندستان جي تخت و تاج جي واڳ

ورتـي، عالمگير کي سترهـن ورهين تـي چڪا هوا. عالمگير جي پـوري زندگي، تلخيءَ ۾ گذري، تخت و تاج تائـ پهچندي جيڪي ڪيس ڪاف ۽ ڪشالا جهاگڻان پيا، انمنجهس هڪ قسم جي تلخي تندي بلڪ صحيح معنيٰ ۾ چئجي ته FRUSTRATION پيدا ڪري ڇڏيو هيو، جنهنجو اثر بادشاهت کان وٺي مرندي گهڙيءَ تائين سندس مزاج تي غالب رهيو. تخت وٺڻ بعد به ڪيس هڪ جاءِ ٽڪاءُ نصيب ڪونه ٿيو، نه آرام نه اطمينان نه سڪون نه سانت، اندروني خواه بيروني جهيڙن ۽ بغاوتن ــ خواه ملڪگيريءَ لاءِ جيڪا خود منجهس هوس هئي ان ــ ڪيس وير وهڻ ڪونه ڏنو، اڄ هيتِ سڀاڻي هُتِ، پاويهه ورهه ته هُن رڳو دکن جي مسلمان سلطانن کي زير و زبر ڪرڻ ۾ ضايع ڪيا. انهيءَ هنگامه خيزيءَ ۽ دارالسلطنت کان هميشه پاهر گذارڻ، شاهجهان واريءَ سدا بهار دهليءَ جو سڄو جوڀن ۽ جوت لٽي ۽ اجهائي ڇڏي. شاه پـاهر شاهزادا پاهر، امير پـاهر اميرزادا پـاهر، سپاه پـاهر سپاهي زادا پاهر، مطلب تـه ڪرخندارن بجاجن ۽ بـازرگـانن کانسواءِ ٻيو هـرڪو دور ۽ دربدر، سڄو شهر ۽ آس پاس ٻـُـٽ ۽ ڀڙ ڀانگ. اهوئي ڪارڻ هيو جـو، عالمگير جـي دور ۾ دهليءَ جـي گهرن تـڙن مـان درد ڀريا آلاپ اٿڻ لڳا ۽ دکي عورتن، عزيزن ۽ پنهنجي ورن جي وڇوڙي ۾ گيت ٺاهي، اهڙي سوزوگداز سان ڇوڻ شروع ڪيا جـو انهن جي جهونگارَ، سڄي جهروڪـَ ۾ جهانءَ وجهي ڇڏي.

هيٺيان آلاپ انهيءَ زماني جي يادگار آهن :

دلي شهر سُهاؤنا، اور بسرسے کنچن(١) نير
سب کے کنتها(٢) هور(٣) کے، ليگئے عالمگير
صاحب کسی نيتی کرو، اور من مين راکهو ڌهير
ابکے بچهڙے تب ملين، جب بهُورين(٤) عالمگير(٥)
... ...
چهپّر پُرانے هوگئے، کڙکن لاگے بانس
اے هو، جو پيا آون کهہ گئے!

---

(١) کنچن :- سون - زر -
(٢) کنتها :- شوهر معشوق دوست وغيره .
(٣) هور کے :- ميڙي سيڙي .
(٤) بهُورين : يعني پليٽن - واپس آئين -
(٥) مشهور آهي تہ پويان ٻہ شعر جوابي آهن جيڪي دکهن مان دهليءَ موڪليا ويا هوا، ۽ روايت ۾ هن طرح آهن :

بيٺهي رهو قرار سے، اور من مين راکهو ڌهير
صاحب سے منتي کرو، کہ بهُورين عالمگير

انهيءَ کانپوءِ وري عورتن ٻيو گيت جواب ۾ ناهي دکن موڪليو، جنهن تي دکن کان وراڻو آيو. انهيءَ سوال جواب بعد آخر ۾ جڏهن سدتون تي ويون، سالن مٿي سال چڙهندا ويا، ان وقت مردن دکن مان هيٺيون گيت چورائي موڪليو :-

داڙهي هتهي سو، سن بهئي، روپا هوگئے کيس
جيسے کنتها گهر رهے، ويسے رهے بديس

يعني جوڀن ۽ جواني وئي، ڪاري ۽ خوبصورت ڏاڙهي جيڪا اوهان ڏٺي هئي، سا پڻ هاڻي سفيد ٿي چڪي، اچن وارن ۾، هاڻي توهانجا مڙس، جهڙا گهر تهڙا ٻاهر .

آؤن آؤن کهہ گئے، آئے نہ بارہ مانس
اے هو، جو پیا آون کهہ گئے! (١)

دهلي ديس جي ويرانيءَ ۽ رهاڪن جي پريشانيءَ جو ماتم نہ فقط عورتن پي ڪيو، بلڪ انهيءَ دور جو مزاحيه گو ليڪن ذهين ۽ عوامي جذبات جو نمائندو شاعر، جعفر زٽل بہ رهي ڪونہ سگهيو، ڪائنس پڻ پڙڪ ٻاهر نڪري وئي. هرچند هن پنهنجي مخصوص مزاحيہ انداز ۾ تاثر پيش ڪيو آهي، ليڪن ان سان صاف ظاهر ٿئي ٿو تہ دکن ۾ عالمگير جي وڃڻ ويهي رهڻ، عوام ۾ ڪهڙي راءِ ۽ رجحان پيدا ڪيو هيو. جعفر هڪ طويل نظم چئي آهي جنهنجا چند بيت هت ڏيون ٿا جيڪي اندازي ڪرڻ لاءِ ڪافي ٿيندا :-

زهے شاه اورنگ دهانک بلي
کہ در ملک دکهن پڑی کهل بلی
درين پير سالی و ضعف بدن
مچائی دهما چوکڑی در دکهن

---

(١) حضرت عمر رضہ جي زماني ۾ جڏهن ساڳيءَ طرح فوجون مسلسل ٻاهر رهڻ لڳيون، انوقت عربي عورتن بہ انهيءَ قسم جا اوراٽان پنهنجي مڙسن جي فراق ۾ جهونگارڻ شروع ڪيا هوا. جن ڪي ٻڌي حضرت عمر فيصلو ڪيو تہ هرڪو فوجي چار مهينا ٻاهر رهڻ بعد وري چند ڏينهن پنهنجي گهر موٽي اچي. هڪ شعر، جنهن کي حضرت عمر ٻڌي متاثر ٿيو هيو سو هي آهي :

تطاول هذالليل واز ورجانبہ   ويس الی جنبي خليل الاعبه

رات ڪاري ۽ طويل ٿيندي وڃي ٿي ۽ منهنجي پاسي ۾ دوست ڪونہ آهي جنهن سان روح رهاڻ ڪيان.

زهي شاه شاهان که وقتِ وغا   نه مهلت نه ثُلث نه جنبد ز جا

...   .

زهي بادشاهِ فلک اقتدار   چو سيماب يکجا ندارد قرار

...   .

زهي حکمتِ شاه اورنگ زيب   کٽاوے لڙاوے بفنِ فريب

اهي آنهيءَ زٽلنامه جا چند شعر آهن جيڪو هن، "ظفرنامه اورنگ زيب عالمگير" جي عنوان سان چيو آهي ۽ جنهن ۾ سندس شاهزادن جي به چڱيءَ پر خبر ورتي اٿائين. (١)

جڏهن دهليءَ جي ويرانيءَ ۽ واويلا جو حال اهو هيو ته حضرت ننگر ٺٽي جهڙي دور افتاديءَ "سرڪار" جي باغن ۽ بستانن، سيرن ۽ سيرگاهن، گهرن ۽ گهٽين ۾ ڪهڙي بهاري ۽ ڪهڙي رونق، ڪهڙي تفريح ۽ ڪهڙي رجهير ميرهجڻ گهربي هئي. اهو دور هتي به خشڪ سالي جو هيو، ڏڪار ۽ وبائن جي وڪڙ ۾ نه فقط ٺٽو بلڪ سجي سنڌ هئي، عطا جي زندگي ته هونءَ ئي هڪ مظلوم ۽ معذور جي حياتي هئي، انهن حالتن ويتر سندس شڪسته خاطريءَ تي غمن سندا غبار ۽ گوندرن سنديون گهٽائون چاڙهي ڇڏيون. تنهن دل ۽ منجهيل من سان آه نه نڪري، اهو ڪينءَ ممڪن ٿي سگهيو ٿي؟ - هڪ جاءِ تي حضور اڪرم جي دامن مبارڪ کي تصور ۾ جهلي شاعر دانهن ٿو ڪري:

پدر و جدّ و عم، برادر هم
خويش و بيگانه، خودبخود درهم

(١) ڪليات مطبوعه ١٢٨٩ هه ص ٨١

یک نظر از تو بس! بهر دو جهان
یا شفیعِ الامم، نما احسان
یا حبیب الاله! خُذ بیدي
الرّجای الیک بالمددي ۱۴

... ...

دارم امید زان جنابِ کریم
کہ شوم بهرور، ز فضلِ عمیم ۱۵

... ...

گر زبان انسي و اگر از دد
دعوت شوق رد نمی گردد ۱۵

پنهنجي اطاعت، پرهیزگاريءَ، حمد ۽ نعت گوئـي جو مذکور کندي عرض کريٿو:

کز زمانِ شعور، تا این حال
روز و شب، صبح وشام هر مہ وسال
دم بدم لحظہ لحظہ هر ساعت
بوده ام در ادائی این طاعت ۱۵

... ...

همه اوزانِ مثنوی و غزل
پر فوائد، قصایدِ اطول
نظم و نثرِ غرائب و نادر
از عباراتِ واردو صادر
نامه ها را نموده ام تالیف
تا باین وقت، از حدّ تکلیف

همه، توحيد با مناجات است
همه اذكار نعت و صلواة است

عمر ها صرف كرده ام، بمديح
خود تو اعلم، چه حاجتِ تصريح

نزدِ علمِ تو، جمله معلوم است
هر چه از آشكار و مكتوم است ١٥

... ...

تكيه بر ذكر نام نامیء تست
حا ميم عزّتِ گرامیء تست ١٦

مثنوي "روح رضوان"، جي خاتمه ۾، اصحاب ڪرام، خلفائي راشدين، ۽ ائمه اثنا عشر جي مدح و ثنا جا عنوان قائم ڪري، عطا "هشت بهشت" جي پهرين رڪن کي ختم ڪري ٿو.

(٢) مثنوي حظ الجنان

بوستان سعديءَ جي بحر ۾، "هشت بهشت" جي هيءَ ٻي مثنوي، عطا سال ١١١٧ھ جي رمضان مهيني ۾ لکي پوري ڪئي. اهو زمانو هيو، جڏهن عالمگير جي ڪشمڪش واري فاني زندگيءَ ۾ باقي وڃي چوڏهن مهينا بچيا هوا (١) ۽ ننڍي ۾ سندس سلطنت طرفان، احمد يار خان يڪتا حاڪم هيو، جنهن جي عظيم عمارت ۾ عالمگير جي آخري ايامن اندر هنڌان هنڌان شگاف پئجي چڪا هوا، ۽ جتي ڪٿي جا

(١) ٢٨ ذيقعده- جمع يكپاس روز سال ١١١٨ھ (٣ مارچ ١٧٠٧ع)

ڪوٽ ۽ قلعا ڊاريون ڏئي پيا هوا. جنهنجو افسوس ناڪ بلڪ لازمي نتيجو سندس انتقال بعد، اهو نڪتو جو "قلعه معليٰ" جا ڪنگرا سال سوا سال اندر هڪ ٻئي پٺيان، هڪ ٻئي سان ٺهڪي ۽ ٽڪرجي ٽڪاءَ ڏئي عرش تان اچي فرش تي ڪرڻ لڳا.

احمد يار خان يڪتا(١) جي سلسلي ۾ عطا جي ديوان اندر، هڪ اڌ قصيدو(٢) ملي ٿو جنهن ۾ سندس تعريف ڪيل آهي. هتي سنڌ اندر ٺٽي جي عاليجان ڪسيءَ تي ٺهرايل هڪ پل، سندس حاڪمانه دور بلڪ رفاه عام جو تنها ڪارنامو هيو. "مثنوي هيرو رانجهه" فارسي زبان ۾ لکيائين ته الائي ڪٿي ۽ ڪڏهن، ليڪن منيءَ صديءَ بعد جڏهن انجي پيرويءَ ۾، سنڌ

(١) وفات ٢٣ جمادي الاولي ١١٣٧ هه. ٺٽي ۾ ١١١٦ هه کان ١١١٨ هه تاءِ رهي ١١١٩ هه ۾ بدلي ٿيو (سرو آزاد ٢٠٠) احمد يار خان جي پنهنجي شعر جو هي رنگ آهي:

باميدی کہ شود جلوه گر آن سروِ روان
خاک شد جبهہ و در راه قدم بوسي ريخت

... ...

از بسکہ سراپا ز غمِ عشقِ تو داغم
چون کاغذِ آتش زده یک شهر چراغم

... ...

چہ پرسي از سر و سامان من، عمريست چون کاکل
سيہ بختم، پريشان روزگارم، خانہ بر دوشم
(سرو آزاد ٢٠١)

(٢) ديوان عطا ــ مقدمه - ٦٥ - ٦٨

جي چند شاعرن مثنويون جوڙيون، تڏهن ئي سندس نالي کي سنڌ اندر دوام اچي ويو. اهڙيءَ طرح جيڪا شيءِ سنڌ جي حڪومت ۽ اقامت ڏياري نہ سگهيس، سا سنڌ جي چند تتبع باز شاعرن جي وسيلي کيس نصيب ٿي وئي. (١)

عطا هن مثنويءَ ۾ مختلف ۽ مختصر مثالي آکاڻيون نظم ڪري، انهن منهجان عبرت ۽ سبق آموزيءَ جا نُڪتا ڪڍيا آهن. مثلاً "روضةالواعظين" جي حوالي سان "حنيد" نالي هڪ واعظيءَ جي ڳالهہ آندي اٿائين. جنهنکي پنهنجي زهد ۽ پرهيزگاريءَ، عبادت ۽ رياضت تي نہ فقط ناز ۽ غرور هيو بلڪ، انهيءَ آسري ۽ اعتماد تي کيس بهشت ۽ بهشت ۾ حورن جي هنج ۽ همڪناريءَ جو پڻ يقين ڪامل هيو. عطا چويٿو تہ: قيامت ۾ جڏهن ڪردارن جي تڪ تور ٿيندي، انوقت حنيد کي بجاءِ بهشت جي دوزخ طرف فرشتا ڌڪيندا ڌوٻيندا وڃي پهچائيندا. انهيءَ وقت کيس معلوم ٿيندو تہ عملن مٿان اعتماد ۽ پندار، در اصل وڏي ۾ وڏو ڌوڪو هيو. ـ اگهئي تہ پاڻ نہ تہ مٿن کي ئي موٽ ـ واري لاپرواهہ پروردگار جي اڻ مٿي رحمت جو سهارو ۽ آسرو ئي بهشت جي بند ٿيل دروازن جا تاڪ گنهگار بندي لاءِ لاهي سگهي ٿو.

---

(١) مثنوين جو اهو مجموعو سنڌ ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي، ۽ انهيءَ مجموعي جي آڌار تي تازو جناب ڊاڪٽر عرفاني صاحب ايران ۾ پنهنجو ڪتاب "داستانهاى عشقى پاکستان" جي عنوان سان ڇاپيو آهي. (سنہ ١٣٣٠ ف)

عطا انهيءَ حڪايت بعد بارگاه ايزديءَ ۾ التجا ڪندي پنهنجي هيڻين حال جو احوال، عرض رکي چوي ٿو ته: نه وٽس حميد وارو توشو ۽ نه اهڙي توشي تي ڪو ڪيس ڀروسو آهي، سراسر هٿين خالي، تهي دست ۽ تهي دامن. وار وار گناهن ۾ آلودو، فقط پروردگار جي فضل ۽ ڪرم جي پشت پناهيءَ ۾ اميد رکيئو. بندي جون عبادتون ۽ رياضتون ڇا ڪنديون؟ جي مالڪ مهربان ته سڀئي ڪوتاهيون معاف ۽ سڀئي خاميون خوبيون ٿيو پون، ورنه سچ به ڪچ ٿيو پوي جيئن شاه چوي ٿو:

اگهيو ڪانو ڪچ، ماڻڪن موٽ ٿي
پلئي پايو سچ، آڇيندي لڄ مران

اهو قصو اتي پڄائي، عطا وري ٿو اهڙي ماڻهونءَ جو مثال آڻي، جنهنجو اصول هيو ته:

ڪت ڀي ڪنب ڀي، اگيان توريندڙ تڪا
اگهئي ته ڀاڳ، نه ته مٽن ئي موٽ ٿئي

نيڪ عملن جي تانيءَ ۾ عبادت گذاريءَ جو ڀيڻو ڏئي، سڄيءَ چمار ۾ جيڪا چادر آڻي تيار ڪئي هيائين، انجي پناه ۽ پاڇي ۾، بهشت جي ٿڌيءَ ڇانو تائين رسڻ جو ڪيس ڪو آسرو ڪونه هيو. داور محشر جي روبرو، جڏهن اهو ــــ عطا لکي ٿو ــــ پيش ٿيندو، انوقت ڪائنس سوال ٿيندو:

جيڪي آندو اٿئي سو پيش ڪر؟

جواب ڏيندو:

عاجز ۽ تهي دست، بادشاه جي حضور ۾ ڇا پيش ڪري؟

وري ارشاد ٿيندو:

مجازي حاڪم وٽ به هٿين خالي ڪونہ وڃبو آهي.
حاڪم حقيقيءَ وٽ آيو آهين، ٻڌاءِ ڇا آندو اٿيءَ؟

عرض ڪندو:

اي داور! اي دادگر! اي بادشاه بي پرواه!! مسڪين
مسڪين ڏانهن، محتاج محتاج وٽ ڏيندو وٺندو آهي،
ليڪن اهڙي بادشاه جي بارگاه ۾ ڪهڙي وٽ آهي
ڪير، جو ڪجهہ آڻي سگهي؟! تنهنجا خزانا اڳ ئي
ڀرپور ۽ ڀمٽار آهن. البت جيڪا شيءِ ڪانہ آهي اها
آهي نياز، ۽ اهو ئي نياز عذر خواهيءَ سان گڏ پليءِ پائي
تو وٽ پهتو آهيان!

اهڙيءَ طرح نياز جو نذر، بي نياز جي حضور مان شرف قبول حاصل ڪندو. بندو پنهنجي خالق کان بهشت جو پروانو وٺي، خرامان خرامان حشر جي ميدان مان ٻاهر نڪرندو، دوزخ جي دروازن ڏانهن طنز وچان ڏٺيءَ اک سان ڏسندو ۽ مشڪندو، ڪياڙ تي ڪنڌ جهليون، سڌو وڃي بهشت ۾ خيما ۽ خرگاه کوڙيندو. مطلب مڙيوئي شاه جي چوائيءَ:

چارا ۽ ڪارا، مال جنين جو مڪڙيون
تماچيءَ جي تڪئي، آچن سوارا
جي ميءَ مڇيءَ مارا، سمي سي سيڻ ڪيا

عطا بہ انهيءَ سرد مومن جو مثال ڏيندي پنهنجي نياز ۽ نوڙت، آزيءَ ۽ نيزاريءَ جو واسطو وجهي چويٿو: مان منگتو تون ڏاتار، مان گنهگار تون بخشڻهار، توکي شل ٻاجهہ پوي.

ساڳي ئي طرز جي ٻي ڪهاڻي هڪ انهيءَ گنهگار نوجوان جي – پنهنجي مثنويءَ ۾ – آڻي ٿو، جنهن سڄي ڄمار معصيت ۽ مردم آزاريءَ، فتني ۽ فتنه پردازيءَ ۾ گذاري، مرڻ وقت ماءُ کي وصيت ڪيائين تہ: جيسين جئرو هيس اوڙو پاڙو ڪک ۽ قهر ۾ هيو، هرڪنهن کي ڏکويم ۽ آزار رسايم، ماڻهو منهنجي مرڻ لاءِ پيا دعائون گهرندا هوا. اڄ موت مٿان آهي، ٻنان ڪنهن کي پڌائڻ جي، اوڙي پاڙي کان لڪائي، مونکي رات وگهي منزل رسائج پوءِ پـل خبر پـوي ۽ پيا خـوش ٿين، ٻرو پلو هـر ڪو چوندو، پر منهنجي امان! تـون منهنجي مغفرت لاءِ رات ڏينهن ٻارو ٻچيءَ ۾ وجهيون ويٺي رهـج!. ڪجهہ عـرصي بعد مـاءُ خواب ڏٺو، پٽس چيو تہ: امان خوش ٿيءُ، ڏک چـڏي ڏي! منهنجي بدين ۽ برائين، مالڪ مهربان جي باران رحمت اڳيان، ست ئي نـہ جهلي سگهي. سڀ ڪجهہ ڌو ڀـي صاف ٿـي ويو، اڇـو جهڙو ڪير، اجرو جهڙو چوڏهينءَ جـو چنڊ.

عطا بہ پنهنجي عملن واري دفتر جا داغ رحمت جي ساڳي ئي بي پايان باران سان ڌوئـي ڌپوئي چيـٽ چاندي ڪرڻ جي درخواست– حضور سرور ڪائنات جي وسيلي سان– بارگاه ايزديءَ ۾ پيش ڪندي، پنهنجي مثنويءَ کي پڄاڻيءَ تي پهچائي ٿو.

عطا هن مثنويءَ ۾ پـڻ، پنهنجي خاص طرز کـي هٿان نـہ

ڇڏيو آهي، مناجات خواه نعت يا ٻين موضوعن تي زوردار شعر چيا اٿس. زوردار هن لحاظ سان نه، ته انهن منجهه ڪو تصنع جو بوجهه ۽ عجيب و غريب ترڪيبن جو انبار ۽ پرشڪوه لفظن جو لشڪر، صفون ٻڌيو بيٺو آهي. بلڪ زوردار هن لحاظ سان آهن، ته بيتن ۾ فقط خلوص، محبت، خود سپردگي، دل جي سچي تڙپ، خالق جي رضا جوئي ۽ حضور اڪرم صلي الله عليه الصلواة والسلام جي الفت نمايان، ان جو اصل مقصد ڀرپور انداز ۾ موجود آهي. شعر جو رنگ هي آهي:

نگهدار اسرارِ ناموس من
تو موزون بکن کارِ معکوس من
خدا یا توئی داورِ مهربان
بمهرِ خود ازکینه ام، وا رهان
خدا یا توئی آبرو بخش خاک
ز چرکِ گنه، جسیم من ساز پاک
ز پا اوفتادم، بمنزل رسان
که بن بیکسم، ای کسِ بیکسان

... ...

رخِ دیده را، پردهء شرم بخش
دمِ سرد را، شعلهء گرم بخش
که آتش بخس زار عصیان زند
کفِ آب، بر تاب طغیان زند

... ...

نہ همرہ، نہ توشہ، نہ سامان، نہ رخش
بفضلِ خودم، هر چہ باید، ببخش
تهي دست در سوقِ شوقِ، آمدم
ز امیدِ فضلت، بذوق آمدم

... ...

نہ در کف مرا توشہ، همچون جنید
نہ چشمِ امید است، بر عمر و زید
در اول، تهي دستم و بینوا
نہ وابستہء هیچ آب و هوا
بعصیانم از، رو سیہ، مو سفید
خدایا بفضلِ تو دارم امید

... ...

سر اندر سجود و لب اندر نیاز
بنزدِ خداوندِ عاجز نواز
ندا آمد از، حضرتِ کبریا
بیار! آنچہ آوردہ با خود، بیا

... ...

بمعرض رساندہ چو مسکین جواب
کہ : جز عجز نبود، بعاجز صواب
کزین بندہ مسکین ظلوم و جهول
چہ آید؟ چہ شاید؟ سزائ قبول
تهي دست درویش، در پیشِ شاه
چہ نذر آورد، ای غنیِ اللّٰہ؟

... ...

اگر در جهانِ مجازی کسی!
شتابد بمحتاج چون خود بسی
تواند برد تحفهٔ بر قدرِ حال
که مسکین بمسکینِ نماید سوال
ولیکن درین بارگاهِ غنی!
چه آید؟ ازین بنده دونِ دنی
بدرگاهِ شاهنشهِ ذوالجلال
چه آید؟ ازین بندهٔ غیر از سوال
گدائی چه آرد؟ بدرگاهِ شاه
بدریوزه ام، بندهٔ عذر خواه

... ...

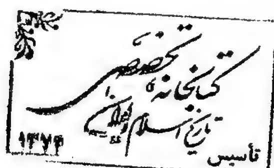
چه باید؟ چه شاید؟ درین بارگاه
چه آید؟ ازین بندهٔ کمتر زکاه
خسی را چه امکان؟ ببحرِ کمال
ز ذره چه بر آفتابِ جلال

... ...

دفاین ز تست و خزائن ز تست
مداین ز تست و سفاین ز تست

... ...

میسر بتقدیرِ تؤ هر چه هست
که مملوکِ تؤ جمله بالا و پست
که در بارگاهت چه آرم؟ که نیست
ولی! چینِ کی نذر دارم؟ که نیست

بدرگاهت، اي قادر کار ساز!
همه هست، گر نیست الاّ نیاز
من آن تحفه آورده ام نذر وار
پذیری، ازین بندهء خاکسار

... ...

که در بارگاهت، نباشد نیاز
نیازم قبول آید ای کار ساز
اگر روزه و گر نماز است فرض
بقدرت زکواة است و حج نیز فرض
ز بنده شود، تا شود گر، ادا
چه پرواست در حضرت کبریا
همه کائنات ار، بسا سال و ماه
بطاعت گرایند، یا در گناه
نه نفع و نه نقصان ازین ماجرا
بدرگاه بي شبه و چون و چرا

... ...

مگر دست دعوت، بذیل نیاز
رسد بهر اجابت، بمقصود باز
جز این نیست، در دست من، هدیه اي
باین هدیه، از تو مرا گریه اي
گدایم! بدرگاه شاه، آمده
نیاز آور و عذر خواه، آمده

... ...

اگر او گذارد، کہ دارد نگاه؟
وگر او بگیرد، کہ آرد پناه؟
اگر بخشد او، نیست مانع دگر
کہ حقا جز او نیست، صانع دگر
اگر او بخواند، نراند کسی
وگر او رهاند، چہ داند کسی؟
... ...
چو هر کس کند، لایق ِ شان ِ خویش
برین بنده عاجز، کن احسان خویش
... ...
ندارم، بغیر از تو، کس آشنا
خدا یا، خدا یا، خدایا، خدا
بفریاد ِ من رس، تو فریاد رس
مرا هر کجا حسبي الله بس
... ...

مناجات ۾ سادن لفظن ۽ سادگيءَ سان مطلب جي ادائگيءَ کيترو نہ جذبو ۽ کيڏي نہ گرمي ۽ گرمجوشي پيدا ڪئي آهي! اهو سڀڪجھ عطا جو فني ڪمال تہ خير آهي ئي، ليڪن اصل ۾ ان جون ڪيرون، سندس درد ڀريءَ دل جي سچي پچي سوز ۽ گداز لهڻيون.

(٣) مثنوي ڪنزالاحسان

”هشت بهشت“ جي هيءَ ٽين مثنوي ١١١٧ھ ۾ تصنيف ٿي، ۽ ساڳيئي سال جي شوال مهيني ۾ ان تي نظر ثاني ڪري مجموعي ۾ شامل ڪئي وئي. شاعر هن ۾ پنهنجي زندگيءَ جا

چند المناڪ واقعا - جيڪي سوانح حيات جي سلسلي ۾ نهايت ئي اهم ڪڙيءَ جي حيثيت رکن ٿا- قلمبند ڪيا آهن. انهيءَ الميه داستان جي لاءِ هن "مثنوي يوسف زليخا" جي پُرسوز بحر کي اختيار ڪري، ويتر واقعن ۾ دک ۽ درد جي آميزش ڪي وڌ ڪري ڇڏيو آهي. عطا جي زندگيءَ متعلق، چونڪه اسان اڳتي هلي جدا عنوان پيش ڪري رهيا آهيون، تنهنڪري هن مثنويءَ متعلق وڌيڪ تعارف انهيءَ سلسلي ۾ اچي ويندو.

(۴) مثنوي نورالاعيان

تحفةالعراقين(۱) خاقاني شرواني (م - ۵۹۰هه) جي مثنوي آهي. عطا پنهنجي ٽين مثنوي انهيءَ بحر ۾ مثنوي "ڪنزالاحسان" جي تصنيف کان هڪ مهينو پوءِ، ذيقعده ۾ خميس جي ڏينهن، چڙهئي پهر نظم ڪئي ۽ "هشت بهشت" جي ترتيب ۾ ان کي چوٿين نمبر تي رکيو.

مثنويءَ ۾ پهريون حمد، ان کان پوءِ چند عنوان مناجات جا آهن، جن ۾ جابجا آيات قرانيءَ جي حوالي سان صبر ۽ عبادت جي

(۱) ٽن هزارن ٻاويهن بيتن جي هيءَ مثنوي، خاقانيءَ پهرين حج جي سفر (۵۵۱هه) ۾ چئي، جنهن ۾ پنهنجي سفر جو احوال، ۽ جن مشاهيرن سان مليو آهي، انهن جو ذڪر ڏنو اٿس. ۱۸۵۵ع ۾، ۽ ان کان پوءِ، اها مثنوي ڪيترا دفعا هندوستان ۾ شايع ٿي آهي. ۱۳۳۳هه ۾ ڊاڪٽر يحيٰ جي تصحيح سان تهران ۾ ڇپي. اها مثنوي، خاقانيءَ، جمال‌الدين وزير جي نالي معنون ڪئي آهي.

فضيلت بيان ڪئي وئي آهي. حضرت ابراهيم جي واقعي کي درميان ۾ دليل طور آڻي، ڏيکاريو اٿائين تہ: ڪيئن هو جدا جدا شين، ۽ چنڊ خواه سج جي پوڄا ڪندي آخر وڃي پرستش جي حقيقي مرڪز کي هٿ ڪيو. حضرت ابراهيم جي باه واري واقعي ۽ باه جي گلزار ٿي پوڻ واريءَ حيرت ۾ وجهندڙ حقيقت کي بيان ڪندي، مناجات ۾ عبادت ۽ اطاعت جي سود ۽ غفلت جي زيانڪاريءَ، ۽ ان مان پيدا ٿيندڙ اگرن نتيجن کي اجاگر ڪري ڏيکاريو ويو آهي. جنهن بعد شاعر حضور اڪرم جي وسيلي سان پنهنجي عفو ۽ نجات لاءِ التجا ڪندي مثنويءَ کي ختم ڪري ٿو. آخر ۾ عطا پنهنجي سڀني مثنوين جي روش کي قائم رکندي، مثنويءَ جي وجهہ تسميہ، ۽ تصنيف وغيره جي تاريخ ڏني آهي.

مثنويءَ جا بعض شعر ڪاغذ جي ٽڪجي وڃڻ سبب ناقص رهجي ويا آهن، (١١٥-١١٦-١١٧-١١٨-١١٩) ۽ ساڳي وقت اصل مخطوطي جي وچ مان ڪي ورق پڻ ڪٽل هوا، جنهن ڪري ڇپيل متن ۾ انهن جاين تي تسلسل ۾ خال رهجي ويو آهي. (١١٥-١٢٤)

مثنويءَ ۾ حمد، مناجات، ۽ بندي جي بيوسيءَ، بيڪسيءَ، مجبوريءَ ۽ بي بضاعتيءَ وغيره جي اشعار ۾ اهو ئي رنگ آهي، جيڪو شعر ۾ عطا جو شعار آهي. البتہ مثنويءَ ۾ اهو تاثر ڪو نہ آهي، ۽ لفظن جو اهو معصومانہ انتخاب ۽ بيان جي اها فطري سلاست ۽ سادگي ڪا نہ آهي، جيڪا مجموعي

جي ٻين مثنوين ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿي. هن مثنويءَ ۾ البت، جنهن مضمون کي هٿ ورتو آهي، ان کي سهڻي نموني سان استادانہ رنگ ۾ نڀائي وڃي مٿي چڙهيو آهي. مثلاً :

ای ذات تو، از همه مبرّا و ز فکر و خیال ما، معرّا

... ...

گفتند، هزار داستانها از وصف تو، خیل راستانها
یک شمّہ، تمام نا رسانده یک فقره، هنوزهم نخوانده
آری ز ازل، اگر زبانها جملہ بہ ابد، کنند بیانها
یک حرف ازین کتاب، نتوان سازند بیان بغور و الحان
گر جملہ جهان، باستقامت وصّاف شوند، تا قیامت
از وصف، ز صد، یکی ندانند امّا، ز یکی دگر نخوانند
ذرّات دو کون، اگر بیکجا سازند ز شرح وصف، املا
طومار قصص، بگسترانند دانند هر آنچہ، باز خوانند
دریا همہ، چون مداد سازند صحرا همہ، پر سواد سازند
وز روئی زمین بیاض آرند اشجار، ورق ورق نگارند
افکار، چو کلکها تراشند حاشا، حرفی نوشته باشند
وصف ز بیان ما، منزّه بیحدّ و مقدس و موجّہ (ص-١١٠)

... ...

صبر است، نشان نیک مردان
صبر است، مقام ره نوردان
صبر، آیت فوز منجیات است
صبر، آیت فیض محسنات است

صبر است سپرِ مجاهدان را
صبر است وفاءِ معاهدان را
صبر آمده، اختیار پاکان
صبر است، دوایِ درد ناکان
صبر است، نتیجهٔ سعادات
صبر است، ذریعهٔ کرامات

...	...	...

صبر است نجات، از مصائب
صبر است وقایع، در نوائب
صبر آمده، از شعار خاصان
صبر است، کلیدِ بابِ احسان
از صبر بود، شفاءِ ایّوب
از صبر بود، صفاءِ یعقوب ۱۱۹

...	...	...

توفیق، رفیق در مطالب	نورِ دل و راحِ روح و قالب
توفیق، بحاصل و محاصل	باشد بجزای خیر واصل
توفیق، عطیّهٔ الٰهی ست	برهانِ او امر و نواهي ست
توفیق، رفیق امر معروف	توفیق، بفوز و فیض موصوف
توفیق، بعافیت مقدر	تفریق، بود به نهيِ منکر
توفیق، بَهَر صفت مقدّم	با صدق بود صفای هردم
توفیق، به آدمی ست زیبا	زیبنده تر از، هزار دیبا
توفیق، اساسِ پاکبازان	توفیق، لباسِ سرفرازان
توفیق، کلیدِ بابِ خیرات	توفیق، دلیل بر عبادات

توفيق، بہ هر وظيفہ آغاز	توفيق، بہ هر ترانہ دمساز
توفيق، بہ هر عمل قرينہ	در خاتمِ مدّعا، نگينہ
توفيق، سند بعفو و احسان	توفيق، بمشکلات آسان
توفيق، مصاحبِ مدارس	توفيق، خلاصهٔ مجالس
توفيق، صعود جملہ درجات	توفيق، حصول جملہ حاجات
توفيق، بزرگ جملہ اخلاق	توفيق، بہ انفس و بہ آفاق
توفيق، نتيجہٴ سعادات	پيرايهٴ حسنِ جملہ عادات

(١٢١-٢٠)

... ...

٥- مثنوي حصن الامان

"هشت بهشت" جي ھيءَ پنجين مثنوي، "مخزن الاسرار" جي بحر ۾ "نورالاعيان" جي تصنيف کان پوءِ، ذوالحج جو هڪ مهينو وچ ۾ وجهي، نئين سال (١١١٨ ھ) جي پهرين مهيني يعني محرم الحرام ۾ لکي وئي آهي. (١)

مثنويءَ ۾ تمثيلاً، عطار هڪ ڇوڪري جو واقعو بيان ڪيو آهي، جنهنکي ٻالجتيءَ ۾ مٽيءَ کائڻ جي عادت هئي. جوانيءَ ۾ هڪ ڏينهن، جڏهن هو ڪنهن دڪان تي کنڊ خريد ڪرڻ ويو ۽ تاراجيءَ ۾ وٽن مان گڏ تور پوريءَ ڪرڻ لاءِ مٽيءَ جو ڦوڙ به هنن پيل ڏٺو، تڏهين يڪلخت کيس مٽيءَ کائڻ واري عادت ياد اچي وئي، ۽ کنڊ جي شيرينيءَ مٿان مٽيءَ جو ذائقو غالب پئجي ويو. تاراجيءَ مان ڦوڙ ڪڍي کٽي

(١) سومر ڏينهن منجهند جو.

ڪيسي ۾ وڌائين. اهو بہ خيال ڪو نہ ڪيائين تہ آن جي نڪرڻ ڪري ڪنڊ جي تور ۾ فرق ايندو ۽ اهو سندس ئي نقصان آهي. دڪاندار کيس آگاه ڪندي حيرت مان چيو:

طرفہ طبيعت، کہ ترا در سر است
زان پله کہ، اين پله ات کمتر است
داده چہ چيزي، بچہ چيزي بدل؟
گِل بگُل و صبر عوض در عسل
نفع و ضرر، فرق ندانسته اى
حاصل ازين اخذ توانسته اى

عطا اهو مثال ڏئي چويٿو:

آه! هزار آه! ز حالِ من است
کين سخن، از حالتِ من روشن است

سودي ۾ سودو زيان جي فرق نہ ڄاڻڻ، ٻري ۽ ڀلي جي تميز نہ ڪرڻ، صحيح ۽ غلط شيءِ جي پڇاڻ نہ ٿيڻ جو اهو مثال ڏئي، عطا پنهنجي لاءِ چوي ٿو تہ: هُن پڻ پنهنجي زندگيءَ ۾ فائدي ۽ نقصان جي فرق ۽ تفاوت جي تميز نہ رکندي، اجائي عمر ضايع ڪري ڇڏي ۽ وٽس اڳين جهان لاءِ ڪو بہ ثمر ساڻ ڪو نہ آهي. هٿين خالي ۽ پلوين پاند، سنجون ۽ سکڻون آهي. انهيءَ بناءَ تي هُن، عفو، درگذر ۽ بخشش جي عنوانن کي طرحين طرحين مختلف پيراين ۽ جدا جدا رنگن ۾ پيش ڪيو آهي، جنهن ڪري مثنوي، مناجات جي مختلف موضوعن جو عجيب و غريب ۽ گوناگون مجموعو ٿي پئي آهي.

باري تعالىٰ جي بارگاه ۾ بندي کـي کھڙيءَ ريت ريجھائڻ ٿي کھڙيءَ طرح پاڻ گھرجي، سو کو هن مثنويءَ مان سکي، مثنويءَ جي پڇاڙي ۾ عطاءَ التجا کري ٿو:-

داد رسا، داد گرا، داد بخش!
عاجزيم، بين و بفرياد بخش
بخش به اين فرد عطا يا کريم!
اى که توئى رب العرش العظيم
فاتحهٔ آراى کلامِ قديم
بسم اللّٰه الرحمٰن الرحيم
اول طغراى کتابِ کريم
بسم اللّٰه الرحمٰن الرحيم
آخر دعوات بيُمنِ عظيم
بسم اللّٰه الرحمٰن الرحيم (١)

---

(١) مصرعهٔ بسم اللّٰهيءَ جا (١٠٦) شعر راقم الحروف "مثنوي مظهرالآثار" جي ابتدا ۾ (متن جو حاشيو ١-١١) گڏ کري ڏئي ڇڏيا آهن. هتي آيل شعر انهيءَ سلسلي ۾ اضافو سمجھڻ گھرجي. هيٺيان چند شعر پڻ مذکوره مثنويءَ جي ڇپجڻ کانپوءِ هٿ آيا آهن:-

(١) در مکنون: از غلام حسين موزون. تاليف سنه ١٢٠٧ هه.
بسم اللّٰه الرحمن الرحيم مرجع اسمایٔ حکيم عليم

(٢) مير محمد باقر:
بسم اللّٰه الرحمٰن الرحيم فاتحهٔ مصحفِ اميد و بيم

(٣) زلالي خوانساري:
بسم اللّٰه الرحمٰن الرحيم قافله سالار رهِ مستقيم

(٤) نواب مخلص خان:
بسم اللّٰه الرحمٰن الرحيم فاتحهٔ مصحفِ حمد قديم

(٥) مير حسين :

بسم‌الله الرحمٰن الرحيم — سر خطِ تعليم كتابِ قديم
بسم‌الله الرحمٰن الرحيم — سنبلِ خود روئ رياضِ نعيم

(٦) آقا محمد فاضل :

بسم‌الله الرحمٰن الرحيم — عدّ عطائيست ز خونِ كريم

(٧) گل محمد عباسي سندهي:

بسم‌الله الرحمٰن الرحيم — تازه گل هست ز باغِ كريم
بسم‌الله الرحمٰن الرحيم — كشتِ گلِ تازه زفيضِ نسيم

(٨) مير اسدالله سندهي:

بسم‌الله الرحمٰن الرحيم — مصرعہ همين رهبرِ جنت‌نعيم

(٩) محمد سليم :

بسم‌الله الرحمٰن الرحيم — منبعِ فيض است بقلبِ سليم

(١٠) مير حزب‌الله مسكين سندهي:

بسم‌الله الرحمٰن الرحيم — تاج سرِ سبع مثانى كريم

(١١) سيد علي گوهر تخلص حبيب‌الله سندهي :-

بسم‌الله الرحمٰن الرحيم — احمد شد احد دران فرق ميم
بسم‌الله الرحمٰن الرحيم — هست علم بر درِ باغ نعيم

(١٢) اسماعيل فقير تخلص ذبيح‌الله :

بسم‌الله الرحمٰن الرحيم — گنج گرانمايہ بہ از زرو سيم
بسم‌الله الرحمٰن الرحيم — پرده كشائ سير خوانِ كريم
بسم‌الله الرحمن الرحيم — مخزن عاليست ز درِّ يتيم

(صفحہ ١٨٧ بياض خطى در طب - ذخيره حسام‌الدين).

سر بسجودِ تو، رخم، بر زمین
ارحمني يا رحم الراحمين (١)

٦- مثنوي بحرالعرفان

سبحةالابرار جاميءَ جي بحر ۾، "هشت بهشت" جي هيءَ چهين مثنوي، عطا تصنيف ته ڪئي هئي سال ١٠٩٠هه جي ذيقعده مهيني ۾، ليڪن ان تي نظرثاني، مثنوي "حصن الامان" جي اختتام کان اتڪل روءِ مهينو ڏيڍ پوءِ، ١٨ صفر ١١١٨هه ڌنڌر جي ڏينهن ڪري، ان کي مثنوين جي هن سلسلي ۾ جائيتو ڪيو.

هن مثنويءَ جو مرڪزي خيال يا نُڪتو آهي، تخليق آدم ۽ انسان جي عظمت (ص٩٠٢). انهيءَ محور جي چوڌاري، مثنويءَ جا عنوان آهن، خالق جي حمد و ثنا، نبين جو مذڪور، انساني ڪوشش ۽ برتريءَ جي ساراه، ۽ پڇاڙيءَ ۾ حضور نبيء آخرالزمان جي نعت ۽ مدح، ۽ سندس خليفن جي صفت ۽ وصف ڪري، ڪائنات جي رازن ۽ رمزن، ماضي، حال ۽ مستقبل متعلق خيال آرائي ۽ تبصرو ڪندي، مثنويءَ کي اختتامي مناجات تي ختم ڪيو ويو آهي.

---

(١) مثنويءَ جي ڪن شعرن جا لفظ مخطوطي جي ٽڪجي وڃڻ سبب وڃان ضايع ٿي ويل آهن، اتي نقطه ڏئي خال ظاهر ڪيو ويو آهي. ڪن شعرن ۾ ڏنگين اندر پنهنجي قياس مطابق لفظ وڌا ويا آهن.

(١٦٠-١٦١-١٧٠).

هن مثنويءَ مان اهو پڻ خاص طرح ظاهر ٿئي ٿو تہ شعر و سخن جي شغل سان گڏ، عطا کي، سيَر، سوانح، تذڪرن، تاريخ خواه واعظ ۽ نصيحتن جي متداول ڪتابن پڙهڻ جو پڻ ذوق هيو. اگرچہ هن ڪنهن بہ خاص ڪتاب جو نالو ڪونہ ڄاڻايو آهي، ليڪن ائين پيو ڀائنجي تہ مذڪوره موضوعن تي هن ڪافي ڪتاب اک مان ڪڍيا هوندا. مثنويءَ جو عام رنگ هيءُ آهي:-

ياد دارم کہ بخواندم ز سيَر
اين خبر را ز روايات اثر
کہ چو شد حکم بخلقِ آدم
بوجود آمده، آدم ز عدم
حکم ديوانِ قضا از قادر
بهرِ ابوالبشر آمد، صادر
کہ: شود قالبِ اورا تصوير
گردد از خاک، وجودش تخمير
بملائک شده زان امر خطاب
کہ: بيارند، ز اجزائِ تراب
از چهل جائ، کفِ خاک آرند
مشت مشت از همہ جا، بردارند
خاکهائ بهم آميخته را
آب و خاکي بهم انگيخته را
چون فراهم شده اجزائ تراب
دست تقدير زده، نقش بر آب

چهل کفِ خاک، بیک جا باهم
قالبِ آدمِ خاکي شده ضم

کفِ صلصال بهیئت پیوست
مشت فخّار نکو صورت بست

حکمتِ داشت مگر، درسروکار
نقش این دائره خطِ پرکار

کہ درین رنگ غرائب بوده است
طرفہ نیرنگ عجائب بوده است

حکمتِ معنوی و پنهانی
باشد اسرار بسا حقّانی
(۹-۲۱۰)

... ...

کہ در اولاد کثیرِ آدم
تا قیامت بمعیّن مبهم

باشد اصناف یمین، هم بہ یسار
بعض اخیار، فریقي اشرار

... ...

قسم قسم آمده از ذریات
آلِ آدم بطریقِ حشرات

هر کفِ خاک بهر جنس خمیر
مقتضی شد بمزاج و تصویر

من ندانم کہ چہ ام؟ زان اجناس
بیخبر زانکہ، کدام از صفِ ناس؟

خاکۂ نقشِ وجودم چہ زدند؟
رنگِ بیرنگ نمودم چہ زدند؟

چه و که، کیست؟ کدام است قماش؟
از کجا چیست معادم بمعاش؟
میندانم چه سلوک ست و چه سیر؟
از خدا وند ِ خودم، سائل ِ خیر (۲۱۰)

...   .

اشک ِ چشم، ارچه برو میریزم
گریه چون سیل به طوفان خیزم
از رُخم رنگ سیاهی نبرد
آبجو صورت ِ کاهی نبرد
جوئبار است دو چشمم گریان
خون دل کرده به اشکم جَریان
طرفه کز سبزه سمن روئیده
لیک اشکم نه رُخم شوئیده
گرچه باریده هوا، برف بموئی
همچنان چرک، سیاهی ست بروئی
آبنوس ارچه بصندل آمود
رو چو آئینه همه دود آلود
صافیِ روح، مکمّل نشده
زنگ ِ آئینه مصقّل نشده
مشک مو گر بدل ِ کافوریست
روئی چون قیر همان دیجوریست
صبح پیری، که دمید از شب ِ تار
بر رخ ِ بخت، همان زَنگ ِ غبار

صبحِ خندان، بسیه روزئ حال
دیده گریان، ز گذشتِ مه و سال
سال و مه، صرف بغفلت، شب و روز
صبح شد، دیده بخواب ست هنوز
این بیاضم چه کم از رنگِ سواد
ریخت سیماب چو بر تیره رماد
ریخت سوهانِ هوا، ریم آهن
ماند پژمرده، سخن بر سوسن
گل سحر روئ به شبنم شویان
باغ تسبیح تقدّس گویان
بیخ و بر، شاخ و شجر، خشک و تر
بحر و کان، لعل و در و خاک و حجر
همه ناخفة نمی آسایند
لبِ تسبیح همی بکشایند (۲ ؛ ۲)

... ...

نیست معلوم کسی سرِّ عدم
نه ز موجود وقوفِ آدم
که چه؟ در عالمِ موجودات است
که چه؟ در پردهٔ معدومات است؟
اینقدر هست که عقلِ هشیار
هر کجا فکر نماید سیّار
همه در طاعتِ حق مینگرد
لیک در سرِّ کسی رَه نبرد

کہ چہ سرّیست؟ بہ ایجاد کسی
کہ چہ شوقیست؟ باوراد کسی
همہ در راہِ طلب، سرگردان
از ازل قدر نصیب آوردان (۲۱۲)

... ...

عزّ ِ آدم، ز دمِ هو، لا غیر
ذلّ ِ ابلیس، ز لافِ انا خیر
گر عزازیل شد از وی، منکر
صد چو جبریل و را گشته مقر
دانۂ گر شده، دامِ راهش
هم بہ آن دانہ فزون شد جاهش
گرچہ آدم بخطا گشت دژم
این نمک داشت خمیرِ آدم
قدرش از عفو خطا گشتہ بلند
و ز تفضّل بنظر بوده پسند
مقصدِ حق، ز جهان آدم بود
بر همہ خلق همین اعظم بود
هر چہ آمد بجهان، از پئی اوست
برگزیدش ز همہ، قدرت دوست
ای تو! اعزاز فزائی آدم
یادِ تو، در همہ جا بس هردم
اي کہ تقدیم دهی آدم را
وی کہ! تصویر کنی عالم را

ای که! طوفان کشی، از دعوت نوح
ای! بهم انس ده قالب و روح
ای که! گلزار کنی نار خلیل
ای! منزّه ز نظیر و ز عدیل
ای! ز بتخانه کش ابراهیم
ید بیضا و عصا ده بکلیم
ای! طرازندهٔ سخن داؤد
کرده طعم پشه، مغز نمرود (۲۱۷)
...   .
ای! تو اعزاز ده اسماعیل
نور حق داشته در وی تحویل
علم و حکمت ده عقل لقمان
تبه ادبار نمائی هامان (۲۱۷)
...   .
ای بسا معرکهٔ نوع بنوع
جزو در کل، چه اصول و چه فروع
ای بسا نقش و نگار رنگین
صور طرفه غرائب آئین
ساخته، باز برانداختهٔ ای
بر جهان، تیغ فنا، آخته‌ای
...   .
بطن بطناً شده پشت از پس پشت
کے همه را همه جا امر تو کشت

ای شکسته بقضایا و فتن
سینه و گردنِ گردانِ زمن
پهلوانانِ جهان روئین تن
چون زمین زار فتادند و زمن (۲۱۹)
... ...
بوده در چشمِ جهان، این مردم
رضی الله تعالی عنهم
... ...
ای که از طیش براری، صد عیش
شمع افروزِ شبستانِ قریش
چندی از قوم، بتصدیق مقر
چندی از قوم، ز ایقان منکر (۲۲۰)
... ...
ای تو پیدا کنِ دینِ صافی
که بود در همه عالم وافی
کرده از قوم پرستندهٔ رب
منهدم بتکدهٔ اهلِ عرب
کرده ز آبِ کفِ شیرانِ اجم
سرد آتشکدهٔ اهلِ عجم
ای تو زایل کنِ اهلِ تضلیل
و ز ابابیل بأصحاب الفیل
فضلِ تو عدل نمائی طمغاج
خشمِ تو ظلم نمائی حجّاج

قاطعِ سلسلهٔ سفیانی
قاهرِ طایفهٔ مروانی (۲۲۱)

...   .

ای بلاکش ز سرِ چنگیزی
کرده طوفان عجب از خون ریزی
ترکگیِ ظالمگیِ خون آشام
بُرده در ملکِ جهانِ مقتلِ عام (۲۲۱)

...   .

خوانده ام آنچه بتاریخِ جهان
شمه‌ای زان نتوان کرد بیان
قصه در قصهٔ حکایات گذشت
چه مسائلِ چه روایاتِ گذشت
چه فسونها شده و افسانه
خانه در خانه درین ویرانه
داستانهای بهزاران دَستان
چون سرودیست بیادِ مستان
عارفانی که همه دانستند
همه نا گفته ز عالم جستند
سرّها هست درین دارِ کهن
نو بنو چهره کشد دیر محن
چه وقوع است؟ درین حادثه گاه
چه وقایع؟ ز بگاه و بیگاه

چہ قضایاست؟ کہ حادث نشدہ
چہ بلایاست؟ کہ باعث نشدہ

... ...

چہ نویسم کہ چہ بگذشت و چہ رفت؟
چند گویم کہ در آمد و کہ رفت

... ...

شبِ من کوتہ و افسانہ دراز
فکر لنگ است و رہِ شیب و فراز (۲۲۳)

... ...

حالتِ دی و پری، رفت زیاد
نیست امروز، بفردا دلِ شاد
حالِ فردا بندانم کہ چہاست؟
ہست امروز، غنیمت کہ بماست
از ازل این ہمہ مدت، کہ گذشت
کس نداند کہ چہ رفت و چہ گذشت؟
گوئی آن جملہ، ہمین امروز است
آنہم، آدم کُش و عالم سوز است (۲۲۴)

... ...

مصطفیٰ، مقصدِ پیدایش بود
مصطفیٰ راست، مقامِ محمود
مصطفیٰ، واسطہء کُن فیکون
مصطفیٰ، مطلبِ ربِّ بیچون
مصطفیٰ، باعثِ احداثِ جہان
مصطفیٰ، وارثِ پیدا و نہان

مصطفیٰ، خیرِ وریٰ، فخرِ بشر
مصطفیٰ هست، شفیعِ محشر
مصطفیٰ، جامعِ آیات کرم
مصطفیٰ، نورِ رخِ هر دو حرم
مصطفیٰ، آب رخِ صبح رخان
مصطفیٰ، دفع کنِ نار و دخان
مصطفیٰ، فصِّ نگینِ صنعت
مصطفیٰ، نصِّ صحیحِ قدرت
مصطفیٰ، ماهِ ازل شاهِ ابد
مصطفیٰ، داورِ ملکِ سرمد
مصطفیٰ، مطلب و مقصودِ خدا
مصطفیٰ، حامد و محمودِ خدا
مصطفیٰ، نور رخِ دودهٔ پاک
مصطفیٰ، پاک کنِ چهرهٔ خاک
مصطفیٰ، منتخبِ سبحان است
مصطفیٰ، واسطهٔ احسان است
مصطفیٰ، صبحِ نبوّت صافی
مصطفیٰ، در دو جهانم، کافی

(۲۳۴-۳۲)

نعت جي انهن چند منتشر اشعارن جي رنگ ۽ انداز مان، حبِ رسول جي ولوله ۽ ذوق شوق جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. ڪيترا نہ ساده ليڪن پرزور ۽ جذبي جي گرميءَ ۾ پرپور شعر آهن.

٧- مثنوي حرزالايمان

هشت بهشت جي هيءَ ستين مثنوي سال ١٠٩٠ هه جي رمضان مهيني ۾ پنجين تاريخ اربع ڏينهن مڪمل ڪئي وئي. يعني مثنوي بحرالعرفان کان تقريباً مهينو سوا (١) اڳ ۽ مثنوي روح رضوان کان پنج سال (٢) پوءِ.

اهي سال اجتماعي طور سنڌ لاءِ ڏاڍن ڏکن ۽ ڏولاون جا هئا، ويائن ڏڪارن ۽ بين ڪيترن ملڪي سياسي خواه معاشي مسئلن ۽ ماجرائن ۾ سنڌو نديءَ جي هيءَ ننڍڙڪي ساٿري مبتلا هئي. باوجود هن جي، جو— انهيءَ زماني ۾ (١٠٨٣ هه) عطا جي گهريلو زندگي مطمئن هئي، دل گهريءَ خاتون سان شادي ڪئي هيائين آشفته خاطريءَ ۽ پريشان حاليءَ ۾ قدرتاً اها شدت نه هوندي جنهن سان، يتيم ٿيڻ کان پوءِ سنڌس مسلسل سابقو رهندو ٿي آيو— تاهم، انهيءَ گهرو سک ۽ سانت تي ان وقت جي سياسي ۽ سماجي انتشار، ايڏو غلبو ڪيو ته ڏسجي جو مثنويءَ ۾، هڪ به شعر اهڙو ڪو نه آهي، جنهن سان ڪا خوشيءَ جي خوءِ بوءِ ايندي هجي، اهائي آشفته خاطري، ساڳي قنوطيت، ۽ ساڳو ياس ۽ نا اميدي.

حرزالايمان تي نظر ثاني عطا، بحرالعرفان جي تصحيح کان پاويهه ڏينهن بعد (٣) ۽ تصنيف جي سال کان ڪم و بيش

---

(١) ذيقعده

(٢) ١٠٨٥ هه

(٣) ١٠ ربيع الاول انگارو سنه ١١١٨ هه

٢٨ سال پوءِ ڪئي. عطا انهيءَ وقت پوڙهو ٿي چڪو هيو، زندگيءَ جي طول طويل مسافت جو ٿڪو ماندو مسافر- ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي- گويا ڏئي وٺي بيٺو هيو. پنهنجي عمر رسيدگيءَ جو کيس شديد احساس هيو، جنهنجو اظهار مثنويءَ ۾ هر هنڌ ۽ هر جاءِ تي ڪيو ويو آهي. طبعي زندگي ختم ٿي چڪي هئي، موت اگرچه آيو ڪم و بيش ڏهه ٻارهن ورهه وٺي وجهي، ليڪن ذهني طرح انجي استقبال ۽ آجيان لاءِ کيس هر لحظي ۽ هر آن تيار رهڻون ٿي پيو.

"حرزالايمان" کي عطا مثنوي مولانا روم جي بحر ۾ نظم ڪيو آهي. حمد صفت مناجات ۽ نعت جي دستوري عنوانن ۽ اشعارن بعد، هن پنهنجي فوت ٿيل هم عمر ساٿين سنگتين ۽ ماضيءَ جي مجلسن ۽ محفلن جي ياد تي، شديد افسوس ۽ تاثر جو اظهار ڪيو آهي. پنهنجن انهن يارن غارن کي به ساريو سنڀاريو اٿائين، جن ٻالجتيءَ ۾ ساڻس رانديون کيڏيون هيون. انهن شاعرن ۽ اديبن کي به وساري ڪو نه ٿو، جن سان سندس مشاعرا ۽ مڪالما ٿيا. آخر انسان آهي، جڏهن يادگيرن جا اوٿار دماغ تي اچي اچن ٿا ته، دل ۽ اکين جا ڇهڪ ڇجي پوڻ لازمي آهن. انهن ٻنهي جو هونءَ به، ٻاڻ ۾ عمر ڀر جو ساٿ رهيو آهي. انساني جسم ۾ اهي ئي ٻئي ته جزا آهن جيڪي، هڪ ٻئي جا سچا پچا محرم راز آهن. دل آخر ته اکين سان ئي ورهه ونڊيندي ورنه، پيو ڪير آهي جو انهيءَ مظلوم جي نازڪ احساسن جي عزت ۽ آبروءَ راز ۽ رمزن کي پرکي ۽ پروڙي

سگهي. عطا جي هن مثنوي جو رنگ فلسفيانه ۽ مقابلةً پختو آهي :-

ای بخلقِ آب و گل رانده قلم!

با وجودِ تو وجودِ ما عدم

اهلِ جان را گر نشانی دیگر است

بی زبان را، هم زبانی دیگر است (۲۰۲)

... ...

ز آب و گِل، گُلهائی رعنا بر دمید

یعنی انسانهائی کامل، سر کشید

وین دگر تاویل این هر چار را

بر نشاندی پهلوئ گل، خار را

خار ابلیس است و گُل آدم بود

بادو آتش، آب و گِل، با هم بود (۲۰۵)

... ...

ای جهان پیدا کنِ جان آفرین!

نقشها از تست بر چرخ و زمین

گنبدِ خضرا، بزر آراستي

حقهء غَبرا، بما پیراستی

چرخ را رعنا، به انجم کرده ای

ارض را زیبا، بمردم کرده ای

بسة ای از عرش تا فرش، آب و رنگ

ز آب، آتش بر کشی، و ز موم سنگ

این جهان و آن جهان از صنع خویش
مزرع و خرمن کنی از رنج و عیش
مزرعِ نیک و بد است این دام گاه
خرمنِ اجر است، آن آرام گاه (۲۰۶)

... ...

هر چه در لوح و قلم، از حکمِ تست
آدم و ابلیس هم، از حکمِ تست
در تماشائی جهانِ دلفریب
زاغ و طاؤس است و چغد و عندلیب
طوطی و کرگس، کلنگ و شاهباز
پیل و پشه، اسپ و خر، گرگ و گُراز
مور و مار و نور و نار و برگ و خار
هر چه باشد، حکمتی باشد بکار

... ...

رو براهِ اوست، چه کعبه چه دیر
حکمتش محض است، در هر شر و خیر
سبحه و زنار، هر یک رشتهٔ اش
خوشهٔ صنع است، تخم کشتهٔ اش
این همه از کشت او، یک خوشه کي
توشهٔ داده است در هر گوشه کي (۲۶۲)

... ...

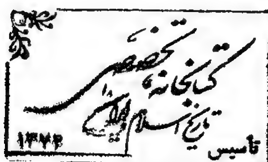
بنده نا چیزم، تو چیزم کرده ای
گرچه خوارم، تو عزیزم کرده ای
اي خدائی عیب پوشِ غیب دان!
بخشی و بخشائی، از نیکان بدان
ستر گردان عیبم از امدادِ غیب
گر بدم، بخشا بنیکانم حسیب
اي خدائی کام بخش و کار ساز!
اي خدائي قادر و عاجز نواز!
بنده بیکارم، تو سازی کارِ من
عاجزم، بخشائي بر کردار من (۲۰۷)

... ...

در مقامِ بندگي، درویش و شاه
هست یکسان سر بخاکِ سجده گاه
ای خدائي خوب! زشتم درگذار
بخش بر مسکینیم، ای کردگار!
اي خدائی صالحان و عاصیان!
گرچه من با عاصیانم درمیان
بخش عصیانم، به اصحابِ صلاح
چون صباحم کن به اربابِ فلاح (۲۰۸)

... ...

از مشیئت کرده ای خلقت بهم
فرد فردی را جدا و جمع هم

جمله اجزا را نمودی جملتان

جزو در کل، کل بود هر جزو آن

هر ورق را دفتری پرداختی

هر سبق را لوحِ زیبا ساختی

چهرهٔ هر صفحه را دادی صفا

از قلم، هم در جلا، هم در خفا

نظم هر فقرائی غرّا کرده ای

نثر هر مضمون، مطرّا کرده ای

نقش بستی هر عبارت مستقل

ربط هر سطری ست، موزون زین سبل

لفظ لفظي را بياني داده اى

حرف حرفي را قراني داده اى (٢٥٩)

... ...

نام نیکم بخش و نانم ده حلال

کام ناکامی ببخش، ای ذوالجلال!

... ...

شاهيٖ در فقر بخشائي بما

از هدايت راه بنمائي بما (٢٥٨)

... ...

منت بي منتها، آن پاک را

کآدمیت داد، مشتِ خاک را (٢٦١)

... ...

توحيد ۽ مناجات جو اهو پختو رنگ، هن مثنويءَ جو خاص آهي ۽ هيءَ سموري مثنوي، توحيد، مناجات، قدرت ڪامله جي نيرنگين، انساني عجز، خلقت جي طور طريقن، مذمت نفس ۽ شيطان، توفيق، دنيا طلبي ۽ انجي مذمت، سفر آخرت جي اسباب ۽ سامان متعلق، انسان جي ايجاد، شباب، طاعت، موت، يوم الحشر وغيره جهڙن فلسفيانه عنوانن تي نظم ڪئي وئي آهي. مثلاً- "في العجائب قدرته" - جي عنوان تحت چوي ٿو:

آفريند عالمی در دانه ای
دانه را سازد عمارت خانه ای
عالمی گنجاند، اندر بیضه ای
فاقه را سازد شفائ هیضه ای
بیضه در تاري نحیف آویخته
زین تماشا غلغله انگیخته
کوه کیهان را، بموئ بسته است
رشتهٔ فکر از میان بگسسته است
خاک بر بنیادِ آب، انداخته
قصد بر یخ بسته بر پا ساخته (۲۶۲)

... ...

قطره آبي درد را، دریا کند
ذرّه خاکي صاف را، صحرا کند
گاه سازد خاکِ خشک، از قلزمی
گاه طوفانی زند، از شبنمي

قوت کرمی را دهد در جوف سنگ
جائ جسمی میکند، در رحم تنگ
گه زمین نار، نوري میکشد
گاه طوفان، از تنوري میکشد
ذره را، مهر درخشان میکند
سنگ را لعل بدخشان میکند
جرعهء را در صدف، دُرّ میکند
قطرهء را در شکم، خور میکند
مشت خاکي را بسلطاني کشد
بهتر از خورشید، نوراني کند (۲٦۳)

... ...

"في عجزالانسان" - جي عنوان هیٺ لکي ٿو:-

این تماشا گاه را نظّاره گان
آمدیم از غیب، ما بیچارگان
نی چو حیوان، از پئ خواب آمدیم
یاز بهر دانه و آب آمدیم
ما نه حیوان، گرچه مرتع دلکشاست
ما نه مرغان، گرچه خرمن پر نواست
نی سگیم و گربه، گر مطبخ پر است
نی مگس، هرچند خوانی پُرخور است

... ...

چند گردی گرد هر آز و هوس
گر بود در خانه کس، حرفي بس است

چون ندارم بینشِ نظاره گي
چیست جز آوارگیٔ بیچاره گي (٢٦٤)

... ...

هیچ تاثیرئ نمي یابم بخود
همچو رشتهٔ باز میتابم بخود
زان پریشانئ چه حظِ ساختي
زین جگر خواري ندارم راحتي
بر رگِ دل گرچه نشتر میزنم
بي ستون این سینه را وا میکنم
گرشوم فرهادٔ صد جو خون فشان
از لبِ شیرینٔ نمي یابم نشان
گاه مجنونِ بیابان میشوم
گاه مفتونِ خیابان میشوم

... ...

"في تفرج الاشیا -" ۾ چوي ٿو :-

نشاءٔ بایدٔ پيِ گلگشتِ باغ
تا در آید بوئِ هر گلٔ در دماغ
نرگسي باید شناسا در بهار
تا شناسدٔ هر گلي را اعتبار (٢٦٥)

... ...

غنچه گر گویاست در وصفِ صبا
باغ را بویاستٔ با صد مرحبا

لاله چون خونِ دلِ خود خورده است
نقش داغِ بندگي آورده است
سرو يکپا بسته، در طاعت ميان
خطِّ آزادي، بکف دارد عيان
ياسمن شسته ز خود دستِ اميد
يافت از ابرِ عنايت رو مفيد (٢٦٥)

... ...

اهڙيءَ طرح سيني گلن بوٽن جو ذڪر ڪندي، آخر ۾ چوي ٿو ته اهوئي حاصل مطلب آهي:

هر متاعي کاندرين بازار هست
بي قماش و قيمت و عيّار هست
بنگر اندر جمله و نظاره گير
خويشتن را، در همه بيچاره گير (٢٦٧)

... ...

پين چند عنوانن جا بيت هن ريت آهن:

گر هنر نزدِ جهان اعلان بود
عيب من، کي از خدا، پنهان بود
جرم خودگر خفيه دارم از جهان
از خدائ خود، چسان دارم نهان؟ (٢٦٩)

... .

آشنا با آشنا بودن خوش است
در پناهِ دوست آسودن خوش است
دشمنان را دوست، پندارم عبث
مانده ام پر لوث، در بندِ حدث

نفس و شیطان، دشمنانِ آدم اند
بلکہ دشمن پیشه گانِ عالم اند
نفس نا بینا ست، شیطان قایدش
هم عصا در کف، زحرصِ زایدش
... ...
غافلم من غول خرگوشم بخواب
نفس چون گرگم، به بندِ اضطراب
دیوِ روبه باز در مکر و حِیَل
منتظر در پس بود، شیرِ اجل (٢٧٠)
... ...
”في حال الانسان وحرفة“ ـــ ۾ آهي:
همچو تاجر آمدی، در این سرا
ماجرا کم کن ۾ بیع و شرا
مایهء بي سود، در سودا مباز
غبن فاحش کرده از سودا مناز
تا رواجي هست اندر سوق شوق
نه متاعي خویش در معرض بذوق
عجز را بفروش، رحمت را بخر
فهم کن گر آدمي باشي نہ خر (٢٧١)
... ...
هن هڪ عنوان هيٺ مناجات جي شعرن مان هي چند شعر قابل غور آهن:
هرچہ خواهي در رضایش مضمر است
هرچہ جوئی در قضائ او در است

طالبانِ اوست مطلوبِ همه
عاشقانِ اوست محبوبِ همه

طالبِ حق فارغ است، از ما سوا
طالبِ دنیا ست در قیدِ هوا

سالکانِ مسلکِ عرفانِ ربّ
پا ز سر کردند، در راهِ طلب (٢٧٢)

... ...

"مقدمةالعشق" جي عنوان جا چند شعر آهن:

هر يکي گويد کہ: بر وی عاشقم
بر ثُباتِ دعوئ خود صادقم

جملہ مي نامند خود را عاشقان
هم فريقِ کاذبان هم صادقم

عشقِ شان! معلوم گردد آن گهي
تا کہ بر معشوق مي يابد رهي

تا کرا؟ معشوق دلداری کند
تا کرا؟ محبوب غمخواری کند

تا کرا؟ زينها، بسوئی خود کشد
تا کہ؟ صهبائي وصالش ميچشد

گرچہ عاشق، کوششِ دارد بخود
تا کشش معشوق را نبود، چہ سود؟ (٢٧٣)

... ...

چند ٻين عنوانن جا چونڊ شعر جيڪي مثنويءَ جي رنگ خواه شاعر جي ذهنن جي عڪاسي ڪن ٿا، هن ريت آهن:

امشب و امروز چون دی، درگذار
باش تا فردا چہ آید پیشِ کار

باش تا این خوابِ غفلت بگذرد
صبحِ صادق، پردهٔ شب، بر دَرد
میشود پیدا قماشِ همگنان
مایهٔ سود و زیان گردِ عیان (٤٧٢)

... ...

گر درین منزل مجاور بوده ای
شب چو مهمانِ مسافر بوده ای
راهِ خود سرکن، سر از غفلت برآر
زادِ خود برگیر و رو آزاد وار
پا پیاده مانده ای، بی راحله
دیر شد، کز تو گذشتهٔ قافله
هر طرف غولان و صحرائی مهیب
کاروان شد، مانده ای تنها غریب (٢٧٥)

... ...

روز و شب فریاد میدارد جرس
کای تو! محمل بست و بشکن قفس
گر تو دستک زن شدی، پس کاروان
در پیَیش البته خواهی شد روان

... ...

ما ز پیش از وقت، فکرِ کارِ خویش
عاقبت نقلِ مکان داری به پیش (٢٧٦)

... ...

بر رهت دریا و خونریز است دشت
چونکه لاچار است، میباید گذشت (۲۷٦)

... ...

باغِ هستی را چو آمد نوبهار
سروِ خشکم چوب شد، بی جوئبار
جوئبارِ زندگانی طاعت است
مایهء عمر و جوانی طاعت است (۲۸٥)

... ...

روي بر خاک وجبین نِه بر زمین
هر بنِ موکن زبانِ ذکرِ هین
الغرض اینست وضعِ کاملان
کار و بارِ ز مرءِ صاحب دلان

... ...

نیک بختان، رختِ خود یکسو برند
از خدا دورانِ غم روزی خورند
عاشقان بر منبر و محرابِ عشق
فاسقان غرق آند، درگردابِ فسق
عابدان جان را مصلا میکنند
ناکسان جان را مطلا میکنند (۲۸٦)

... ...

پنهنجي دوستن ۽ احباب ۽ هم صحبت سنگتين سائين کي ياد ڪندي چوي ٿو:

هم نشینان رفتة اند، از پیشِ من
هجر شان کرده منغص، عیشِ من

همدمان و همزبانان رفته اند

وز برم همخوابه تنها رفته اند (٢٨٨)

... ...

حیف حسرت را، بمن بگذاشتند

داغ فرقت را، بدل بگماشتند

از کهن یاران، نشانی تازه اي

نیست غیر از داغ، بی اندازه اي

داغِ شان ناله مرا چون فاختة

کاي عجب بی دوستان، وا ساختة

سخت جانم، سنگ دل، غم دید ام

شور بختی، بیکسی شوریده ام

... ...

اي دریغا زمرهء یاران شدند

دوستداران و وفا کاران شدند

بیگمان رفتند جانی دوستان

ماند زان گلها، تهی این بوستان

اینکه وا پرسم نشانِ کیفِ حال

کس نمي گوید، زکس حالِ مآل (٢٨٩)

... ...

"في بیان الموت و یوم الحشر" — جي عنوان جا چند شعر هن ریت آهن :

چون ببندم رخت ازین مهمان سرا

تو سلامت بخش، ایمانِ مرا

چون کنم کوچ از سرِ این مرحله
دار همراهم ز رحمت قافله (۲۹۰)
... ...
ابرِ رحمت را بخاکِ من ببار
لاله و ریحان، ز خاکِ من بر آر
... ...
اندران تنگی که من باشم باه
سوی درگاهِ خودم، بکشای راه
... ...
جوئبارِ رحمتش نیه درکنار
نوبهارِ مکرمت در روی سپار (۲۹۲)
... ...
نشر عیبِ من مکن روزِ نشور
حشر جرمِ من مگردان، یا غفور!
... ...
گر دران بازار باشم، بی قماش
ده متاعِ رحمتم، ای فیض پاش!
... ...
عزّتِ پیغمبرم سازي شفیع
زیر پائی حیدرم، داري رفیع
... ...
با جمیعِ دوستانم جمع ساز
وز مکانِ دشمنانم دور باز (۲۹۳)
... ...

نعت جا چند شعر آهن :-

مصطفیٰ اول هم آخر مصطفیٰ
مصطفیٰ فخرِ مفاخر مصطفیٰ
جمله خوبان، سر فدایِ پائِ او
آرزو مندانِ راه و رائ او
قبلهء پاکان، قدمگاهش بود
کعبهء آزادگان، راهش بود
لاله رویان، سر وِ او را، سرپا
همچو بلبل، برگلِ حسنش فدا (۲۹۸)

... ...

از ازل گر دفتری، انشا کنم
تا ابد گر قصه ای، املا کنم
هر سرِ مو صد زبان سازم بشان
شمه نتوانم بیان سازم ازآن (۲۹۹)

... ...

ڪتاب جي باري ۾ لکي ٿو:-

”حرز ایمان“ است، نامِ این کتاب
کاآمد از غیب، این کتابم را خطاب

... ...

نامِ پیغمبر، شفیع آورده ام
اجر بخشائ که محنت برده ام
گر بدم ور نیک باشم، از تو ام
از درِ رحمت کجا دیگر روم (۳۰۸)

... ...

کن قبولم این کتاب و داستان

چون تتبّع کرده ام بر راستان

... ...

جملگی در راهِ حق، حق جو شدند

در سخن بازیِ، حکایت گو شدند

... ...

در سخن تبعیّتِ ایشان کنم

لیک عکسِ مطلبِ خویشان کنم

... ...

مطلبِ من، محض توحیدِ خداست

مقصدِ من، خاص تذکیرِ هداست

... ...

از رسالاتی، که طبعِ من سرشت

"حرز ایمان" این بود، هفتم بهشت

... ...

هر بهشتي را، بوزنی پیروي است

این به بحرِ مثنويِ مولوي است (۲۰۹)

... ...

کس همی گوید: در و سرقت در است

یعني استخراج و اخذ از دیگر است

کس همي گوید: که این طرزِ کلام

از تو نبود، دیگرش داده نظام

کس همي گوید: که از نظمِ دگر

یاد کرده چند شعري معتبر

... ...

هر چه دارم از عطائی ایزدیست
محض یُمن و لطف و فضلِ احمدیست
در پسِ آینه طوطی منطقم
هست استادِ ازل چون مشفقم
هر چه او گوید بگوا گویم عیان
ورنه نتوانم کنم حرفی بیان

... ...

نز کسی دزدیده، نز کس خوانده ام
این گهر از بحرِ دل، افشانده ام
من بحقّ ِ حق، همین خوانم حلف
بنده خاین نیست از قولِ سلف
یا ز کس مشقِ کتابت کرده ام
نفسِ خود را احتسابت کرده ام
هر چه تعلیمم ز حکمت داده اند
هر دری کان، بر رخم افشانده اند

... ...

من بآن اندازهء ره میروم
یا براهِ راست، یا کج میروم (٣١٠)

... ...

مثنوي بحرالعرفان ۾ نعت جو جيڪو رنگ آهي اهو ساڳيو ئي هن مثنويءَ ۾ پڻ اختيار ڪيو ويو آهي. مثلاً بحرالعرفان ۾ آهي :

مصطفیٰ صبح نبوت صافی
مصطفیٰ، در دو جهانم، کافی
(۲۳۴-۲۳۲)

"حرزالا یمان" ۾ اهائي ساڳي طرز هن طرح ادا ڪئي وئي آهي :-

مصطفیٰ صاحب نصابِ فاتح
مصطفیٰ صاحب کنابِ فاتح
... ...
مصطفیٰ سرمایهء خیر و نجات
مصطفیٰ پیرایهء حسنِ صفات
(۲۹۶-۲۹۵)

هن مجموعي ۾ "ڪنزالاحسان" وڏي مثنوي آهي ۽ انکان پوءِ طويل مثنوي "حرزالايمان" آهي. پهرين ٥٥ صفحن تي ۽ ٻوئين ٦٥ صفحن تي آهي. باقي ٻيون سڀئي مثنويون مختصر آهن.

٨- مثنوي عجز و نياز

تصنيف جو سال ڏنل ڪونہ آهي، البتہ تصحيح جي تاريخ ڏهين جمادي‌الاخر سنہ ١١١٧ هہ ثبت ڪئي وئي آهي، جنهن جو اظهار دستوري طرح عطاء مثنويءَ جي اختتامي شعرن ۾ ڪيو آهي. اها نظر ثاني "مثنوي حرزالايمان" کان ٽي مهينا پوءِ ڪري، مجموعي جي ترتيب ۾ انکي آخر ۾ جاءِ ڏنسي وئي آهي. اهو ممڪن ٿي سگهي ٿو تہ منظوم ڪرڻ جو سال بہ اهو ئي ساڳيو ١١١٧ هہ هجي.

اهو وقت هيو، جڏهن هندوستان جي تيموري سلطنت جي، جنهن جي تسلط هيٺ سنڌ ڪي رهي، هڪ صدي ڪان ٻه ارڙهن ورهه مٿي گذري چڪا هوا -- آخري مضبوط ۽ مستحڪم تاجور، حضرت محي الدين اورنگ زيب عالمگير غازي عليه رحمة جي حياتيءَ ۾ باقي اڃي پنج مهينا ڪن بچيا هوا. پاڻ انهيءَ وقت دڪن طرف هيو. پيانوي ورهن جي طويل ۽ لڳاتار جدوجهد واري نجهرائيندڙ زندگيءَ ڪان ٿڪجي، ڇڪنا چور ٿي، بلڪ سچ ڇئجي ته از خود بيزار ٿي، احمد نگر ڪان جنهن جي قيام کي هو پاڻ ئي "ختم السفر"(١) سمجهي، مايوسيءَ جو اظهار ڪري چڪو هيو -- دهليءَ طرف ڪوچ ڪري ئي رهيو هيو جو، اوچتو بيمار ٿي پيو. بيماري وڌي طاقت وئندي، ۽ هن برصغير جي عظيم تاجدار کي -- جنهن بقول جعفر زٽل دڪن ۾ "کلبلي"(٢) وجهي ڇڏي هئي -- وئي زير ڪندي، جهوريندي، نهوڙيندي، ناس ڪندي ۽ زارو نزار ڪندي. نتيجو نيٺ اهو نڪتو، جو جنهن سفر جو آغاز، هو پاڻ پنهنجي مرضي مطابق ڪرڻ وارو هيو، انجو آغاز ۽ اختتام ته بهرحال ٿيو، پر هن ڪائنات جي حقيقي حاڪم جي فرمان ذيشان مطابق، انجي مهار مڙي وئي ۽ زندگيءَ جي قافلي جو رخ حضرت شاه جهان آباد ڪان ڦري، حضرت عدم آباد طرف ٿي پيو، جتان جو ويل، وري ورندو

---

(١) تبصرة الناظرين (قلمي) از سيد محمد بلگراي ابن مير عبدالجليل بلگرامي -

(٢) زهي شاه اورنگ دهانگ بلي ڪه در ملڪِ دڪن پڙي کهلبلي

ڪنهن کي نہ ڏنو، جيئن شاهہ فرمايو آهي :-

نہ خبر نہ خواب، نَڪو اوني آئيو
هُتي جو هيتِ ڪهين، ڏنو ڪو نہ جواب؟
هَميرنِ حساب، ڪَڇهہ چاڻان، ڪينءَ ٿيو.

هيءَ مثنويءَ غالباً عطا جي آخري مثنوي آهي، هين ڪان پوءِ مرڪزي سلطنت ۾ عالمگير جي فوت ٿيڻ شرط زوال اچي ويو، ۽ ٿوري وقت اندر ئي سنڌ تان مغلن جو اثر زائل ٿيڻ شروع ٿيو. انحطاط سبب مرڪز ۾ تخت نيشيءَ لاءِ وارثن ۾ جيئن جيئن ويون خونِ خرابيون وڌنديون، تئين تئين لٽي جي مغل ڪارندن جا ويا پير پٽيءَ تان نڪرندا. هڪ ملتان پيو ٿي آيو ۽ هڪ چارج ڪانہ ٿي ڇڏي تہ ٻئي اچي ساڻس جنگ ٿي جوٽي. جنهن ڪري، شهر ملتان سوين صعوبتون ۽ مصيبتون نازل ٿيون، ۽ صورت حال جيڪو رخ ۽ روپ اختيار ڪيو، تنهن اسانجي شاعر کي، ڪيترن نون شهر آشوبن لکڻ تي مجبور ڪيو، جن جي ابتدا، هو گذريل صديءَ جي آخر کان ئي ڪري چڪو هيو. علاوه ازين اِهو ئي آهو سال (١١١٨هہ) آهي جنهن ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙي سنڌ جي آزادي جو عزم ۽ ارادو ڪري، اندرون اندر تحريڪ کي زور وٺائڻ جي ابتدا ڪئي ۽ پروگرام مطابق جيئن جيئن ويو مرڪزي خزانو

لال ڪنور (١) ۽ انجي ميراثن، دهلارن ۽ ڏوڪڙن تي صرف ٽيندو، تئين تئين ميان صاحب في الحال ويو سنڌ جي سر زمين کي مغلن کان ٽيڪي تي چڙهائيندو.

---

(١) مغل سلطنت جو زوال اوچتو حادثو يا ناگهاني واقعو ڪو نہ آهي، در حقيقت انجي ابتدا شاهہ جهان جي آخري زماني کان ئي شروع ٿي چڪي هئي جنهن وقت، شاهجهان جي شهزادن ۾ تخت ۽ تاج لاءِ هڪ ٻئي خلاف سازشون شروع ٿيون ۽ مسلسل ڪاٺ ڪهاڙا ڪيا، جنهن ملڪ جي اقتصادي حالت ۽ ملڪي استحڪام جي بنيادن کي صفا ڏوڏي رکيو. "بهشتي" شيرازيءَ جي مثنوي "آشوب نامهٔ هندوستان" (مطبوعہ نولڪشور ١٨٨٣ع) يا انهيءَ دور جي ٻين ڪيترن ڪتابن منجهان ان تي روشني پئجي سگهي ٿي. بادشاهت بعد، عالمگير جو پنهنجو سچو زور دکن تي صرف ٿيو، جڏهن فوت ٿيو تہ اها ئي ساڳي جنگ وجدل سندس پنهنجن شهزادن ۾ بہ شروع ٿي وئي، جنهنجو مثال پهريون ئي شاهجهاني دور ۾ هي بر صغير ڏسي چڪو هيو. ڪيئي جا ڪيتا عالمگير جي اولاد اهڙا ڏنا جو واقعن پڙهندي لونءَ لونءَ ڪانڊارجي وڃي ٿي. پهريان ٻہ ورهہ بهادر شاه پيائرن جو خون، پاڻيءَ وانگر وهايو، اهڙي غارتگري فتنا ۽ فساد ٿيا ۽ اٿيا جو هڪ مهيني تائين بادشاه جو لاش پٽ تي پيو رهيو، نہ گور نہ ڪفن، ڪنهن کي ڪاٺ ڪا نہ پئي جو سار سنيار لهي ۽ مٽي جو مڙهہ کٽي منزل پيڙو ڪري. محمد شاه رنگيلي جون رنگ رليون، اڌم ٻائي نچڻيءَ جو اوج ۽ اقبال، نادر جي نادر شاهي، احمد شاه جي دربار ۾ عورتن جو راڄ، خاصخيلين ۽ خواجہ سرائن جي هلندي پڄندي، گڏڻ ۽ گڏين جي شادين تي لک لٽائي ڇڏڻ، احمد شاه ابداليءَ جي آفت، اِهي سڀ تہ گهٽو پوءِ جا قصا ۽ واقعا آهن، ليڪن لال ڪنور جي ڪهاڻي تہ خود عطا جي ئي زندگيءَ

عطا جي شهر آشوبن مان پڻ اهو ئي حال ۽ احوال، رنگ ۽ روپ معلوم ٿئي ٿو، جيڪو انهيءَ دور واريءَ دهليءَ ۾، اشراف گرديءَ ۽ طوائف الملوڪيءَ جو هيو. يعني ننڍي ۾

بلڪ مثنوين جي مجموعي تيار ڪرڻ کان چند ئي سالن بعد جو معاملو ۽ مذڪور آهي. اها بازاري عورت جهاندار شاه (۱۱۲۴هه) جي سريت هئي. "امتياز محل" جو لقب حاصل ڪري، ممتاز محل جي رنگ محل ۾ راڄ ڪرڻ لڳي. ۱۱۱۸ ۾ عالمگير انتقال ڪيو، ۱۱۲۴ تائين ني بادشاه ٿيا، چوٿون اهو جهاندار شاهه هيو، جنهن جي زماني ۾ لال ڪنور جي اشاري تي، رذيل ۽ ذليل ماڻهن کي اهڙو عروج حاصل ٿيو، جو ڪنهنجي چوائيءَ "باز جي آکيري ۾ چبرو، ۽ بلبل جي مسند تي ڪارو ڪانءُ اچي وينو". (هادي ڪامگار خان - حاتم - سودا) سيئي اميرين ۽ مڙئي عهدا صوبيداريون ۽ سرحدون، ميراثن مڙن جي سپرد ٿيون. انهيءَ سلسلي ۾ هڪ لطيفو تاريخي واقعي جي حيثيت حاصل ڪري چڪو آهي. لال ڪنور جي ٽن ڀائرن کي قسمت خان، نامدار خان ۽ خانه زاد خان جا خطاب مليا. جنهن وقت ميراثن ۽ گوين کي صوبن جون اميريون عنايت ٿيون انوقت نعمت خان ميراثيءَ کي به ملتان جي صوبيداري ملي ۽ فرمان جاري ڪرڻ لاءِ وزير اعظم ذوالفقار خان کي حڪم ٿيو. وزير پرواني جي اجرا کان پهريون، دستوري تحفي پيش ڪرڻ لاءِ هڪ هزار ستارن آڻڻ جو شرط وڌو. انهيءَ طنز کي نعمت خان سچ سمجهي هڪ هزار جي بجاءِ به سو ستار آڻي پيش ڪيون. انڪان پوءِ به جڏهن فرمان نڪرڻ ۾ دير ٿي ته نعمت خان وري اچي پڇيو، ليڪن وزيراعظم هر حالت ۾ تعداد پوري ڪرڻ تي اصرار ڪيو. چغلي شاهي گوش گذار ٿي، وزير حاضر ٿيو، پڇا ڪرڻ تي جيڪي چار لفظ وزيراعظم "ظل سبحانيءَ" جي حضور ۾ ڪورنش بجا آڻيندي عرض ڪيا، اهي انهيءَ

اشرافن جي پستي، خاندانن جو زوال، اقتصادي ۽ انتظامي زبوني ۽ بد نظمي، حاڪمن جي ڪج روي، ڪمينن ۽ بازاري ماڻهن جي بلند اقبالي. عطا جي پنهنجي زندگي خود شروع ڪان آخر

دور جي مغل حڪمداريءَ جي حقيقي تصوير اسان جي سامهون آڻن ٿا. بادشاه فرمايو: ايترن سازن گڏ ڪرڻ جي ضرورت؟. ذوالفقار خان عرض ڪيو: جهان پناه! جڏهن، گوين لنگهن ميراثن ۽ طبلچن ڪي صوبن جون صاحبيون ملڻ شروع ٿيون آهن تہ اصيل اميرن ۽ پشت وارن اشرافن لاءِ سواءِ هن جي ٻيو ڪهڙو چارو وڃي بچيو آهي تہ، آهي پنهنجون تلوارون مياڻ ۾ وجهي، ڍالن ڪي ڪٻاڙ خانن ۾ اڇلي، ويهي ستار سکن ۽ وڄائن؟ جئندا قبلا! انهيءَ ڪري ايترن سارن ستارن گڏ ڪرڻ جي ضرورت پيش آئي آهي — سودا جي هڪ شهر آشوب ۾ تلوار ۽ ڍال جي سلسلي ۾ هڪ مصرعو نهايت ئي دلچسپ آيل آهي، جنهن مان انهيءَ زوال واري دور جي سپاهي زادن جي مفلوڪالحاليءَ جو اندازو ٿئي ٿو:

شمشير جو گهر ميں تو، سپر بنئے کے ياں ہے.

جهاندار ڪانپوءِ فرخ سير تخت نشين ٿيو. انجي دور ۾ اقتصادي زبون حاليءَ جو نقشو جعفر زٽل پنهنجي هڪ شعر ۾ چٽيو آهي، جيڪو هن، ڇيو تہ مزاحاً آهي ليڪن، خزاني جي خالي هجڻ واري حقيقت ۽ نا مرد بادشاه جي زبون حاليءَ واريءَ ڪيفيت کي ظاهر ڪريٿو:

سکہ زد بر گندم و موٹھو مٹر بادشاہِ پشه کش، فرخ سير

ساڳي ئي دور جي بد انتظامي، سازشن، ۽ بري ڀلي جي تميز نڪري وڃڻ تي جعفر هڪ ٻيو دلچسپ شعر چيو آهي:

جعفرا زود ازين شهر بدر رو، ورنہ
ريش تو نيز بگيرند، دهڑا دهڑ بزنند

تائين هڪ مڪمل شهر آشوب جي حيثيت رکي ٿي. تنهن
کري، ملڪي زوال شهر جي ابتريءَ ۽ خود انهن سببن
کري، سندس پنهنجي مجموعهء حيات جي پريشان ٿيل شيرازي،
جئين هنجي سموري ڪلام کي متاثر ڪيو آهي، تئن، مثنوين
جي هن مجموعي جي پڻ ڪنهن به هڪ مثنويءَ مان خوشيءَ
۽ خوشمزاجيءَ جي هير يا هواءِ محسوس ڪا نه ٿي ٿئي.

سندس هيءَ آخري ۽ اٺين مثنوي "عجزو نياز" جنهن کي
هُن زلالي خوانساريءَ (م - ١٠٢٤ هه) جي مثنوي "محمود و
اياز" جي بحر ۾ لکيو آهي(١)، انمان به ساڳي قنوطيت ۽
ساڳي فراريت ۽ مايوسي پئي آڏ مان ڏيو ٻاهر نڪري.

شاعر پنهنجي گرد و پيش کان متاثر نه ٿئي، ۽ انجو تاثر
پنهنجي شعر ۾ نه آڻي؟ اهو صحيح معنيٰ ۾ شاعر ئي نه آهي.
عطا شاعر هيو، ۽ سخت حساس شاعر هيو، تُڪ بند نه هيو،
۽ نه قافيه پيما. تنهن کري انهيءَ دور ۾ ٿئي خواه سنڌ ۾
جيڪي وهيو واپريو ٿي انجي چٽنگ ۽ چواتي، سندس دل ۽

---

(١) شاه اسمعيل ڪبير جي درٻاري ملڪ الشعرا زلالي خوانساريءَ
اها مثنوي ١٠٠١ هه ۾ نظم ڪرڻ شروع ڪئي ۽ موت (١٠٢٣ هه) کان
ٿورو اڳ انکي پورو ڪيائين. سندس خمسه مان زياده تر انهيءَ مثنويءَ
کي شهرت نصيب ٿي، مثنويءَ جو پهريون شعر آهي:

بنامِ آنکہ محمودش اياز است   غمش بتخانهء نازو نياز است

اها ساڳي بحر نظاميءَ جي خسرو شيرين، جاميءَ جي يوسف زليخا ۽ خود
هن ئي مجموعي ۾ عطا جي "ڪنزالاحسان" جي آهي. دوبارو ساڳي
بحر کي اختيار ڪرڻ جو اظهار هن آخر ۾ پڻ ڪيو آهي.

جسم ۾ اثر نہ ڪري سو ڪينءَ ٿي سگهيو ٿي. اهو ئي سبب آهي جو هن جيڪي بہ مثنويون جوڙيون آهن، انهن ۾ عشقي قصا ۽ ڪهاڻيون، تفريحي داستان، يا اهڙيون ڳالهيون ڪو نہ آنديون آهن، جيڪي فقط وندر واسطي هجن. هر مثنويءَ ۾ دنيا ڪان بيزاري موجود آهي؛ معلوم اهو ٿي پيو ٿئي تہ زندگي محض زندان آهي، جنهن ۾ سندس روح بند پيو آهي، جلد از جلد رهائي حاصل ڪرڻ، ۽ ابدي دنيا ۾ آرام آسايش ماڻڻ لاءِ، مناجات حمد ۽ نعت جي عنوانن هيٺ، مثنوين ڪي هن، جدوجهد جو ذريعو بڻايو آهي.

مثنوي "عجز و نياز" بہ انهيءَ رنگ ۾ رتل آهي. پنهنجي زبونيءَ زبون حاليءَ ۽ بي ثمريءَ تي ڳوڙها وهائيندي بخشش جا عفو جا احسان ۽ اڪرام جا معروضا، مختلف صورتن ۾ پيش ڪري ٿو.

هن مثنويءَ ۾ پنهنجي والدين جو ذڪر، تعليم جي نا مڪمل هجڻ تي افسوس ۽ ستر ڪان مٿي عمر پهچڻ جو پڻ مذڪور ڪيو ويو آهي. عام رنگ معلوم ڪرڻ لاءِ ڪي ڪي شعر هن هيٺ ڏجن ٿا:-

خدايا هستيم، حادث نبوده است
کسی بر خلقتم، باعث نبوده است

ترا پروائ خلق ِ من، نبوده
مرا پروائ جان و تن، نبوده

ز هستی بیخبر افتاده بودم
ز مردن زیستن، آزاده بودم

... ...

نبر سر داشتم، بارِ امانت
که فارغ بودم از اخذ و اهانت
نه از من بر دلی بود است باری
نخود با کس مرا بوده است کاری
نه استغنا بُدم نی احتیاجی
نه دردی داشت استم نی علاجی
که بودم الغرض ناچیز لا شی
مخلص از تموز و ایمن از دی
ز دی بیخود، هم از امروز و فردا
بُدم القصه معدوم و نه پیدا
تو ام از غیب، کردی آفرینش
ز دانش بهره ام دادی و بینش
مرا از بیخودی هشیار کردی
تو از خواب عدم بیدار کردی
بسر گردش، بعالم پا نهادم
نه امّا پائی خود، برجا نهادم (۳۲۱)

... ...

چو چشم از خوابِ نا بودی، کشادم
به تیه گمرهی، سردر نهادم

بتن بر رهٔ بنفس از راه گمراه
ازین آواره گیها حاش لله

...   .

پدر در کار خودٔ رخت از جهان برد
ز رحم مادری پستان بیفسرد
لبم از شیرٔ تر نا کرده گم شد
آبـَم نشنیده گفتارمٔ چو صـُم شد
غرض کز آبٔ وآمٔ یادی ندارم
ز ابجد نقش دلشادی ندارم (٣٢٢)

...   .

رخم نا دیدهٔ رخ بر رخ نهادند
بخاک تنگ و تیرهٔ وا فتادند
مرا از حال شانٔ آگاهئ نی
مرا از خودٔ بجز گمراهئ نی
بگفتند : ای خدا! اولاد مان ده
ز بد اولاد مانٔ امن و امان ده
بدرگاه تؤ میبودند سائل
ز قرآن و ز پیغمبر وسائل
گذشته عمر سان ز امّید واری
همیشه در تمنّا آه و زاری
همین گفتند : یا رب وقت پیری
بفرزندانٔ تو مارا دستگیری

تو از احسان، شان اولاد دادی
بفرمانِ ازا سالک عبادی
همه اولاد شان، بوده است مقبول
چو من مردود، کی بوده است ماحول

... ...

پدر هر روئ من آسوده گشتهٔ
ولی چون در فنا فرسوده گشتهٔ
ندیده کار و کردارم تمامی
ملامت دار عاصی از غلامی

... ...

نه ننگ از نام، نی شرمِ قبیله
بجز فضلت نمیدارم وسیله (۳۲۳)

... ...

خدا وندا تو بخشا، عاقبت خیر
در اول خیر وهم در خاتمت خیر
ندانم کز کجا اندر کجایم
ازین آمد شدن چه وا کشایم
نمی دانم که در دامی فتادم
سرِ بیسود، در سودا نهادم
کجا بودم؟ کجا من آمد استم؟
قرار ازکف، سکون هاشد ز دستم
ز آسایش، که در نابود بوده
روان رازی، و تن خوشنود بوده

نبوده بارِ سر، بر گردنِ تن
نبوده جان، چنین آ شفتهٔ از من
نه برتن مهر، نی برجان است رحمم
ز دردِ استخوان، خون است لحمم (۳۲۵)
... ...
چه حاجت بود اوجِ کبریا را
اگر ناوردی، این آب و هوا را
نبوده احتیاجی خلق، حق را
چه حاجت وضعِ این نظم و نسق را
مگر، از محض قدرت آفریده
جهانی پُر عجائب برکشیده (۳۲۶)
... ...
بکلکِ صنع، نقش خلق بستهٔ
مبارک منظری، طرح خجستهٔ
بعالم کرد پیدا، آنچه بائست
بهریک، داد هرچیزی که شائست
که چندین نغمه ها بهرِ اثر هاست
که چندین رنگها، بهرِ تماشا ست
خرد درکارِ او، حیران و عاجز
بتحمیدِ صفاتِ اوست فائز (۳۲۷)
... ...
من و ما، گفتن اینجا، کفر باشد
که غیرت چهرهٔ جان میخراشد (۳۲۷)
... ...

اگر فضلت بنامِ من نبودی
کلامِ تو بکامِ من نبودی
چو، قرآن بر زبان تکرار دارم
یقین دارم که سازی رستگارم
پدر در کارِ من کوشش نمودی
بعزمِ حفظِ من، جوشش نمودی
جدِ امجد بکارِ من نیامد
اثر از سعی پیرامن نیامد
بعمری جز و کش بودم بکتّاب
نگشتم از زلالِ علم سیراب
بطفلی چندگه، تدریس کردم
زکسبِ ارث خود، حاصل نبردم
ز فاضل فرق باشد تا به فاضل
زخواندن هائ من، تحصیل حاصل
گذر کردند از من نیک خواهان
مجازی ظاهری پشت و پناهان
یتیم و زار و بیکس مانده بودم
گران بو دست بر خویشان وجودم

... ...

بر آمد سالها، احوالها شد
بشعر و شاعری اقوالها شد
بنامِ شاعري شهرت گرفتم
اگر چه جز درت، راهی نرفتم

گدائي ها نکردم، جز در ِ تو
ندارم غير ذات ِ اکبر ِ تو
ز طفلي تا جوانيها، هزاران
خـزانها را رساندم تا بهاران
ولي در حبس ِ غفلت بگذراندم
بکاري کان بکار آيد، نراندم (٣٢٩)

... ...

مٿين شعرن ۾ پنهنجي تعليم، شاعريءَ ۽ ذاتي حالات جي کـن پهلوئن ڏانهن اشارو کندي انهيءَ سلسلي جي آخـر ۾ پنهنجي عمر متعلق چويٿو ته ٧٠-٨٠ جـي درميان پهتو آهيان ليکن جيڪي کيم، سو سڀئي بي سود ۽ رائگان:

ميان عين و فا(١) مرکب رساندم
ولي، از مرکبي برجا نراندم
درين مدت که، در غفلت بسر شد
بسا مشق ِ خيالات ِ هنر شد
نوشتم نا مهائي محنت اندود
سرشتم نامه هائي راحت آمود
ازان جنسي که در ظرفم نهادي
شميمش در مشام ِ خلق ِ دادي
ولي، کاريکه ميشايد، نکردم
بخود نفع آنچه ميبايد، نکردم

---

(١) ع - عدد (٧٠) ف - عدد (٨٠)

ز نظم و نثر ها شد دسته دسته

ولی از بر خود نقشی نہ بستہ (٢٣٠)

... ...

پنهنجي پوڙهائپ جو تذڪرو هن ريت ڪريٿو:

گریزد دیو از حفاظ قرآن

ز من دفعش نما بالحق فرقان

درین وقت خمول و ضعف پیری

بتذکیری ز عجزم دست گیری

ز مشکم رنگ کافوری بر آمد

سمن بر روئ سوسن مي خرامد

سفیدی سر زد از نیلی پلاسم

خط بیضا زد از اسود لباسم (٢٣١)

... ...

حضور جن جي نعت لاءِ هن مثنويءَ ۾ نئون رنگ اختيار ڪيو ويو آهي، هن ڪان اڳين ٻن مثنوين ۾ انداز بيان اور آهي(١). مثلاً :-

بحق تاج فخر فرق آدم

بحق اصل فرعش جمله عالم

بحق قبله گاه حق پرستان

پناه جملهٔ هشیار مستان

... ...

(١) ڏسو متن بحرالعرفان ١٣٢-٢٣٤- حرزالايمان ٢٩٥-٢٩٦

بحقِ قوّت جانِ نزاران
بحقِ باغِ هستی را بهاران
... ...
بحقِ رهنمائی ملکِ هستی
طفیلش جملهء بالا و پستی
بحقِ آبروئ جمله پاکان
بحقِ شرح صدرِ درد ناکان
... ...
بآن مسجود سیّار و ثوابت
بباغِ فاستقم آن سروِ ثابت
... ...
بآن محرم حریمِ قاب و قوسین
سپهدارِ رسلؔ سلطان ثقلین
بآن کز دینِ اوؔ دلهاست پُر نور
بآن کز شرعِ او آفاق معمور
بآن کز دعوتش جا نهانست مقبول
بآن کز ملّتش فیض است مبذول
... ...

پنهنجي نجات ۽ بخشش لاءِ حضور جن جو واسطو وجهندي انهيءَ انداز ۾ هن ڪيئي شعر چيا آهن(١)

مثنوي "ڪنزالاحسان" واري بحر کي دوبارو مثنوي "عجز و نياز" لاءِ اختيار ڪرڻ جو اعترافؔ مثنويءَ جي آخر ۾ هيئين طرح ڪيو ويو آهي :-

(١) ڏسو مثنوي ٣٣٥ - ٣٤٠

بهشتِ هشت، طبعِ من نوشت است
کز آنها، آخر این هشتم بهشت است

...   .

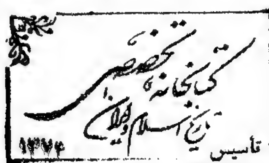
نمود این نامه در بحرِ مکرّر
که بحرِ مثنوی ها هفت پیکر
کنون این بحر، در وزنِ مثناست
موافق نامهء "یوسف زلیخا" ست

...   .

تصنيف ۽ تصحيح جي سلسي جا شعر، هي آهن :-
بتاریخِ الف باقاف و یا زاء
هزار و صد بهفده داشت احصاء
بہ عشرینِ جمادالاآخرین بود
کہ این تالیف راتصحیح بنمود
تصحيح جي تاريخ "بجنات المثمن" مان ڪڍي وئي آهي :-
بہ تصحیحش چنین تاریخ روشن
خرد گفته : بجنات ا لمثمن(۱)
زهی نامہ، زهی تاریخِ زیبا
کہ از غیب آمد، اسمِ بامسمی (۳۴۰)
انهيءَ بعد ہہ ٽي عنوان، عفو ۽ مناجات جا سٽي، پوءِ مثنويءَ
کي پورو ڪيو اٿائين.
عطا جڏهن، مثنوين جو زير بحث مجموعو، "هشت بهشت"
جي عنوان سان راس ڪيو، انهيءَ وقت ٺٽي مان احمد يار

(۱) ۱۱۱۷هه

خان يڪتا اچان تبديل ڪو نہ ٿيو هيو. ٺٽي جو جليل القدر عالم ۽ يگانهء روزگار مصنف، علامه مخدوم محمد هاشم (م-١١٧٤ هہ) چوڏهن ورهن جي ڄمار (تولد ١٠- ربيع الاول ١١٠٤) ۾ هيو. شايد اچان سنهاريءَ جي ريک بہ ڪا نہ لٿي هوندس، البته سندس والد مرحوم و مغفور، مخدوم عبدالغفور کي سو جهان ڇڏئي پنج ورهہ ڪن (م-١١١٣ هہ) ٿـي چڪا هوا. اهڙيءَ ريت ساڳي ئي شهر يعني حضرت ننگر ٺٽي جو پيو ذهين عالم ۽ شاعر شهير، علامه مخدوم محمد معين (م-١١٦١ هہ) بالجتيءَ کان ٽپي آغازشباب جي پهرين ڏاڪي تي مس پهتوهوندو، عطا جي پائي کان بہ بلند ۽ ساڳي ئي شهر جو پيو جامع الصفات شاعر، محسن ٺٽوي (م-١١٦٣ هہ) بہ انهيءَ ئي ٽلي جو معاصر ۽ سات سنگت وارو هيو. انهيءَ پلاري شهر جي رهاڪوءَ ۽ سڄيءَ سنڌ جي سونهن ۽ سوبيا کي اجاريندڙ مصنف، يگاني مورخ ۽ پرگو شاعر مير علي شير قانع جي ڄمڻ ۾، اگرچہ باويهہ ورهہ (١١٤٠ هہ) اچان دير هئي، ليڪن انجو والد ماجد مير سيد عزت الله (م-١١٦١ هہ) انهيءَ ساڳي ئي تور ۽ ٺهيءَ مان هيو. انهن سيني ڳالهين کان بہ وڌ هي تہ، اها ئي پاڪ پوري پارهين صدي هئي جنهن، اڍائي سو ورهن جي ڌاري تسلط کان سنڌ کي باهر ڪيو، مهراڻ جي ماٿريءَ ۾ هڪ دفعو وري روح کي راحت رسائيندڙ، آزاديءَ جي هير گهلائي، جنهن هتانجي سڪوت سڪتي ۽ قنوط کي شگفتگيءَ ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. ازانسواء اها ئي آها يادگار صدي آهي جنهن، شاه عبداللطيف

جهڙي لافاني ۽ عظيم شاعر کي جنم ڏنو، جنهن وطنيت جي زبون ٿيل بنيادن کي نئين سر آساري، اڳتي هلي انهن تي حب الوطنيءَ جي مستحڪم عمارت اڏي استوار ڪئي. ان سڄوري سائينءَ جي عمر پڻ، انهن مثنوين جي تڪميل وقت، ڪم و بيش سترهن ارڙهن سالن جي هوندي. بلڪ ائين ڪٿي چئجي ته شاه لطيف خواه مٺيان سيئي سيا ڳا- جن سنڌ جي علمي ناموس ۽ ننگ جي اڳتي هلي پاسباني ڪئي- انوقت ڳڀرو جوان هوا، آسري ۽ نسري رهيا رهيا هوا جو، عطا ستر اسيءَ جي مابين پهچي پنهنجي ”هشت بهشت“ کي پڄاڻيءَ تي رسائي، سنڌ جي فارسي ادبيات جي تاريخ ۾ هڪ دائمي يادگار ۽ پائدار نشان قائم ڪري ڇڏيو.

عطا جو احوال

'هشت بهشت' جي هن مجموعي ۾، مثنوي 'ڪنزالاحسان' عطا جي سڙني مثنوين مان هڪ حد تائين، هن ڪري اهم آهي جو آن ۾، مصنف پنهنجي گهرائي ۽ پنهنجي ذاتي احوال ۽ سوانح تي ڪي قدر روشني وڌي آهي، پر افسوس جو سوانح جي ڪن ڪڙن ۾ هڻ ايترو مونجهارو پيدا ڪري ڇڏيو آهي، جو ڪيترا معاملا بجاءِ صاف ٿيڻ جي ڦڙهندڙ لاءِ الٽو مسئلا بڻجي پيا آهن. ايستائين جو، سن ۽ سال سواءِ سوچ ۽ احتياط جي قطعي هڪ ٻئي جي ابتڙ ڏئي اسان لاءِ مشڪل ڪري ڇڏيو اٿائين ته بيان ڪيل سالن جي آڌار تي عطا جي ڏاڏي والد بلڪ خود سندس پنهنجي تولد، وفات، عمر يا زماني جو صحيح تعين ڪري سگهون.

مثنويءَ جي آخر ۾ جتي تصنيف ۽ تصحيح جو سال ڇاٽايو ويو آهي، اتي لکي ڏو ته:-

ز احوالِ سلف، و ز حالِ مسکين
حکاياتيست، در ضمنِ مضامين

'احوال سلف' ۽ 'حالِ مسڪين' جي سلسلي ۾ جيڪي حادثا ۽ حڪايتون بيان ڪيون ويون آهن، انهن مان اِجهو هن ريت سندس زندگيءَ جو داستان تيار ٿي سگهيو آهي.

عطا جا وڏا:- عطا اهو ڪو نه لکيو آهي ته سندس وڏا اصلاً ڪٿان جا ۽ نسلاً ڪير هوا؟ ڪڏهن ۽ ڪهڙي ملڪ يا شهر مان لڏ ڪري اچي ٺٽي لٿا، فقط اشارتاً چيو اٿائين ته:-

بحمد الله! که جدِّ بنده معذور
به تته گشت وارد، از رهِ دور (٥٨)

از رهِ دور مان اها مراد وٺڻ ته ٺٽي جي پس گردائيءَ يا خود سنڌ مان "جدِّ بنده" لڏي ٺٽي آيو، بظاهر قرين قياس نه ٿيندو. 'رهِ دور' جو مطلب اهو ٿي سگهي ٿو ته ٻاهرين ڪنهن ملڪ يا علاقي مان هلي اچي ٺٽي ۾ مقيم ٿيو. علاوه ازين 'جدِ بنده' مان اهو به سمجهڻ نه کپي ته عطا جو ڏاڏو ٺٽي آيو، بلڪه ضرورت شعريءَ سبب 'جدِ بنده' کي هتي "جدِ اعلیٰ" جي معنیٰ ۾ استعمال ڪيو آهي ڇاڪاڻ ته، اڳتي هلي عطا، ابِ جد (پڙڏاڏي) ۽ جد (ڏاڏي) جو جدا مذڪور آندو آهي.

عطا پنهنجي انهيءَ بزرگ (جدِ بنده) جي سلسلي ۾ هيٺيان چند شعر لکيا آهن، جن مان پاڻ اهو ئي نتيجو ڪڍي سگهون ٿا ته اهو گهراڻون دراصل غير مسلم هيو ۽ سڀ کان پهريون اهو ئي وڏو ڏاڏو ٺٽي پهچي اسلام جي سعادت کان سرفراز ٿيو. عطا چوي ٿو:-

پس از ایمان و اسلام، از تورع
موفّق شد بطاعت از تضرع
رخِ فرخنده اش، فرخندگي یافت
بلي فرخندگي، از بندگي یافت

مٿين ٻن بيتن مان بظاهر اهو ٿي نتيجو نڪري سگهي ٿو، جنهنکي اسان مٿي بيان ڪيو آهي. اسلام جي دولت کان جڏهن اهو 'جدِ بنده معذور' مالا مال ٿيو، تڏهن حسنِ عمل جي صلي ۾ کيس هر قسم جي آسائش راحت فرخندگي ۽ فراغت نصيب ٿي. ديني دنيوي مال ملڪيت سان گڏ وگڏ اولاد جي نعمت کان پڻ بهره مند ٿيو:-

سعادت مند گشت از حال و اعمال
بعالم، بهره مند از نسل و ز مال
نصيبش از توالد و ز تناسل
رسيده قوتِ باز و تقابل

انهيءَ بزرگ جو ذڪر انهن چند بيتن ۾ ختم ڪندي عطا پنهنجي پڙ ڏاڏي لاءِ - ساڳي ئي سلسلي کي هلائيندي - فقط هڪ شعر ۾ هيٺين ريت اشارو ڪيو آهي :-

ز اخلافی کز اهلش، گشتة پیدا
یکی شد "ابِ جدِ من"، هویدا (٥٨)

انهيءَ بيت مان صاف ظاهر آهي ته پهريون بزرگ عطا جو تڙ ڏاڏو هيو جنهن جي اولاد مان هڪ "ابِ جدِ من" يعني عطا جو پڙ ڏاڏو پيدا ٿيو.

عطا انهن پنهنجي بزرگن جا، نہ نالا ڏنا آهن ۽ نہ سندن زماني جو تعين ڪيو آهي.

محمد: عطا جو ڏاڏو:- پڙڏاڏي جي انهيءَ يڪ شعري احوال بعد، عطا هيٺين ڇهن بيتن منجهہ پنهنجي ڏاڏي ۽ انجي نالي جو ذڪر ڪندي، پيءُ جي تولد تاءِ جو ذڪر ڪري ويو آهي:-

نمود از صلبِ او، جدّم نمودار
کہ بوده شخصِ صالح، مردِ ديندار
محمد اسم فی الرّسمِ محامد
فجعل اللّٰہ جدّی مَن، اماجد
بتقوٰی از پدر بهتر گذشتہ
بلی ديندار خلف الصدق گشتہ
پس از وی والدم، مرد موحد
چهارم صلب با ايمان مسوّدّ

مٿين بيتن مان ظاهر آهي تہ ڏاڏهنس، تقوىٰ ۽ دينداريءَ ۾ پنهنجي پيءُ کان بہ بہ وڌيڪ هيو ۽ عطا جو پيءُ پنهنجي ڀائرن ۾ پيءُ جو چوٿون پٽ هيو.

عطا پنهنجي ڏاڏي جي وفات ۽ پيءُ جي ولادت جا اڪثر هلي جيڪي سن سال ڏنا آهن، آهي واقعات ڪي سامهن رکڻ سان صحيح ثابت ڪو نہ ٿا ٿين. جيڪڏهن انهن تي اعتماد ڪري اڪثر هلجي ٿو تہ پوءِ عطا پنهنجي سلسلي ۾ جيڪي سال ڄاڻايا آهن، انهن جو نظام درهم برهم ٿيو پوي ٿو.

عطا پنهنجي پيءُ کان روايت ڪندي هيٺين چند شعرن ۾ سچي معاملي کي هڪ مسئلو بڻائي رکيو آهي. چوي ٿو:-

شنيدم از پدر کيفِ حقايق
که گفته، آنچه ديد از حال، لايق
که: بامن چند اخوان مانده ايتام
پس از نقل پدر، در دورِ ايّام
دهم صد بعد نهصد، سالِ هجرت
درين مهمان سرائي، جائ رحلت
مقيمِ ملکِ سند از، عهدِ ترخان
که بوده مرزبانِ اين دهستان
ميانِ الف هجري، از متوقع
شديم از وارداتِ غيب واقع
درين شهر و وطن گشته مقيمان
ميانِ حوزهٔ اسلام و ايمان (٥٩)

مٿين بيتن جو مطلب جيڪڏهن وٺجي ٿو:

الف ـ عطا جي ڏاڏي "دهم، صد بعد نهصد" يعني سال ١٠١٠ هه ۾ انتقال ڪيو؛

ب ـ عطا جو پيءُ "ميانِ الف هجري" يعني سال ١٠٠٠ هه جي درميان واردات غيب مان واقع ٿيو، يعني ڄائو ته ان صورت ۾، عطا جي پنهنجي زندگيءَ جا واقعات، مثلاً پڻس جڏهن پوڙهو ٿيو ان وقت عطا ڄائو، عطا جي پيدائش جو سال، عطا جي عمر جو تعين، عطا جي شاديءَ

جو سن وغيره، سيئي سلسلا - جيئن اڳتي هلي عطا پاڻ بيان ڪيا آهن - ٺهڪي ڪو نہ ٿا اچن. انهيءَ ڪري سواءِ هنجي ٻي ڪا بہ صورت اسان لاءِ ڪا نہ آهي تہ پاڻ، عطا جي لکيل سال "دهم، صد بعد نهصد" کي بجاءِ ١٠٠٠هہ جي ڏهين صدي شمار ڪيون. يعني "دهم صد، بعد نهصد" (نائين صديءَ بعد، ڏهين صدي) سمجهون. ۽ فرض ڪيون تہ عطا جو ڏاڏو ڏهينءَ صديءَ جي 'دور ِ ايام' ۾ فوت ٿيو، ۽ ساڳيءَ طرح "هيان ِ الف" کي پڻ سال ١٠٠٠هہ جي بجاءِ ڏهين صدي شمار ڪري قبول ڪيون تہ، عطا جو والد سال هڪ هزار هجريءَ ۾ ڪو نہ ڄائو بلڪ ڏهين صديءَ جي پوئين درميان ۾ ڄائو، جنهن وقت برابر سنڌ جي سر زمين تي ارغونن کانپوءِ ترخانن جو تسلط هيو.

انهيءَ حقيقت جو راوي عطا جو پيءُ هيو، جنهن اهي واقعا پنهنجي والد کان ٻڌي عطا سان اوريا. مٿين حقيقتن جي بناءَ تي اسان کي، عطا جي بزرگن جو زمانو هيٺين ريت متعين ڪرڻون پوندو.

عهد جو تعين :- عطا جي خاندان جو پهريون باني - يعني سندس تڙڏاڏو- جنهن ٺٽي ۾ پهچي اسلام اختيار ڪيو، سو صاحب سمي يعني نظام‌الملت والدين ڄام ننڊي جي تخت نشينيءَ کان گهڻو پوءِ، نائين صديءَ جي بلڪل آخري ايامن جو هجڻ گهرجي.

سمن جي شمع جو آخري شعلو، انکان پوءِ انجو اجهامڻ، باهمي نزاع سبب سنڌ جي آزاديءَ جو سلب ٿيڻ، سنڌ جي سرزمين تي ڏيهوُن ڏور قنڌارئون پري جي هڪ تڙيل قبيلي جو تسلط ڪرڻ، ڪجهه تڙڏاڏهنس جي آخري دورِ حيات ۾ ۽ باقي پڙڏاڏهنس جي سانڀر ۾ ٿيڻ ڪيئن؛ ارغون بابر هٿان تهس نهس ٿي، قنڌار مان لڏ پٽي ڪيئن اچي سبيءَ منجهه لٿا! نظام الدين جي واصل بالله ٿيڻ کانپوءِ ڪيئن تخت نشينيءَ جي سلسلي ۾ خانه جنگيءَ جو آغاز ٿيو؟ صلاح الدين هڪ طرف ۽ فيروز ٻئي طرف کهڙيءَ ريت، پنهنجي پنهنجي مدد ۽ مداوا لاءِ پيءُ ڏاڏي جي آزاد مملڪت مٿان پراون جا ڪٽڪ کهرائي اچي پهتا؟ سبيءَ جي خشڪ برپٽ بيابان مان بيزار ٿيل ۽ شال جي ويران ٿاڪرو ملڪ جا ڏڪاريل ارغون، ڪيئن سنڌين جي گهرو نفاق مان فائدو وٺي، ڀريون ٿانڊي ڪاڻ اچي، پوءِ ٻورچي ٻڌجي ويهي رهيا؟ دريا خان دولهه ڪهڙيءَ ريت سنڌ جي انهيءَ غلاميءَ واري داستان جي سرخيءَ کي پنهنجي خون سان رتولي، ظالمن جي دامن دائمي طرح داغي ڇڏي؟ الغرض اهي سيئي هاڃان ۽ اهي سمورا حادثا، اهي مڙيءَ قهر ۽ اهي سڄا ڪلور، عطا جي پڙڏاڏي، پنهنجي گنهگار اکين سان ڏٺا هوندا.

انهيءَ حساب سان عطا جو ڏاڏو ارغوني دور جي وچ ڌاري جو ڄڻ گهرجي، ۽ ڏهين صديءَ جو اختتام ۽ يارهين صديءَ جي ابتدا، جنهن ۾ ارغونن جي جاءِ نشين ترخانن جو

تسلط ٺٽو ۽ سنڌ تي هندوستاني مغلن جي راڄ جو آغاز(١) ٿيو، اِنهيءَ بزرگوار جي سامهونءَ جو واقعو هوندو. انهيءَ بزرگ جو لاڏاڻون پڻ مغلن جي ابتدائي دور ۾ فرض ڪرڻ گهرجي.

---

(١) سنڌ سال ١٠٠٠هه ۾ مغلن جي قبضي ۾ آئي، سنڌ جي تسخير جي ابتدا تہ دراصل تڏهن ٿي، جڏهن اپر سنڌ جي ارغوني امير سلطان محمود بکريءَ، پنهنجو علائقو مرڻ کان ٿورو اڳ، اڪبري اميرن کي گهرائي، انهن جي حوالي ڪري ڇڏيو. جنهن وقت لوئر سنڌ - جنهنجو تخت گاه ٺٽو ننگر هيو - متي ڏيڪاريل سال ۾ ميرزا جاني بيگ ترخان کان ميرزا عبدالرحيم خان خانان جي ذريعي کسي، مغل سلطنت ۾ ڳنڍي ڇڏي، انوقت اڪبر سنڌ جي ورهاست هيٺين ريت ڪئي:-

”سرڪار بهکر اول بدست عساکر ظفر مـا اثر حضرت عـرش آشياني (اکبر) افتاده بود. و سرکار سهوان و بندر لاهري، بعد از فتح تهته و گرفت ميرزا جاني تـرخان، حضرت عـرش آشيانـي، داخـل ممالـکِ محروسهٔ بادشاهي نمودند، و تتمه چهار سرکار را، درجاگـير ميرزا جاني مرحمت نمودند“ (مظهر شاه جهاني ١-)

متي بيـان ڪيل چـار سرڪاريون، جيڪي جاني بيگ تـي مـرحمت ٿيون سي هيون (١) سرڪار ٺٽو (٢ سرڪار چاچڪان (٣) سرڪار نصر پور (٤) سرڪار چاڪر هالـ (مظهر ص ٣٤)

اڪبر، پهريون تـرخانن واري ساري حصي کـي، پنهنجي ڄاڻـي، ميرزا شاهرخ جي حوالي ڪرڻ جو حڪم صادر ڪيو، ليڪن ڪن خاص مصلحتن سبب، جن مان هڪ خود سنڌ جـي نيڪ دل ۽ نيڪ عهد فاتح ميرزا عبدالرحيم خان خانان جي زوردار سفارش بہ هئي، فقط بـہ علاقا ممالڪ محروسه ۾ رکي، باقي چـار سرڪاريون موٽائي جانـي بيگ کي بطور جاگير جي ڏئي ڇڏيون.

عطا جو والد جيڪو پنهنجي پيءُ جو چوٿون پٽ هيو، سو ترخانن جي وچين دور ۾ پيدا ٿيڻ گهرجي، ۽ جوانيءَ جو بهار ڦٽڻ انهيءَ وقت آيو هوندو، جڏهن سندس عزيز وطن جي سبزه زار جي رنگ جا سيئي انگ، مغل اقتدار جي لوءَ ۽ لڪ متائي ڇڏيا هوندا.

مُلا سليمان ـ عطا جو والد :- عطا پنهنجي ڏاڏي محمد جو ته نالو ڄاڻايو آهي ليڪن والد جو نالو، مثنويءَ ۾ ڪٿي ۾ محفوظ ڪونه ڪيو اٿائين. خطي نسخي جي ورق (٤٢) تي جتي، هو پنهنجي پيءُ کان بُدّل روايت جو آغاز هيٺين شعر سان ڪريٿو :-

شنيدم از پدر کيفِ حقايق
کہ گفتہ آنچه ديد، از حال لايق (٥٩)

اتي، لفظ 'پدر' جي مٿان، ڪنهن ناظر لکي ڇڏيو آهي—
" اسم اين مرحوم ملا سليمان "— انهيءَ فقري جو ڪاتب نسخي جي اصلي ڪاتب کان مختلف آهي، ليڪن گهراٽي جو شناسا معلوم ٿئي ٿو، ازان سواءِ مَس ۽ مَس جي رنگ مان اهو پڻ ظاهر ٿئي ٿو ته اهي لفظ انهيءَ ئي زماني جي ويجهڙائيءَ ۾ لکيا ويا آهن، جنهن ۾ مثنويءَ جي ڪتابت ٿي آهي.

انهيءَ بناءَ تي اسان لاءِ ڪافي سبب آهي ته سواءِ ڪنهن عذر جي عطا جي والد جو نالو مُلا سليمان تسليم ڪيون.

مُلا سليمان جي ولادت : ٥٩٧٧ هہ :-

حسب دستور عطا پنهنجي والد جي ڄم جو سال ۽ تاريخ

ڪا نہ ڏني آهي. "ميانِ الف هجريءَ" جي فقري ڪي، جيئن اسان مٿي ڏيکاري آيا آهيون، ڏهينءَ صديءَ جو درمياني عرصو سمجهون ٿا. عطا در حقيقت متضاد ڳالهيون لکي تاريخن خواه زماني جي تعين ڪي گڙ ٻڙ ڪري رکيو آهي. تنهن ڪري ڏهينءَ صديءَ جي اندر پٽس جي ڄم ڪي نظر ۾ رکندي، هيٺين حقيقتن جي بناءَ تي آنجي پيدايش جي سال کي قياساً متعين ڪرڻ کان سواءِ اسان لاءِ ٻيو ڪو چارو ڪو نہ آهي.

الف - عطا جي شادي ٽيهن ورهن جي ڄمار ۾ ٿي، جيئن پاڻ چويٿو:-

کہ در عهدِ شباب و سِنّ سي ٣٠ سال
چو ديدم عکس طالع را بتمثال (٧٩

... ...

کہ سال غين فی جيمش اضافی
شده در سِنّ لا مم آن تلافی (٨٠

پوئين شعر ۾ سال بيان ڪندي، 'جيم' لاءِ اضافيءَ جو لفظ "زائد" يعني خارج ڪرڻ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيل ٿو ڏسجي، جنهن ڪري 'غين' ۽ 'فا' جي اعداد (١٠٨٠ھ) مان جيم جا عدد (٣) خارج ڪبا تہ شاديءَ جو سال ١٠٧٧ھ نڪري ايندو. ۽ جڏهن اهو سال شاديءَ جو مقرر ڪري اڳتي هلبو، تڏهن ئي سالن جو مسئلو ڪنهن حد تاءِ قرين قياس ٿي سگهندو.

ب - جنهن وقت عطا جي شادي ١٠٧٧ھ ۾ ٿي، انوقت

سندس عمر ٽيهہ ورهہ هئي. اِنهيءَ حساب سان عطا جي ڄم جو سال ٧٤٠ھ ٿيو.

ج- عطا جي ڄم وقت پٽس پوڙهو (ڪبرسن) ٿي چڪو هيو:-

چنين گفتا بمن: وقتِ صغر سن
کہ خود بوده استہ در حال کبر سن (٦١)

نہ فقط ڪبرسن هيو بلڪ پاڻ ٿي عطا کي ٻڌايائين تہ: هو جڏهن ڄائو انوقت سندس عمر سٺ ستر کان مٿي هئي:

چو عمر از شصت و هفتادم گذشتہ
کہ وقتِ پيريم مشهور گشتہ (٦٣)

سٺ ستر جا ٻہ انگ محاوري طور ڪتب آيل آهن ۽ هفتادم کان پوءِ گذشتہ جو لفظ بہ محض قافيہ پيمائيءَ جي ضرورت ماتحت آندل ٿو ڏسجي. تنهن ڪري اسان جيڪڏهن عطا جي ڄمڻ وقت (٧٤٠ھ) ستر سال عمر فرض ڪيون تہ سندس ڄم جو سال ٧٧٩ھ مقرر ڪري سگهجيٿو. هر چند اهو سال قياسي سهي، ليڪن فلحال ان کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونہ آهي.

مُلا سليمان جي ڄم جو اهو متعين ڪيل سال (٧٧٩ھ) اهو سال هيو، جنهن ۾ ٺٽي جي حڪومت، ترخاني سلسلي جي نيم ديواني ۽ وحشي مزاج حاڪم ميرزا باقي بيگ ترخان جي قبضي ۾ هئي. ڪيس تخت نشين ٿي چار سال کن ٿيا هوا، لوور سنڌ تي عام طرح، ٺٽي ۽ انجي آس پاس مٿان خاص طرح سندس وجود، نسورو ڪوپ ۽ هڪ عذاب هيو. بي غيرتيءَ نا خدا

ترسيءَ ۾ شرافت جا ليڪا انهيءَ حد تائين لتاڙي چڪو هيو جو ماڻهن جي ننگن کي بي گناه گهرن مان گهرائي بر سرِ بازار سندن سٿڻ ۾ جئرَ يون پليون وجهرائي، ويهي تماشو ڏسندو هيو. درحقيقت ديوانو ۽ مغلوب الغضب آدمي هيو، اهو ئي ٧٧٩ھ جو سال هيو، جنهن ۾ هن پنهنجي ياءِ جان بابا ۽ پنهنجي پيٽوي يادگار مسڪين کي ـ سيد علي جي وساطت سان ڪلام مجيد وچ ۾ ڏئي صلح ڪرڻ بعد ـ ٽوڪي سان قتل ڪرائي ڇڏيو. الغرض سوين ٽوڪا ڪيائين، هزارين ماڻهون مارايائين، ڪيترن جا پٽڪا لٿا، اکيچار ماڻهون در بدر ٿيا، ڪيترن جي ويٺلن ويا َون ۽ اندر ويٺل ننگن سان عقوبتون ٿيون، ۽ اهو سڀ ڪجهہ اوسٺائين برا برا ٿيندو رهيو، جيسن پنهنجي سيني ۾ پاڻ چرو هٽي ٣٩٩ھ ۾ پاڻکي پورو نہ ڪيائين. جڏهن سندس لاش سندس پنهنجي ئي رت ۾ ڦٽڪيو، تڏهن خدا جي خلق وچين ڪلمو پڙهيو.

اهو دور ۽ اها حالت هئي ملڪي ۽ سماجي، اهو صورت حال هيو انتظامي ۽ تمدني انوقت ـ لوور سنڌ ۽ ٺٽي جي شهر جو ـ جنهن وقت عطا جي والد ملا سليمان عدم جي ساڪت ۽ پرسڪون عالم مان اکيون کولي هن خراب آباد ۾ خدائي ڪارخاني جو تماشو ڏٺو.

ملا سليمان جي وفات ٦٥ ـ ١٠٦٧ھ :- عطا پنهنجي والد جي وفات جو سال ڪو نہ ڏنو آهي، فقط هيترو لکي ٿو تہ :-

که چون شد سنِ عمرِ من، نه و ده
نمی دانم ازین کم، یا زیاده
پدر مارا یتیم و زار بگذاشت
دو تا فرزند بیمقدار، بگذاشت

عطا جي پنهنجي ولادت جو سال ۱۰۴۷ھ قائم ڪندي ۽ پڻس جي انوقت عمر ۷۰ ورهه شمار ڪندي جڏهن مٿين بيتن ۾ چاڻايل اڻويهن سالن جي عمر ۾ 'کم يا زياده' جي گنجايش رکي، پڻس جي وفات جو سال ڪڍبو ته ۱۰۶۵ کان ۱۰۶۷ھ تاءِ جي ڪنهن ٻه هڪ سال ۾ وڃي بيهندو. ڇاڪاڻ ته 'کم يا زياده' ۾ فقط هڪ اڌ سال ڪي ئي هيڏي هوڏي ڪرڻ جي گنجايش نڪري سگهي ٿي. اهڙيءَ طرح گويا وفات وقت ملا سليمان جي عمر نوي وره وڃي بيهندي.

ملا سليمان جا عام حالات:- مُلا مذڪور پنهنجي سڙني ڀائرن جهڙو ئي علم ۾ ٻرڪ، اطاعت ۽ پرهيزگاريءَ ۾ افضل ۽ اعليٰ هيو.

پدر مرحوم، با اعمامِ مغفور
ز عمر و علم و طاعت، بود ماجور

تنهن جي ئي غالباً ڪنهن مدرسي ۾ تعليم حاصل ڪرڻ بعد، پاڻ نه فقط جيد عالم ٿيو، بلڪ خاندان ۾ اهو ئي پهريون شخص ٿيو، جنهن منشي گيريءَ جو پيشو اختيار ڪري علم کي عمل سان هم آهنگ بڻائي ڇڏيو. عطا چويٿو:-

گرفته پيشهٔ منشي گري را
طريقِ حرفتِ دانشوري را (٥٩)

انهيءَ دنيوي پيشي ۾ ساڳي وقت سندس ذاتي حسن عمل، گهرائي ۾ خوشحالي فراغت ۽ آسودگي آندي :-

جمالِ حال، وفقِ حسنِ اعمال
كمالِ طالع از فيروزئ بال
ثمر از عمر پيري وز جواني
نمود از كامراني، زندگاني (٥٩)

ملا جو عقيدو هيو ته ساڻس اها سڄي ڀلائي ۽ بهتري مِن جانب الله ٿي :-

نه اين از زور بازو، ني تردّد
مگر از بركتِ طوع رو تعبّد
بحسنِ طاعت و تهذيب اخلاق
كه مستحسن با نفس هم بافاق
بسر برد يم، عمرِ روزگاران
بنقشِ نامهٔ نيكي نگاران
بفضلِ و نصرتِ من جانب الله
تفضل يا فتيم، از وجه دلخواه
چو بر ما بود، فضلِ لا يزالي
هم از حاجات وز درجات عالي
با جرِ خير، زين عالم گذشتيم
چو عابر، خوشگذر زين سير گشتيم

سندس سيرت ۽ صورت متعلق عطا جا تاثرات هن ريت آهن:

صفا بر وجهہ او، نورٌ علیٰ نور
کہ دیدم صورتِ آن سرد مبرور
محاسن، همچوصبحِ صادقش صاف
چو برگ یاسمن، بروجهہ شفاف
صفائی نور سیماهُم بفامش
نویدِ فاستجبناهُم کلامش
صفائی انَّ اکرمکُم بِرویش
بهائ ینفقون در طبع خویش (٦٠)

ملا موصوف پنهنجي پائـرن ۾ ٻيءَ جـو وچـون پٽ هيو، جيڪا ڳالهہ ننڍ پڻ جي اوستا ۾ عطا خـود ٻيءَ جي زبانـيءَ پـڌ ي هئي:

کہ من بودم وسط ما بین اخوان
ز دینی دنیوی محسود اقران (٦١)

طبيعت جي صفائيءَ مزاج جي سلامت رويءَ ۽ ذاتي حسن عمـل ۽ حسن سلـوڪ سبب، نـہ ڇـڙو سندس پائـر ۽ خـويش منجهائنس خوش هوا بلڪ، پنهنجا پراوا اوري پري خواه اوڙي پاڙي وارا، دوست هجـن يا دشمن، سڀئي راضي ۽ ريان ڪيان هوا. خوش حاليءَ ۽ دنيوي مال اسباب سبب مرڳو سڀني پائرن خواه عزيزن مٿان ڪيس فوقيت ۽ هڪ قسم سان برتـري حاصل هئي، ڇاڪاڻ تہ سڀي گهرائي ۾ غالباً پاڻ ئـي سرهو ستابو ۽ سڙني مٿان سرس هيو. عطا سندس زبانيءَ هي بيان ڏنو آهي:-

ز تعليمم فزودی نفع احباب
باخوان نافع ِ امداد و اسباب
در اخوان، چون منِ محتاج بنده
نبوده همسری، در عیش زنده
بعیشِ دین و دنیا، به ز اخوان
بامدادي گزين، در حق اعوان (٦١)

اولاد:- ملا سليمان کي جوانيءَ ۾ ويهن کان مٿي اولاد ٿيو(١)، ليڪن انهن مڙني منجهان هڪ به ساب نہ پيو ۽ سڀني هڪ ٻئي پٺيان راه رباني ورتي. سندس عمر جڏهن سترکي وڃي ڏڪ هنيو، انوقت هڪ دفعو وري نا اميديءَ ۽ مايوسيءَ جي انڌيري ۾ بلڪل غير متوقع طور اميدن جو چراغ روشن ٿي پيو. خزان جو تسلط ٽٽو، اجڙيل چمن ۾ چڙ بهاري اچي وئي ۽ پيءُ ماءُ جون اکيون ٺري پيون. اهو محض فضل ايزدي هيو ورنہ ظاهري وسيلا ۽ آسرا تہ سڀ وڃائي وينو هيو. اولاد ٿيو ويران ۽ وڙواند گهر ۾ رونق اچي وئي.

پهريون عبدالحکيم عطا ڄائو(١٠٤٧هه) ۽ انکان پوءِ هڪ پيو پٽ بہ ملا سليمان کي ٿيو، اهڙيءَ ريت ملا جو نہ فقط

---

(١) ز فرزندانِ من، ديری نمی زيست
گذشتہ گرچہ اولاد از، حدِ بيست
ز اخلاف جوانی کس، نمانده
ازان اولاد من، واپس نمانده (٦٢)

نسل قائم رهجي ويو، بلڪ سنڌ جي سر زمين کي هڪ ذهين ۽ پرگو فارسي شاعر پڻ نصيب ٿيو.

دولت جو زوال:- اولاد جي دولت کان سرفراز ٿيڻ بعد، ستت ئي ملا سليمان جي دنيوي مال ۽ اسباب ڌن ۽ دولت ۾ زوال اچي ويو. شايد انجو سبب هڪ اهو به ٿيو هوندو جو ملا پوڙهو ٿي چڪو هيو، جهد و جهد ڪرت ۽ ڪمائيءَ جو سلسلو ڪجهه معذوري ۽ زياده تر اولاد جي نه بچڻ سبب- سندس طبيعت ۾ جيڪا نراسائي ۽ نااميدي پيدا ٿي چڪي هئي- انجي سببان بند ٿي چڪو هيو. زندگيءَ جي جهد و جهد ۾ سچي حياتي تنها رهيو، آندي نيدي ۾ ڪو مددگار ڪو نه هيس، هڪ جي ڪمائيءَ ۾ نيٺ ته زوال اچڻ لابدي ۽ لازمي هيو، بهرحال اسباب اهي هجن يا پيا، نتيجو وچي اهو نڪتو جو درو ديوار جي نقاش خاني کان سواءِ، سندس گهر ۾ ٻي ڪا به شئي ڪا نه بچي. سندس ئي زبانيءَ عطا اها ڪهاڻي، هيٺين چند بيتن ۾ ڏني آهي:-

ز بعد نا اميديها سرادم

ز اولادم، نموده طبع شادم

ولی! آن‌دولت‌و مکنت، ز کف رفت

محاصل از تموّل در تلف رفت

... ...

کنون اولاد و اعقابم پدیدار

نماند از دولتم جز نقش دیوار

بديوارِ عناصر، نقش معلوم
کہ باشد حرفِ حک کالنفس معدوم
کہ ظلّلِ زایل است، این نقش رنگین
کجا بر آب ماند، نقش سنگین(٦٣-٦٤)

اولاد جي مصيبتن جو آغاز:- ملا موصوف انوقت ۾ اهڙي ۽ حالت ۾ هي ۽ جهان ڇڏيو، جڏهن نہ عطا ڪمائڻ جهڙو ۽ نہ گهر ۾ پيو ڪو قوت گذر لاءِ اثاثو يا آسرو. فقط مٽي ڇانو لاءِ هڪ گهر هيو جيڪو پڻ سڪڻون پٽيانگ ۽ ويران، ڇت وات ڦاٽيون ڪائڻ پيو اچي. عطا انهي ۽ عالم جو نقشو ڇٽيندي چوي ٿو:-

خدایا! یاد دارم از یتیمی
کہ بر احوالِ زارِ من علیمی
... ...
کہ چون شد سنِ عمرِ من، نہ و دہ
نمی دانسم ازین کم، یا زیادہ
پدر مارا یتیم و زار بگذاشت
دو تا فرزند بیمقدار، بگذاشت
منِ عاجز، دگر مسکین(١) برادر
یتیمان بی پدر ماندہ نہ مادر

---

(١) پاڻس جو نالو مسڪين نہ هيو بلڪ اهو لفظ استعاري طور استعمال ڪيو اٿائين.

فقر و بينوا، طفلانِ مسكين
درين ويرانہ مسکن غیر تسکین
هم از ارثِ پدر ويرانہ جائی
هم از میراث آدم بینوائی
مقیمِ منزلِ کنج خرابی
بسانِ مفلسان بی نان و آبی
پریشان ذرّها، سر بر هوا ها
ازان احوال، آها! ثم آها!!

افلاس واري انهيءَ پوئين دور ۾، خود ملا سليمان کي پنهنجي اولاد جي مستقبل جو احساس هيو، ليڪن ڪري ڇا ٿي سگهيو، ڪو چارو نہ ڏسي توڪل بر خدا ڪري آخرت جي سفر تي اٿي ڪڙو ٿيو. عطا سندس زبانيءَ بيان ڪيو آهي:-

و ليکن خويش را ديدم مسافر
که نتوان بود، در دنيا مجاور
تمتع آنقدر، سرمايه ام نيست
توقع خويش و ز همسايه ام نيست
کہ بعد از من بپر دازد بايتام
يتيمان پرورش سازد با کرام
نظر در روئ فرزندان نمودم
ولی در حسرتِ حالت فزودم
که بگذارم چسان، این بیکسان را
یتیمانِ غریب و مفلسان را

بهر تقديرِ استظهار كردم
ز وهمِ غيرِ استغفار كردم
كه حقِ كافيست خلاقِ و دايع
كه پيدا ميكند نقشِ بدايع (٦٤)

سياسي صورت حال :- اهو دور، جنهن ۾ سلا سليمان
زندگيءَ جي طويل سفر طيءِ ڪرڻ بعد منزل پيڙي ٿيڻ لاءِ،
پو يان پساه ٿي کيان (٦٥-٦٧ ١٠٠ هه)، نه ڇڙو سندس پنهنجي
اولاد لاءِ مصيبت ۽ صعوبت جو سبب هيو، بلڪ پوري برصغير
جي رهاڪن ۽ مخصوصاً سنڌي دارالسلام جي هر هڪ متنفس
لاءِ وڏي ويل ۽ ڏاڍي ڏک ڏوجهري ۽ ڏولائي جو ڪارڻ هيو.

انهيءَ ئي زماني ۾ (١٠٦٦ هه) جيتوڻيڪ دنيا جو بيش بها
۽ بي مثال هيرو ڪوه نور ڪولها پور مان هٿ ڪري مير
جملي کٽي آڻي شاهه جهان جي حضور ۾ پيش ڪيو، پر جنهن
صورت ۾ مغليه سلطنت جي زوال جي آغاز جي تڪميل ٿي
چڪي هئي، تنهن ڪري نه انهيءَ پٿر جي سنگيني ۽ سختي آل
تيمور جي نجهرنڌڙ حڪومت جي بنيادن ۾ استحڪام پيدا
ڪري سگهي ۽ نه انهيءَ هيري جي چمڪ دمڪ مغلن جي
ماند ٿيندڙ آب و تاب کي ئي برقرار رکي سگهي. شاهجهاني
شاهزادن جي باهمي نفاق ۽ ڪشت و خون حڪومت جي
ساري شيرازي کي درهم برهم ڪري تباهيءَ جي ڪنڌيءَ اچي
پهچايو هيو. شاهجهان جنهنکي مغل مورخن صاحب قرآن ثانيءَ
جي لقب سان سڏيو آهي، مخصوص حالتن ماتحت نه فقط شاهي

صلاحيتن سان گڏ راءِ ۽ ارادي جي قوتن کي سلب ڪري ويٺو هيو، بلڪ جسماني طرح ٻڻ مختلف بيمارين ۽ پريشانين جو شڪار ٿي قطعي مضمحل ۽ افسوس ناڪ حد تائين بيڪار ٿي چڪو هيو، ويتر جو انهيءَ ئي زماني (۲۲جمادي‌الثاني۱۰٦٦ هه) ۾ سندس عظيم وزير ۽ با تدبير مشير، علامي سعدالله آخرت جو سفر اختيار ڪيو، تنهن تہ سرڳوئي ڪيس تنها ۽ بي يارو مددگار بڻائي نهوڙي رکيو. مغل سلطنت جي تابوت ۾ اها آخري ڪلي هئي جيڪا قدرت طرفان لڳي، لال قلعي جي ديوار ۾ اهڙي نازڪ وقت تي اهو اهڙو شگاف پيو، جنهنکي ڪو بہ مسالو پوري ڪو نہ سگهيو.

دارا عالمگير مراد ۽ شجاع جي درميان عرصي دراز کان جيڪا ڪشمڪش هلي رهي هئي، انجو انجام بہ انهيءَ ئي زماني ۾ اکين اڳيان آيو. هن برصغير جي بساط تي برادرڪشيءَ ۽ انساني ڪشت و خون جي جيڪا چوگان بازي هلي رهي هئي انجو نتيجو انهيءَ ئي دور ۾ شاهه جهان پنهنجي اکين اڳيان ڏٺو. بابر جي برپا ڪيل مغل ايمپاير انهن واقعن بعد اگرچہ سائيڪي سالن تائين پوءِ بہ هلندي رهي، ليڪن صحيح معنيٰ ۾ خاتمي جا اسباب انهيءَ ويل مڪمل ٿي ويا، جڏهن عالمگير پائرن جي لاشن کي ترهو بڻائي انهيءَ باهمي خونريزيءَ جي طغيان مان تري، پيءُ جي بنديخاني جون ڪنجيون کيسي ۾ وجهي، پهرين ذوالعقده ۱۰٦۸ هه جو دهليءَ ۾ پنهنجي بادشاهت جا دهل دماما وڄايا. اهي بگل باجا، نعرا ۽ نقارا

انهيءَ لال قلعي جي نقارخاني مان وڃا، جنهنجي ماڙن ۽ محلن جي تڪميل بہ اجان انهنجي بانيءَ، پنهنجن اکين سان ڪا نہ ڏٺي. چاڪاڻ تہ قلعي جي عمارتن جي سموريءَ سٽا جو اختتام انهيءَ نا مبارڪ مهيني کان پوءِ ٿيو، جنهن مهيني ۾ شاهجهان غريب پاڻ معزول ٿي آگري جي قلعي ۾ قيد ٿيو (١).

---

(١) دارا شڪوه کي پهرين شڪست ڏيڻ بعد، عالمگير جي حڪم تي، سندس پٽ سلطان محمد آگري جي قلعي ۾ داخل ٿيو، يارهين رمضان ١٠٦٨ هہ جو جمعہ ڏينهن شاهہ جهان کي معزول ڪري نظر بند ڪيو. عاقل خان رازيءَ عبرت آموز تاريخ ڪڍي.

واعتبرو يا اولي الا بصار ١٠٦٨ هہ

خوشحال خان خٽڪ عالمگيري دور جو عظيم پشتو شاعر هيو، عالمگير جي ظلمن جو شڪار ۽ انجي ستم رانن جو شاڪي هيو. پنهنجي ڪلام ۾ عالمگير جي ڏاڍاين کان متاثر ٿي هن ڪيئي شعر چيا آهن، جن مان ڪن جو ترجمو هن ريت آهي :-

اورنگ زيب بادشاه جي ڏينهن ۾ آرام نہ آهي
پلا ڪير چوندو تہ دنيا آرام جي جاءِ آهي
جهڙو سندس منهن ڪارو تئي جهڙو نظر اچي رهيو آهي
اهڙو ئي سندس باطن اونده انڌو ڪار آهي

انهيءَ شعر مان معلوم ٿئي ٿو تہ عالمگير جو رنگ سانورو هيو، ٻئي شعر ۾ چوي ٿو تہ :-

جنهن چاقوءَ سان قلم گهڙي، قرآن شريف لکي ٿو
انهيءَ ئي چاقوءَ سان پنهنجي پاءُجي شهہ رڳ ڪپي ٿو
رڪوع ۾ پيءُ جي موت لاءِ دعائون گهري ٿو
۽ سجدي ۾ پنهنجي وڏيءَ ڀيڻ کي پٽي ٿو

عارضي اقتدار ۽ اختيار جو اهو ڊرامو فاني انسانن نہ فقط هندوستاني سلطنت جي مرڪزي شهرن ۾ ڪيڏيو ٿي، بلڪ انجا ڪيئي خوني مناظر ۽ المناڪ پردا ملڪ جي ڏورانهن علاقن ۽ حصن ۾ پڻ اسٽيج تي آندا ويا. جيڪڏهن هڪ طرف بنگال جي لالہ زارن ۽ آبشارن کي مسلمانن جي خون سان لالائي ڏني ٿي وئي تہ ٻئي طرف، ڏني نہ ورتي، لهٽي نہ ليکي، غريب سنڌ جا ريگزار بہ رتوڇاڻ جي رنگينيءَ کان بچي ڪونہ سگهيا.

پهنجن تدبيرن ۽ تزويرن جي ذريعي انهن چند سالن اندر، اورنگزيب پهنجي ڀائرن کي تقريباً انهيءَ حد تائين تلف ۽ تاراج ڪري ڇڏيو جو جڏهن وقت آيو تڏهن، سندس پادشاهت واريءَ سٽا جي سٽ، سندس ڪوبہ ڀاءُ يا ڪوبہ شاهجهاني امير سهي ڪونہ سگهيو.

شهنشاه ٻنائڻ جي دم دلاسن تي مراد کي ڦرپون عالمگير پاڻ سان هلائيندو وتيو، جڏهن ڪم لٿو انوقت، ڌوڪي سان

(بقيہ) وڏي ڀيڻ مان اشارو جهان آرا ڏانهن آهي جيڪا دارا جي همدرد هئي. وڏيڪ چو ٿو:-

اي زمانا! تون مو کي ڪيڏو نہ بي انصاف پيو ڏسڻ ۾ اچين

آخري عمر ۾ اهڙا عبرت ناڪ واقعا پيو ڏيکارين

شاه جهان جهڙي بادشاه کي تہ قيد ۾ وجهين ٿو

۽ اورنگ کي محي الدين جي خطاب سان نوازين ٿو

(ورتل - خوشحال خان ختک - از کامل مهمند ص ٨١-٣٨٢)

گرفتار ڪرائي اول ڪيس بند ۾ وڌائين ۽ پوءِ ڪنڌ ڪپائي سنجهانس گلوخلاصي ڪيائين (١).

شجاع بنگال جي رتوڇاڻ بعد اهڙيءَ ريت غائب ٿيو جو وري پتو ڪونه پيو تہ جئو ڪہ مئو. اهڙيءَ ريت ڪو قتل ٿيو ۽ ڪو گم ٿيو ڪن کي فوري ڪهايو ويو ڪن کي في‌الحال قيد ۾ بظاهر زندو رکي، ڏوڏيءَ جي سَتَ پيارڻ جو اهتمام ڪيو ويو، جيئن ناڻگ بہ مري لٺ بہ نہ ٽٽي ۽ سَتُ پيندي پيندي مرڻ کان اڳي پنهنجو پاڻ ماري مات ڪري ڇڏين (٢).

دارا شڪوه، جيڪو تخت جو اصلي وارث ولي عهد ۽ صحيح معنيٰ ۾ عالمگير جو مدمقابل هيو، تنهن کي پهرين شڪست آگري جي قريب ۽ ٻي شڪست اجمير جي ويجهو ملي، جنهن بعد دربدريءَ جي عالم ۾ گرفتار ٿي هو بہ پاڻ ڪهائي، آل تيمور جي خونريزين ۽ آل بابر جي براد رڪشين واريءَ طويل فهرست جو سرِ عنوان بڻجي ويو.

دارا جي دردناڪ داستان جا ڪيترا واقعا سنڌ جي سرزمين

---

(١) دارا شڪوه کي آگري وٽ شڪست ڏيڻ پوءِ کي قيد ڪرڻ بعد، دهليءَ ويندي مترا وٽ ٣ شوال ١٠٦٨ھ جو مراد کي پنهنجي دعوت تي سڏائي گرفتار ڪري پوءِ ٢١ ربيع‌الثاني ١٠٧٠ھ جو ڪيس قتل ڪرائي ڇڏيائين.

(٢) جنهن کي فوري قتل ڪرائڻ مناسب نہ سمجهيو ويندو هيو، انکي قيد ۾ وجهي، روزانو نيراني پُست جي ڏوڏن جو عرق زوريءَ پياريو ويندو هيو، تاڪ دل ۽ دماغ معطل، هٿ ۽ پير شل ٿي پون ۽ پاڻهرتو سگهي سڙي تندو منبو ٿي، آخرڪار مري وڃي.

تي مرتب ٿيا. آگري واري پهرين شڪست ڪانپوءِ دارا ويري لشڪر جو ڪنڪ ڪيلاتيون، پنجاب ڪان ٿيندو ڀڪر پهتو، سيوهڻ آيو ۽ ٺٽي ۾ پڻ اچي ڪي چار پهر گذاري پکهر سگهايائين. هي هلندو رهيو، پٺيانس عالمگيري گهلر گهوڙن جي سنبن سان ٺ چڙو سنڌ جي سيني کی لتاڙيندا چيريندا ۽ چچريندا رهيا، بلڪ هنڌين ماڳين معرڪا ۽ مجادلا ڪري خون جي سرخيءَ سان واقعن جا عنوان به سنواريندا ۽ سينگاريندا آيا. تيرن ۽ تلوارن جا چمڪاٽ ٿيا ته جتي ڪٿي، پر ڀڪر جي اوسي پاسي ۾ وچِن جا جيڪي ڪڙڪا ۽ بادلن جا جيڪي وسڪا ٿيا، اهي وسارڻ جهڙا ڪونه آهن.

وري جڏهن اجمير واري آخري شڪست دارا جي قسمت ۾ آئي (١) ان وقت به هو سنڌ منجهان ٿيندو پوءِ وڃي سيويءَ

---

(١) آگره ۽ ڌولپور جي وچ ۾ ساموگڙه (فتح آباد) وٽ ٧ رمضان ١٠٦٨ھ جو دارا شڪوه پهرين شڪست کاڌي، ڏهه مهينا ڪن پنجاب ۽ سنڌ ۾ ڦرندو رهيو، سنڌ مان گجرات طرف پيهر قسمت آزمائي لاءِ هليو ۽ ٢٨ جمادي الآخر ١٠٦٩ھ جو ڪيس ٻي ۽ آخري شڪست اجمير وٽ آئي ۽ سنڌ مان ٿيندو سبيءَ پهچي ملڪ جيوڻ وٽ وڃي پناه گزين ٿيو. ملڪ مذڪور تي سندس سوين احسان هوا، ليڪن انهن سيني ڪـي پٺيءَ پاڏهن اچلي هن ڪيس گرفتار ڪري پاڻ د هليءَ پهچايو. جتي ڪيس ١٩-٢٠ جي درمياني رات (ذي الحج ١٠٦٩) جو قتل ڪري راتو رات همايون جي مقبري ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو. دارا جي قتل کان هڪ سال بعد (١٨ ربيع الثاني ١٠٧٠ھ) جو عالمگير پنهنجي ديـنداريءَ ا تقا ۽ پرهيزگاريءَ جي دامن کي، سرمد شهيد جي خونِ ناحق سان داغدار ڪيو.

واري ملڪ جيوڻ باروزئي جهڙي نمڪ حرام احسان ناشناس ۽ انسان نما حيوان هٿان گرفتار ٿيو. سندس پياري بي بي نادره بيگم جو تابوت جڏهن سبيءَ مان ڪڇي ٻڪر ڪان ٿيندو دفن ٿيڻ لاءِ لاهور هليو(١)، تڏهن پاڻ بہ ڏينهن اڌ رڪي پياري زنجيرن ۽ ڪڙن ڪٽ مالن ۾ جڙجي ۽ جڪڙجي زندگيءَ جي بار ڪان سبڪدوش ٿيڻ لاءِ تيرن ۽ تلوارن نيزن ۽ ڀالن جي ڀاڇي ۾ ڀهري هيٺ، ساڳيا پير وڻي، سکر ۽ بکهر منجهان ٿيندو دهليءَ طرف روانو ٿيو.

اها ٽامٽي پنج ڇهہ سال سانده هلندي رهي گويا پوري ملڪسان سنڌ پڻ بادشاه گرديءَ جي مصيبت ۾ مبتلا هئي. اهوئي زمانو هيو جنهن اندر، ملا سليمان پنهنجي حياتيءَ جا آخري ڏينهن پورا ڪيا ۽ عطا تي يتيميءَ سان گڏ افلاس جي مصيبت پڻ اچي ڪڙڪي. نہ فقط ايترو بلڪ عالمگير جي تخت نشينيءَ شرط ٺٽي مان شاه جهاني صوبہ دار خواجہ ظفر خان احسن (٢)،

(١) نادره بيگم لاهور ۾ ميان مير سنڌي رحمة الله عليہ جي احاطي ڪان ٻاهر جدا مقبري ۾ دفن ڪئي وئي. زبون مقبرو اڃا موجود آهي.

(٢) ١٠٦٣ ڪان ١٠٦٨ ه تائين، خواجہ احسن الله ظفر خان احسن ٺٽي جو صوبيدار ٿي رهيو، پهريون خود مختار صوبہ دار هيو، ١٠٦٥ ه ۾ جڏهن شاه جهان پنهنجي پوٽي سپهر شڪوه بن دارا شڪوه کي ٺٽو جاگير ڏنو انوقت انجي طرفان نائب تي ڪم ڪرڻ لڳو. سخن سنج سخن پرور ۽ علم دوست هيو، ڪيترائي شاعر خواه عالم سندس سرپرستيءَ هيٺ پلندا رهيا. مرزا صائب پڻ سندس دسترخوان جو ريزه چين هيو.

جنهن قانع جي قول مطابق عطا جي پرورش ۽ تربيت ٿي ڪئي، تنهن کي پڻ بدلي ڪيو ويو، جنهن ڪري عطا جو رهيو سهيو سهارو بہ ويندو رهيو.(١)

---

(١) دارا شڪوه جي سلسلي ۾ هيٺين تاريخي جدول کي ذهن ۾ رکڻ گهرجي:-

تاريخ	واقعو
٢٩ مئي ١٦٥٨ع – ٧ رمضان ١٠٦٨ھ	— دارا شڪوه ساموڳڙه وٽ عالمگير هٿان شڪست کاڌي ۽ ساڳي ڏينهن دهليءَ طرف روانو ٿيو.
١٨ آگسٽ " – ٢٩ ذي‌القعد "	— لاهور کان سنڌ طرف روانو ٿيو.
٢٣ نومبر " – ٨ ربيع‌الاول ١٠٦٩ھ	— بدين کان گجرات ڏانهن روانو ٿيو.
١٣ مارچ ١٦٥٩ع – ٢٨ جمادي‌الاخر "	— ديو رائي (اجمير) وٽ عالمگيري لشڪر هٿان آخري شڪست کائي سنڌ طرف ڀڳو.
٦ جون " – ٢٥ رمضان "	— غالباً دادر پهتو، ۽ پهچڻ کان اڳ رستي ۾ سندس گهر واري نادره بيگم بنت پرويز فوت ٿي.
٧ " " – ٢٦ " "	— نادره بيگم جو تابوت دادر مان لاهور روانو ڪيو ويو.

(ڏسو صفحو ١١٠)

عطا جو تولد:- جيئن اسان مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون عطا سال ١٠٣٧ھ ۾ ڄائو. جنهن لاءِ هيٺيان دليل موجود آهن :

(١) عطا ٽيهن ورهن ۾ ١٠٧٧ھ جو شادي ڪئي. انهيءَ حساب سان سندس ڄم جو سال ١٠٤٧ھ ٿئي ٿو.

(بقيه صفحه ١٠٩)

٩ جون ١٦٥٩ع - ٢٨ رمضان ١٠٦٩ھ	—	ملڪ جيوڻ دارا کي کي گرفتار ڪيو.
١٣ " " - ٢ شوال "	—	ملڪ جيوڻ ڪيس عالمگيري اميرن جي حوالي ڪيو.
٩ جولائي " - ٢٧ " "	—	دارا جي مظلوم قافلي بکر وٽان سنڌو درياه اڪريو.
٢٣ آگسٽ " - ١٣ ذي الحج "	—	دارا کي دهليءَ پهچايو ويو.
٢٨-٢٩ " " - ١٩-٢٠ " "	—	درمياني رات جو ڪيس قتل ڪري راتو واه همايون جي مقبري ۾ دفن ڪيو ويو.
- ١٨ ذي الحج ١٠٧٠ھ	—	سرمد شهيد ٿيو.
- ١٠٧٠-١٠٧١ھ	—	دارا شڪوه جو مرشد ملا شاه بدخشي لاهور ۾ فوت ٿيو جيڪو ميان مير سنڌيءَ (١٠٤٥ھ) جو مريد هيو.

(٢) مثنوي عجز و نياز ١١١٧ھ ۾ لکي وئي جنھن ۾ انوقت عطا پنھنجي عمر ٧٠-٨٠ ٻڌائي ٿو، اسيءَ جي انگ کي محاوري سبب نظرانداز کري جيکڏ ھن ستر سال عمر شمار ڪجي تہ ان صورت ۾ ٻڻ ١٠٤٧ھ جو سال بيھي ٿو.

(٣) ظفر خان احسن ١٠٦٣ھ کان ١٠٦٨ھ تائين ٺٽي ۾ رھي عطا جي شاعرانہ صلاحيتن جي تربيت ڪئي، انمان بہ اھوئي اندازو کري سگھجي ٿو تہ عطا جي عمر انوقت (١٠٦٣ھ) گھٽ ۾ گھٽ سورھن سالن جي ھجڻ گھرجي، جنھن حساب سان ٻڻ پيدائش جو سال ١٠٤٧ھ بيھي ٿو.

(٤) اھڙيءَ ريت والد جي وفات (١٠٦٧ھ) وقت عطا پنھنجي عمر ١٩-٢٠ ٻڌائي ٿو. ان کي نظر ۾ رکندي جيکڏھن ١٠٦٧ھ مان ١٩ خارج کبا تہ ان حالت ۾ بہ سال ١٠٤٧ھ نکري ايندو(١).

مصيبتن جو آغاز:- پيءُ جي وفات، ڌن نہ دولت، افلاس ۽ ڏکار، مُلک طوائف الملوکيءَ ۾ مبتلا، رھيو کيو ظفرخان احسن جو آسرو، سو بہ ڇنو. پاڻ اجا نا تجربہ کار نہ سردي سٺل نہ گرمي چکيل، اٺويھہ ورھہ کھڙي چمار ٽئي ٿي؟ اکيلو سر ھجي تہ بہ پنھنجا ڏک ۽ پنھنجا سور! ھتي تہ ننڍو ڀاءُ بہ سند س گڏجيءَ ۾ ھيو. مال ملکيت ھجي تہ سوين عزيز قريب اچن ۽ ڪيئي دوست کھي اچي پيڙا ٿين. تنگدستي افلاس ۽

(١) مرحوم راشد برھانپوريءَ ديوان عطا جي مقدمہ ۾، ديوان مان اندروني شھادتن جي آذار تي عطا جي ولادت جو سال ١٠٣٠ھ مقرر کيو آھي. (مقدمو ديوان عطا ص ٣)

لا وارثيءَ ۾ ڀلا ڪير ڪنهنجو ساٿ ڏيندو؟ خويش عقارب ٿي ويا ۽ عزيزن آفعيءَ جي صورت اختيار ڪئي، پنهنجو پرائو ۽ پرائو ڀري ٿي بيٺو، بظاهر سيئي صورت آشنا ليڪن حقيقت ۾ هرڪو ڏاريو ۽ قطعي اجنبي. غرض ته پيءُ جي وفات بعد عطا انهن مصيبتن ۽ طور طريقي سان زندگيءَ جي سفر جو آغاز ڪيو. چوي ٿو جڏهن سندس والد جو اوج ۽ اقبال ثريا سان هم ڪنار هيو، انوقت، هرڪو سندس دسترخوان جو ريزه چين هيو. ليڪن انڪان پوءِ، افلاس ۾ جڏهن عطا يڪي سر ٿي بيٺو، انوقت:

نمودند آن همه عکس تلافی
عوض حقِ نمک، وضعِ خلافی
جفاها دیده ایم و ابتلا ها
ازان خویشان خلا هاؤ ملا ها (٦٦)

عطا جا چاچا ۽ سوٽ:- پنهنجن چاچن ۽ سوٽن جو مذڪور مثنويءَ اندر عطا جدا عنوان هيٺ ڪيو آهي. معلوم ٿئي ٿو ته ملا سليمان جا پائر نهايت ئي نيڪ مرد ۽ خير انجام هوا، جن مان سواءِ هڪ جي ٻيا سڀ عطا جي سن شعور تائين پهچڻ کان اڳ لاڏاڻو ڪري چڪا هوا، جنهن چاچي کي عطا ڏٺو، انجو نالو شاه محمد هيو.

ندیدم جز یکی، از جمله اعمام
شنیدم حالِ هر یک را باتمام

....

ازان اعمام، آن یک را که دیدم
ازو احوال زارش را شنیدم
که مرد پیر دیرین سال بوده است
ببخت سعد، فرّخ فال بوده است (٠٧)

انهيءَ فرخ فال ۽ نيڪ نهاد پيرمرد کان، عطا سندس اولاد جا ڏاڍا دردناڪ داستان ٻڌا. ناخلف اولاد مان هن، هرهڪ کي عاق ڪري ڇڏيو هيو، ۽ "انهن ئي بددعائن سبب" پيءُ جي زندگيءَ ۾ سنجهان هرهڪ راه رباني وٺي چڪو هيو.

که بود آن پیر مرد، از غصه و خشم
گهی آهی بلب، گه آب در چشم
... .
دعائی او، بنوعی کارگر شد
بقول او، هلاک هر پسر شد

عطا جي پين چاچن مان ڪن جو اولاد، عطا جي زماني ۾ موجود هيو، جن ابتدا کان وٺي آخر تائين عطا سان نه فقط نباهي ڪانه، بلڪ ساڻس سخت عداوتون ڪيون ۽ جور و جفا ظلم ۽ استبداد ۾ ڪا ڪسر پنتي ڪونه ڇڏيائون.

هم از ابنائی آن اعمام مذکور
معاصر بوده باسن چند مغفور
که از عهد صغر سن تا جوانی
مرا از جور آنها دلگرانی

کہ در جائی اقامت با معیّت
همی بردم از آنها بس اذیّت
....

عطا مدتن تائين سندن مظالمن جو شڪار رهيو:-
زمانها داشتم تشویش و اندوه
بضعفِ کاه غمها کوه بر کوه
چہ گویم زان همه جورِ نوائب
کشیدم سالها بارِ مصائب
که گر برخی ازان آرم بتحریر
بشرح اندکی باید طوامیر
بصد طومار طولِ آن نگنجد
دلِ ذرّہ کجا آن بار سنجد (٧١)
....

خداوندا! تو میداني کہ چون بود
جفا هائی بمن از حد فزون بود
الٰهی عفو شان فرما برحمت
کہ از فضلِ تو گردد دفع غصّات (٧٢)

مامن جي بدسلوڪي:- جڏهن قسمت ڦٽندي آهي، آهي ڀـهي سيئي هليا ويندا آهن، انوقت جاڏهن ڪاڏهن مصيبتن ۽ ماجرائن جا طوفان اٿي ڪرڙا ٿيندا آهن، مامرا ۽ معاملا چٽني پاسن کان اچي سوڙهو ڪندا آهن. قسمت ۽ خوشبختيءَ ساٿ ڇڏيو تہ نہ فقط ساٿ سنگت هٿ ڪڍي

ويندي، بلڪ خود پنهنجي ئي آس پاس جا درِ ۽ ديوارين نانگ ۽ بلائون ٿي ڪرُ ڪٽي بيهندا آهن. سوٽ ته سؤٽ رت جو هرچند رشتو، پر الفت کان زياده ڪلفت جو احتمال رهندو آهي، ليڪن مامن جو معاملو ته آهي ئي دگرگون، پاڻيجا ڪين هميشه پيارا هوندا آهن، جنن ۽ ديون جي ڏند ڪٿائن ۾ انسان، انهيءَ رشتيءَ جي ذريعي ئي ديون کي به ريجهائي رکندو آهي. ليڪن واءِ ناڪامي! جو عطا لاءِ اهو رشتو به رسہ ڪشيءَ جو باعث بڻجي پيو. پٺيتي رشتي جو حال مٿي اچي چڪو آهي، مائيتي مائٽن جي روش ۽ رفتار، هيٺين بيتن مان معلوم ٿيندي.

مرا اخوال نيک احوال بودند
کہ چون نيکان نيک اعمال بودند
بوجهی از وجوهِ نامناسب
شده ناحق، حقِ ايتام غاصب
علاوه کارِ شان، با مهر کين بود
گنه از طالعِ من، باعث اين بود
سخن برعکس، حالی بس عجب بود
تعصّب را عجب وضعِ سبب بود
عداوتها نهان باشد بدلها
حسد حسرت، گران باشد بدلها (٧٢)

....

کہ حیران بودم از وضعِ اسالیب
باین ترتیب آن نیکو تراکیب
بحالم گرچہ، بدخواهان نبودند
ولی، ظاهر تعصبها نمودند
....
ز ظلمِ ظاهری طوفان نمودند
کہ باصد داستان، دستان نمودند
اگرچہ دشمنِ جانی، نبودند
ولی، برطرز احسانی نبودند
مرا وقتِ صغیری، زان کبیران
جوان آزارئ بوده، ز پیران
بهر حالی، عجب گذران نمودم
تقابل بابدی، احسان نمودم
....
تو قادر قدرتم دادی، بران حال
کہ نیکیها نمودم، در حق اخوال
....
بهر واقع بانها شد مددها
نکوئیها تدارک شد، ببدها
بدیهائی کہ بامن، مینمودند
ازان برخود، ندامت میفزودند
بوقتِ حاجتِ اسبابِ دشوار
شدم با استقامت، شان مددگار(۷۳)

زمن راضی ازین عالـم گذشتند
کـہ از ماضی بـاستغـفار گشـتـنـد

بدنهاد سياه باطن ۽ سخت مسهو هوا، هميشه برائي ۽ بدي ڪندا رهيا. عطا، ان هوندي به، جڏهن مٿن ڪو وقت آيو ٿي، سندن امداد ۾ پيش قدميءَ کان ڪوتاهي ڪانہ ٿي ڪئي. بديءَ جو بدلو نيڪيءَ سان، ظلم جو معاوضو احسان سان ڏيندو رهيو. اهوئي سبب ٿيو جو سندس مامن جي جڏهن پڄاڻي آئي انوقت، سيني جا ڪنڌ ندامت ۾ نويل هوا ۽ هرڪو پنهنجي ڪئي تي انفعـال پشيمانيءَ ۽ تائسف جا جهول پريون اکئين جهان جي واٽ وٺندو ويو.

عطا جو انهن قصن بيان ڪرڻ مان سواءِ هنجي پيو ڪوبہ مطلب ڪونہ آهي تہ، هتان جي بيداد ننگريءَ ۾ هن جيڪي جراحتون پنهنجي سر ۽ سيني تي سٺيون، انهن کي محض عبرت ۽ سبق آموزيءَ لاءِ پين اڳيان رکي، ورنہ اها حڪايت شڪايت لاءِ ڪانہ ٿو ڪري:

ازین تـکرار ِ حال و عرض ِ آثـار
نبـوده مـدّعـاجز، عجز اطوار
کہ این مسکین، درین بنگاه بیداد
جراحتها کـہ دیده، میـکند یاد
....
دریـن دارالـخراب ِ بـی مواسا
ندیدم هیـچ آرام ِ دل آسا

چنين بوده سلوکِ خويش و پيوند
چنين سان شور هائی دورها چند (۴٧)

عطا زماني جون نيرنگيون، پراون خواه پنهنجن، ايرن خواه غيرن جي هٿان، ايترين ڏنيون ۽ سٺيون، جو سندس دماغ، هن ظالم زماني جي لاهن چاڙهن، هيٺائن مٿائن، سردن گرمن، غمن خوشن، مامرن ۽ ماجرائن، ڏکن ۽ ڏولاون، سکن ۽ سلوڪن، جور ۽ جفائن جي يادن ۽ يادگيرن جو، هڪ بوقلمون ۽ قسما قسم عجائب خانو بڻجي چڪو هيو. مثنوي ۾ هر عنوان جي ابتدا خواه انتها ۾ "هَن"، ڪيئي عبرت پيدا ڪندڙ شعر لکيا آهن، جن مان سندس ذهني ابتلا ۽ ڪشمڪش جي خوب بوء صاف پئي نظر اچي. مثلاً هڪ هنڌ چويٿو:

عجائبها که ديدم، در زمانه
غرائبها، فسانه بر فسانه
بسا ديدم تماشائی جهان را
عجائب داستان بر داستان را
چه صورتهائی رنگين را که ديدم
چه حالتهائی عالم را شنيدم
... ...
جهانی رفت از، پيشِ نظرها
بجز حسرت نديدم زان گذرها
ندارم در تماشا چشم بينش
که وا بينم، گذشتِ آفرينش

کہ چون رفت از نظر، طبقات نیرنگ
کہ دارم دیده تار و حوصلہ تنگ
نہ از خود فکر و نه عبرت زادوار
کہ نابینم بسانِ نقش دیوار

... ...

دریغا! زین تماشا، حیف و صد حیف
چہ کیفیت اثر بخشد بجز کیف
بجز نشاه، چہ از سیری گلستان
کجا خطِ بهاران، در زمستان (۴۷-۵۷)

پير ۽ پاڙيچو محمد رحيم:- عطا جي احوال مان معلوم ٿئي ٿو تہ کيس هڪ پيرڻ هئي، جنهنجو پٽ نهايت سهڻو سلوڻو ۽ سلڇڻو، خوش باش خوش لقا ۽ خوش قبا هيو. جوانيءَ جو سچو بهار ڏاڏيءَ بهاريءَ سان بسر ڪري، جڏهن ٽيتاليهن جي چمار ۾ پير پاتائين، انوقت سيني اميدن آرزوئن زماني جي بهره مندن ۽ لذت آفرينن کان، انهيءَ حد تائين بهره ور ٿي چڪو هيو جو، هنَ دورنگيءَ دنيا جي عيش و نشاط ڪيف ۽ سرور جي باقي ڪا اهڙي شئي ڪانہ رهي جنهنجي کيس حسرت هجي. انهن عادتن کان سندس والدين البتہ هميشه نالان ۽ ناراض رهندا هوا، انهيءَ حد تائين جو، سندس جوانمرگيءَ لاءِ پاراتن تائين بہ پهتا. پر باوجود انهن سيني ڪوتاهين ۽ خامين جي، لاپرواهيءَ آزاد منشيءَ رندئ ۽ لاآبالي پڻي جي بہ، اڙئي موڙ هئي جي

مدد ڪرڻ ۾ هو جوان اڳ ڪنان اڳرو، جود وسخا ۾ هٿ جو ڪشادو ۽ ايترو اڳتي جو حاتم طائي جون سڪون پيو لاهي.

عطا ۽ سندس اهو پاڙيچو، پاڻ ۾ گهرا ۽ گهاٽا دوست هوا، هڪ ٻئي جا محرم بلڪ محرم راز، گڏجي رهيا گڏجي پڙهيا، رغبت ۽ محبت جي ايتري هم آهنگي جو ٻه ٽي ڏينهن ٻاهر پوندا هين ته هڪ ٻئي کي خيرن جون خبران خطن جي ذريعي پيا ڏيندا وٺندا هوا. عطا ته شاعر هيوئي، ليڪن پاڙيچهنس ٻه انهيءَ ميدان ۾ نه فقط گامزن بلڪ ساڳي رهوار جو شاه شهسوار هيو. خط پٽ هڪ ٻئي ڏانهن گهڻو ڪري نظم ۾ لکندا هوا.

عطا چويٿو ته: آخر هين دورنگيءَ دنيا يارن کي يارن کان جدا ڪري رکيو! وقت آيو جو هو هندوستان هليو ويو جتي سندس حياتيءَ جا ڏينهن پورا ٿيا ۽ غريب الوطنيءَ ۾ مٽيءَ وچي مٽيءَ سان مامرو ۽ معاملو ڪيو.

پنهنجي مائٽن منجهان عطا فقط هڪ انهيءَ مرحوم کان مطمئن ۽ مسرور نظر اچي ٿو. پنهنجي انهيءَ دوست جي سلسلي ۾ وٽس ايترا دل نشين داستان ۽ فرحتي فسانا هوا جو لکي ٿو ته: انهن جو لکڻ اڻ کٽ بيان ٿي پوندو! هن تنهن ڪري پنهنجي تلخڪامن ۽ تلخاين جي طويل ۽ دردناڪ دفتر جي انهيءَ اڪيليءَ شيرين حڪايت کي هنن دعائيه بيتن تي ختم ڪيو آهي:

خدا بخشا يدش از رحمتِ خويش
شهادت را سعادت بخشدش بيش
برو فضل محمد بس رحيم است
کہ اسمش اين دو اسم مستقيم است
جوانمردي عجب بوده نکو خواه
عليه العفو و الرحمت من الله

جنهن نوجوان عطا جي زندگيءَ واري اونداهين گردشن ۾ جهٽ پلڪ لاءِ پنهنجي بوقلمون صحبتن جون رنگ برنگي شمعون ٻاري چوڌس چانڊاڻ ڪئي هئي، انلاءِ سندس دل ۾ جيڪو جذبو ۽ خلوص، وڇوڙي سبب درد ۽ دک هيو، سو مٿين دعائيہ بيتن مان محسوس ڪري سگهجي ٿو. انهن شعرن مان اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو تہ انهيءَ جوانمرگ جو نالو محمد رحيم (١) هيو.

عطا جي پهرين شادي ١٠٧٧ھ: عطا مثنوي ڪنزالاحسان بظاهر تہ پنهنجي ذاتي حالات جي سلسلي ۾ لکي آهي، ليڪن چونڪہ زندگيءَ ۾ مٿس جيڪي وارداتون گذريون سي عجيب و غريب ۽ سندس ذات لاءِ حيرت انگيز هيون، تنهن ڪري مثنويءَ ۾ هُن پنهنجي سوانح ۽ ڪوائف کي ڏيکاريندي درحقيقت ڪوشش هيءَ ڪئي آهي تہ پڙهندڙ سندس ذاتي تجربن ۽ مشاهدن مان عبرت وٺن ۽ سبق سکن. هُن واقعات

(١) سنڌي ادبي بورڊ جي نقل نويس صفحہ ٨٧ جي حاشيي ۾ فضل محمد نالو لکي ڇڏيو آهي.

جي ضمن ۾، ڪيئي شعر ڏنا آهن جيڪي پڙهندڙ جي طبيعت تي غير معمولي اثر ڪن ٿا. مثلاً پنهنجي شاديءَ جا واقعات شروع ڪرڻ کان پهريون تمهيد طور جيڪي بيت لکيا اٿس، انهن مان هيٺين شعرن ۾ قدرت جي رازن رمزن مصلحتن ۽ معاملن تي، انسانن جي لاعلميءَ مجبوريءَ ۽ بيوسيءَ جو هن ريت اظهار ڪيو ٿو:

الٰهی خالقا یا عالم الغیب
تو میدانی بقدرت علم لاریب
تو دانی وضعِ عالم سِرّ آدم
نمی داند کسی واللّٰه اعلم
الٰهی آنچه از نقشِ صنایع
نمودی بندهٔ خود را بدایع
بهر نقشی مرا نقلی بیاد است
که بهرِ عبرت من داده داد است
ولی! بروی ندارم عقل دانا
بجز حیرت ندارم چشم بینا
کزان اعجوبه تاثیری بیابم
مگر ذکریست مکتوبِ کتابم

انهيءَ قسم جي تمهيد بعد پنهنجي زندگيءَ جا حادثا ڪيس ياد پون ٿا ۽ بطور دليل جي انهن کي تمثيلاً بيان ڪندي پاڻ به عبرت حاصل ڪري ٿو ۽ ٻين لاءِ به سبق جو سامان پيدا ڪندو وڃي ٿو. دراصل پنهنجي احوال بيان ڪرڻ مان

سندس مقصد اهو آهي ته بين جي اصلاح ٿئي . عطا جي زندگي درحقيقت زندگي نه بلڪ زندگيءَ تي هڪ طنز معلوم ٿئي ٿو، ۽ سندس حالت بعينہ اها پئي معلوم ٿئي، جنهنجو نقشو هيٺين شعر ۾ ڪنهن شاعر بيان ڪيو آهي :

زندگی کردن من، مردنِ تدریجی بود

آنچه جان کَند تنم، عمر حسابش کردم

يا جئن پئي هڪ فارسي شاعر ڪنهنکي خوش ٿيندو ڏسي، چيو آهي :

چو میبینم، کسی از کوئی او، دلشاد می آید

فریبی کاول ازوی، خورده بودم، یاد می آید

عطا کي هر قدم تي پنهنجا ڏکيا ڏينهن ۽ ٿيل حوادث ياد اچن ٿا، هر مقام تي هو پنهنجي ذهني زخمن ۽ دل ۾ ٿيل ناسورن جي، نمائش ڪندو اچي ٿو :

مرا یاد است از عهدِ جوانی

که در ضمنِ بهارِ زندگانی

خزانها دیدم از دورِ حوادث

هواها بردم از جورِ حوادث

تلاطم بوده از امواجِ غمها

تطاول بوده از افواج غمها

....

نصیبِ نیک و بد لارَد لا کَنَد

که هر جنسی بظرفی قسمت آمد (٨٥)

عطا جي زندگيءَ ۾ ڪي اهڙيون گهڙيون بہ آيون جڏهن ڪن خوشگوار ۽ شيرين ساعتن، حادثن ۽ واقعن جي پيدا ڪيل تلخن ۽ تندين کي پردي اوٽ آڻي، سندس ذهن ۽ نظر ۾ جهٽ سوا لاءِ، دلپسند ۽ رنگا رنگي ڇٽ پري ڇڏيا. محمد رحيم جي راحت ڏيندڙ صحبتن ڪانپوءِ عطا جي مظلوم ماحول ۾ جنهن واقعي، آسودگي آندي، سا هئي سندس پهرين شادي. ليڪن شاديءَ جي معاملي ۽ مسئلي لاءِ جيڪو سندس نقطہ نگاه هيو سو پڻ مسلسل بيزارن سبب تلخ ٿي چڪو هيو:

تزوّج گرچہ بر انسان و حيوان
برائی راحتِ نفس است، فی جان
بانسان از توالد وز تناسل
محاصل باقيات آرد تقابل
ولی در نفسِ من، انسيتی کو؟
بان طالع مرا جنسيتی کو؟
مگر از احتياجِ نفس شومم
بشريت جهولم هم ظلومم
مصائب ديده در بندِ علائق
نوائب رفتہ در عقدِ مضايق (۷۹)

چو ٿو جيڪي ڪجهہ ٿيو سو ٿيو، ليڪن اهو بہ تماشو هيو جيڪو ڏيکاءُ ڏئي هليو ويو.

بهر حالی کہ بود از روزی بخت
ز جنسِ شور و شيرين، سست يا سخت

بغفلت هرچه بوده درگذر رفت
تماشا روئی داده از نظر رفت
ولی زان حال، این افسانہ مانده
کہ بر لوحِ بیان مشقی نشانده

اهو افسانو، جنهن لوحِ بيان تي نہ فقط پنهنجا دائمي نقش چڙهيا، بلڪ سندس دل ۽ دماغ تي پڻ ساڳي وقت پائدار ۽ نوان ناسور پيدا ڪيا، سو هي هيو تہ: ٽيهن ورهن جي ڄمار ۾ حسب دلخواه، فضلِ حق نالي هڪ(١) نيڪ مرد جي گهران سندس شادي ٿي ۔ چويٿو:

چو شد در خانۂ او نسبتم راست
بنسبتِ نکبتِ آوارگی خاست
کہ از آوارگی آسوده گشتم
دلی در بندِ سودا سوده گشتم

ليڪن ساڳئي وقت اهو پڻ چويٿو تہ:

قلاده چون سگم در گردن افتاد
سگِ نفسم براحت رهزن افتاد (٧٩)

....

ببندِ زن شدن، قیدِ غلامیست
بعمری غم، زمانی شاد کامیست (٨٠)

اها سندس پهرين شادي ۽ پنهنجي ئي دل تي پسند ڪيل

---

(١) نبود آز طالعم آن چشم مقصود
کہ: فضلِ حق، مرا اکرام فرمود (٨٠)

خانہ آبادي هئي، جنهن لاءِ هڪ مدت تائين جدوجهد ۾ مصروف ۽ ان نينگريءَ جي عشق ۾ مبتلا هيو. ۽ جڏهن ١٠٧٧ﻫ ۾ پرڻيو(١) انوقت مدت مديد بعد غمن سندي غورابن ۾ جهڪون ۽ جهولا کاڌل زندگي ۾ ٻهريون دفعو، سڪون ۽ سلامتيءَ جو ساه کڻين، شاد ۽ آباد نظر اچڻ لڳو.

تو بخشيدی بنو ميدی، مرادم
پس از غمهائی عمری، کرده شادم

ٻهريون پٽ ١٠٧٨ﻫ:- عطا سال ڪونہ ڏنو آهي ليڪن قياس جو قول آهي تہ شادي کانپوءِ هڪ سال اندر يعني ١٠٧٨ﻫ ڌاري کيس پٽ ڄائو:

که فائز گشتم از عهدِ جوانی
ثمر یاب از نهالِ کامرانی
ز قسمت یافتم فرزانہ فرزند
کہ باد از عمر و دولت فائده مند (٨١)

گهر واريءَ جو انتقال (١٠٨٣):- شاديءَ جي شيريني ۽ نومولود جي خوشيءَ لحظو بہ بقاءُ ڪونہ ڪيو. هوا جي جهوٽي وانگر ۽ کيوڻ جي تجلي وانگر اک ڇنڀ ۾ سڀ ڪجهہ ٿي ۽ گذري ويو. عطا چوي ٿو:

---

(١) کہ سال غين و فی جيمش اضافی
١٠٨٠-٣=١٠٧٧ﻫ
شده درمسّن لا مم، آن تلافی
٣٠ ورهہ

ز دم، با مونسِ همدم دمی چند
شده زایل ز احوالم غمی چند

....

مگر این نقش در خوابم نمودند
کہ باز این رنگ حیرت برفزودند

کنهن شاعر چيو آهي تہ:

ز آسمان هر سنگ بیدادی کہ آمد بر زمین
کرد بختِ بد مدد، کان برسبوئی من رسید

ساڳي حالت عطا جي ٿي:

گذشتہ از سرم طوفانِ غمها
عَلمها بر زده، دستِ السّمها
فلک از امتزاجِ وقت بر کَند
حجر بر شیشۂ جمعیّت افکند

....

کہ ازکف شد تلف آن جنسِ راحت
بتقدم نقش زد داغِ جراحت

يعني عطا جي گهر واري، عين انهيءَ زماني ۾ اجل جي ور اچي وئي جڏهن، ڏهاڙن جون عيدان ۽ مرادن جون راتيون شروع ٿي مس ٿيون هيون۔ شادي ٿئي اجا ست (۱)

(۱) انیس عمرها از من سفر کرد
کہ بادا داخل جنت گذر کرد
کہ "بادا داخل جنت" بسالش
۱۰۸۳ھ
همیں تاریخ سالِ ارتحالش

سال ٻہ ٻہ يا ڪونہ گذريا، جو سندس نئين نويلي ڪنوار سيج پلنگ تان لهي اچي پٽ پئي. شاديءَ جو وڳو ۽ جوانيءَ جو جوڙو لٿو انجي بجاءِ، مٿي ڪان پيرن تائين هرڪ جو سفيد ملبوس مليو. اکين جي چمڪ ۽ ڪجل جي ريک مٿان غلاف جي ڪارن ٽڪرن جي سياهي بوجهل بڻجي پئي. هٿن پيرن جي حنائي سرخيءَ تي جذهن زرديءَ جو عمل دخل ٿيو، انوقت چوڙا ٽٽا ٻانهين لٿي ٻازوبند نڪتا، هس ۽ دهري لٿي. ڪيرمنڊي ويڙهہ ۽ چلو لٿو، نڪ جي نٿ ڏانوڙيءَ ۽ بيسر ٻولي سان گڏ ڪنن جون واليون ۽ جهانءِ سان جهومڪ ۽ پنڙا ٻہ لٿا. سياه زلفن جو چلڪو ماٺو ٿيو، ڪارا ڪيس ور وڪڙ ڇڏي ويٺا، نہ سينڌ رهي نہ سڳيون ۽ نہ چوٽيءَ ڦل ٻچياه. پيرن جا پازيب نڪتا تہ بندڙن ۽ پايل جي پڄاڻي پڻ آئي. گهوٽ ڪي آرزومند اکين سان نهارڻ بعد ڪنوار جي نورپريءَ پيشانيءَ مٿان حجاب ۽ حياءَ سبب جيڪي عرق ڦڙا نروار ٿي پوندا هوا، اڄ انهن جي جاءِ تي مرده شوئيءَ واري پاڻيءَ جا قطرا نمودار ٿيا. ٽٽي جي سدا گلاب عطر جي سرهاڻ بجاءِ، جسم مٿان ڪافور جو پرڪو ڏئي آب زمزم ڇڙڪايو ويو.

اهو نہ فقط ڪنوار جي سروپا جو حال ٿيو ليڪن ساڳي وقت، گهوٽ پنهنجي ذهن ۾ چند سالن کان جيڪو امن ۽ آرام جو محدود ۽ مختصر گهروندو اڏيو هيو، سو پڻ ڦهہ

ڪري اچي پٽ پيو. هرچند عطا جي رڳن ۾ خون جي هلچل باقي هئي، جان بہ هيس ۽ دل پڻ سيني ۾ ساه پساه ٿي ڪنيو، ليڪن سندس دماغ پنهنجي هوش ۽ حواس واري سروپا کي خيرباد چئي چڪو. هن پهنجي زندگيءَ کي مسلسل نامرادن ۽ ناڪامن جي عذاب ۾ گذارڻ بعد راحت ۽ رهاڻ جو جيڪو شيش محل اڏيو هيو، انلاءِ ائين ڪونہ ٿي ڄاتائين تہ ڪو ايترو اوچتو ۽ ايڏو جلد چڪنا چور ٿي پوندو. اها ڄاڻ ئي ڪانہ هيس تہ :-

شيشها چيده است برطاقِ دلم، دستِ اميد
گرفتند سنگِ ز نو ميدى، تماشا ميشود

جڏهن ڪنوار جي فاني جسم جي ڏولي مڪليءَ جي مقبرن ڏانهن کڄي هلي، انوقت عطا جو روح پڻ اوڏاهين راهي ٿيو. ان کان پوءِ ڇا ٿيندو رهيو انجي ڪهاڻي عطا جي پنهنجي زبان مان ٻڌڻ بهتر ٿيندي :-

پس از فوتش کہ در غربت نموده
با و تربت مرا کربت نموذه
نشستم سالها همچون مجاور
بآن تربت در آئينِ مسافر
چہ گويم حال ايّام وليالى
دران ويرانۂ بر گشتة حالى
بهر تقدير بر حالات صابر
اقامت بود بر خاکِ مقابر

بگرد افشانیٔ صحن مزارش
بچشمان چیده شد خاشاک و خارش
هم از جاروب مژگان جافراشي
ز اشکِ دیده کرده آبپاشی
ز آهِ سینه ام شمع مزارش
بدست و دیده می رفتم غبارش
بسر بردوشِ سر بر خاکِ بی هوش
صدا زان خاک پوش آمد نه درگوش
که صوتی سر نه زد زان دخمهٔ خاک
نه آوازی ازان مطمورهٔ پاک
غریو نعرهِ بر افلاک رفته
ندائی من نه زیرِ خاک رفته
گزیدم مرقدش کنج تواری
بعریانی لباسِ سوگواری
چه گویم زان جفا هائی گذشته
که بعد ازوی بمن مرفوع گشته
بحالِ غربت و غم گریه زاری
زمانِ بیکسی و خاکساری
که عمری در تمنایش جفاها
کشیدم سخت و ستِ ماجراها
چو آمدِ رفته پروازی چو طیرش
دریغا از حیاتِ زود سیرش (۸۲)

آخر ۾ عطا بارگاه ايزديءَ جي ايوان جو ڪڙو ڪڙڪائيندي چوي ٿو:

خداوندا تو داني ماجراها
ڪه حڪمت پاڪ از چون و چراها
بسازى ، بشڪنى ، بدهى ، ستانى
بقدرت هرچه خواهى ميتوانى

ٻي شادي ۽ اختلاف مزاج:- ڪيتري وقت بعد ساڳي ڀرئي مڙس جي ٻي نياڻيءَ يعني عطا پنهنجي سالي سان شادي ڪئي. عطا جو خيال هيو ته سندس دل جا جيڪي ناسور ڀهرين زال جي جدائيءَ سبب چڪي رهيا هوا، انهن جو علاج هيءَ ڪنوار اچي ڪندي ۽ پيدا ٿيل زخمن جو اهوئي مرهم ٿيندو، ليڪن هيءَ مائي پنهنجي همشيره کان مزاج ۾ بلڪل مختلف هئي. تند تيز ۽ ڏاڍي تنڪ مزاج ۽ شايد سنگدل ۽ بي رحم پڻ.

اگرچه بوده از يڪ صلب و يڪ بطن
برابر ڪى بود با حاشيه متن
صدف صافي بود هر چند پُر دُر
برابر در به در هرگز نه درخور
نه هر خوشه بود باهم برابر
مساوى ڪى بود هر دانه گوهر

نه محض گهر واريءَ جي بدخوئيءَ ۽ تند مزاجيءَ جي ذريعي، عطا جي مصيبتن جو ازسرنو آغاز ٿيو، بلڪ ٻئي منجهان به ڪيس ٽپڙ ٻڌي، ساهرن سان گڏ انهن جي ڳوٺ

کھر ڇاڏو ٿي رهڻو پيو. جتي غريب‌الوطنيءَ سان گڏ ساڻس سنڌس سالن جو هڪ نئون آزار شروع ٿيو، جن مان آس پاس اڳ ٿي ناراض ۽ تاراج هئي. غرض عطا غريب نئين ملڪ پڻ مصيبتن ۽ مسئلن ۾ مبتلا ٿي ويو. مير حيدر معمائي جي چوائيءَ :-

غم زهر جا که رسد، سرزده آيد بدلم
چکنم؟ خانهٔ من، برسرِ رَه افتاد است

عطا پهنجي انهيءَ نئين ماجرا کي هن طرح بيان ڪري ٿو:

در آن اثنا چو از اسبابِ قسمت
دران دِهه داشت اين بنده اقامت
بان پيوند از نسبت مجدّد
زمانی بوده ام در دهِ مقيّد

... ...

خبائث خائب و خاصر چو دجّال
نزاعِ دل بمن بنموده زان حال
ادب اعزاز را يکسو نهادند
بخبث و تند خوئی رو نهادند
نديدم نيکئی زان بدنهادان
که با استاد دشمن طفلِ نادان (٩١)

نئين مصيبت:- ان اپراند وڏيڪ مصيبت هي ٿي جو سهرس کي پڻ - جيڪو ڳوٺ ۾ انهيءَ سڄيءَ ديهه جو قاضي هيو- پڻ مخالف ڪري ڇڏيو. آخرڪار عطا عافيت انهيءَ

۾ سمجهي ته آتان لڏي. ليڪن سهرو ۽ سالا آڏو آيا:-

مرا برخود ملامت زين ندامت
که چون اندا ختم رحیل اقامت
پئی نقل مکان جستم اجازه
شده خبث کهن را غازه تازه
بظنّ فاسد از آزار فرزند
رهِ نقلِ مکان را ساخته بند

عطا چوي ٿو:-

چه گویم زان تردّد آه! صد آه!!
دراز است این ملالت، قصه کوتاه
بغربت، آن جفائی غصه و غم
بتنهائی ردیفِ بیکسی ختم (٩٢)

انهيءَ ابتلا ۽ عذاب ۾ عطا جون راتيون ۽ ڏينهن جنهن نموني گذريا ٿي، انجو بيان هيٺين شعرن ۾ ڪري ٿو:

خدا وندا! تو آگاهی بر آن حال
ز گذرانِ شب و روز و مه و سال
که روزی، روز عاشورا گذشتی
که هر شب، چون شبِ یلدا گذشتی (٩٢)

ڪربلا يزيد ۽ ابن زياد سان پهنجي ساهريءَ آڪهه کي تشبيهون ڏيندي چويٿو ته: نيٺ ويو وقت مصيبن جو، جهڙو تهڙو بسر ٿيندو. هڪ دفعي ڪو ڏٺيءَ جو پهتل پانهو منهن چڙهي ويو جنهن هي مصرعو پڙهيو:

عطائی غالب آمد بر خطائی

۽ پڻي مصرعي چوڻ جي فرمايش ڪيائين جنهن تي عطا جي زبان مان نڪتو:

بيمنِ فيض فضلِ مصطفائي (٩٣)

عطا انڪي پهنجي رهائيءَ جي نويد سمجهيو ۽ حقيقت ۾ بقول سندس: رهائي ٿي به جلد. سهرس ڪئي تي پنهنجو پاڻ پشيمان ٿيو، پڻ جي چار مان نڪتو ۽ پهنجي ڪرتوتن تي ندامت جو اظهار ڪري سهو جو سجدو ڪيائين. سندس سالا پڻ پهنجي ڪردارن جي سزا وٺي ستت ئي تباه ۽ برباد ٿي ويا.

ڪه هر يک کيفرِ کفران رسيده
ازاءِ هر اذيت شان رسيده
يکی آوارۀ تيهِ هلاکت
يکی سرگشتۀ حالِ فلاکت

نه گهر بچين نه گهاٽ، نه جاءِ نه جائداد، نه مال نه ملڪيت.

بهر سو در تکاپو ابن آوا
چو ز نبوران نی مسکن نه ماوا
بسانِ وحشيان بی آشيانه
مگس نی خانۀ و نی آب و دانه
شده بی آشيان چون کرگس و بوم
ز بخت نحسِ خود وز طالعِ شوم

مثال ڏيندي چويٿو:

چہ خوش گفة است د هقانی، پسر را
کہ: ای نورِ بصر! جانِ پدر را
در آخر بد روی چیزی که کاری
کہ: جو را کشة گندم بر نیاری
نهال حال شان آخر ثمر داد
نہ حنظل کشة بارِ نیشکر داد

نہ فقط گهراڻون برباد خستہ حال ۽ خستہ مال ٿيو، بلڪ اهو شهر ويران ۽ اها ديهہ بيابان بڻجي وئي. عاد ۽ ثمود جي شهرن، مدائن ۽ آل ساسان جي حشر سان، عطا انهيءَ ڪوٽ ۽ ڪوٽ وارن جي تباهي ۽ بربادي کي تشبيه ڏني آهي. عنوان جي اختتام تي عطا پهنجي سهري جي ندامت ۽ انفعال جي ڪيفيت کي ڪيترن اشعارن جي ذريعي تفصيل سان بيان ڪندي ساڻس پهنجي خدمت گذاريءَ جو پڻ ذڪر ڪيو آهي (١).

عطا پنهنجي ذاتي سلسلي ۾ فقط اهي ٻئي واقعا بيان ڪيا آهن ۽ باقي مثنوي- انهن چند واقعن سبب، شاعر جي طبيعت تي جيڪو رد عمل ٿيو- انجي ڪيفيت بيان ڪرڻ ۾ پوري ٿي آهي.

وفات ١١٤٠ هه:- عطا جي ديوان ۾ هڪ تاريخي شعر موجود آهي، جنهن مان سال ١١٣٥ هه نڪري ٿو:-

---

(١) مثنوي ص ٩٦-٩٧-

سروش غيب ازين واقعہ خبرداده
بسال اوکه چہ :- دجال خيره سرداده (١)

١١١٧ ھ ۾ جڏهن عطا پنهنجون مثنويون آخري طرح مرتب ڪيون انوقت ٿي ڪيس پنهنجي پيرانہ سالي ۽ خستگيءَ جو شديد احساس هيو، جنهنجو جا بجا هن اظها ڪيو آهي ۽ اسي نوي سالن جي عمر ۾ پهچڻ جو اشارو پڻ ڪيو اٿائين :-

شد بسر هشتاد سال، از سنِ عمرِ اين فقير
....
پاس هشتادو نود، ..... جملہ برهم ساختي(٢)

ملا سلامي جو انتقال ١١٣٧ ھ کان ٿورو پوءِ ٿيو، جنهن جي وفات تي عطا پنهنجي شعرن ۾ ماتم ڪيو آهي .

مٿين سالن ۽ حقيقتن خواه مٿي ڏيکاريل سندس ڄم واري سال ١٠٤٧ ھ کي سامهون رکندي حساب ڪبو تہ ١١٣٧ ھ ۾ سندس عمر ٩٠-٩١ تي پهچي چڪي هئي. اها عمر طبعي عمر کان بہ چڙهيل آهي، تنهن ڪري قياس اهوئي چويٿو تہ سال بہ مس وڌيڪ هليو هوندو، تنهن ڪري سندس انتقال جو سال ١١٣٨ ھ کان ١١٤٠ ھ تائين ٿي سگهيٿو.

انهيءَ وقت جي سماجي حالت :- جيڪڏهن ١١٤٠ ھ عطا جي وفات جو سال فرض ڪجي تہ انوقت گويا ڇورانوي سال جو ٿي مئو. اهو سال ٺٽي جي هڪ جيد عالم شاعر ۽ قابل فخر مورخ يعني مير علي شير قانع جي ڄم جو سال پڻ

(١) ديوان ص ٨٥ (٢) ديوان ٣
(٣) مقالات الشعرا ، ص٣٠٥

آهي، گويا ئني جي هڪ قابلِ ذڪر ۽ پرگو فارسي شاعر جي حياتيءَ جو ڏيو اجهاڻون ته ساڳي وقت ٻئي هڪ عظيم عالم ۽ ڪثيرالتصانيف مصنف جي زندگيءَ جي شمع روشن ٿي. جنهن جي قلم، سنڌ جي ثقافت ۽ تاريخ ڪي هميشه لاءِ زندهِ ڪري ڇڏيو.

اهو زمانو ميان نور محمد ڪلهوڙي جي عروج جو هيو، جنهن ڌارين جي ڏيڍ سو سالہ تسلط کان سنڌ کي آزاد ڪري انجي وحدت کي نئين سر محڪم ۽ مستحڪم ڪيو. هُن انهن مغلن جا ٽپڙ هتان گول ڪرايا، جن جي تسلط جي دردناڪ تصوير مظهر شاهجهانيءَ ۾ موجود آهي ۽ خود اسانجي شاعر ملا عبدالحڪيم عطا جي هيئين شعرن مان بہ ڏسي سگهجي ٿي. مظهر شاهجهانيءَ وارو زمانو، تسلط جي اوج ۽ اقبال جو دور هيو، ۽ عطا جي پوين سالن ۾ جيڪو سماجي صورت حال هيٺين شعرن ۾ ڏسجي ٿو، سو انهيءَ تسلط جو لازمي نتيجو ۽ انهيءَ عهد جو انجام ڪار آهي. عطا پهنجي شهر آشوب ۾ ٺٽي جي تباه حاليءَ جو جيڪو نقشو چٽيو آهي، اهو فقط هڪ شهر جو نہ بلڪ سڄيءَ سنڌ جو صورت حال سمجهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ دارالحڪومت جي حالت کان ملڪ جي روئداد ڪهڙيءَ ريت مختلف ٿي سگهي ٿي. چو يٿو:-

باز نقش قصهٔ از دور گردون ميکنم
ميکنم گر شکوهٔ، نا مردمِ دون ميکنم

....

موشکی در پالکی و چند گربه در جلو
پوشِ پشمِ خوش‌قماشِ موش مفتون میکنم

....

نه از محاسبه بیم و نه از مواخذه باک
چگونه زندگی و عافیت؟ چسان مردن؟

....

تحویل در خزانه و تحصیل بر هوا
خورده غلو ز دفتریانِ حساب دان
تجویز در سیاهیه و تنخواه در کره
بردند در طغا شکم دیگ گرسنان

....

نه جائی رفتن و نی پائی ماندن مردم
بانِ مثل که : زمین سخت آسمان دو راست
اگر بغور سخن میرسی بتهته تمام
ز دست خویش خرابیء شهر معمور است
بسا فسانه شنیدم و دورها دیدم
چنین فساد درین شهر غیر مشهور است
شوارع و طُرقِ شهر کوچه و بازار
ز بیم تفرقه، جمعیت از همه دور است

....

بشهر تهته که ابواب فیض در تعویق
نمیدهند باهلِ غلوئی بوی خمیر

که لقمه از دهن گربه دانه از لب مور
نمانده وجه تصدق هم از قلیل و کثیر

... ...

حیف ای فلک مدیر! چه بیداد کرده ای
شمر و یزید را تو که؟ امداد کرده ای

... ...

هر کجا باشد لئیمی، جان دهد برجائ نان
سفرهٔ اطعام هیزان را لو ندان میخورند
در دل سنگ بخیلان سیخ آهن را چه جا
ضر بهائی هجورا مانند سندان میخورند

... ...

در حیر تم ز بوالعجبیهائ روزگار
معدوم شد مروت و انصاف ناپدید
این دور این زمانه و این قسم و این قماش
این روئی این ریا که بروبا کسی ندید
مالک عجب که پایهٔ رضوان گرفته است
آدم برائی دانه بدام بلا رسید
بی مهر ئی زمانه زده مهر بر فلاح
بر سدّ باب فیض شده پاجیٔ پلید
منت کشی نگر ز فرو مایگان سهل
محنت کشی ببین ز پئی ذرهٔ قدید
ای کاش خاک در دهن وخشت بر شکم
سر درد و پا پر آبله از مد تی مدید

... ...

منظر تهته ندارد بجز این هیچ خطا
قحط قدرِ هنرش لازمهٔ خاک خمیر

... ...

اگر خوش آب و هوا هست شهر تهتهٔ ما
بقدر قحط هنر بین وطن خجستهٔ ما

....

دیارِ سند را خورسند کمیاب
که جز سوقی درین دارالحزن نیست

....

دیار مسکن ما گرچه خوش بآب و هواست
بقحط قدر هنر منزلی ایست دلخسته
بسا متاع نفیس است یا قماش لطیف
درین دیار ولیکن ز دست وارسته
که جائی میوهٔ اقسامِ فصل و موسم فیض
بقبض دست لئیما نست دسته بردسته

....

درین خرابهٔ بی امتیاز حیرانم
بسانِ شیر بدریا و چون بکوه نهنگ
وطن چو ورطهٔ بیت‌الحزن، معاذالله
که وضع حالِ من و روزگار شیشه و سنگ
چو مرغ درقفس و چون ملخ بدام هواست
درین زمانه دل سنگ چون من دل تنگ

ز جهل کمتر و درعیش خوشدل اند عوام
فراغت از قدم بوزهٔ و پیالهٔ بنگ
لجوج و مسخره و مطربان بکام دلند
عطا ز دفع خطاها بنام خویشم ننگ

... .

لجوج طبعان بی‌اختیار چرخ زنان
برقص عشوه و آهنگ چون زنانه شده

....

بشنو که بیان میکنم این حال وطن را
یعنی که به تهته بود این کیف و کماهی
طرز جهلا وضع خلاها و ملاها
وقتی است که رائج شده کولی و کپاهی

... .

اعیان همه در گوشه نشسته متحیر
ارذال بسر خیرگی و حال تباهی

....

انصاف توان داد که در شهر چه حالست
چون میمن و تهیمن شده اقبال پناهی

... ...

بعضی شده بر میخ، چوگوساله رقصان
جولاه و شان تابکمر در تک چاهی
بنگر که شده خرکره ها اسپ سواران
پواج دوان پیش ز بس خیره نگاهی

....

در حفظ نگهدار خدایا ز چنین حال
بخشائی الٰهی زهمه فسق و گناهی

اهو لُب لباب آهي انهيءَ دور جي سچي سماجي صورت حال جو، جيڪو دور، اسانجي شاعر جي اکين اڳيان گذريو. يعني شاهجهان ڪانوڻي احمد شاه رنگيلي تائين جو. جنهن ۾ عالمگير جو طويل (۱) زمانو به اچي وڃي ٿو، دکن ۾ جهنجي کپ ڪوڙي ويهي

(۱) عالمگير جي طويل زندگيءَ ڪان سندس پٽ پڻ تنگ اچي چڪا هوا، ۽ هميشه سندس موت جا خواهان ۽ منتظر پي رهيا، جيئن سندس مرڻ بعد حڪومت جو مزو اهي به ماڻي سگهن. اعظم شاه دکن مان شاه عالم ڪي جيڪو خط لکيو آهي، انجو مطلب مقصد ي شاعر پهنجي"خرد نامهٔ اسڪندريءَ" ۾ هن طرح نظم ڪيو آهي:-

سه پوریم ما، هر سه بر داستان
طلبگار ماوائی هندوستان
هر آنکس که باشد بباز و درست
بزور آزما مبود تندرست
بگیرد جهان را، بنیروئی دست
اگر شاد باشد، شود مئی پرست
مرا مینو یسد که بنشین بجائی
منم در جهان حاکم و کد خدائی
چنین کے بود گردشِ ماه و سال
چو بندی نشستیم خاطر ملال
زمانه چنین روزها کرد یاد
من و تو بشاهي بگشیتم شاد

(ڏسو حاشيه صفحه ۱۴۳)

رهڻ تي خفي ٿي نعمت خالي عاليءَ هي دلچسپ شعر چيو هيو:

بنشسة چنان قوی که بر داشتنش
کاری دگری نیست، خدا بر دارد

چنانچه ٿيو به ائين جو دکن مان جيئري ڪونه نڪتو، جيسين "خدا بر دارد" جو معاملو نه ٿيو. عالمگير جي وفات ڪانپوءِ ۲۳-۲۴ ورهه مغل شهزادن جي ڪشت و خون ۽

(بقيه حاشيه صفحه ۱۴۲)

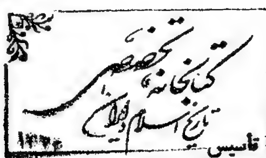
ز مرگِ پدر هر دو شادان شویم
بدنیائی دون با مرادان شویم

پيءُ ڪي پٽڻ واري واقعي کي علامه اقبال به نظم ڪيو آهي:-

نامهٔ عالمگیر بیکے از فرزندان
که دعایٔ مرگ پدر میکرد

ندانی که یزدان دیرینه بود
بسی دیده و سنجید و بست و کشود
ز ما سینه چاکانِ این تیره خاک
شنیده است صد نالهٔ دردناک
بسی همچو شبیر در خون نشست
نه یک ناله از سینهٔ او گسست
نه از گریهٔ پیر کنعان تپید
نه از دردِ ایوب آهی کشید
مپندار آن کهنه نخچیر گیر
بدامِ دعائی تو گردد اسیر

(پیام مشرق)

جنگ و جدال جا واقعا ۽ داستان عطا پڙندو ٿي رهيو ۽ خود انهيءَ طوائف الملوڪيءَ جا سنڌ تي جيڪي اثر پيا، اهي اکين سان ڏسندو رهيو. ٽي ڀيرا ٽي گورنرن جون بدليون، ملڪ اندر سرڪاري ڪامورن جي لٽ ڦر، هڪ ٽئي ڪان چارج ڇڏائڻ تي ٺٽي شهر اندر صوبيدارن جي وچ ۾ مجادلا ۽ مقاتلا. ڏڪار، بدامني، لوفرن جو آزار ۽ اشرافن جي زبوني. ڪا هڪ مصيبت هئي؟ هزارين نقصان ۽ طرحين طرحين مصيبتون. نه فقط هڪ ٺٽي جو شهر عذاب ۾ مبتلا هيو، بلڪ پوري سنڌ انهيءَ عقوبت ۾ ڦاٿل هئي.

نسب نامو:- عطا جي خانداني افرادن جي مٿي آندل مذڪور پٽاندر هيٺين ريت سندس شجرو بيهي ٿو:-

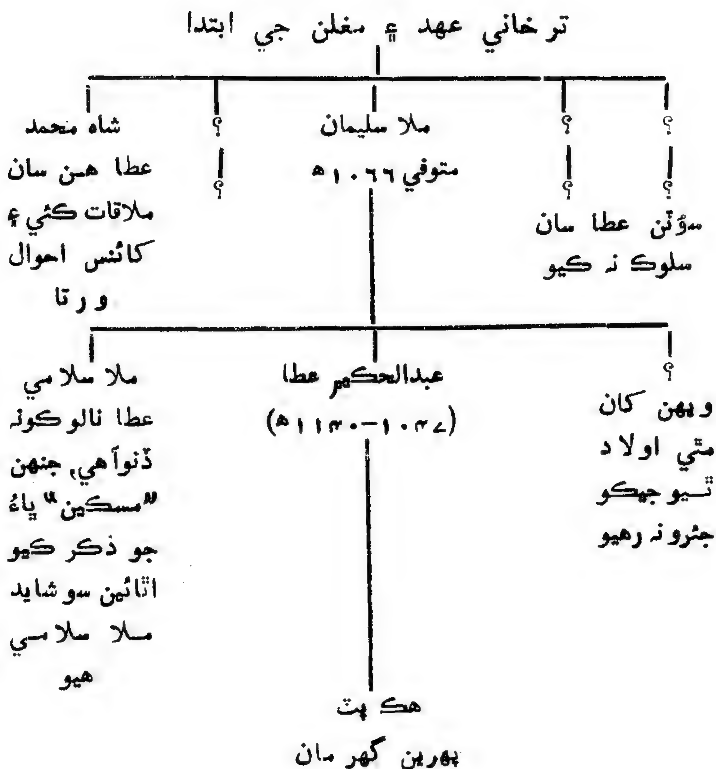
ٽڙ ڏاڏو؟

چام نظام‌الدين سمي جي آخري دور ۾ ٻاهران لڏي اچي ٺٽي ۾ مقيم ۽ مسلمان ٿيو.

ڀڙ ڏاڏو؟

ارغونن جي زماني ۾ ٿيو ۽ ترخاني دور جي ابتدا تائين هيو

ڏاڏو - ملا محمد

پيو نسب ناموَ:- هن مقدمي جي آخر ۾ اسان پيو هڪ شجرو ڏئي رهيا آهيون، جيڪو نهايت ئي معتبر خطي بياض تان نقل ڪيو ويو آهي، ليڪن مٿي ڏيکاريل نسب ناميءَ کان بنيادي طرح مختلف آهي. عطا جي لکت مطابق، عطا جو ترڙ ڏاڏو نَو مسلم هيو، ليڪن هن نسب نامي ۾ سندس قبيلي جي ڪڙي- اسدي(١) از اولاد حبيب بن مظاهر اسدي اصحاب امام حسين- سان پيوست ڪئي ويئي آهي. هتي عطا جي ڏاڏي جو نالو محمد لکيل آهي، حالانڪ مثنوي ڪنزالاحسان ۾ انجو نالو ملا سليمان ڏيکاريل آهي.

انهيءَ شجري ۾ ڪيترا اهڙا نالا آهن جن جو ذڪر، عطا جي رشتہ دارن جي سلسلي ۾- تحفة الڪرام- مقالات الشعرا ۽ تڪمله- ۾ آيل آهي. تنهن ڪري ممڪن ٿي سگهي ٿو ته گهڻيءَ حد تائين شجرو درست هجي. باقي رهيو اختلاف سو گهڻو ڪري نسب نامن جو لابدي جزو آهي. نقل ڪندي ۽ اتارو ڏيندي به ڪيترا نالا بدلجي ويندا آهن. ممڪن آهي ته شجري ۾ جيڪو محمد افضل ڏيکاريو ويو آهي، سو درحقيقت محمد هجي ۽ مثنويءَ ۾ انجي نالي جو فقط پهريون ضروري جزو ضبط ڪيو ويو آهي. اهڙيطرح مفتوح قومن جي دستور مطابق بجاءِ نومسلم لکڻ جي- احساس ڪمتري سببان- قبيلي جي برتريءَ لاءِ حبيب بن مظاهر اسديءَ جي دامن جهلي وئي هجي.

بهرحال عطا جي پهنجي لکت خواه بياض مان نقل

---

(١) حضرت عليءَ جو غلام- اسد.

ڪري هتي شامل ڪيل شجري مان نسب خواه قبيلي جي افرادن جي سلسلي ۾ قطعي طرح تسڪين ڪونہ ٿي ٿئي.

سبز پوش:- عطا جو قبيلو سبز پوش جي نشانيءَ سان ٿٺي ۾ اڄ تائين مشهور آهي، اهو انڪري جو عطا سبز رنگ جا ڪپڙا پائيندو هيو ۽ سندس پويرہ سائو لباس پهريندا رهيا (١). تنهن ڪري قبيلو، سبز پوش جي آلَ سان مشهور ۽ معروف ٿي ويو. اها سبزپوشي ممڪن ٿي سگهي ٿو تہ آل حسين جي حب (٢) سبب اختيار ڪئي وئي هجي، ڇاڪاڻ تہ بني عباس جي دور ۾ اهو رنگ آل عليءَ جو نشان هيو.

عطا جي گهراڻي جا معروف فرد:- مٿي جهن شجري جو اسان ذڪر ڪري آيا آهيون، ان ۾ ڪي نالا اهڙا ڏيکاريل آهن، جن جو ذڪر ڪتابن ۾ ملي ٿو، مثلاً:-

(١) ملا سلامي

تحفة الڪرام ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ: ”ملا سلامي و ملا عبدالحڪيم [عطا] هر دو برادر، شاعرظريف نامي وقت خويش ماند (٣)--الخ“- انجي تصديق خود عبدالحڪيم عطا جي هڪ شعر مان ٿئي ٿي:-

---

(١) تحفةالڪرام ۾ آهي-لباس سبز و شاعري در اولادش مخلف ماند-سبز جي رديف ۾ عطا هڪ بہ غزل پڻ چيو آهي (ڏسو ديوان).

(٢) ڏسو عطا جا منقبت ۽ تحفةالڪرام ص ٣٤٣.

(٣) تحفةالڪرام ص ٢٤٣.

نسیان مکن زیاران از 'شکر' و 'سلامی'
یاد آوری نمائی از 'قیصر' و 'صفائی'
کو آن معاصر ما هر یک برابر ما
یار و برادر ما مرغ سخن سرائی

ملا سلامي ١٠٣٧هه تائين زنده هيو ڇاڪاڻ تہ انهيءَ سال ۾ هن ٺٽي جي گورنر جي سرڻ تي هڪ تاريخ چئي آهي (١)-

مقالات الشعراء ۾ حکيم جي تحت ملا عبدالحکيم کي آئي مير علي شير انکي سلاميءَ جو پاٽ ڄاڻايو آهي (٢) - اسانجي خيال ۾ اها مير مرحوم جي سهو آهي - اسانجو اهو بہ خيال آهي تہ سلامي ٿي عطا جو اهو ننڍو پاٽ آهي جهنجو ذکر هن کنزالاحسان ۾ پهنجي والد جي فوت ٿيڻ ۽ پهنجي يتيميءَ واري بيان ۾ ڪيو آهي -

(٣) محمد ضيا

مذکوره شجري ۾ ملا سلاميءَ جو فرزند ڄاڻايو ويو آهي ۽ صاحب تحفتہ الکرام ۽ مقالات الشعرا انکي برادرزاده' ملا عبدالحکيم عطا لکن ٿا (٣)- شاعر هيو، جڏهن دهليءَ وڃي ميرزا بيدل سان مليو انوقت سندس جودت طبع کي

(١) مقالات ص ٣٠٥ وڌيڪ احوال لاءِ ڏسو صفحا ١٣٨، ١٦٦، ٣٠٣، ٣٣٥، ٣٣٢ -
(٢) مقالات ١٨٣ -
(٣) تحفتہ ٢٣٣ و مقالات ٣٦٨ -

ڏسي بيدل کينس "قيامت" تخلص ڏنو، نواب مهابت خان (١) سان گڏجي سوڻي ٺٽي آيو. نواب موصوف سندس لاءِ حويلي ٺهرائي، صاحب ديوان ٿيو. کيس غالباً اولاد ڪونہ ٿيو، تڏهن سندس تڪيو عطا جي پٽ مسڪين وسايو.

(٣) شاھ مسڪين

نسب نامہ مذڪور ۾ شاھ مسڪين عطا جو پٽ ڄاڻايو ويو آهي ۽ تحفتہ الڪرام سان پڻ انجي تصديق ٿئي ٿي، مير قانع نہ فقط انهيءَ ڪتاب ۾ کيس پسر ملا عبدالحڪيم لکي ٿو، بلڪ اهو بہ ڄاڻائي ٿو تہ: ضيا کان پوءِ سندس تڪيو وسائي شعر ۾ ٻيءَ ۾ پهنجي سوٽ ضيا جي تقليد ڪرڻ لڳو(٢). عطا چونڪہ بذات خود زندگيءَ کي آنڌي نينڌي تي بسر ٿي ڪيو، تنهن ڪري، هن جائداد ڪونہ ڇڏي. ضيا مهابت خان جي مهر سان حويليءَ جو صاحب بڻيو، جيڪا لاولد هجڻ سبب پوءِ شاھ مسڪين جي حصي ۾ آئي. حالت وري بہ تحفتہ الڪرام جي چواڻيءَ اهائي مسڪينيءَ جي رهي ۽ گذر بسر 'توڪل' تي ڪندو رهيو. تحفتہ الڪرام ۾ آهي تہ هن اولاد ڇڏي، ۽ مير قانع جي فقري (بتوڪل گذراندى و اولادش مخلف ماند) سان اهوئي سمجهي سگهجي ٿو تہ انهيءَ ڪتاب جي سال تاليف ١١٨١ھ کان اڳ انتقال ڪري چڪو هوندو. بلڪہ مقالات جي لکڻ (بعد از فوت محمد ضيا جانشين تڪيہ

---

(١) نواب مهابت خان ڪاظم.

(٢) تحفتہ ٣٤٣ و مقالات ٥٠٧ و ٣٦٩.

اش بود) مان تہ اهو پيو ظاهر ٿئي تہ مرڳو مقالات جي تاليف (١١٧٤ھ) کان اڳ فوت ٿي چڪو هيو.

(٤) غلام حسين سبز پوش

مياں مسڪين جي اولاد مان هيو. مذڪوره نسب نامہ ۾ فقط نالو غلام حسين لکيو ويو آهي. ليڪن اسان کيس اهوئي غلام حسين سبزپوش سمجهون ٿا جنهنلاءِ محمد ابراهيم خليل لکيو آهي تہ پهريون مسڪين تخلص ڪندو هو ۽ پوءِ افضل تخلص اختيار ڪيائين ۽ ١٤ جماديالاخر ١٢٧٨ھ ۾ انتقال ڪري پهنجي ڀاءُ محمد محسن جي ڪمرٽوڙي ر ڪيائين (١).

(٥) محمد محسن سبز پوش

مياں محمد محسن براد ر مياں غلام حسين سبز پوش ٺٽي جو مشهور شاعر ٿي گذريو آهي. ۽ فارسي شعر ڏاڍ و سهڻو چيو اٿائين. ڪليم جي مشهور زمين - گران گذشت ۽ جوان گذشت - ۾ هُن جا ٻہ شعر آهن جنکي اسان 'تڪملہ' جي حاشيہ ۾ هڪ خطي بياض تان نقل ڪري شايع ڪيو آهي(٢). محسن جي ڪن نوشتن مان ائين ٻہ پيو معلوم ٿئي تہ هو شعر و سخن جي ذوق کانسواءِ ٻين ديني خواه دنيوي علومن ۾ ٻہ فاضل هيو. مثلاً، مير شهود جي مثنوي 'پريخانہ سليمان' تي جيڪي هن حاشيہ لکيا آهن، اهي سندس وسعت علم ۽ دقت نظر

---

(١) تڪملہ ص ٣١

(٢) تڪملہ ص ٥٣٥

لاءِ ڪافي ثبوت پيش ڪن ٿا. محمد ابراهيم خليل جو قول آهي ته "بغايت ڪم گو بود، و هرچه ميگفت اڪثر خوب ميگفت." (١).
محمد محسن ١٢٧٨ هه ڌاري ڄائو هو ۽ تڪمله جي تاليف (١٣٠٨ هه) کان اڳ فوت ٿي چڪو هو.

انهن ٻنهي ڀائرن جو شامل ڪيل نسب نامو اندر هن طرح سلسلو ڏيکاريل آهي: غلام حسين و محمد محسن بن غلام حيدر بن غلام حسين (بي زبان) بن شاه مسڪين بن ملا عبدالحڪيم عطا.

(٦) محمد اڪرم

مرحوم راشد برهانپوريءَ هڪ خط جي بناءَ تي هڪ منظوم تاريخ جي آڌار تي قياس ڪيو آهي ته محمد اڪرم، عطا جو پٽ هو. عطا جي هڪ تاريخ آهي:

روز يڪشنبه ثالث ز جميد الثاني
بوجود آمده فرزندِ مبارڪ مقدم
سال تاريخ ولودش بود از نام عيان
ڪه عطايائي تڪرم ز محمد اڪرم (٢)

محمد اڪرم ممڪن آهي ته عطا جي ٻوئين گهر جي اولاد هجي، ڇاڪاڻ ته پهرين گهر واريءَ مان ڪيس فقط هڪ پٽ ڄائو، جنهن جو ذڪر نالي ڏيئي ڪانسواءِ ڪيو اٿائين. "مثنوي ڪنزالاحسان" ١١١٧ هه ۾ نظم ڪئي وئي آهي، جنهن

(١) تڪمله ص ٥٣٥

(٢) ديوان ص ١٤٤ - سال ١١٢١ هه نڪري ٿو.

۾ عطا پوئين گهر مان پيدا ٿيل اولاد جو ذڪر ڪونہ ڪيو آهي. امڪان ٿي سگهي ٿو تہ محمد اڪرم نالي ڪيس پٽ هجي جنهن جو مثنويءَ ۾ ذڪر ڪرڻ - مثنويءَ جي مضمون کي لحاظ ۾ رکندي- هن غير ضروري سمجهيو هجي ۽ جڏهن ڪيس پوٽو ڄائو، انوقت هن قطعہ تاريخ چئي ڇڏيو جيڪو ديوان ۾ داخل ٿيو(١)، ليڪن جيڪڏهن محمد اڪرم کي

(١) راشد مرحوم محمد اڪرمجي هٿ اکرين لکيل، عطا جي هڪ منظوم خط جو ذڪر ڪيو آهي. اهو خط 'اخيٓ قبلہ مڪاني' جي بناءَ تي سمجهيو ويو آهي تہ اهو شڪايتي مڪتوب هُن پهنجي پاءُ ڏانهن لکيو آهي. حالانڪہ اسان متي ڏيکاري آيا آهيون تہ عطا خود "ڪنزالاحسان" ۾ لکيو آهي تہ پاڻ خواه سندس هڪ ننڍو پاءُ پهنجي والد جي پڇاڙيءَ واري اولاد هوا. جهن وقت عطا ڄائو انوقت سندس والد جي عمر ستهٺ سال ٿـي چڪي هئي. پيءُ جـي وفات وقت بہ فقط پهنجي ننڍي پاءُ جو ذڪر ڪـري ٿو، جنهن کي ڪنـهن بہ صورت ۾ 'اخيٓ قبلہ مڪاني' سان مخاطب ڪري نٿو سگهجي.

پدر مارا يتيم و زار بگذاشت
دو تا فرزند بيمقدار بگذاشت

اسالجو گمان آهي تہ اهو خط عطا پهنجي وڏن ماروئن مان ڪهن ڏانهن لکيو هوندو، يا پهنجي ڪهن سوٽ لاءِ منظوم ڪيو هوندا ۽، ڇاڪاڻ تہ ڪنزالاحسان مان ظاهر آهي تہ عزيزن جي انهن پنهي طبقن متس سخت ظلم ڪيا.

اهو منظوم خط هيٺ ڏيون ٿا تاکہ پڙهندڙ پاڻ عبارت جي سياق سباق مان اندازو لڳائي سگهن.

(ڏسو صفحو ١٥٣)

سندس پٽ تسليم ڪجي ته انهيءَ حالت ۾ انجو تولد "ڪنزالاحسان" جي تصنيف کان (١١١٧ ه) کان گهٽ اگ ٿيو هوندو.

(بقيه صفحه ١٥٢)

رسد سلام بمشفق اخی قبله مکانی
که این فقیر سیه پوش در دعا خوانی
کنون، تو سمع نما، عرضِ حال این افقر
اگر تو مظهرِ انصاف اهلِ ایمانی
دران زمان که، آن قبله گاه ما مرحوم
بگشت واصلِ رحمت بفضل رحماني
که بود واصف و (مداح) سیدالکونین
بعلم و فضل و بلاغت (نبوده اش) ثانی
مگر که یاد نیاید ترا همان ساعت!
که آن موحد مبرور...... ایمانی
که دستهائی من و تو گرو بعهد وفاق
بهم ببست چو میرفت زین جهان فانی
ترا سزد که بجائی پدر، شوي مشفق
گذر ز چون و جرا ای اخی ایمانی
دگر مقدمهٔ انقسام چند کتب
بدست خود بنمایند راضیم دانی
نه اختلاط و حیا و نه ارتباطِ وفا
چه چیز باعثِ تمیلیل بعد حرمانی

(ڏسو صفحو ١٥٤)

سبز پوش شاعرن جي زمري ۾ هڪ محمد اڪرم شاعر جو مذڪور ملي ٿو، جيڪو غلام علي متخلص به علي شاعر جو ڏاڏو هيو ۽ جهن جا شعر عليءَ پهنجي ديوان ۾ ڏنا آهن. ليڪن جيڪو شجرو اسان مقدمہ جي آخر ۾ ڏئي رهيا آهيون،

(بقيه صفحه ١٥٣)

ز حق بترس، گذر زين خيال و فکر و قياس
ترحمی و تکرم بوجهہ شادانی
گذشتن است ازين معبرِ سرائی فنا
گذر ز کلفت خاطر چو اهلِ ايمانی
ز بس اذيتِ آن کنده ناترا شيده
ز اختلاف بانصاف کار نادانی
کدام چيز که بر بوده ام، ز دست شما
بجائی الفت، کلفت نه طور شايانی
تکرمی بنما، بر شکسته حال فقير
که خلق رفق نما، ثمرهٔ نکو دانی
توقعِ حک و اصلاح چند بيت نوشت
که گنج دانش و مجموعهٔ سخندانی
کدام از تو رعايت شده بحال فقير
بغير جور و جفا محنت و پريشانی
اگر مقدر راجع شود بباب شرع
.........................خندد از نکودانی

زياده عمرت و عافيت مع الابناء
ترحمی بنما! ای تو قبلهٔ ام ثانی

ان ۾ نہ محمد اڪرم جو نالو آهي ۽ نہ غلام علي جو. ممڪن آهي تہ نسب نامہ ۾ چونڪہ نالا سنڌي سيلمي لکيل آهن، تنهن ڪري اهي علمي نالا، گهرو نالن جي ڪثرت استعمال سبب عوام ۾ مشهور نہ ٿيا، ۽ نسب نويس بہ شجري ۾ گهرو ۽ عوامي نالن کي ترجيح ڏني.

غلام علي سبز پوش پهنجي ديوان ۾ محمد اڪرم جو هڪ نعتيو قصيدو (بيت ٢٣٩) ڏنو آهي، جهنتي هن سرخي ڏني آهي:- ”شکر الحمدالله کہ هذا مناجات تصنيف جناب مستطاب حضرت جدي مرحوم مغفور ميان محمد اڪرم سبز پوش۔الخ“ ۽ ڪتابت جو سال ١٢٩٩ ڏنو اٿائين. انهيءَ محمد اڪرم کي اسان انهي گهرائي جو محمد اڪرم ثاني سمجهي سگهون ٿا، ۽ اهو غلام علي سبز پوش جو ڏاڏو هيو، جهن ١٢٩٩ھ کان ڪيئي سال اڳ انتقال ڪيو هوندو.

(٧) غلام علي سبز پوش

غلام علي سبز پوش فارسي جو سٺو شاعر هيو، جهنجو انتقال ١٢٩٩ھ کانپوءِ ٿيو. تڪملہ مقالات الشعرا جي مؤلف لکيو آهي تہ ڀوه جوانيءَ ۾ فوت ٿيو، فارسيءَ ۾ علي تخلص ڪندو هيو. سنڌي ڪلام پڻ منو چيو اٿائين. تڪملہ جي حاشئي ۾ نمونتاً اسان ڏئي آيا آهيون. شعر جا مختصر بياض ڇڏيائين، جنهن جو انتخاب پڻ تڪملہ جي حاشيہ ۾ ڏنو ويو

آهي (١)- تڪملہ ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ غلام عليءَ جي وفات شادي ڪرڻ کان اڳ ٿي. شامل ڪيل شجري ۾ هڪ غلام عليءَ کي لاولد لکيو ويو آهي، جهنجي نسب جو سلسلو آهي :- غلام علي (لاولد) بن ميان جمعہ بن امداد علي بن شاهہ مسڪين بن ميان عبدالحڪيم عطا. ليڪن محمد اڪرم سبز پوش شجري مطابق سندس جد نہ آهي بلڪہ ميان جمعہ جو سؤٽ هيو.

سبز پوشن جو محلو:- انهيءَ خاندان جڏهن سبز پوشي اختيار ڪئي تہ سندن اصل قبيلو ڪهن کي بہ ياد ڪونہ رهيو، بلڪ سبز پوشيءَ، قبيلي ۽ حسب نسب جي سڀني رشتن ۽ سلسلن تي چادر تاڻي ڇڏي. چنانچہ سندن قبيلي جي رهايش واري محلي تي بہ "سبز پوشن جو محلو" نالو پئجي ويو، انهيءَ محلي ۾ اڃا سندن مسجد موجود آهي جهنکي پڻ "سبز پوشن واري مسجد" چيو وڃي ٿو. پائنجي ٿو تہ آخري دور يعني تيرهينءَ صديءَ هجريءَ ۾ جڏهن ٺٽي اندر خانقاهي نظام ۽ تصوف جو شور و شغل زياده ٿيو، انوقت سبز پوشن جو گهراڻو بہ طريقت جي واديءَ ۾ رهنمائي ڪرڻ لڳو ۽ عقيد تمندن جو وڏو گروه سندن پٺيان لڳي پيو، جن جا پويان اڄ بہ سبز پوشن جو ذڪر وڏي مان سان پيا ڪن.

انهيءَ گهراڻي جا عقيد تمند بہ غالباً پاڻ کي سبز پوش سڏائيندا هوا، چنانچہ ديوان عطا جي سر ورق تي

(١) تڪملہ مقالات الشعرا ص ٥١٠

سيد عابد (١) جي نالي پويان ٻ، سبز پوش جي نسبت موجود آهي. ڪيترا پيا ٻ، سبز پوش هوا جن جا آثار خواه احوال محفوظ رهجي نہ سگهيا. مثلاً عطا جي ديوان تي هڪ غلام حيدر (٢) سبز پوش جو نالو ثبت آهي، جيڪو شامل ڪيل شجري موجب ممڪن آهي، اهو هجي جيڪو، ٻن شاعر پائرن غلام حسين ۽ محمد محسن جو والد ڏيکاريل آهي.

شعري ذخيرو:- عطاا جو شاعرانہ اثاثو، اسان ڪي هن وقت تائين هيٺين ريت هٿ لڳو آهي:

(١) ديوان:- بوسيدو ۽ خستو، جهن تان مرحوم راشد ٻرهانپوريءَ هڪ ديوان مرتب ڪيو ۽ سنڌي ادبي بورڊ انکي شايع ڪيو.

(٢) قصائد:- حمد ۽ نعتيہ قصيدن جو ديوان، جيڪو ١١٠٩ ھ ۾ مرتب ڪيو ويو.

(٣) هشت بهشت:- جهنکي هتي شايع ڪيو وڃي ٿو.

انهيءَ ذخيري کان علاوه عطا جو هڪ ٻہ بياض پڻ سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتب خاني ۾ موجود آهي، جنهن ۾ عطا دستور مطابق مختلف شاعرن جا پسنديده شعر جمع ڪيا آهن. ليڪن سڀ کان اهم سندس اهو قصيدن جو ديوان آهي، جنهن ۾ آهي قصيدا جمع آهن، جيڪي هن پهنجي دور جي مشاهيرن لاءِ چيا، ۽ اهي تاريخي حيثيت رکن

---

(١)-(٢) ديوان عطا مخطوط صفحو ٢٢١ تي عبارت آهي—"اين کتاب حق و ملک فقير سيد عابد سبز پوش و غلام حيدر سبز پوش".

ٿا. ۽ انهن قصيدن جي ئي ذريعي سنڌ جي ڪيترن تاريخي شخصيتن جو پتو ڪڍي سگهجي ٿو ۽ خود ٺٽي جي ڪيترن مغل صوبيدارن جي ترتيب ۽ زماني جو به انهن قصيدن جي ذريعي تعين ڪري سگهجي ٿو. انهيءَ مجموعي ڪانسواءِ به اسانجو قياس آهي ته عطا جي غزلن جو پيو ديوان پڻ هيو جيڪو عدم پيدا آهي، ڇاڪاڻ ته عطا جي عمر طويل ۽ پاڻ پرگو شاعر(١)، هڪ ديوان تي اڪتفا ڪرڻ قرين قياس نه آهي.

خاتمهٔ ڪلام:- آخر ۾ دستوري رسم جي پابندي ڪندي، آءٌ سڀ کان پهريون پهنجي همڪار حبيب الله صاحب رشديءَ جي شڪرادائي ڪريان ٿو، جهن مثنويون نقل ڪري پريس ۾ ڏيڻ جي قابل بڻايون ۽ ڇپجڻ وقت پروفن ڏسڻ جو سارو بار پاڻ تي کنيو.

سنڌي ادبي بورڊ جي ته پهنجي شئي هئي، ان هوندي به آءٌ اداري خواه انجي اڳوڻي قابل سيڪريٽري مسٽر محمد ابراهيم جوئيءَ جو سپاس گذار آهيان، جهن جي اعانت سان هي مجموعو تڪميل تي پهتو.

سڀ کان آخر ۾ ليڪن سڀ کان زياده آءٌ مرهون منت آهيان پهنجي شفيق دوست آغا بدرالدين خان دُرانيءَ جو، جهن جي ڪتب خاني جي پُرسڪون فضا ۾ ويهي مون هي

---

(١) تصانيفم فزون از صد هزار است
زلک بيت است افزون خوش ڪلامي

مقدمو لکي پورو ڪيو. رب ڪريم کينس صحت ۽ سلامتي عطا فرمائي. آمين!-

گڙهي ياسين — حسام الدين راشدي

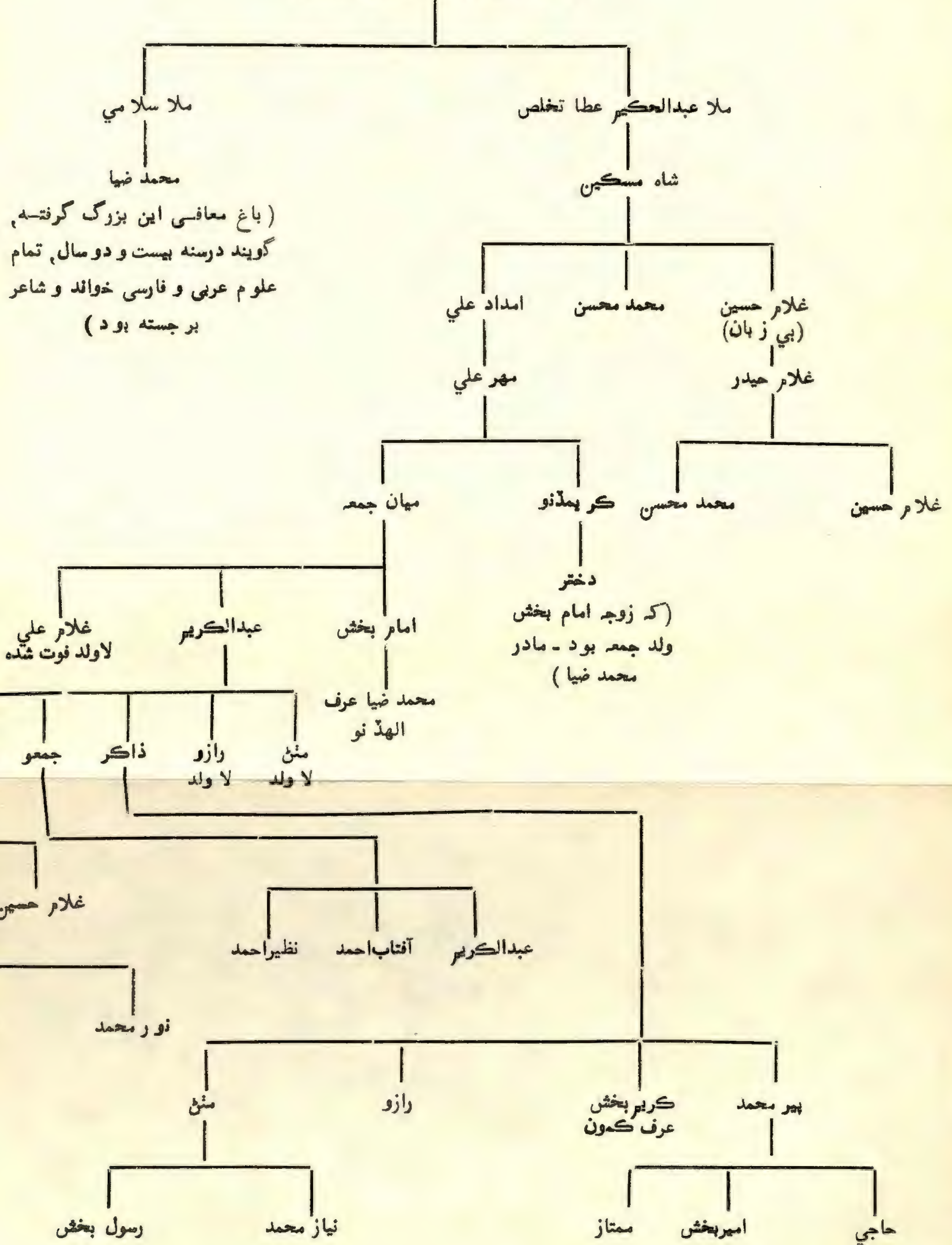
از ٢٤ ١٢/ ٦١ تا ٢١ ١/ ٦٢

نظر ثاني

لاهور ٣٦ - جي - گلبرگ

١٣ مارچ ١٩٦٣ع

نسب نامهء عطا

هشت بهشت

از

عبدالحکیم "عطا" تتوی

سید جان علی شاہ رضوی

بن

سید سردار علی شاہ رضوی

کوٹ میر جان اللہ شاہ رضوی

روہڑی شریف

نومبر 1964ء

ہشت بہشت عطا

۱ - بہشت اول ـ روح رضوان

۲- بہشت ثانی ـ حفظ الجنان

۳- بہشت ثالث ـ کنزالاحسان

۴- بہشت رابع ـ نورالاعیان

۵- بہشت خامس ـ حصن الامان

۶- بہشت سادس ـ بحر العرفان

۷- بہشت سابع ـ حرز الایمان

۸- بہشت ثامن ـ عجز و نیاز

بهشت اول

مثنوی

روحِ رضوان

بحر حدیقه حکیم سنائی

سال تصنیف: ۱۰۸۵ھ
سال اصلاح: ۱۱۰۷ھ

بسم الله الرحمٰن الرحیم

... ... (۱)

[۳] ای نگهبان خلیل را در نار ای نگهدارِ مصطفا فی الغار
تو نگهدارم از همه آفات ای خداوند دافع العاهات
دور دارم ز کینهٔ اشرار و قنا ربّنا عذاب النّار
یا الٰهی ببرکتِ اخیار خیرِ دارین را نصیبم دار
راه الاّ لیعبدونم بخش جای منزل بیو منو نم بخش
بی تو گر دَم زنم ز مزخرفات حالتم انّ انکر الاصوات
یا الٰهی بحقّ لا تشرک منومنم کن نسازیم مشرک
سازیم مصطفا شفاعت خواه بحق لا الٰهَ الاّ الله

فی المناجات

کار سازی تو ای علیم قدیر کام پردازیِ ای معین نصیر
کار من ساز کار بیچاره بیکسم بی رفیق آواره
هر نفس صد گنه ز من آید یک نظر فضلِ تو همی شاید
که بدِ من ز من دهد برباد زین گرفتاریم کند آزاد
بر من از نفس شوم بیدادیست بندگی بر درِ تو آزادیست
[بنده ام] ساز بند نفس مکن بسته پی در کمند نفس مکن
نفس اژدر نموده محکومم ساز از لوث نفس معصومم

---

(۱) دو ورق از بین رفته

نفس امّاره ام [امان] ندهد / که تن عاجز از جفا بَرهد
نفسِ شومِ من ست در طغیان / بی جلو هرزه گرد سخت عنان
که در ادبار کرده جولانها / خاست افتاد چند میدانها
بلکه بر بام حرص جولانش / نیست وسعت به تنگ میدانش
چقدر می دَوَد برین سر بام / وا دهانم بدستِ عقل زمام
تا که از پا نیفتد این مرکب / در نیندازدم بشور و شغب
چون قلم نامهٔ من ست سیاه / بس که کردم همیشه مشق گناه
عفو تو شست و شوی آلایش / فضلِ تو فیض بخشِ آسایش
خجلم از مآثرِ سیّات / بهره ام ده ز لذّتِ حسنات
از سوادِ گناه رو سیهم / وز غبار خطایٔ دل تبهم
زین سوادم ببخش لَون بیاض / رو سفیدم تو سازی ای فیاض
ساز آئینهٔ دلم صیقل / وز غبار دلم نما منحّل
همچو کافور کاغذینم ساز / ناجی از روی چون نگینم ساز
معصیت بیش و طاعتم کمتر / بلکه طاعت [بنقص] پا تا سر
[سم] نیست یارا که طاعتم بپذیر / عاجزم عاجزم بجُرم مگیر
خَطِّ عفوم بکش بحرف خطا / خطِّ آزادگی نمای عطا
... بضاعت ز طاعتم یا رب / بر امیدِ شفاعتم یا رب
که شفیع من ست مقصدِ تو / آن حبیبِ تو و محمدِ تو
به محمّد و آله الاطهار / به محمّد و صحبه الاخیار
بخش مدّاح مصطفائی را / بندهٔ پرگنه "عطائی" را
ربّنا اشفنا بوحدتک / ربّنا عافنا بَرَحمتک

فی المناجات و نعت سید السادات علیه افضل الصلوات و اکمل التحیات

از تو خواهم مطالب دارین بحق نور سید الثقلین
آنکه نورش ز جمله اوّل بود ذات او آخر و مکمّل بود
آفریدی طفیل او همه را زیب دادی ز خیل او همه را
کل شی جزویات، او خود کل شاه لولاک مقتدای رُسل
اصل او، فرع اوست جمله جهان واقف جمله آشکار و نهان
معرفت را خزاین کافی دین او صاف، شرع او صافی
او بود خیر خلق و بحر کرم امّتش بر جمیع خیر امم
خاتم الانبیا و ختم رُسل اشرف الاصفیا و شمع سُبُل
مصطفا وصف او، محمّد نام حبّذا نیک نام فخر انام
یا الهی بعزّت احمد مصطفا آن ممجّد امجد
بصفات و بذات و مدحت او بکمال و جمال و رفعت او
بحق نور و برکت نامش هم بدین خجسته انجامش
بحق روح و جسم اطهر او بحق آل و صحب انور او
بخش بر حال زار من عاجز ساز بر نیل مقصدم فایز
مقصد من رضای خاصهٔ تست سندم سید خلاصهٔ تست
یا الهی رسان بخیر انام صد هزاران ز من صلوة و سلام
وز سر عفو و رحمتم کن شاد به محمّد و آله الامجاد

فی المناجات

ای احد خالق همه اشیا ای که اموات را کنی احیا
مالک الملک صانع الآفاق ربّ رزّاق قاسم الارزاق

واهب الخیر واسع الرحمت — واحد الذّات واجب الوحدت
ای و فی العطا کریم العفو — کوهِ عصیان چو کاه سازی محو
[۵] قادرا قائما احد فردا — عیبِ امروز پوشیم فردا
ستر کن عیبِ بندهٔ معیوب — که ندارم هنر بغیر عیوب
یوم نطوی السماء ای فاطر — یوم تبلی السرائر ای ساتر
ای تو ستّارِ عیب‌های همه — ای تو دانای عیب‌های همه
در همه نیست چون منِ معلول — بندهٔ پُر گُنه ظلوم جهول
جاهلم کاهلم بسا غافل — عاصیم عاجزم بسا عاطل
که به پیرانه سر چو طفل رضیع — نه بقدر شریفم و نه وضیع
نه بوضعِ وضیع نی عالی — هیچ و پوچم بحال ناکامی
کودنم کول کودک بیکار — بنده پیرانه سر چنین اطوار
بیکسم غیرِ تو ندارم کس — خالقِ من توئی تو دارم و بس
ای کریم العطا و فیّ الجود — خود تو آورده‌ای مرا بوجود
اختیاری نداشتم از خود — اندرین جست و خیز آمد و شد
آمدن از تو بود آوردن — هم بامرِ تو زیستن مُردن
مورکی ریزه چینِ تو بر خوان — از مگس کمترم نه تاب و توان
مثلی یاد آمدم بر جا — که بود مدّعای عفو و نجا
خواجه‌ای را اگر بود مملوک — هیچ کاری، محقّری، مفلوک
سالخوردی چو خوردسالِ سقیم — چونکه باشد خریدهٔ زر و سیم
نه سزای مبیع نی اعتاق — از کفِ خود نمی کند اطلاق
باز نگذاردش ز دست رها — گر نه درخوردِ خدمت و نه بها
ندهد خواجه مجاز غلام — وا نگیرد از و شراب و طعام

بر وجودش گزند نپسندد نه برو راهِ خیرِ خود بندد
ای که تو مالکِ حقیقیٔ ما ارحما باعث شفیقیٔ ما
ای خداوند سابق الانعام بندهٔ تست جمله خاصه و عام
از عدم آفریده‌ای ما را و ز کرم پروریده‌ای ما را
کمترین بنده از عبادِ تو ام حُرّ آزاد داه زادِ تو ام
بنده ام بنده زاده بندهٔ تو بر درِ عجز سر فگندهٔ تو
آمدم گرچه ز انتساب آزاد از حسابم کُن از عذاب آزاد
ای همه مالکان ترا مملوک بنده ات جمله خسرو و صعلوک
مالکا ! قادرا ! معزّ عزیز مِـلکِ تو هست چیز ور ناچیز
گرچه ناچیزم از تو ام والله حمد لله تو کافیم بالله
[۶] ارحما ! اکرما ! خداوندا ! بندهٔ تست جمله شاه و گدا
من گدا عفو را براتم بخش قادرا ! شاهیٔ نجاتم بخش
هر کجا مالکان تحریر اند باعث آزاد بندهٔ پیر اند
مالکان جمله را توئی مالک اي تو باقی و کلّ شی ها لک
حرّیم بخش از عذاب النّار وصلتم ده بحلقهٔ احرار
بنده پیرم ز حالِ خود حیران طفل خو خاکبازِ این ویران
برده ام عمرِ خویش را بتضیع در خورِ عتق نیستم نه مبیع
بدو جـَو قیمتی ندارم هیچ هیچ در هیچ غافلم ز بسیج
هیچگه آگهم نه از پس و پیش پیر دیوانه بیخبر از خویش
نه سلوک معاش پیش نهاد نه سر و ساز بر سبیلِ معاد
تو توانی که سازیم ناجی بهره یابان ز فضلِ تو راجی
ای خدای مُحوّل الاحوال ای خداوند قادر بکمال
ربّ ارجو الیک لا بالغیر ختم بالخیر یا کثیر الخیر

ای خداوند دائم المعروف
نظر عفو بر من ملهوف

من چگویم ز حال خود تکرار
ای تو عالم بجمله سرّ و جهار

حال من بر حکایتی ماند
که زبانم بعرضه می خواند

یاد دارم چنین حکایت را
خواهم از فضل تو هدایت را

آن حکایت بحال من تمثیل
موقع حال آورم بدلیل

تمثیل فی‌العجز حالی و سوال حسن مآلی

این حکایت شنیدم از استاد
آفرین بر روان پاکش باد

که بتقریبی از پی تمثیل
این سخن درمیان کشیده دلیل

آنکه بوده مزارعی مسکین
کار شد کار داشتی بزمین

از پی قوت جانفشانی را
صرف می کرد قلبه رانی را

اتفاقاً بقلبه گردانی
دید اعجوبهٔ نمایانی

کز زمین کلّه ای شده پیدا
دیر بوسیدهٔ سر سودا

همچو کور منافقانه سیاه
چون دل عاشقانه زار و تباه

کلّه کورو کر و گنگ و عمّا
چون نی خامش و تهی گویا

همچو صندوق بی دُر و یاقوت
حقّهٔ سر کفیدهٔ فرتوت

کاسهٔ خشک و کوزهٔ خالی
خفته بر خاک چون خط قالی

استخوانی ستُردهٔ خسته
زیر پای زمانه بشکسته

[۷]شاخ بادام وپسته ریخته ای
همچو غربال خاک بیخته ای

ظرف بی آب، کیلهٔ بی مغز
رفته دندان لی زبانش نغز

از قضا کیله راهزن آمد
چون لب زنده در سخن آمد

گفت کای برزگر نگر کامسال
ابر باران نبارد آب زلال

نم ابرو نه آب سیلابی
پشت و پهلو بخاک چون تابی

باش کین خشک سال آبادی ست — محنت تو عبث درین وادی ست
ساده دل زین سخن عجب بُرده — در تکلّم ز کیلّهٔ مرده
مردِ بیچاره را ز راهِ شگفت — هولِ حیرت عنانِ کار گرفت
سخنِ کلّه اش اثر کرده — عقل از کلّه اش بدر کرده
ماند بیچاره زین سخن حیران — هشت آن جای کِشت را ویران
قولِ قلّاب کلّهٔ کذّاب — کرد تصدیق پَیِ سوال و جواب
رفت و بگذاشت قلبه را موقوف — داشته ترک حرفتِ معروف
گفت اخبار مردگان راست است — شاید امسال در کم و کاست است
بعد چندی که غم گذاران شد — موسمِ آب و فصلِ باران شد
فیضها دید بعد ما قَنَطُوا — آب و باران شتافته هر سو
عالمی در ادایِ شکر بفرض — در تماشایِ کیف یُحیی الارض
کوه و هامون بهارِ خرّم یافت — نبضِ حیوان دَم و زمین نم یافت
کافت و یافت زان زمین کیله را — بُرده از حالِ خود باو گیله را
هدفِ لعن و طعن کرد و عتاب — گفت کای کلّهٔ کهن کذاب
این چه نقصان بکارِ من کردی — رخنه در روزگارِ من کردی
چون توخود مرده بی کفن ماندی — زنده را نان ز لب چرا راندی
نا امید از مزارع و حاصل — گفت لعنِ ابد بتو واصل
کلّه اش درجواب گفت چورند — که منم کله از مشائخ هند
زنده بس خانه ها نموده خراب — حالیا جانِ تو ز من بی تاب
همچنان هر که مانعِ خیر است — اگر از جنسِ انس ور طیر است
لازم صد هزار نفرین باد — صاحبِ خیر جای تحسین باد
مانع فیض بر لبِ دریا — همچو آبِ فرات را اعدا
صفت اوست در کلام الله — انّ شرّ الدواب عندالله

قولِ استاد میکنم تضمین / بهرِ امن و امان بخوان آمین
زینهار از قرینِ بد زنهار / و قنا ربّنا عذاب النار
اي "عطا" نفس تو چو آنکله است / که ز میزان عدل بی پله است
[۸] نفسِ کذّاب در زمینِ خراب / مانعِ دل شود ز تخمِ ثواب
نفسِ امّاره راهزن داري / دل غریبی جلا وطن داری
گفتهٔ نفس غبنِ فاحش دان / دل بوحشت مبر ز دیوِ ددان
قلبهٔ جهد بر خرابهٔ تن / کش بران تخمِ اشک را افگن
آب ده آب زرعِ خود از اشک / فارغ از مشکِ ابر شو وز رشک
[قول سعدي] مگر نداری یاد / روحِ پاکش قرین رضوان باد
"هر که مزروع خود بخورد خوید / وقت خرمنش خوشه باید چید"
جهد کن تا زراعتی سازی / وان زراعت ز طاعتی سازی
چون زراعت رسد برفعِ کمال / صاحبِ خرمنی بجاه و جمال
ورنه چون خوشه چینِ خرمنِ غیر / غیر دریوزه نیست باقی خیر
جهد کن کز مسلّک فزون باشی / چند در قیدِ نفس دون باشی
شهرِ دانش اگر قلمروِ تست / عرصهٔ فکر در تهِ دوِ تست
هان بمیدانِ فکر جولان کن / هرچه جز ذکر هست بطلان کن
فاذکرونی نخواندی از قرآن / هست اذکرکم از پیش فرمان
در طریقت شعارِ مردان بس / فکر بگذار ذکر یزدان بس
ذکرِ حق بس، تو بس بکن از غیر / هان روان کن صلواة صاحب خیر
خیر خلق خدا حبیبِ خدا / که برو از خدا صلوة و ثنا
رو براهِ نیاز و عجز آور / خوش بخوان ذکر نعت آن سرور
که بری ره بمنزلِ مقصود / از شفاعت محمدِ محمود
حامد و احمدِ حمیده صفات / که برو از خدا سلام و صلات

بر در حضرت شفیع امم — سید القوم سرور آدم
رشته کردن بعجز آوردن — بلکه باریک تر زمو کردن
التجا بر در پیمبر بر — ای "عطا" زار تر بدیدهٔ تر
ذره مسکین سایلی محتاج — رو بدرگاه صاحب معراج
باز گو مستمند پیر غلام — عرض بر صاحب صلوة و سلام

عرض حالی

بحضرت خیرالبریت نبی الرحمة شفیع الامّة کاشف النعمة صلی الله علیه و آله و سلم

ای صفا بخش مسند ماکان — مصطفیِ افسر همه پاکان
سرو آزاد گلشن طاها — عندلیب حدیقهٔ اوحیٰ
محرم خلوت مقام دنیٰ — ای بقرآن ترا صلواة و ثنا
[۹] رونق تخت گاه عرش برین — عرش را خاک پای تو بجبین
رتبه آرای خطبهٔ لولاک — طغرهٔ خاک، طرّهٔ افلاک
سرور خلق خواجهٔ دوسه — شاه معراج ساریٔ اسرا
باعث اصطناع کُن فیَکون — مرکز دور چون نقط در نون
... لعمرک بذات تست یمین — ای نشان کمال تو یٰسین
از جمال تو والضحا پرُ نور — وز الم نشرح تو شرح صدور
بر نهاد تو فالستقو ثابت — فاستعذ بر امان تو نابت
نور تو مظهر ظهور وجود — ذات تو مقصد ملک بسجود
اولین را تو مبدع و مبدا — آخرین را تو مقصد پیدا
روی صبح از تبسّم تو اثر — حق وصدق واز تکلّم تو خبر
خاتم الانبیا و ختم رسل — قبلهٔ اصفیا امام سبُل
ای طفیل وجود تو آدم — اصل نور تو، فرع او عالم

لمعهٔ تو جلای جبههٔ شیث   زمرهٔ خلق را غیاث و مغیث

آمن از شوق تو سفینهٔ نوح   صدقهٔ عشق تو خزینهٔ روح

از نسیم تو باغ، نار خلیل   معتصم در رکاب تو جبریل

جان فدای محبت تو ذبیح   جان فزا از کرامت تو مسیح

متعشّق بشوق تو اسحاق   مترنّم بوصف تو آفاق

بوی تو نور دیدهٔ یعقوب   یافت از یاد تو شفا ایّوب

یوسف از مصر شوق تو بُرده   بنعیم تو ناز پرورده

از درود تو فرحت داوُد   راه دان از هدایت تو هود

اجر ذوالکفل از کفالت تو   زجر ابلیس از عدالت تو

بوده در بطن حوت با یونس   حفظ ذکر صلواة تو مونس

زکرّیا بذکر تو دمساز   بُرده یحیی بعصمت تو نیاز

درس ادریس عشق نامهٔ تو   تازه مغز گل از شمامهٔ تو

آبروی خضر ز خاک درت   عزّ الیاس از یکی نظرت

ناقه کش کاروان تو صالح   بهره مند از تو صالح وطالح

مرده از هجر تو عزیر دوبار   که بعمر دوباره یافته بار

مامن از یُمن غار تست رقیم   با عصا حاجب در تو کلیم

مهر تو شمع سینهٔ شمعون   همّت استقامت هارون

لوط را عدل تو مدد از غیب   هم زامداد تو خلاص شعیب

[۱۰] عقل در موکبت پیاده روان   صد سلیمان ترا جنیبت ران

ملک شاهی ترا و شحنهٔ آن   یک زمان بود ربّ هب لی خوان

قبلهٔ عشق آستانهٔ تو   کعبهٔ عقل سمت خانهٔ تو

ای خداوند تاج و المعراج   جملهٔ خاصگان بتو محتاج

آفتاب ازل مه مدنی   مشعل عرش شمع انجمنی

مهرِ مکّی سُهیل بطحا را | بیت معمور ساز اقصا را
اي صفا و بهاءِ بیت و حرم | آبروی مقام و هم زمزم
صد صفا مروه را ز مقدم تو | عالمِ مُرده زنده از دمِ تو
حاذقِ جانها طبیبِ قلوب | رحمة العالمین بعفو ذنوب
شاهِ الحمد صاحبِ کوثر | شاهدِ معجزِ تو شقِ قمر
امّی و اعلم از علومِ قدیم | مرسَلِ اکبر و نبیٔ کریم
ای شفیع و مُشَفَّعِ محشر | خیرِ خلق خدا و فخرِ بشر
بوالبشر گر بصورتت پدر است | بالیقین معنیاً ترا پسر است
هرچه هست ازطفیلِ هستیٔ تست | محو باطل زحق پرستیٔ تست
کرده ایثارِ حق باکرامات | در نثارِ تو حج و عید و برات
فَتَدَلّیٰ ز قرب مایهٔ تست | همه کمتر ز قدر پایهٔ تست
خاکِ راهِ تو سرمهٔ ابصار | راحِ روحِ مهاجر و انصار
قهر و لطفِ توچون خزان و بهار | بهوایت قِرانِ لیل و نهار
قَرشی قوم سیّد السّادات | از خدا بر تو افضل الصلوات
ای مُبرّا ز سایهٔ ظاهر | سایه افکن شفاعت [طاهر]
سایهٔ رحمتت محیطِ کرم | سند عاصیان شفیعِ اُمَم
وارثِ بیکسانِ وادیٔ غم | سیّد و سرور عرب و عجم
ای صلواةِ تو اقترانِ نجات | از خدا بر تو احسن الصّلوات
بصلواةِ تو التجا دارم | عاصیٔ مبتلای غم، زارم
درمیانِ دو وادیٔ غمها | آمدم مبتلای با هَمها
این مکان کاندرو مکان نبود | وای گر یادِ آن جهان نبود
ای خداوندِ خواجهٔ دو جهان | هادی و رهنماي انسی و جان
باعثِ خیر، خیرِ خلق الله | ای جمال و کمال ملک الله

نظری از شفاعتِ اقدس — عزِّ اقبال جاودانم بس
عفو فرما بشرمساریٔ من — محو گردان تباه کاریٔ من
[۱۱] کیستم چیستم کجاو کیه‌ام — این چنین مبتلای غم زچه ام
بارِ عصیان بپشت پی تابم — جز درت مـأمـنی نمی یابم
ای امینِ خدا امانِ خدا — امن و ایمان رهروانِ هدا
...ق هدا براهم دار — از هوایٔ دگر نگاهم دار
[ذره] خاکم که از ازل بظهور — آمدم با کمالِ عجز قصور
زان خوشم کز ازل بوردِ صلوة — آمدم در طریقِ فوز و نجات
تا درین دار سیر آمده ام — از پیٔ کسبِ خیر آمده ام
عملِ خیرِ جاودانی‌ها — هست ذکرِ صلواة خوانی‌ها
شجرِ طینتم بخاکِ نجات — یافته آبروی از صلوات
زان زمین کامدم بسانِ گیاه — بصلواتت صفا ست صلی الله
اصلِ جان از صلٰوةِ تو برجا — فرعِ تن از صلٰوةِ تو بینا
ای کریمی که از حمایتِ تو — ای رسولی که از هدایتِ تو
عاصیان را ست رستگاری ها — بیکسان را امیدواری ها
بیکسم عاصیم اسیرِ هوا — وا رهان از هوا برایٔ خدا
از رهِ وارداتِ عالمِ سیر — واردِ منزلی شدیم چون طیر
مانده ام کوچه بندِ کشورِ آز — ذرّهٔ زار مستمندِ نیاز
"تته" شد منزل اقامت من — دوریٔ مدّعا قیامتِ من
از جناب مقدّست ره دور — گر بظاهر فتاده ام مهجور
بر درِ فضلِ تو جبین سایم — بصلٰوةِ تو دیده آسایم
در مقامی رسیده ام که ز غم — بگذرد روزگار جمله بهم
طُرفه طورِ زمانهٔ پیدا — همه حسرت ز وحشت پیدا

متسکنم مسکن وحوش و طیور — که نباشد درو مقام سرور
عرصهٔ روزگار قافیه بند — نیست در "سیند" وادیٔ خرسند
ای عرب هم عجم غلام درت — ای مکان لا مکان ته نظرت
رتبهٔ کبریا تفوّق تو — ای مکین و مکان تصدّق تو
بنده مسکین درین سپنج سرا — مانده اندوهگین درین صحرا
ناتوان و ضعیف آواره — عاجز بی نوا و بیچاره
متوسّل بر آستان صفا — ملتجی بر جناب فیض و عطا
ای حبیب خدا قریب خدا — نزد تو حال غربتم پیدا
چون غریبم درین دیار فتور — مضطر اندر هزار وهم و خطور
طرفه حالی زمانیان ظلوم — حد و کد بر زمانهٔ معلوم
سنگدل شد زمانهٔ بیداد — با که گویم غم دل ناشاد
مستغیثانه بر جناب کریم — باز گویم ز حال زار سقیم
ای کریم مکرّم اکرم — یا نبیٔ رحیم محض کرم
ای سپهدار انبیایٔ کرام — مرحبا صاحب صلوة و سلام
ای محیط حیا و خلق عظیم — رحمة العالمین بفضل قدیم
پرتوی از شفاعتم بفشان — نقش رد بر بضاعتم مکشان
دعوتی را که ازطفیل صلوت — خواستم از تصدق تو برات
از قبول نظر عطایم بخش — ذرّه ام پر خطا، خطایم بخش
در چنین عالم و زمان و وطن — بر چنین خسته جان و غافل تن
که چومن هیچ بیکسی نبود — ناکسم همچو من خسی نبود
در اگر رحمت تو بکشاید — می تواند مرا ببخشاید
در پیٔ حرص و آز نگذارد — بی نیازم ز این و آن دارد
ای رهت قبلهٔ رخ پاکان — کرمت دستگیر غمناکان

پدر و جدّ و هم برادر هم | خویش و بیگانه خود بخود درهم
نعت و صلواتِ تو وسیلهٔ من | دستِ عجز منست و این دامن
چاره پردازِ اهلِ راز توئی | خواجهٔ بیکسان نواز توئی
عاجز افتاده ام ز بارِ گناه | دستِ من گیر یا رسول الله
بحقِ آلِ پاکِ اطهرِ خویش | بحق صحبِ خاص ازهرِ خویش
خاصه آن چار یار ...... | محسن اخلاق مظهر اخلاص
وصفِ هر چار، چار وصف صفا | صدق و عدل آمده‌ست وجود وحیا
حبّذا چار رکنِ کعبهٔ دین | بصفت چار فصلِ سالِ متین
بمثل چار طبعِ فیض افزا | که بود مایهٔ حیات بجا
شجرِ شرع را چو شاخ و ثمر | صدق ابو بکر بود، و عدل عمر
رونقِ کارنامهٔ ازلی | حلم عثمان بحق، و علمِ علی
عقلِ کُمّل را هر آنچه معشوق است | صدقِ صدیق، عدل فاروق است
نور دلها حیای ذوالنورین | رونق عقل علمِ بوالحسنین
بحقِ عزّ و رتبهٔ سبطین | حُسنِ وجهِ صفا حسن وحسین
بحقِ عِزِّ فاطمه زهرا | بضعهٔ نورِ قدس، خیر نسا
بحقِ یمنِ حمزه و عبّاس | اشرفِ قدر و منزلت فی الناس
بحق اهلِ بدر و فتح حنین | بحقِ اهلِ صدق فی الثقلین
بحقِ اهلِ بیعت الرّضوان | صحب و تبعه علیهم الرّضوان
که برین ذرّه وار پیر غلام | بخش ایمان سلامتِ اسلام
گرچه لایق نیَم باین اسعاد | نظرِ فضل بایدم امداد
یک نظر از تو بس بهر دو جهان | یا شفیع الامم نما احسان
زانکه احسانِ تست عفو و نجا | هم ز احسانِ تو بجاست رجا
یا حبیب الاله خذ بیدی | الرّجای الیک یا لمددی

صلواتی علیک یا سیّد | یا نبیٌ مُمجّد و مرشید
یا رسول الله السلام علیک | إنّما الفوز والفلاح لدیک
کن عطا عفو یا نبی الله | بر همه حال و قالِ من آگاه
کز زمانِ شعور تا این حال | روز و شب صبح و شام هرمه و سال
دم بدم لحظه لحظه هر ساعت | بوده ام در ادای این طاعت
وصفِ تو عین طاعت صمدیست | ازلی این سعادتِ ابدی ست
همه اوزانِ مثنوی و غزل | پر فوائد قصایدِ اطول
نظم و نثرِ غرائب و نادر | از عبارات وارد و صادر
نامه ها را نموده ام تالیف | تا باین وقت از حد تکلیف
همه توحید با مناجات است | همه اذکارِ نعت و صلوات است
عمرها صرف کرده ام بمدیح | خود تو اعلم چه حاجتِ تصریح
نزدِ علم تو جمله معلوم است | هرچه از آشکار و مکتوم است
از قبول الاله اجرِ قبول | از رسول الاله این مسئول
نزدِ فضلِ کریمت ای اکرم | نزدِ آن بارگاهِ فیض و کرم
هر که رو آورد بعجز و نیاز | نا امید از کرم نگردد باز
گر بود عاصی و اگر طایع | محنتِ کس نمی شود ضایع
دارم امید زان جنابِ کریم | که شوم بهرور ز فضلِ عمیم
نه مرا گر زبان پذیرا هست | ذکرِ صلوات فیض گیرا هست
نه بمن قال لطف بر ما قال | نظری بر وظیفهٔ اعمال
گر زبان انسی و اگر از دد | دعوت شوق رد نمی گردد
صلواتت قبول بخشاید | الحق از هر زبان که می‌آید
هدیهٔ من همین هدایا هست | صلواة و ثنا تحایا هست
اتّحاف صلواة و آتحیات | هست مستوجبِ نجاح و نجات

هرچه آرد کسی بهدیهٔ خاص — از رُخِ عجز وز سرِ اخلاص
بر درِ کبریا اجابت اوست — نظرِ فیض بر انابت اوست
یاد دارم ز قصهٔ سلمان — در زمانِ اجابتِ ایمان
عمرها بود گرچه هرجائی — یافته هدیه اش پذیرائی
نوش‌جانها زخوانِ ایمان یافت — عزّ سینّا زفیضِ احسان یافت
گر نه من در قرینه سلمانم — آخر از نامِ تو مسلمانم
تکیه بر ذکرِ نامِ نامیٔ تست — حامیم عزتِ گرامیٔ تست
هرکه در عمر نامِ تو یکبار — بر زبان می برد ز دل اقرار
پاک گردد ز کفرِ صد ساله — شود از اهلِ عفو فی الحاله
حبّذا بختِ حاضرانِ حضور — مُقتبِس ز آفتاب فائضِ نور
بهره مندان معاصرِ بعثت — سابقانِ مداخلِ جنّت
سبق از جمله غائبان بردند — زنده اند ارچه ظاهرا مُردند
اجرِ شان وصفِ لا یموتون‌ست — ذکرِ شان‌تا بدَورِ گردون‌ست
حبّذا بختِ غائبان کز شوق — یافتند از شرابِ ایمان ذوق
آفرین بر صداقتِ ایشان — که بغیبت نموده جان افشان
بر رهت مال و جان نموده نثار — زندگی را به بندگی ایثار
آنچه ما قبل، آنچه ما بعد اند — از سعاداتِ جاودان سَعَد اند
آفرین بهر تبّع و شامول — عزّ دین یافته ز فیض قبول
که به پیش از هزارسال قدوم — از رهِ ماسوا شده معصوم
رخ نهاده بقبلهٔ اقبال — یافتند بهرهٔ کمال و جمال
عرضِ ایمانِ شان قبول شده — جنّتِ عدن شان وصول شده
خاصه عیسیٰ مسیح روح الله — شد بامّت قبول آن درگاه
خاصگان در پناهِ رایتِ تو — می گریزند در حمایتِ تو

انبیا مستظلّ سایهٔ تو — في الامان اند در وقایهٔ تو
هر که سر بر رهت نهاده بجاست — متمسّک بعروة الوثقا ست
ای بتحت لوای تو آدم — ملتجي در پناه تو عالم
بر جناب مقدّس نبوی — بر در بارگاه مصطفوی
اوّلین آخرین جبین سایان — بصفا و رُخا رخ آرایان

ذکر صحابه و تابعین رضوان الله تعالی علیهم اجمعین

آفرین بر صحابه و تبعه — هر یکی به ز اختر سبعه
که بدین تو جان فشان بودند — در جهادات دل نشان بودند
صرف کردند مال و جان بجهاد — کرده تسخیر ملک ملک و بلاد
کرده اند استحکام طوفانها — برده اند اجتهاد سامانها
کرده طیّ منازل آفاق — کرده قطع مراحل بس شاق
گاه دریا چو دشت پیموده — دشت گلگشت وار بنموده
هر غباری که داشت روی زمین — پاک شسته بآبیاری دین
خاک را آبرو فزوده چو میغ — ریخته خون کافران با تیغ
که نهاده بکام شیران کام — هشته شیران چو روبهان آجام
راغ از سیر شان چو باغ شده — باغبان را تهی دماغ شده
بیشه ها کرده از سباع تهی — پیشه ها را نموده راه بهی
کف شان گوشمال ببران کرد — آتش اندر هلاک گبران کرد
پیش کرده ره بزرگان را — سوختند خان و مان گرگان را
حکم دین برده بر تمام جهان — کرده ربقات در رقاب شهان
کرده در مصر و شام و روم و روس — طوق در گردن یهود و مجوس

کرده از اشتدادِ جان فرسا خاک در دیدهٔ مُغ و ترسا
جبر کردند زمرهٔ اخیار جزیه و قتل و اَسر بر کفّار
روزِ شان در جهاد اصغر تاب شب نکرد از جهاد اکبر خواب
گه بضربِ سهام داده کشاد گه بحکمِ کلام داده رشاد
گه به تیغ و سنان حذر داده گه ز آیات حق خبر داده
گه سباحت کنان به بحرِ جهاد گه سیاحت کنان بعرصهٔ داد
دادِ انصاف و عدل را دادند بر جهان بابِ فیض بکشادند
خفته بیدار کرده از تکبیر هفت کشور گرفته در تسخیر
کشش و کوششِ ازان نیکان خوانده گلبانگ دین مکان بمکان
از فتوحاتِ شان فتوحِ قلوب زان همه شان رضای حق مطلوب
بیخِ شرک و فساد ببریده فوق جانها جهاد ورزیده
خوش نخفته بخواب ازغمِ دین پُر نخورده ز شوقِ سینه نشین
بهر ایشان عواقبِ محمود هم خدا و رسولِ او خشنود
ذکر ایشان بخیر و خوبی یاد اجر رضوان حق بر ایشان باد
ای جنابِ تو قبلهٔ ابرار خاکِ راهِ تو سرمهٔ ابصار
جان نثارِ تو راستان بودند بر درت سر بر آستان بودند
اجرهای جهاد بر رهِ دین همه هست از تصدقِ تو یقین
هر جهادِ مجاهدانِ کبار دارد اجرِ نعیمِ دار قرار
آن همه از تصدقاتِ کریم بعد شان بهر تبعه فضلِ عمیم
از پیِّ جملهٔ تبعهٔ ناجی هست این مستمند هم راجی
گر ز اعمالِ خیر بی خبرم ور ز راه صواب بی بصرم
آخر از پیروانِ این قومم گر نه دابِ صلواة و نی صومم
رو بمحراب سر بسجده نهم دل بوسواسِ نفس و دیو دهم

تن بطاعت ستاده در مسجد دل در اوهام صادر و وارد
حیف بر حالِ این دل بیجا حسرتا تن کجا و دل یکجا
ای حبیبِ خدا طبیبِ قلوب اي شفیعِ امم بعفوِ ذنوب
نظرِ عفو بر منِ مسکین در پیّ مقبلانِ مسلکِ دین
که شده ذکر شان باین تکرار خاصه خلفای راشدین اخیار
که محبِ خدا و حبِّ رسول یافته در مقامِ صدق وصول
هر یکی در خلافتِ بر حق فارغ ازجان ومالِ خود مطلق
داشته اقتدای فرض و سنن داشته اقتدامِ امرِ حسن
هرچه جز حق بچشم‌شان نچمید هرچه جز دین بوهم‌شان نرسید
دینِ حق را رسانده حدِ کمال برضای خداي جلّ جلال
خاصه ارکان دینِ خیر عباد رضی الله عنهم امین باد
باز بر وصفِ چار یار آیم وجهِ ایمانِ خود بیارایم

در اوصافِ خلفا الراشدین رضی الله عنهم

صادق الحق خلیفهٔ اوّل بحرِ آب حیات، فیضِ ازل
ثانی اثنین اذ هما فی الغار ثانی اثنین فی‌العریش ثمار
متجرّع رحیقِ صدق و یقین متصدّق بامرِ صاحبِ دین
بالیقین اوّلین من آمن سابقان را ست اول و احسن
دینِ حق را یمینِ با قوّت بیکی امر قابلِ دعوت
راحتِ دیدهٔ اولوالابصار قبله گاهِ مهاجر و انصار
صدق مشکوة جان او مصباح عشق گنجور، وجهِ او مفتاح
مرجعِ زمرهٔ اولوالالباب که اولوالفضل ازخداش خطاب
در خلافت خلیفهٔ تحقیق روحِ تصدیق، صاحبِ توفیق
حاصلِ او رضیّتِ ربّه رضی الله عنه، و عن ابّه

ثانی، آن مقتدای اهلِ سلوک — خایف و خاشع و شه صعلوک
آنکه ایمانش پشت کفرشکست — آنکه احسانش راه بدعت بست
آنکه عمرِ عدالت افزوده — آنکه رسمِ فسادِ فرسوده
آن کشایندهٔ درِ اصلاح — آنکه مفتاحِ بابِ فوز و فلاح
آنکه او بازوی مقوّی دین — آن مروّج امور شرعِ مبین
آن فرازندهٔ سرِ اخیار — آن گدازندهٔ دلِ اشرار
آنکه او فارقِ حق از باطل — زانست فاروق وصفِ آن کامل
آنکه او بود ناصرِ اسلام — ملک دین را ازوست نظم و نظام
صاحب اجتهاد و جبر و جهاد — آمر آیه و حدیث اسناد
افتخارِ اماثل و اشباه — رضی الله عنه و عن ابنا
ثالث، آن بحرِ حلم و کانِ حیا — بری از شائباتِ ریب و ریا
منبعِ خیر و مظهرِ احسان — مجمعِ فیض و جامعِ قران
آنکه او راست شانِ ذوالنّورین — در خورِ اجر خیر فی الدّارین
آن مجهّزِ جهاز جیش العسر — که کفِ جود اوست کنزالیسر
آنکه بنمود از دلِ آگاه — مال و جان صرف فی سبیل الله
آنکه اصلاح ازو مهام عباد — آنکه از عهدِ او فتوحِ بلاد
با وجودِ تیسّرِ قدرت — صبر بر فتنه داشت بر کثرت
راضی از واردات هر بیداد — عاری از مهملاتِ کون و فساد
از رضا رهروِ رهِ تسلیم — اهلِ اکرام صاحبِ تکریم
طایعِ امرِ حق بلا اکراه — رضی الله عنه و عن احباه
رابع، آن اهل و آل من والاه — بهرِ او عرض عاد من عاداه
اسدالله حیدرِ کرّار — صاحبِ ذوالفقار خصم فکار
آن ولیّ و وصیّ پیغمبر — آنکه وصفش بآیة است خبر

آنکه بابِ مدینهٔ علم است بحرِ جود و خزینهٔ حلم است
زوجِ خیرالنسا آب الحسنین موجِ دریایٔ رحمتِ ثقلین
در خلافت گزین باستحقاق در امامت ولی علی الاطلاق
ماحیٔ کفر، قالعِ خیبر حامیٔ شرع صاحبِ قنبر
مقتدایٔ مهاجر و انصار ملتجایٔ اکابر و احرار
آن نبی را ست مقتدی اوّل آن سخا را ست مبتدی اوّل
کرّم الله وَجهَه وارضاه رضی الله عنه و عن ابناه

ذکر ائمّهٔ اثنا عشر رضوان اللّٰه تعالیٰ علیهم

یا رب العفو بالنبی و ولی عافنا از طفیلِ آلِ علی
بالحسن و الحسین و زین عباد هم به باقر محمد سجّاد
هم به جعفر چوصبح صدق و صفا بعد جعفر به کاظم و به رضا
هم بتقوای و اهتدایٔ تقی هم باعزاز و اقتدایٔ نقی
به حسن عسکری حسن ثانی یمنِ مهدیٔ دینِ حقانی
بحقِ این ائمه اثنا عشر بخش یا رب نجات یوم الحشر
بحقِ سالکانِ مسلکِ دین بحقِ پیروانِ راهِ یقین
بیقین ده سلامتِ ایمان بخش هر دردِ بنده را درمان

ذکر تسمیه و تاریخ این نامهٔ نزهت شمامه

نامِ این نامه "روح رضوان" است که ببحرِ "حدیقه" یکسان است
در سنهِ الف وپنج با هشتاد(۱) نظمِ این نامه اتفاق افتاد
بازد رسال الف و یک صد و هفت(۲) تازه اصلاحِ آن مجدّد رفت

---

(۱) ۱۰۸۵ھ
(۲) ۱۱۰۷ھ

یا الهی رخِ قبولش بخش بحصول نجا وصولش بخش
ربّنا کافی المهمّاتی تو کریمی مجیب دعواتی
از تو امیّدِ نیلِ درجات ست حلّ حاجات فی المناجات ست
چون بهشت اولینِ "هشت بهشت" نامِ این نامه طبع باز نوشت
در صفا چون بهشتِ جاویدان باجابت محلّیش گردان

ای رجای الهک لا بالغیر
به "عطا" بخش عاقبت بالخیر

بهشت ثاني

مسمّٰی

حظ الجنان

بحر بوستان سعدی

تاریخ تصنیف : ماه رمضان ۱۱۱۷ھ

بسم الله الرحمن الرحیم

الٰهی تو وهّاب عفو و عطا — پذیرندهٔ عذرِ اهلِ خطا
فرازندهٔ گنبدِ بی ستون — طرازندهٔ صورتِ کاف و نون
مُحوّل ز قدرت باحوالها — مُقدّر بتقدیر اعمالها
نگارندهٔ نقشِ هر دو سرا — مُبرّا ز اوهامِ چون و چرا
همه خلق را آفرینندهای — تو دانندهای حال بینندهای
تو صنّاعِ این جمله نقش و نگار — تو پروردگار و تو آمرزگار
توئی جرم بخش و توئی عیب پوش — تو مسکین نواز و تو دعوت نیوش
توئی فاطرِ آسمان و زمین — که نامِ تو نقشِ نگینِ دل نشین
الٰهی تو معبود خلّاقِ ما — الٰهی تو موجود رزّاق ما
خدا یا خدائی همیشه ترا ست — ابد سرمداً بادشاهی ترا ست
بذاتِ تو حقّا ست دائم بقا — ترا می سزد خطبهٔ کبریا
توئی سکه نِه بر رخِ مهر و ماه — بتوحیدِ تو جمله عالم گواه
تو قبل از ازل نیز بعد از ابد — تو ربّ الاحد حی فرد الصمد
توئی کافریدی زیک مشت خاک — تنِ آدم و جسمِ خاصانِ پاک
پدید آورِ جمله عالم توئی — مُعلّی کنِ قدرِ آدم توئی
رحیمی کریمی روف الرحیم — علیمی حکیمی عفوٌ حلیم
غفوری شکوری حمید مجید — عزیزی مُعزّی دلیل و رشید
محیطی حفیظی وکیل رقیب — جلیلی جمیلی قریب مجیب
بدیع العجائب سریع الحساب — علیک التّوکّل علیک المآب

فی التّقدیس ذاته و عجز عن ادراک آیاته

تو سبحانی ای پاک پروردگار توئی آفریننده آمرزگار
توئی قادر از لطف عاجز نواز توئی قاهر از خشم دشمن گداز
تو هر ذرّه را آفریننده‌ای تو دانندهٔ، راز بیننده‌ای
تو سلطانِ عادل شهِ لایزال تو ذوالفضل ای داور ذوالجلال
تو فتّاح بخشنده بی منّتی تو فیّاض وهّاب بی ضنّتی
تو دائم بقا و ابد زنده‌ای تو مولی مساکین نوازنده ای
توئی خالق خلق بالا و پست توئی آفرینندهٔ هر چه هست
شهان بر درت عاجز و جبهه سا سران بردرت کمتر از خاکِ پا
توئی صانعِ آسمان و زمین جهان‌آفرین جسم و جان‌آفرین
چنین نقشِ رعنا نگارنده‌ای جهان را بترتیب دارنده ای
بترکیب نظمت گرفت آب‌تاب بهم‌آتش و باد و آب و تراب
تو برپا کنِ بی ستون نُه فلک تومعبودمسجودِ مُلک‌وملک
کبیر قدیر سمیع بصیر علی عظیم معین نصیر
تو دیّان و برهان و سبّوح تو تو سبحان و سلطان و بدوح تو
تو قدّوسِ اکبر تعالی بذات تو محسن‌موجّه بحسنِ صفات
تو مستغنی و متعال و غنی بغیرِ تو شایان نه ما و منی
تو بیچونی و بی چه و بی چگون تو بی‌شبه و بی‌هئیت و بی نمون
خردعاجزازدرکِ کُنهِ جلال زحیرت زفکرت شده‌لنگ و لال
خرد در تفکّر بآ لا ی تو ز لا یافته صدقِ الاّی تو
کشاده درِ دل بمفتاحِ دین بر افروخت در وی سراجِ یقین
رهِ نفی منزل باثبات بُرد خردجُرعه‌می‌خورداز صاف دُرد

ز کیفیّتِ بیهُشی نشاه یافت ره ِعشق با نور عرفان شناخت

فی‌العجز عن درک ذاته و تفکر فی‌العجائب آیاته

خدا یا مُنزّه ز اوهامِ خلق تو خلاقِ ارواح و اجسامِ خلاق
چو ادراکِ صنعت ندانیم ما کجا درکِ ذاتت توانیم ما
چو ما از وجودِ خود آگه نه‌ایم بقصدِ خود از خود مُرفّه نه‌ایم
نداریم غیرِ تو مختارِ خویش نباشیم خود واقفِ کارِ خویش
همه غافل از اول و آخریم نه حال پس و پیش را ماهریم
رگ و پوست خون گوشت با استخوان کزو هست ترکیبِ ما را توان
حواسِ ظهور و حواسِ بطون مداخل مخارج درون و برون
جوارح باعضا و احشای تن امارات ِجان احتیاجِ بدن
ازین استخوان بندیٔ قالبی و زین نفس مغلوبی و غالبی
همه سُستی و چُستیٔ کالبد همه راحت و رنجِ حالاتِ خود
ز بیماری و صحت و نیک و بد ز موت و حیات و جنون و خرد
ازین جمله اسرارِ احکامِ تو هم از جمله انشا و ارقامِ تو
نداریم هوش و ندانیم حال نباشیم واقف نیابیم فال
خیال و گمان فهم و وهم و قیاس چو نتوان بَرد پی بدرکِ حواس
جهان‌آفرین را چه داند که چیست شناسای کُنهِ جلالِ تو کیست
خرد عاجز آمد ز وجدانِ تو رسیده بوجدان عرفانِ تو
صفاتِ تو شاهد بتوحیدِ ذات بر اثباتِ برهان دوامِ ثبات
ز نظّارهٔ صنعتِ پُر صفت شده عقل کُل عارفِ فیکنت
شناسا بیکتائیٔ خاص شد یگانه بمضمونِ اخلاص شد
همه از یکی دید یک بی همه در انداخته بر همه زمزمه

ز کثرت بوحدت شناسا شده | ز بینائی و صنع دانا شده
بجاروب لا راه الا برفت | بملک و ملک درس توحید گفت

فی الحیرت الجلال و غیرت الکمال

هو الله ربی عظم شانه | هو الخالق الخلق سبحانه
ز حیرت در آلای او عقل مسخ | عزیمت بجز معرفت دیده فسخ
بهر کف که رشحی ازین یم رسید | بهر دل که قطری ز قلزم چشید
بهر جان که نوری ازین ماه تافت | بهر تن کزین مروحه نشاه یافت
بهر سر که سری ازین حال برد | بهر سینه کز این هوا داغ خورد
درین عالمش عالم دیگر است | غمش دیگر و آدمی دیگر است
ربوده که سرمست او بوده است | دل آشفته و از دم آسوده است
دم بی غمی دوست کی بر کشد | ز هر دو جهان خیمه بر تر کشد
خرد مرکبان مرکب ز عشق | مذهب ز عقل و مودب ز عشق
که در راه شوقش فرس رانده اند | سراپای محو صفت مانده اند
۰۰۰ فتاده سران در رهش | توانا تران عاجز درگهش
۰۰۰ بیان درگه ز عجز و نیاز | بلا احصی و تبت وا مانده باز
ندیمی که او لی مع الله گفت | بحضرت تحیات لله گفت
کلیمی که او دم ز ارنی زده | بلب لن ترانیش مهر آمده
نشد هیچ حائل سوال و جواب | شده محرمان را تحیر حجاب
حبیبی که او را حجابی نبود | بجز قاب قوسین مآبی نبود
هم از رویت خاص اعزاز یافت | بیا نور نوری سر و ساز تافت
دمی جز بذکر خدا بر نزد | ز وی جز بعجز و ثنا سر نزد
کمال صفاتش نه داند کسی | که با قرب بسیار حیرت بسی

کجا فهم و وهم و قیاس و گمان رسد در ره حضرت لامکان
بماندند چابک سواران راه بیک گام ناکام زین عرصه گاه
شناسندگان ما عرفناک کو پرستندگان ما عبدناک کو
نظر خیره ماند از تجلای نور بصر تیره از درک کنه حضور
خلیلان روشن دل دیده ور جمیلان پر حسن احسن صور
دل از بیم در لرزهٔ هول جان چو گو در زد و برد این ...
ز خود رفته آشفتهٔ حیرت اند بری از ره غیرش [از غیرت اند]
که از نُه فلک بر شده که بجا تحیّر دواند کجا تا کجا
درین راه فکرت مشوّش بود درین راه خُبرت موحّش بود
درین بحر چندین هزاران جهاز فرو رفت و نامد یکی تخته باز
برین کوه روئین تنان سر بسنگ زدند و شکسته شده شیشه رنگ
درین باغ چندین هزاران هزار بمُرد و نبردند بوئی بهار
درین میکده ای بسا رند و مست که بی درد سر شان نیامد بدست
درین معرکه بس زبان آوران بجز مهر آسُکُت نزد بر دهان
درین بزم، دانشوران بی خرد که باشد که هم تا خرد پی برد
درین رزم گُردان ز گردن شده تنومند در جان سپردن شده
مخوفست و بس مهلک این راه سخت نه آب و هوا سایه و نی درخت
سمومی ست جانکاه دام بلا که جانها شده جذب این کربلا
ز وسواس و خطرات بس رهزنان برند مایه و رخت شب خون زنان
ز پندار و ظن غول این ره بسی چسان جان سلامت برد زان کسی
درین ره ز شبهات دیو و دد است که آسیب کفر و بلای بد است
رهی بر دم تیغ ازان هوش دار رهی سدّ او شیر و گرگ ست و مار
ز حشرات آفات این ره پُر است توهّم تصوّر کجا درخور است

پُر از خار و خاره است این سخت ارض — فزون از ازل تا ابد طول و عرض
تردّد درین راه آوارگی ست — توقّف درو آه بیچارگی ست
درین راه بی منزل و بی مقام — خرد را قدم چون قلم شد تمام
سلوکِ چنین راه ناسالکی ست — نرفتن بجا و بجان هالکی ست
معاذالله این راه بی انتها — بیادِ خدا باش از خود رها
لب از گفت و گوبندای طبع شوخ — زبان در کش و بر دهن نِه کلوخ
ز فکرت نِه انگشتِ حیرت بلب — خمش باش ای دل ادب کن ادب
درین حضرتِ اقدسِ کبریا — بغیر از غم و عجز و زاری میا
بخوان از سر صدق و عجز و نیاز — بدرگاهِ شاهنشهِ کار ساز
که ما مشتِ خاکیم ای ربِّ پاک — چه وصفت کند ذرّهٔ مشت خاک
تفکّر در آلای تو پُر صواب — تصوّر در ادراکِ تو بی مآب
توئی هرچه باشد، توئی هرچه هست — که در دستِ حکمت همه زیر دست
توئی کآدمی را گرامی کنی — چو من ذرّه گُم نا نامی کنی

فی المناجات و سوال الحاجات

خدایا توئی عالمِ غیب دان — توئی آگه از آشکار و نهان
موافق نما باطن و ظاهرم — ز الواثِ عصیان نما طاهرم
الٰهی توئی بر ضمائر گواه — تو داری همه را سرائر نگاه
نگهدار اسرارِ ناموسِ من — تو موزون بکن کارِ معکوسِ من
خدایا توئی داورِ مهربان — بمهرِ خود از کینه ام وا رهان
خدایا توئی آبرو بخشِ خاک — ز چرکِ گنه جسمِ من ساز پاک
ز پا اوفتادم بمنزل رسان — که من بیکسم ای کس بیکسان
خدایا توئی خالقِ خیر و شر — ز شر دور دارم بخیر آر در

خدایا توئی صانعِ نیک و بد — ز بد وا رهان ساز نیکی مدد
خدایا توئی مبدعِ حسن و قبیح — ز قبحم رهان بخش حسنم چو صبیح
خدایا توئی فالقِ صبح و شام — کن آئینه صافم ز زنگِ ظلام
خدایا توئی خالقِ کائنات — ز احسن صُورکم دِهانم برات
خدایا توئی رازق جمله خلق — ز ماکول شبهه مریزم بحلق
خدایا توئی یاورِ کارساز — تو کارم بساز و کنم سرفراز
خدایا توئی مستعان و معین — تو یاری ببخشم بدنیا و دین
خدایا توئی نامرادان نواز — نواز از نیازم تو ای بی نیاز
خدایا توئی کردگارِ کریم — ز عفوم تو بخشا بفضلِ عمیم
خدایا توئی حافظِ پاسبان — نگهدارم از شورشِ دشمنان
نقیضان مبغوض مغضوب کن — بد اندیش بد کیش مرعوب کن
الٰهی توئی راحمِ دوستان — ترحّم دهان شان تحکّم ستان
الٰهی توئی واقف از رازِ من — ببخشا برین حالِ ناسازِ من
الٰهی توئی حارس از شرِّ دیو — رهانم ز شرِّ دَد و دیو و ریو
پریشانم از دستِ خصمِ نهان — ز خصمِ نهانم تو بازم رهان
دَدِ نفس با دیو همراه شد — دو رهزن بمن گاه و بیگاه شد
ز دزدِ بغل دشمن خانه خیز — پناهِ تو بس چون ندانم گریز
نگهدار دستم ز آفاتِ جیب — بپوشای عیبم ز امدادِ غیب
گره بُر، دو تا دشمنِ کیسه دَر — بِبَردارم اینک دو دشمن ز در
دو اژدر بپهلو و تنها غریب — مُصاب از خطایم مددای مصیب
کَنَنَد دیو و دَد بهر من حفرچاه — پُر از خار سازان ز بار گناه
پناه از تو میخواهم ای بی چگون — بخندق نیندازیم سر نگون
بسر راهِ چاه ست و من بی بصر — که چشمِ دلم خیره شد از خطر

نَبِیَم شخصِ بینا ندارم عصا
توئی محسن احسن الی من اسا

مرا زین غوایت هدایت نما
چراغِ هدایت عنایت نما

دل و دیده از نورِ خود برفروز
که شب در نظرآیدم همچو روز

چوشب تیره‌ام گشت روزِ سیاه
بمهرِ خود ازدل دهم مهر و ماه

ز سوزِ دلم پرتوِ آه ده
تبِ آه را لمعهٔ ماه ده

رُخِ دیده را پردهٔ شرم بخش
دمِ سرد را شعلهٔ گرم بخش

که آتش بخس زارِ عصیان زند
کفِ آب بر تاب طغیان زند

نیازِ دراز، آز کوتاه ده
دلم را بعرفانِ خود راه ده

رهِ معرفت بر دلِ من نما
درِ مرحمت بر رخِ من کشا

چه آید ز من بندهٔ بنده ام
ز کردارِ بد نیک شرمنده ام

ز شرمندگیها نجاتم دهان
شکر از شکرتَم فشان در دهان

بشکرِ خودم سینه معمور دار
بصبرم دل و دیده پر نور دار

نه همره نه توشه نه سامان نه رخش
بفضلِ خودم هرچه باید ببخش

تهی دست در سُوقِ شوق آمدم
ز امیدِ فضلت بذوق آمدم

رسیدم ز راهِ عدم ناشتا
بخوان اِن تَعَدّد ز بس اشتها

گرسنه چو خم تشنم‌ام چون سبو
بطُعم و شراب کُلُوا واشربوا

توکّل ببخشا مرا ای مجیب
که خود نحن نرزقکم آرد نصیب

قناعت بما میدهد خبز و ماء
هم از سفرهٔ آیهٔ فی السماء

چو تجّارِ نادارم از سو بسو
طلبگارِ ایثار لاتقنطو

ز لاتقنطو هیچ محروم نیست
وزان هیچ کس نی که مرحوم نیست

برات از تو خواهم باستفتحوا
نجاتم ز هَی هَی ده از حقّ هو

بهر جا که هیهات وارد شود
بمن امر احسان و رحمت رود

گدای تو ام تو خدایم خدا
شهان بر درت نیز چون من گدا

ز تو هرچه خواهم توانیش داد　　بده ای دهنده ز عفوم مراد

مرادم ده از راحتِ معنوی　　همه حاجت دنیوی اخروی

ز دیدِ دلم کن مبصّر بفضل　　همه کارِ من رب یسّر بفضل

ز نیکی ندارم کفِ پُر درم　　سراپاً بُدم بر امیدِ کرم

دلیل حال از کیف مآل حنید نامی که در آخر بعث و نشر یوم الحشر محسوب و مغفور شود

برین یاد دارم دلیلی متین　　چنین خواندم از روضة الواعظین

که بوده است بنام حُنید　　بتقوی و ایقان مثالِ جنید

بسا بهره مند از صلاح و کمال　　ملک سیرت انسان رضوان جمال

بسر بُرده در صدق عمرِ عزیز　　چو صبحِ صداقت بحسنِ تمیز

بر اعمالِ صالح هنر داشته　　ز باغِ اجابت ثمر داشته

همه عمر اندوخت حظّ حیات　　بتحصیلِ درجات و نیلِ نجات

نرفته ز دستش رقم بر خطا　　نه گشته بشانش قلم جز عطا

رهِ مقبلان رفته ثابت قدم　　دم صبحدم داشته بی ندم

بذکر و عبادات صافی نهاد　　بآزادگی در طریقِ عباد

خط نامه اش مشقِ عصیان نداشت　　بشغل عمل سهو و نسیان نداشت

بعصمت چو معصوم بود از گناه　　ولی داشت بر طاعتِ خود نگاه

بحسنِ عمل حسن ظنی که داشت　　رجا بر نجا خوف خاطر گذاشت

در آثار او آمده در شمر　　ز اخبار او آمده در اثر

که روزِ قیامت بوقتِ حساب　　بمیزان چو آرند جنسِ نصاب

چو آید دران محکمه داوری　　کند محض فضلِ خدا یاوری

اگر حسنِ اعمال بر جا نهند　　برحمت مگر اجر مجرا دهند

بجز عجز ناید دران بارگاه — که بخشد بکوهی بگیرد بکاه
چه پروا دران حضرتِ بی نیاز — غنیٌ عن العالمین چاره ساز
کند چارهٔ کارِ بیچاره گان — بجمعیّت اندازِ آواره گان
کسی را بطاعت چه رویٔ رجا — مگر بخشد از عفوِ رحمت نجا
قضا را در آخر دران روزحشر — که برجملگی بگذرد بعث و نشر
همه خلقِ حق بگذرند از حساب — بهر یک دهند از مقام و مآب
بانجام آن معرکه در شمار — حُنید آورند از رهِ گیر و دار
گذارند درمعرض باز خواست — شود رغم افزود او حال کاست
شود امرِ حق درحق او چنان — که نیران برندش بعکسِ جنان
تحیّر بود خلق را زان جزا — که این بود اعمالِ او را سزا
بحیرت بمانند مُلک و مَلک — ز تقدیر فعّالِ فُلک و فلک
که هرجا که او خواست کشتی برد — فلک را توزی بچرخ آورد
بامرش کرا چاره چون و چرا — بفضلش خلاصی ثَرا و سَرا
دران حالِ مسکین حُنید از مکان — برانند سویٔ جهنّم روان
ملائک مُوکّل روانش کنند — که جایٔ مقرر مکانش کنند
قدم چند رفته بجا ایستد — ز حالِ عطش تشنه بر پا فتد
بگوید ز درماندگی در روش — که ای دوستان العطش العطش
ازان برگ خیر و نوایٔ عمل — ازان توشه و تکیهٔ بی محل
دهم نصف اجری بیک جام آب — که تسکین دهد این عطش را شتاب
ملایک همه جامِ آبش دهند — عوض نصف طاعت مبیعش نهند
ازان پس دوانش به نیران کنند — که تا خیمه اش در جهنّم زنند
قدم چند رفته بنالد دگر — که سوزد عطش باز او را جگر
چنان تشنگی چیره گردد بتوی — که چون برگ خشک افتد از بادِ دی

کند باز بیع و شرا را به پیش بنصفی دگر طاعت اجر خویش
که نیمی دگر نیز از من خرید دگر ساغر آب قیمت بترید
که مستسقیم نوعی از تف و تاب که هیچ از تحرّک نماندست تاب
ملایک دگر بار بارش خرند دگر کاسه آبی به پیش آورند
تجرع کند چون دگر جام آب هنوزش همه تشنگی چون عذاب
تن خشک خاشاک چون خس بباد چون چوب خزان دید باز ایستاد
وجودش فرو ایستد چون جماد حس و حرکتش ناتوان اوفتاد
ملایک براهش دوانند باز بصدمات مهلک برانند باز
زند نعره و نالهٔ الفغان بفریاد و زاری کشاید زبان
کند باز الحاح با التجا که گوئید اکنون بریدم کجا
بگویند جایٔ که از بهر تست ازان حکم مُبرم که بر قهر تست
تعلّل نماید تقاعد کند ز راهی که رفته تباعد کند
که اکنون نه آن جای جائی منست بفضل الٰهی رجائی منست
بچیزی که املاک می داشتم گذشتم ازان مایه بگذاشتم
نمانده مرا زان بضاعت بکف که طاعت عوض شد متاعم تلف
کنون چشم بر رحمت خالق است خدائی که اصباح رافالق است
نه موری بغرقاب سازد غریق نسوزد در آتش خسی را حریق
که حکمش کند مار مجبور مور بامرش کند پشه بر پیل زور
نگهدارد از تاب آتش خلیل کلیمی به تابوت در قعر نیل
نگهداشت در رحم مادر مسیح نگهداشت در تحت قربان ذبیح
نگهداشت در حبس تن مرغ روح بطوفان نگداشت کشتی به نوح
نگهداشت ایّوب در عین ضر دفین صدف داشته دانه دُر
نگهداشته جسم یوسف بچاه برون آرد از خسف چون مهر و ماه

نگهداشته جسم یونس بحوت | که بر السنه داد نُطق وسکوت
نگهداشت محبوبِ خود را بغار | تحیّات و صلواة بروی نثار(۱)
خدائی که فرمان دهِ کاف و نون | بگیرد همون و رهاند همون
خدائی که زد نقش برلام وقاف | حق و عده هایش بود بی خلاف
تنِ عاجزان را نگیرد بخشم | که برعفو واحسانش داریم چشم
کنون چون نماندم دگر توشه ای | کنف یافتم حفظِ او گوشه ای
که از خرمنِ رحمتش خوشه ای | رسد بهرِ مسکینِ بی توشه ای
شنید این غرض عرض دارد بحال | ملایک بحیرت رود زین مقال
که آیا چه گویند وی را جواب | که فی الفور آید بانها خطاب
که از اخذِ او باز دارید دست | که دل بر کرم بست وز قهر رست
روانش سوی خلد باز آورید | باعزاز در عین جنّات برید
چو اکنون نماندش دگر روی راه | ز خوفش نگهداشت فضلِ الله
چو اکنون نماندش ز برگ و نوا | برو رحمتِ واسع آمد روا
بحمد الله از حسنِ این ماجرا | که مُسند قوی هست حالِ مرا
که در اصل بی زاد و بی توشه ام | مگر حفظِ حق بس بُوَد گوشه ام
نه در کف مرا توشه همچون شنید | نه چشمِ امیداست بر عمر و زید
در اول تهی دستم و بی نوا | نه وابستهٔ هیچ آب و هوا
بعصیانم ار رو سیه مو سفید | خدایا بفضلِ تو دارم امید

دلیل حال از قصهٔ مآل نیک مردیٔ اهل نیاز که بفضل حضرت دانای راز بی انباز بخشش یافت

دلیلِ سخن دیکر آمد بیاد | که برعجزِ احوالِ من داد، داد

(۱) نسخه: که صلواتِ حق باد بر وی نثار

بیادم رسیده است نقلی شگرف — که در صدق این قول نا رفته حرف
شنیدم و یا دیده‌ام در کتاب — خوش است این لطیفه بهر فصل و باب
که بوده است صاحب دلی پاک باز — ز اهل تفضّل ز اصحاب راز
مصارف بسر برده اوقات خوش — بطاعت بتسبیح چون اهل هُش
گرامی نَفَس نیک نفس نفیس — همیشه باشغال دعوت انیس
بسر برده عمری باصلاح حال — سبق بُرده تحصیل علم کمال
ثمر داشته حاصل زندگی — که از بندگی یافت فرخندگی
ز حُطّام دور، از زخارف بری — که عیش حیاتش هنیّ مری
ز اهل حقایق معارف شناس — فرشته صفت جوهر جنس ناس
ولی باچنان حال در حال خوف — تهی داشت از جنس پندار جوف
بعجز و انابت شدی مُعتذر — نبودی باعمال خود مفتخر
گذشته چو زین منزل دامگاه — تنش ساخت در خاک آرامگاه
بُبردند روحش بدرگاه پاک — شده بین خوف و رجا هولناک
سر اندر سجود و لب اندر نیاز — بنزد خداوند عاجز نواز
ندا آمد از حضرت کبریا — بیار آنچه آورده با خود بیا
چو بشنید مضمون فرمان حق — ستاده بامید احسان حق
بمعرض رسانده چو مسکین جواب — که جز عجز نبود بعاجز صواب
کزین بنده مسکین ظلوم و جهول — چه آید چه شاید سزای قبول
تهی دست درویش در پیش شاه — چه نذر آورد ای غنی اله
غنیٌ عن العالمین ای کریم — چه آید ازین بنده عاجز اثیم
ندا باز آمد که ای بنده باش — چه بودت سلوک معاد از معاش
کزین سان تهی دستی و عذرخواه — که بی مایه نفعی ندارد نگاه
ندیدی ندانی که اهل مجاز — چو باشند بر درگهی چاره نگاه ساز

بنذرِ خداست هدایا برند — که تا درخورِ آن عطایا برند
تو در بارگاهِ حقیقت به پیش — چه آورده‌ای نذر مقدار خویش
دگر بار گوید فقیرِ حزین — که ای داورِ ارحم الراحمین
اگر در جهانِ مجازي کسی — شتابد بمحتاج چون خود بسی
تواند برد تحفه بر قدر حال — که مسکین بمسکین نماید سوال
و لیکن درین بارگاهِ غنی — چه آید ازین بنده دونِ دنی
بدرگاهِ شاهنشهِ ذوالجلال — چه‌آید ازین بنده غیر از سوال
گدائی چه آرد بدرگاهِ شاه — بدریوزه ام بندهٔ عذر خواه
شود باز امرِ خداوند گار — که اي بنده عذر دگر وا میار
که آمرزش تست مشروطِ آن — که بی نذر هرگز نیابی مکان
بعذرِ مکرر مگو عرضِ حال — که بی آن مقرر نجاتت محال
درین حال مسکین بحسنِ ادا — کشاید زبانِ غرض چون گدا
بگوید که ای بادشاهِ غنی — چه آرم درین بارگاهِ غنی
تو مستغنی از هرچه آرم بپیش — بود هرکسی لایقِ قدرِ خویش
چه باید چه شاید درین بارگاه — چه آید ازین بنده کمتر زکاه
خسی را چه امکان ببحرِ کمال — ز ذرّه چه بر آفتابِ جلال
ز نورِ تو چون ذرّهٔ آفتاب — ز بحرِ کمالت جهان چون حباب
دو عالم کفِ بحرِ احسانِ تو — همه مال و جانها بوُد زان تو
تو قادر بهر ممکن و هر محال — تو مالک بهر ملکتِ جان و مال
دفاین ز تست و خزاین ز تست — مداین ز تست و سفاین ز تست
من الله ملکت باین طول و عرض — و لله ملک السماوات و ارض
مفاتیح در یدِّ تو مطلق است — یدالله فوق از کلامت حق است
مقالید در قبضِ احکامِ تو — که جان و جهان جمله انعامِ تو

همه زان تو جمله املاک تست — چو عرش برین جمله افلاک تست
میسّر بتقدیر تو هرچه هست — که مملوک تو جمله بالا و پست
که در بارگاهت چه آرم که نیست — ولی چیزکی نذر دارم که نیست
بدرگاهت ای قادر کارساز — همه هست گر نیست الاّ نیاز
من آن تحفه آورده‌ام نذر وار — پذیری ازین بندهٔ خاکسار
گر از بنده نذر محقّر بود — بقیمت بسی نا مکرر بود
که در بارگاهت نباشد نیاز — نیازم قبول آید ای کارساز
اگر روزه و گر نماز است فرض — بقدرت ذکواة است و حج نیز قرض
ز بنده شود تا شود گر ادا — چه پرواست در حضرت کبریا
همه کائنات ار بسا سال و ماه — بطاعت گرایند یا در گناه
نه نفع و نه نقصان ازین ماجرا — بدرگاه بی‌شبه و چون و چرا
منزّه خداوند سبحانهٔ — احد لا مکانه عظم شانهٔ
مبرّا و مستغنی از موجبات — باسمای موصوف قدسی صفات
چه آید ازین بنده اوصاف حق — که گوید توان شکر الطاف حق
مگر دست دعوت بذیل نیاز — رسد بر اجابت بمقصود باز
جزاین نیست در دست من هدیه‌ای — باین هدیه از تو مرا گدیه‌ای
گدایم بدرگاه شاه آمده — نیاز آور و عذر خواه آمده
ندا آمد از حضرت ذوالجلال — که‌ای بنده با هدیهٔ نیک‌فال
قبول است نذر تو در بارگاه — بآمرزش تست فضل اله
ترا مرحبا در جنان جایٔ تو — بجنّات عدن است ماوایٔ تو
ترا فضل حق دستگیرا شده — خوش این هدیهٔ تو پذیرا شده
باحسنت رحمت بجنّت مقام — سلامت در آئی بدار السلام
بحمد الله این فضل وهاب پاک — عطای مواهب برین مشت خاک

زهی باسط فاتح باب خیر خداوند فیاض اصحاب خیر

باصحاب خیر و باحباب دین عطا بخش بر قالب ما و طین

کف خاک نمناک غمناک را شکسته دل و سینهٔ چاک را

گل خشک را ز آبروی عطا چو گل تازه تر کن براح و رخا

چو مو رو سفیدم ده از آب عفو سیه نامه را ساز الواث محو

چو آن بندهٔ با نیاز و قبول نیاز و قبولم رسانی وصول

بآن مسند آورده ام از نیاز رخ عجز در پیش عاجز نواز

ندارم بجز عاجزی مایه‌ای بعجز من از فضل توسایه‌ای

کجا بر قبولم بود پایه‌ای مگر محض عفوم کند دایه‌ای

سراپا گناهم بحال تباه ندارم تمتّع بجز اشک و آه

که آه از چنین حال پُر اختلال بجز رحمت تو خلاصم محال

بر احوال من حجّتی واضح است که برهان نقلی دگر لائح است

تمثیل حال بر قصهٔ مآل جوانی عاصی عاجز که برحمت واسعهٔ ازلی فائز بود

مگر خوانده ام از کتاب سیَر که حاکی نوشته چنین در اثر

که بوده است وقتی جوانی اثیم بعصیان سقیم و بطغیان مقیم

همه عمر در حال جور و جفا بمشق معاصی جلا و خفا

بحیف و تظلّم بسا ماه و سال بآمال غافل ز کیف مآل

بآزار خلق و بایذای خویش نه اندیشه‌از پس‌نه‌پروای پیش

شب و روز در بند فسق و فجور بغفلت گرفتار قید غرور

بسر بسته از مظلمه بارها ز اسراف اندوخت انبارها

رساندی اذیّت بهمسائگان که شیر ستم‌خورده از دایگان

بشهر و وطن بس مشّهان و ملوم ز بس بود شخصی ستمگر ظلوم
بجانب اجانب ازو پیچ و تاب نه جائی عناد و نه جائی عتاب
کسی را باو حدّ پرخاش نی باو نیز پروای پاداش نی
شب و روز بدمست رنج خمار بآزار موران چو بد نفس مار
بلهو و لعب زندگانیش بود که حاصل فساد از جوانیش بود
بغیر از تظلّم ننیدوختی بغیر از تعدّی نیاموختی
بسر برده ایّام بیحاصلی شدش عمر ضایع ز بس غافلی
پس آنکه که اوقات برباد داد که اندر خرابیٔ خود داد داد
بآخر نه از حال خود بر حذر رسیده باو نوبت در گذر
چو احساس وقت گذشتن نمود چون معلوم معدوم گشتن نمود
فتاده بفرش فرو ماندگی تفکّر کن ازخواندگي راندگی
فتاده چو خس بر بساط هلاک شده فرش چون سایه بر روی خاک
به بیمارئ صعب بر جای خویش شد از صورت رحلتش حال پیش
شبی در تردّد تاسّف کنان بسر دست حیف از تلهف زنان
چو دیده کزین مرحله میروم و زین بود نابود مطلق شوم
مگر مادری پیر زالی که داشت باو راز احوال خودوا گذاشت
که ای مامک مهربان راکعه کسی را مکن آگه از واقعه
که من میروم زین سرایٔ فنا باسباب خواری و رنج و عنا
بسا عالمی بوده از من بری بجز من که بر من بنوحه گری
هلاک مرا خلق خواهان بدند بافساد من بس گواهان بدند
بسا مرگ من خواستند از دعا هلاک مرا داشته مدّعا
کنون رفتنم راز پنهان نما تو از مادری رحم احسان نما
که چون بگذرم هم بشب درگذار نهان از اجانب بخاکم سپار

ز حق خواه بخشایش از بهرِ من — که بخشد بر احوالِ من ذوالمنن
ازین خویش و همسایه آگاه ساز — شماتت ملامت نمایند باز
بتکفین و تدفین مدد از کسی — نخواهی که دارم خصیمان بسی
مبادا فتد رخنه در کارِ من — که دشمن بمن هرطرف مرد و زن
اعانت نخواهی ز همخانه گان — و گر حاجت افتد ز بیگانه گان
بمنزل رساندن اعانت طلب — مرا خاک پوشی نمائی بشب
بود کز دعای تو ای زال پیر — شود فضلِ فریاد رس دستگیر
کند عفو بر حالِ زارم مگر — که جز رحمتش نیست راهم دگر
اگر رحمتِ حق حمایت کند — رهائی بعفوم عنایت کند
چنانکه این ستمکار بد روزگار — وصیّت نموده بانجام کار
نموده بمادر که چون بگذرم — ز درگاهِ حق خواه بر من کرم
چو در زیرِ خاک آید آسایشم — بخواه از خداوند بخشایشم
پس آن گه که بگذشت مادر چنان — نهان داشت احوالش از همگنان
ز خویش و محلّات نهان داشته — تنش را تـه خاکدان داشته
دفینش نموده بشب زیرِ خاک — باو خواست عفو ازخداوندِ پاک
زبان در مناجات دستِ دعا — بر افراشته بهر این مدّعا
درین حال رویا برویش فتاد — که درخواب چشمی بهم برنهاد
چه می بیند ازخواب کز برده در — ندائی شنید از زبانِ پسر
که ای مامک ازحالِ من غم مخور — مرا محض با فضلِ حق وا سپر
که حق مهربان است بر حالِ من — مرا عفو فرمود بر جان و تن
بآمرزشِ رحمتِ خویش داشت — ز پاداشِ عصیان معافم گذاشت
درِ عفو بر روی من باز کرد — بخلدِ برینم سر افراز کرد

رسانده بدرجاتِ عالی مرا (۱) چو دید از عمل دست خالی مرا
بعصیانِ من کرد احسانِ خویش باسرافِ من کرد الطاف بیش
که او مهربان تر ز مادر پدر برین بنده عاجز نموده نظر
چو از هیچ راهی رهائی نبود بفضلِ خودم عفو رحمت نمود
بحمدالله از رحمت آن رحیم که بر عجز احسان نماید کریم
اگر او گذارد که دارد نگاه وگر او بگیرد که آرد پناه
اگر بخشد او نیست مانع دگر که حقّا جز او نیست صانع دگر
اگر او بخواند نراند کسی وگر او رهاند چه داند کسی
خدایا من بنده بد زندگی چو آن عاصی استم ز شرمندگی
نه در بندگی استطاعت مرا نه برگ و بضاعت ز طاعت مرا
ازان عاجز و عاصی و عیب ناک بصد درجه افزون ترم ذره خاک
شده صرف عمرم باسراف حال که بخشایشم هست امرِ محال
توئی قادر ای واهبِ مستعان محالات ممکن کنی میتوان
ز اعمالِ من دوست دشمن بری توانی تو رحمت بعجزم بری
بود مو بمو شاهدِ سوی من نمائی نظر از کرم سوی من
چو هر کس کند لایقِ شانِ خویش برین بنده عاجز کن احسانِ خویش
خدایا تو کافی مرا ای اِلٰه که آورده ام در عطایت پناه
گدایٔ تو ام تو خدایم خدا شهان بر درت نیز چون من گدا
ز تو هر چه خواهم توانیش داد بده ای دهنده مرادم مراد
مرادم بود راحتِ معنوی همه حاجتِ دنیوی آخروی
ز دیدِ دلم کن مبصر بفضل همه کارِ من ربّ یسّر بفضل
زهی قولِ سعدی در آخر کتاب دماغِ من از بوستان پُر گلاب

---

(۱) نسخه: بدرجات عالی رسانده مرا

بضاعت نیاوردم الاّ امید | خدایا ز عفوم مکن نا امید
تو حالم ده از قول مُفتی به، | که والله ُ غالب عَلَی آمره،
تو دستِ مرا گیر کافتاده ام | نشان‌جای راست ار کج استاده‌ام
یمین و یسارم رقیبانِ تُند | پی مدّعا مدّعی جُند جُند
گواهانِ عدل اند بر ماجرا | که گویند تکذیب بر ما چرا
بید کردهٔ خود مقرّم چنین | نه بر مدّعی احتیاج یمین
بر اقرارِ آثام دارم قرار | ابرّا تبرّا ز انکارِ کار
عیان‌ست‌برجرمِ من‌حکمِ‌شرع | که‌جاري بود بر همه‌اصل‌وفرع
توئی قاضی ازحکمِ تو راضیم | بید حالِ مستقبل و ماضیم
چه چاره بمجرم ز امرِ قضا | کرم گر ببخشی مضا ما مضا
کریما کرم کن برین ناتوان | پریشان و حیرانم و بی زبان
زبانی که تاثیر بخشد کجا | نظر بر قبولِ تو دارم بجا

خاتمه مناجات

بتوسل نعت حضرت سرور کائنات اصطفا صفات صلی الله تعالیٰ علیه و له وسلم

قبولم نمائی بحقِّ رسول | امامِ رُسُل تاجِ اهلِ قبول
نبیٔ امین سید الاولین | صفیٔ بهین قبلة الآخرین
سپه دار سر لشکرِ انبیا | سر افراز سر دفترِ اصفیا
ذکی و مکی و نبی و وفي | رضی و رفیع و سخی و صفی
سراج منیر بشیر نذیر | عظیم و قدیم و کبیر و نصیر
زهی باعثِ خلق بالا و پست | طفیلش بود هرچه مخلوق هست
شهنشاهِ فرمان دهِ دو سرا | ز اسری بر اوجِ دنی مرتقا

حبیبِ خدا محرمِ رازِ حق گلی در کفِ عشقِ رب الفلق
زهی خاص معشوق عاشق خدا هدایت کنِ ما براهِ هدا
دمِ عشقِ او جز خدا حد کیست چه معشوقیٔ خوش چه خوش عاشقیست
همه اختیارِ جهان زانِ او که یا نور نوری ست در شان او
همه خلق زیرِ قضای خدا ست رضایٔ محمّد رضایٔ خدا ست
محمد کاحدعاشقِ ذاتِ اوست کلامِ خدا وصف آیات اوست
محمد که آمد بخُلقِ عظیم نبیٔ کریم و رسولِ حلیم
محمد که لولاک چون تاج اوست هم از قاب قوسین معراج اوست
محمد که بر انبیا سرور است شرف بخش بر جمله پیغمبر است
محمد که فخرِ همه انبیا ست شفاعت کنِ خلق روز جزا ست
محمد که مرآتِ نورالله است ز اسرارِ مکتومِ حق آگه است
محمد که بهر سعادات اوست محمد که بهتر عبادات اوست
محمد که سرچشمهٔ رحمت است محمد که بخشندهٔ نعمت است
محمد که بر چرخ اعجازِ اوست محمد که بر عرش آوازِ اوست
محمد که عرش برین فرش کرد قدم گاه بر دیدهٔ عرش کرد
محمد که کرسیش یک زینه بود که از نردبانش فروزینه بود
محمد بحق بود همسایه‌ای معراجِ او نُه فلک پایه‌ای
محمد محمد محمد بس است مؤیّد مخلد ممجّد بس است
همه بحر و بر واصفِ شانِ او جهان جمله ممنونِ احسانِ او
زده سکّه در خطّهٔ نُه فلک ته خطبه اش جمله مُلک و مَلک
زبانِ کَه و مَه پر اوصافِ اوست همه عالم آباد انصافِ اوست
زهی شرعِ او رایتِ عدلِ حق خهی دین او آیتِ فضلِ حق
صفاتش بجز حق نداند کسی چسان ذکرِ آن می تواند کسی

رسولی که او را خدا واصف است | بحقِ صفت نیز حق واقف است
بنعتش کلامِ خدا درخور است | که ذرّه نه درخور بوصفِ خوراست
فلک با ملک جن وانس و پری | اگرچه همه محوِ مدحت گری
کجا نکته زان علم دانند گفت | بجز شمه‌ای زان توانند گفت
کمالاتِ او جمله صدق و صفا | صفاتش بود ختم بر مصطفا
خدایا چه نامیست این وصف کُل | که کُل کُل شگفتم ازین بوی گل
چو بوئی گل آمد بخوانم صلات | علی حضرتِ سرورِ کائنات
صلوٰةِ خدا باد بر جانِ او | بر آل و بر اصحاب ارکانِ او
بحقِ محمد ببخشا نجات | خدایا مرا از همه مهلکات
براتِ مرادات سازم عطا | هم از لطفِ خودساز عفوِ خطا
مکرر صلوٰةِ تو بر مصطفا | مقرر بود مرحبا مرحبا
بحقِ محمد و آلِ عظام | و صحبِ کرامِ علیهم سلام
نمائی کلام "عطائی" قبول | بعقبیش محشور کن یا رسول
ندارم بغیر از تو کس آشنا | خدایا خدایا خدایا خدا
بفریاد من رس تو فریاد رس | مرا هر کجا حسبی الله بس

ذکر تسمیه این نامه نضارت نظامه مسمی حظّ الجنان

بود نامِ این نامه "حظّ الجنان" | کزو حظّ دلهاست برهمگنان
که بحریست هم وزن با "بوستان" | بهشتی است ثانی پیِ دوستان
که خشنود ازوسعدی خوش کلام | که بادا بروحش جزای سلام
برمضان ماهِ مبارک سعید | ردیف دو عید این سیوم هرسه عید
بود سال تاریخ بر غین وقاف | فزون یا و زا هر دو حرف مضاف

هزار و صد و هفدهم سال بود که این نقش معنی بصورت نمود
خدایا برحمت نمائی قبول ببخشائیش از اجابت وصول
ببرکلتِ آیاتِ خیر الکلام بحمد و بصلواةِ خیر الانام

ز آغاز این نامه آمد تمام
الٰهی تقبّل له والسلام

بهشت ثالث

مسمی

کنز الاحسان

بحر یوسف زلیخا

سال تصنیف : ۱۱۱۷ھ

تاریخ تصحیح : ماہ شوال سنہ ۱۱۱۷ھ

بسم الله الرحمٰن الرحیم

الٰهی واحدا احدا یگانا | منزّه پاک بی همتا توانا
تو خلاقِ جمیعِ کائناتی | احد بالذات جمله بالصفاتی
خداوندا توئی دانای اعلم | ترا علمِ قدیم ای ربّ ارحم
خداوندی ترا زیبا ست یا رب | کمالِ قدرتت پیدا ست یا رب
توئی اوّل توئی باقی و آخر | توئی باطن توئی کافی و ظاهر
بهر مکمن مکین و لا مکانی | بهر جان دل نشین و بی نشانی
بهر جا حاضری و غائب از پیش | بهردل ساری ازبس قدرتِ خویش
چه گویم تو چه هستی در کجائی | مبرّائی ازینها یک خدائی
ز وهم وفهم وظن وعقل و ادراک | ترا باکی نباشد زین همه پاک
قیاسِ ما حواسِ ما نداند | بفکرِ ذاتِ پاکت چون تواند
خرد در کنهِ ذاتت عاجز و لال | تو پاکی ازشبیه وشکل و تمثال

فی المناجات

و عجز عن ادراک آیات و تحیر فی الصفات

تو سبحانی بذاتِ خاص واحد | صفاتِ تو بذاتِ تست شاهد
خرد در مکتبِ فکر است کودن | سبق یاب است در ذکرِ توبودن
خرد مجنون شود از عکسِ پندار | جنون هم از فنونِ خویش بیزار
ز تذکارِ الف شد عقل اعقل | و گر نه بی خبر ز اعلی و اسفل
ز کنهِ ربی الاعلی چه خواند | کسی کاعلی و اسفل را نداند
جهانِ علوی و سفلی که پیدا ست | تو کردی آفرینش هرچه برجاست

چوعقل کل نداند سر مخلوق — برازق کی رسد افکار مرزوق
هزاران نکته های آفرینش — چه از دانش چه از اسرار بینش
نداند عقل کاینها چیست چون است — زچون بیچگون فهمش برون است
خرد همچون جنین ازخویش بیخود — چنین را چون تواند مطلع شد
تو بیچونی بذات و بیچگونی — خرد را بر صفاتت رهنمونی
تو عرفان دادیش، شد عارف الله — بقدرت ساختی بر علمش آگاه
شناسا ساختی از خود خرد را — بخود واله نمودی نیک و بد را
بهر ذره زبان ذکر دادی — هوای خویش در دلها نهادی
گل ازعشق تودارد سینه چاک — بیادت هر گیاهی روید ازخاک
بجان خار داده خار خاری — ز تو هر مرغزاری مرغ زاری
دهان غنچه از تسبیح تو وا — درخت افگنده در طاعت مصلا
بشاخ برگ زان برگ و نوائیست — که باذکر توهریک آشنائیست
ستاده سرو بر یکپا بطاعت — لب قمری ز شوقت پر ضراعت
نهادی گردنش را طوق فرمان — کنی بادام گریان، پسته خندان
همه گلها کشاد از هم زبانها — ز شکرت برده شکر در دهانها
عنادل را دل ازعشق تو نالان — پر از خون غنچه سان نازک نهالان
کبوتر می سراید ذکر یا هو — نهاده رو به تسبیح تو یکسو
زبان فاخته کوکو زنان است — که از شوق توچون سبوحیان است
همه مرغان بستانها در بیانها — بصد دستان هزار داستانها
ترنم میکند هر یک بآنی — بالحانی که میدارد زبانی
دبیر باغ دفترها کشاده — ورقها را بنامت جلوه داده
شعاع شمع ازسوز درون است — که نور او ز پیراهن برون است
همی سوزد همی سازد بشوقت — بلب خندان سر اندازد بشوقت

ز تو پروانه را پروانهٔ غم رسیده و گشته با آتش فراهم
ز حسنِ یوسف و عشقِ زلیخا چه خوانم قصهٔ مجنون و لیلا
ز عشاقان و معشوقانِ رعنا چگویم قصهٔ عذرا و سلما
که هر یک داشت از راهِ مجازی بعشقت فی الحقیقت عشق بازی
بود افسانهٔ شیرین ز فرهاد که کوهسینه کَندوجان همی داد
هوای مهرِ تو بر وی ندا کرد همانا جانِ شیرین را فدا کرد
چگویم چیست کز تو غم ندارد کجا کو قطره زین قلزم ندارد
ز سرّت هر سری سودای دیگر ندارد هیچ شی پروای دیگر

فی ذکر صنایعه و عجایب بدایعه

چو آدم از عدم خلقت نمودی هم اول در غمِ خود آزمودی
ز جمله بر کشیدی منزلِ او غمِ اِنّا عَرَضْنا بر دلِ او
تو دادش طاقتِ بارِ امانت چو عاجز شد زمین و آسمانت
چو آن را هیچ شی حامل نگشته ز انسان دیگری کامل نگشته
تو کردی جوهرِ آدم مُصفّا تو بخشیدی بوی قدر مُعلّا
که سفلی از همه علوی گذشته برتبت از ملایک فوق گشته
غمِ تو خاصه بر انسان رسیده که ذوق کاسِ غم انسان چشیده
اگرچه هیچ شی خالی ز غم نیست ولی چون آدمی گنجور هم نیست
غمِ تو بر دلِ آدم مبارک که "کَرّمنا" ورا تاجی بتارک
ز قبل و بعدِ آدم تا باین دم چه طبقاتی خلایق طرفه پی هم
عجایب نوع مصنوعات رنگین ز سِه تا کِه چه ازنَو وچه دیرین
همه انموذجِ صُنعِ قدیمت همه بنوشتهٔ کلکِ کریمت
غرائب نقشهایٔ نا مکرّر مکرّر از تو میگردد مقرّر

فلک از حکم ِ تو طاس ِ مُطبّق زمین از حکمتت طشتی معلّق
سحاب از بحر ِ لطف ِ تست سقّا لب ِ برق است مُضحک وی مبکّا
چمن از صنع تو فرق ِ مکلّل بهار از فیض ِ تو فصل ِ مکمّل
خزان از صنعتت روی مطلّا نموده صحن ِ بُستان را مُحشّا
جهان از صنع ِ تو خوش فرد جسته که دست ِ صنع ِ تو گلدسته بسته
صفات ِ خاص و مصنوعات ِ عامت دلیل ِ قدرت ِ عالی مقامت
که و مه، رطب و یابس، کهنه و نو همه برهان ِ صدق ِ وحدت ِ تو
ز کوس ِ وحدت ِ تو پیخ نوبه بقطع ِ کفر گشته فرق کوبه
همه ذرّات همچون بیّنات اند که بر اثبات ِ وحدت شاهدات اند
ز نفی ٔ لا اله اثبات ِ الاّ هوالله الّذي خلاّق ِ اشیا
خدا کافی خدا شافی خدا بس غني از انتها وز ابتدا بس
الٰها، واحدا، احدا، کریما قدیما، مالکا، ربّا، رحیما
علیما، خالقا، ملیکا، معینا بحقّ ِ وحدتت حق الیقینا
بحقّ ِ حبّ ِ آن محبوب ِ خاصت بصدق ِ آن رسالت اختصاصت
بتصدیق ِ کمال ِ رتبه ٔ او بتحقیق ِ جلال ِ خطبه ٔ او
بیمن ِ ذروه ٔ قرب و قبولش بعزّ ِ اوج ِ معراج و وصولش
بتنصیص ِ صفاتش نصّ ِ قرآن بتخصیص ِ صلٰوتش صدق ِ ایقان
که در دعوت اجابت کن قریبم کلامم را قبولیّت نصیبم (۱)
بنذر آورده ام تحف تحیّات بنظم آورده ام نعم الهدیّات
بتهلیل و بتحمید و بتسبیح نمودم باطن و ظاهر بترویح
شگفته غنچه ٔ جانم بصلوات کشوده نافه ٔ طبعم بنفحات

---

(۱) بر حاشیه : عطا ده از قبولیت نصیبم

نسیمِ فیض بر طبعم وزیده — بروی طالعم صبحی دمیده
معطّر شد بهر نفحه مشامم — اجابت بخش بر حسنِ کلامم
بعرض آورده ام تحفِ تحایا — بنعتِ خاص این قدسی هدایا
تفضل منک یا ربّ البرایا — تقبّل عنّی اوصاف و ثنایا

سوال المناجات بتوسل اوصاف حضرت خیرالبشر شفیع المحشر صلی‌الله تعالیٰ علیه آله و سلم

خداوندا باعزازِ محمد — نیاز و راز و اعجازِ محمد
بحقِّ حضرت خیر البرایا — بحقِّ باعثِ فضل و عطایا
بحقِّ نورِ اصلِ آفرینش — بحقِّ آفتابِ چشمِ بینش
بحقِّ صاحب جنات رضوان — بحقِّ فیض بخشِ دین و ایما
بحقِّ باعثِ عفو و معافی — بحقِّ رهنمایِ دینِ صافی
بحقِ آنکه تاجِ مرسلین است — محمّد رحمةٌ للعالمین است
بحقِ آنکه او حقّ الیقین است — بحقِّ آنکه نامش دل نشین است
بحقِ آنکه او اوّل و آخر — بحقِ مظهرِ فضل و مفاخر
بحقِ آن مبشّر هم مدثّر — بحقِ آن مخاطب قم فانذر
بحقِ صاحبِ معراج محرم — بحقِ مقصدِ اولادِ آدم
بحقِ آن حبیبِ حق مکرّم — بحقِ سیّدِ ساداتِ عالم
بحقِ آن امامِ جمله پاکان — فکان اطهر مکان ممدوح ما کان
بحقِ آن امان الخلقِ مطلق — بحقِ آن رسول الله بالحق
بحقِ منبعِ آثارِ احسان — بحقِ مظهرِ انوارِ ایقان
که احسان کن بعفوِ رحمتِ خویش — برین عاصی کهین از خلقت خویش
الٰهی بالنّبی و آله امجاد — با صحابِ کرام اربابِ ارشاد

خصوصاً خالصاً بالصّدق صدّیق و بالفاروق اهل عدل و تحقیق
بذی النّورین نور دیدهٔ حلم بحقّ مرتضی آن صاحب علم
بصدق و عدل و حلم و علم اشهر ابو بکر و عمر عثمان و حیدر
علی آن عالی القدر و مناقب ابو الحسنین اسدالله غالب
بحقّ فاطمه بالحق بضعت بآن خیر النّسا خاتون جنّت
باعزاز حسن با حسن اخلاق باعزاز حسین از حُسن اشفاق
باعمام نبی حمزه و عباس باخوان علی آن اعلی النّاس
عقیل و جعفر طیّار نامی بفضل نیک نامیها گرامی
به زین العابدین سجاد باقر به جعفر صادق الاوصاف با فر
به موسی کاظم و حب رضایش تقی و هم نقی اهل تقایش
بآن محسن حسن خو عسکری نام بآن مهدی ٔ هادی صاحب اکرام
باین اثنا عشر دین را امامان که آمد ذکر نام نیک‌نامان
بحقّ چارده معصوم عاصم باکرام این همه اهل مکارم
بحق و حرمت و اجر مهاجر بیمن فرقهٔ انصار ناصر
بحق جملهٔ اصحاب و احباب اولوالالباب دین با حسن آداب
علی ارواحهم تحف التّحایا علی برهانهم نور الهدایا
بحق تابعین اصحاب تحقیق بطبع تابعین ارباب توفیق
بعزّ و برکت خیر الامم خاص بحق عارفان اهل اخلاص
بحقّ جملهٔ نیکان و پاکان بحق عاشقان و درد ناکان
بحقّ قاطعان ما سوی الله بحقّ واصفان قل هو الله
بحقّ فطرت صوم و صلٰوة است بحق حج و برکات زکواة است
بحق کعبهٔ تعظیم و تکریم بحق قبلهٔ توحید و تسلیم
بحق زمزم و اعزاز کوثر بحق مسجد و محراب و منبر
باوصاف مقدّس بیت معمور باصناف ملایک عالم نور

بحقِ عیدِ فطر و عیدِ اضحیٰ | بحقِ اهلِ تقوی اهلِ نجوی
بحقِ شهر رمضان لیلة القدر | باسعادِ هلال و هیئة البدر
بحقِ جملهٔ ابرار و احرار | بحقِ جملهٔ اخبار و اخیار
که خیرِ جاودانم بخش یا رب | بهر حالی امانم بخش یا رب
طفیلِ ناجیانم عفو فرما | میانِ عاصیانم عفو فرما
الٰهی میکنی ممکن محالات | بفضلت ساختم خود را حوالات
درین بحرِ حقایق نامهٔ حال | نگارم نقشِ حیرت شکلِ تمثال
که چون آئینه دارم بر رخِ خویش | که پیش آمد مجاکا قصهٔ پیش
بعبرت نامه دارم درس آثار | ز بهرِ یادگاری نقشِ ادوار
الٰهی عفو کن سهو و خطایم | ببخش از عفو خطئی از عطایم

[ر َ اب صفحه ما سبق " فی العجز " —
اغلباً یک ورق این جا افتاده است]

که ابنِ نوح را کافر بر آرد | خلیلی ابنِ آذر را در آرد
ابو جهلی ز مکه ساخت مردود | بلالی از حبش بنمود مسعود
صهیب از روم سازد برّ مرحوم | ابو لهب از عنایت کرده محروم
گهی از آشنا بیگانه سازد | گهی بیگانه را هم می نوازد
بود فرمانِ مَن یَهدی الله الحق | و من یضلل بود برهانِ مطلق
خدایا هادیٔ گم گشتگانی | کشاد افزای کارِ بستگانی
تو دانی علمِ غیب اسرارِ خود را | که با حکمت بدانی کارِ خود را
کسی را اختیارِ خود نباشد | مجالِ سازگارِ خود نباشد
درین وادی بیانِ فضلِ تو بس | که جز فضلت نباشد خوبیٔ کس
الٰهی اختیارِ تست در کل | که گل را خار سازی خار را گل

کنی ازقدرتِ خودهرچه‌خواهی — دهد هر ذرّه بر وحدت گواهي
قل اللّهمّ مالک محض کافی — بحمد الله شهد الله شافی

[آمدنِ جدّ اعلیِ مصنّف به تهته در عهدِ ترخانیان]

بحمد الله که جدّ ِ بنده معذور — به تهتّه گشت‌وارداز رهِ دور(۱)
پس از ایمان و اسلام از تورّع — موفّق شد بطاعت از تضرّع
رخِ فرخنده اش‌فرخندگی‌یافت — بلي فرخندگي از بندگی یافت
بحقّ ِ صدقِ ایمان با سلامت — شده مذکورِ نیکی تا قیامت
بیمنِ درجهٔ تحقیق و تصدیق — بدعواتِ اجابت یافت توفیق
طفیلِ صدقِ دین آخرنجات‌است — ثمر از باقیات الصّالحات‌است
چنانکه ازحسنِ اعمالِ مبارک — مآلِ کار و آمالِ مبارک
سعادت‌مند گشت‌ازحال‌واعمال — بعالم بهره مند از نسل وز مال
نصیبش از توالد وز تناسل — رسیده قوتِ بازو تقابل
بطالع یافته اخلافِ مطبوع — کز آنها می شود احوال مرفوع
ز اخلافی کز اهلش گشته پیدا — یکی شد ابّ ِ جدّ ِ من هویدا
نمود ازصلبِ او جدّم نمودار — که بوده‌شخص‌صالح مردِ دیندار
محمد اسم فی الرّسمِ محامد — فجعل الله جدّی من اماجد
بتقویٰ از پدر بهتر گذشته — بلی‌دیندار خلف‌الصّدق گشته
پس ازوی والدم مردِ موحّد — چهارم صلب با ایمان مؤیّد
که با اخوان‌دیگر داشت‌اقران — که باجدوپدر مدخول‌رضوان(۲)
پدر مرحوم با اعمامِ مغفور — زعمر وعلم‌وطاعت بوده ماجور

(۱) این مصرعهٔ ثالی در حاشیه نوشته است که اولاً بجای آن مصرع ذیل در متن نوشته بود — تو کردي از عطای خویش مبرور

(۲) مصرعه ثالی در حاشیه نوشته است — اصل مصرعه این طور است ؛ — شد اخلافِ پدر مدخول رضوان .

خداوندا تو دانی حالِ شان را / که کردی خلقت و اعمال‌شان را
بآئینی کزین عالم گذشتند / چنانکه از رزقِ خود مرزوق گشتند
الٰهی آگهی از حالِ آنها / که مالک هست بر مملوک دانا
سعادت روزیٔ آنها نمودی / بطاعت روزیٔ آنها فزودی

[حالِ پدرِ مصنف]

شنیدم از پدر (۱) کیف حقایق / که گفته آنچه دید از حال لایق
که من با چند اِخوان مانده ایتام / پس از نقلِ پدر در دورِ ایّام
دهم صد بعد نهصد سالِ هجرت / درین مهمان سرایٔ جای رحلت
مقیمِ ملکِ سند از عهدِ ترخان / که بوده مرزبانِ این دهستان
میانِ الف هجری از مواقع / شدیم از وارداتِ غیب واقع
درین شهر و وطن گشته مقیمان / میانِ حوزهٔ اسلام و ایمان
درین جولانگهِ اقوام و احزاب / چو هر حزبی است با اسباب و آداب
بهر صنفی است حرفت اکتسابی / نصیبِ هر کس از جنسِ نصابی
نسب را هیچ مدخل منصبی نیست / حسب را فخر همچون مکتبی نیست
ز مکتب خانهٔ دانش مناصب / نصیبِ من باخوان با مناسب
نتائج یافتیم از علم اقبال / ز فضلِ حق عنایاتِ پر و بال
ببالش بالشِ اقبال مندی / ز اقران بر فرازِ سر بلندی
ترشّح یافتیم از ابرِ احسان / تمتّع بهرهٔ اقبال انسان
جوانسان کامل ازدین هم ز دنیا / بهم آرایشِ صورت بمعنا
گرفته پیشهٔ منشی گری را / طریقِ حرفتِ دانشوری را
جمالِ حال وفق حسن اعمال / کمالِ طالع از فیروزیٔ بال
ثمر از عمرِ پیری وز جوانی / نمود از کامرانی زندگانی

---

(۱) حاشیه مصنف: اسم آن مرسوم ملّا سلیمان

بامیّدِ معاد از روی ارشاد سلوکِ بر معاش آورده امداد
بحمد الله والمنّته کز اول بآخر یافتیم احوال اکمل
نه این از زورِ بازو نی تردّد مگر از برکت طوع و تعبّد
بحسنِ طاعت و تهذیبِ اخلاق که مستحسن بانفس هم بآفاق
بسر بردیم عمری روزگاران بنقشِ نامهٔ نیکی نگاران
بفضل و نصرت من جانب الله تفضّل یافتیم از وجهِ دلخواه
چو بر ما بود فضلِ لایزالی هم از حاجات وز درجات عالی
باجرِ خیر ازین عالم گشتیم چو عا برخوش گذر زین سیر گشتیم
شنیدم از پدر این خوش حکایت که بود از فضلِ حق او را عنایت
صفا بر وجهِ او نورٌ علی نور که دیدم صورتِ آن مردِ مبرور
محاسن همچو صبح صادقش صاف چو برگِ یاسمن بر وجهِ شفاف
صفای نورِ سیماهم بفامش نویدِ فاستجبنا هم کلامش
صفای انّ اکرمکم برویش بهای ینفقون در طبع خویش
منتج مکرماتِ یومنون را موفّق فایزات یعبدون را
الٰهی با نبی محشور بادا بفضل و رحمتت مغفور بادا

في المناجات قصهٔ حال والد مغفور و اعمام مبرور بر سبیلِ عبرت

الٰهی اعلمی بر کیفِ احوال الٰهی آگهی بر صدقِ اقوال
خدایا از پدر دارم محاکا تو دانی اعلمی بر حال حقّا
شنیدم از زبانِ والدِ پیر که پسر از فضلِ تو بوده بتصویر
که آن دیرینه پیرِ بندهٔ تو باجرِ بندگی فرخندهٔ تو
که آن مردِ محقّر از عبادک موجّه با کراماتِ رشادک

فقیری اضعف عابد مُوحّد فجعل الله ابّی من اماجد
چنین گفتا بمن وقت صغر سن که خود بوده است در حال کبر سن
که من بودم وسط مابین اخوان ز دینی دنیوی محسودِ اقران
بتوفیقِ عبادت بر زیادت باوراد و وظایف با سعادت
ز اکراماتِ دین و دخلِ دنیا بسا اندوختم اسبابِ عقبا
که از محصولِ دنیا در رهِ دین عملها ساختم شایانِ تحسین
براهِ یُنفقون بردم طریقت که دیدم نفعِ ایمان فی الحقیقت
عزیز و اقربا از من رضامند اجانب آشنا از بنده خُرسند
که از تحصیلِ اعمالِ مصالح شدم خوش مصلحِ اخوانِ صالح
ز تعلیمم فزودی نفعِ احباب باخوان نافعِ امداد و اسباب
در اخوان چون منِ محتاج بنده نبوده همسری در عیش زنده
بعیشِ دین و دنیا به ز اخوان بامدادِ گزین در حقِ اعوان
بلی اخوان اگر همزاد و توام برادر یک پدر باشند باهم
موافق نی برادر با برادر نه کس با کس بطالع در برابر
ز تقسیمِ ازل هر یک بجائی بود مقدارِ خود را وا رسائی
منازل بامراتب از نصیب است تفاوت در بعید است و قریب است
یکی را بر فرازِ جاه جائی یکی شاه است وان دیگر گدائی
گر از یک بطن و یک صلب اند اولاد برای هر یکی مقسوم امداد
بامدادِ ازل بعضی مباهی بحکمت هست درویشی و شاهی
اگر بخشند دُرها در صدفها تفاوت همچو لعل است و خزفها
بسا دُر شاهوار و آبدار است بسا همچون شَبَه ظاهرعیار است
حکیمِ حقِّ عز و جل بحکمت نموده نوع نوعِ خلق صنعت

بهر جزوی هزار اجزا بر آرد
بهر احوال نقشی بر نگارد

زهی نقّاشِ قدرت قادر الخلق
زهی خلّاقِ بر حق فاطر الخلق

صُورها ساخت با انواع و اقسام
همه آنعام را اوضاعِ انعام

سر رشته از حِکَم ارزاق و آجال
نوشته بر جبین احوال و اعمال

صُور با امزجه بر اختلاف است
بحکمت اتفاقش بی خلاف است

بهر ذره نهاده صد عجائب
بهر حرفی کشیده بس غرائب

هزاران نقشهایٔ نا مکرّر
ز صنعِ پاک بنماید مقرر

فسبحان الّذی خلق الخلایق
زهی صنع آفرین بر وجهِ لایق

بحمد الله و المنّه بنعما
ز فضلِ خود نموده روزیٔ ما

خدایا بر آبِ مسکین، من فضل
بروحِ رحمتی ای ذوالمنن فضل

[فرزندانِ ایامِ جوانی پدرِ مصنف زنده نه ماندند]

شنیدم از پدر مغفور زان بعد
که از فضلِ خدایت طالعِ سعد

شنو کز وقتِ ایّامِ جوانی
که بردم تا بپیری زندگانی

عجائب دورها دیدم باعزاز
ز فضلِ کارسازِ کام پرداز

بمُکنت بود اوقاتِ معاشم
بتحصیلِ معادِ خیر باشم

تماشایٔ تصاریفِ زمانه
بسا دیدم بچشمِ عاشقانه

زعیشِ عمر و فیضِ کامرانی
نمودم با حلاوت زندگانی

ولی در خواهشِ اعقاب و اولاد
گره از کارِ من مین وجه نکشاد

تناسُل در حیاتم بیشتر بود
ولی راهی براهِ پیشتر بود

ز فرزندانِ من دیری نمی زیست
گذشته گرچه اولاد از حدِ بیست

ز اخلافِ جوانی کس نمانده
ازان اولادِ من واپس نمانده

[حالِ تولدِ مصنف و برادرش در ایامِ پیری]

چوعمرازشصت و هفتادم گذشته | که وقتِ پیریم مشهود گذشته
در آخر از عطایایٔ الٰهی | بفرزندان شده بختم مباهی
دعایم مستجاب آمد بدرگاه | که دیدم این عطایائی من الله
باوقاتِ عبادت در دعاها | ز حق مطلوب حاصل مدعاها
عطاها خواستم اندر مناجات | بفضلِ حق میسر گشت حاجات
بعهدِ شیب از بعد شبابم | دعایٔ خیر آمد مستجابم
زاعطایٔ خدایٔ واهب الجود | تقدس شانهٔ معبود مسجود
شده موجود امری کآرزو بود | که پیدا کردحق ازغیب مقصود
گمانم این نبوداز طالعِ خویش | که یابم مرهمی برسینهٔ ریش
که از من باز اعقابی بماند | که از من یاد اصلابی بماند
که بعد ازمن بماند باقیاتم | گذارم یادگاری از حیاتم
خداوندِ کریمِ واهب الخیر | عطا فرمود بر من توشهٔ سیر
که از سَیرِ جهان خالی نرفتم | بکیشتِ آرزو گلها شگفتم
ز بعدِ نا امیدیها مرادم | ز اولادم نموده طبع شادم
ولی آن دولت ومُکنت ز کف رفت | محاصل از تموّل در تلف رفت
بتصدیقِ خبر آثار دیدم | ز ایمان بهرهٔ انوار دیدم
که المومن خبر عین یقین بود | بیادم امرِ نقش دلنشین بود
ز لایخلوا خبر عن قلّةِ را | بهم او علةِ او ذلّةِ را (۱)
کنون اولاد و اعقابم پدیدار | نماند از دولتم جز نقشِ دیوار
بدیوارِ عناصر نقش معلوم | که باشدحرفِ حک کالنفس معدوم

---

(۱) حاشیهٔ مصنف : حدیث اصح ـــ المومن لایخلوا عن قلة اوعلة او ذلة

که ظلّ زایل است این نقش رنگین کجا بر آب ماند نقشِ سنگین
بوقتِ پیري از دورِ زمانی بناداری موافق ناتوانی
ولی فائز بنورِ چشم روشن نهالی تازه روئیدم ز گلشن
که دیدم صورتِ اولاد و اعقاب ثمرها را ز فضلِ ربّ ارباب
بحمد الله عند الله ماجور بحسن الحال عند النّاس مشکور

[اعمامِ مصنف اولاد داشتند]

سر افراز آمدم مابینِ اخوان که هریک داشت ازاخلاف اعوان
شدم ممتاز در قوم و قبائل هم از اعقاب با حالِ فضائل
فضائل داشتم از علم و تقوی شدم محظوظ از صورت بمعنی
و لیکن خویش را دیدم مسافر که نتوان بود در دنیا مجاور
تمتّع آن قدر سرمایه ام نیست توقع خویش وز همسایه ام نیست
که بعد از من بپردازد بایتام یتیمان پرورش سازد باکرام
نظر در روئ فرزندان نمودم ولی در حسرتِ حالت فزودم
که بگذارم چسان این بیکسان را یتیمانِ غریب و مفلسان را
بهرِ تقدیر استظهار کردم ز وهمِ غیر استغفار کردم
که حق کافی است خلاقِ ودایع که پیدا می کند نقشِ بدایع
که امرش خالی از حکمت نباشد که خوانش خالی از نعمت نباشد
مواهب لقمه از خوان نوالش مراتب بهره از فیضِ کمالش
جهان یک قطره از بحرِ عطایش زمین و آسمان رشحی سخایش
همه نعما کفی دریائ جودش همه ذرات در حالِ سجودش
بوحدت وحده، موصوف و مبغوت غنی العالمین سلطان لاهوت
خداوندی که وصفش جلّ جبروت ببخشد ذرہها را قوّت و قوت

چو پیدا کردهٔ او مُلک و ملکوت
چو افشا کردهٔ او جمله ناسُوت

سپارم امرِ خود در جمله احوال
بمالک خالقِ رزاق متعال

مُحوّل بر جمیع حالها او ست
مقدّر بر همه احوالها او ست

افوّض بر مفیض فیض و افضال
توکّل بر کریمِ اعلم‌الحال

حوالت هم بفضلِ او نمایم
درین فکرت چرا در حیرت آیم

درین حالی که حالِ ضعفِ پیریست
مگر از رحمت او دستگیریست

چو بخشیده مرا اعقابِ موجود
توکّل هم بفضلِ او ست بهبود

توکّلنا علیٰ ربّ العبادی
توسّلنا الیٰ اللّهُ هادی

فی المناجات و عرض حال غربت و افتقار خود بدعوات اجابات

خدایا یاد دارم از یتیمی
که بر احوالِ زارِ من علیمی

تو آگاهی ز کیفِ حیفِ حالم
تو دانائی چه حاجت از مقالم

ز احوالِ پدر دارم تلهّف
که چون بگذاشت ما را در تاسّف

تو میدانی خدایا جمله اسرار
چه عرضِ حال را حاجت باظهار

ولی اظهارِ حالِ سرگذشتم
خطی از عبرتِ خود وا نوشتم

که چون شد سنِ عمرِ من نُه و دَه
نمی دانم ازین کم یا زیاده

پدر ما را یتیم و زار بگذاشت
دو تا فرزند بی مقدار بگذاشت

من عاجز دگر مسکین برادر
یتیمان بی پدر مانده نه مادر

فقیر و بی نوا طفلانِ مسکین
درین ویرانه مسکن غیر تسکین

هم از ارثِ پدر ویرانه جائی
هم از میراثِ آدم بی نوائی

مقیمِ منزلِ کُنجِ خرابی
بسانِ مفلسان بی نان و آبی

پریشان ذرّها سر بر هواها
ازان احوال، آها ثم آها

نه استظهار از خویش و اقارب عزیزان چون افاعی و عقارب
بسالی چند در اضداد خانه بهم پیوسته از دورِ زمانه
عزیزی چند بود از خویش و جانب بصورت آشنا ، معنی اجانب
پسِ دیوارِ شان دیوانه واران فتادیم از ضرورت خاکساران
اجیرانِ شکم بودیم چندی زمانی مبتلای خانه بندی
بآنها کز آبِ این ذرّه عاجز بنّدی پیوسته بر اقبال فایز
نمودند آن همه عکسِ تلافی عوض حقّ ِ نمک وضعِ خلافی
سلوکِ نامعاش افگنده در پیش زخود بیزار خویش از آنچنان خویش
جفاها دیده ایم و ابتلاها ازان خویشان خلاها و ملاها
زمانی ابتلا یک چند بگذشت فلک از دورِ مفلوکیم برگشت
پدر ما را بفضلِ تو حوالت نموده فضلِ تو کرده کفالت
رهائی یافتیم از بینوائی بآن خویشان فتاده در جدائی
زمانی چند در زندان نشستیم بفضلت ای خدا زان بند رستیم
نه از کس بود تعلیم و نه تلقین بفضلت یافتیم اسبابِ تحسین
بسالی چند درگزرانِ احوال برزقِ قسمتِ خود از مه و سال
گذشتِ صورت اوقات بوده است تومیدانی که چون حالات بوده است
ز کسبِ ارث وضعِ خط نگاران فتاده در تردد روزگاران
گهی در بند جامه پیچِ دستار گهی اندر قرار و گاه آزار
گهی مشغول در آثام و عصیان گهی مشغوف اندر سهو و نسیان
گهی در هرزه گردی های بی بهر گهی آواره در صحرا و گه شهر
گهی در صورتِ انسان باشغال گهی در حالتِ حیوان باغفال
خداوندا تو دانائی بهرحال چه بودیم و چه بنمودیم اعمال

پدر در صغر سن چون دیده رویم | بسویم خوش گمان نادیده سویم
شدی هر گاه با من در تکلّم | شدی چون صبح خندان در تبسّم
همی گفتا که این فرزانه فرزند | ز علم و عقل میگردد خردمند
که بود از صورت این حسن گمانش | یقین ننمود در چشم عیانش
که این کمبخت بهتر گر نمی بود | چنین بی آب نا گوهر نمی بود
بظاهر داشت چشم قابلیّت | قبولیّت نه دیده در جبلّت
ز علّت هیچ آگاهی نبودش | که برمن جز هوا خواهی نبودش
پسر گر تودهٔ خاکستر آید | که در چشم پدر سرمه درآید
اگرچون سرمه می دیده است سُویم | رَسَد نا دیده در سودای رویم
نمی دیده برویم روسیاهی | بحسن حال میداده گواهی
پدر میگفت یا رب پیر سازش | بفضل خود بشیخوخت نوازش
قبول آمد بحقّم این دعایش | ولی حالم نگشته رو نمایش
که از من کافری بدتر نباشد | چه میگویم بد از من خر نباشد
خر عیسی که مرکوب مسیح است | به از نا آدمی چون من قبیح است
سگ اصحاب کهف از نیک مردان | شده بر راه نیکی ره نوردان
ز سگ کمتر نباشد آدمی زاد | مگر من کم ز سگ فریاد فریاد
خری با کاه و جَو در زیر بار است | سگی با استخوان بر در نثار است
بآب و کاهکی خر خارکش شد | شتر با خار چینی بارکش شد
زسگ کمتر منم و ز خر زبون تر | که نی در زیر بار استم نه بر در
مگر همچون شتر زیر کجاوه | بسر گردانیم آواره یاوه
بصد نعمت من ام پروردهٔ حق | بقدرت آفریده بَردهٔ حق
غلام پیر نعمت خانه پرورد | وجودی عاجزم را قدرت آورد

هم از صلبِ پدر وز بطنِ مادر بعریانی رسیده غیر چادر
سرشتِ قطره آبی خاک فخار هیولای عناصر ذره‌ٔ زار
برهنه خسته آمد از عدم باز گرسنه تشنه‌ٔ با آب و نان‌ساز
بخوانِ نعمتِ حق ریزه چینان مگس‌چون گربه گردِ خوان‌نشینان
ز خوانِ نعمتش پرورده‌ٔ ناز بامرِ قدرتش انس آمده باز
خدایم چون بقدرت آفریده خوش اندر جنسِ انسم آوریده
ز طفلی در جوانی تا بپیري بهر حالم نموده دستگیری
هم از خوابِ عدم بیدار کرده هم ازخوابِ شبم هشیار کرده
وجودوشکل وقدّوفکرت‌وهوش زبان و دست و بازو پاوسر گوش
به تن جان داده و دل درمیانه بشمع طبع بخشیده زبانه
کلامِ صدق و نطق ذکر بخشید بعقل ادراک فهم و فکر بخشید
بنعمت‌های خویشم پرورش داد برزق قسمتم نوش و خورش داد
سکون و حرکت و آسایشم داد برنگِ مو سفید آرایشم داد
بیاضی بر سوادِ رویم آورد سیاهی ازخطِ شبرنگِ من برد
زشامِ عمرِ من صبحی دمانده ز عهدِ صغر تا پیری رسانده
به‌تن هر موز شکرِ او زبان‌ست که احسانهای‌فضلش بیکران‌ست
چه حدّ حصر نعمتهای‌عامش چه منتها برین عاصی غلامش
غلامِ پیر چون من ناسپاسي ز دابِ بندگی حق نا شناسی
بکفرانِ نعمتی شرمنده بنده بطغیان‌های عصیان سرفگنده
سر اندر سجده و دل بر هواها لب‌اندر ذکر و فکر اندر کجا ها
مقرر هست در ایجاد فطرت بهر شی اصل را میلانِ عترت
شعارِ آدمی بی مردمی نیست اگر مردم نباشد آدمی نیست
بود درجمله‌حیوان افضل انسان که‌سگ‌بدتر بوداز‌جمله‌حیوان

ز انس بی وفا بـه سگ وفادار که با یاران فتاده بر در غار

نه سگ هرگز در منعم گذارد ز سگ بدتر که بر در سر ندارد

بظاهر گر نهد سر نیز اجریست بمعنی گر نباشد اهل زجریست

سگ پرورده گر بر در نباشد که درخور بهر آب و خور نباشد

سگ از شکرانهٔ نعمت شناسی بضرب و طعن نآرد نا سپاسی

مبالغه ها درین تکرار چون است که چون من بنده از سگ هم زبون است

که درعصیان شده عمر عزیزم زخود ناچیزم و در کف نه چیزم

تصوّر میکنم چون از مصارف که چون بگذشت در بند زخارف

ز حال سالها فکر است حیران که چون بگذشت در بیگاه ویران

ازین منزل چه ساز برگ و سازاست مگر رویٔ گریز اندر نیاز است

بساسال و مه و روز و شبان رفت که از مدنظرها بیگمان رفت

چه صحبت های عالم یاد مانده است که برخاطرخط نقشی نشانده است

چه صورتهای رنگین از نظر شد چه اوقاتی عزیزان را بسر شد

کدامی چهره را آئینه دارم کدامی قصهٔ را افسانه آرم

شد و بود و گذشت و رفت عالم چه یاد آید ز خوابی وز خیالم

مگر از فرط حیرت قصه از یاد ز بهر عبرت خود دارم اسناد

تو آگاهی بتصدیق حقایق که خالق هست اعلم بر خلایق

فی المناجات و ذکر احوال اعمام و اخوال بدعوات عفو و نجات

الٰهی اعلمی بر جمله اسرار تو آگاهی گواه از کشف آثار

تو میدانی بیان جمله احوال که نقلی دارم از اعمام و اخوال

که بهر عبرت خود می نگارم بر عالم چه ز آنها عرضه دارم

پیِ تنبیهِ نفسِ غافلِ خویش نمودم این محاکا ذکر در پیش
خیالِ ماسوا اندیشه ام نیست سوای ذکرِ صنعت پیشه ام نیست
تو دانائی بمحنتهای حالم تو بینائی بافکارِ خیالم
بهر افسانه ذکرِ تست باقی بهر قصه عجائبِ اتفاقی
که دیدم قدرتِ حق را عجائب نمودی هرچه در چشمم غرائب
که هرچه از امر احکم مینماید اولوالالباب را دل میکشاید
که آنچه از قدرتِ حق مینماید اولوالابصار را عبرت فزاید
فسبحان الذی فطر السماوات و ارض و الجبال و کل ذرات
بهر ذره عجائب را نهاده بهر امری غرائب وا کشاده
بهر ذره نشانِ حکمتِ حق بهر سر سرها از قدرتِ حق
چه سرها سرها دارند باهم بهر ذره بود رازی فراهم
کسی بر رازِ حکمت نیست واقف مگر چیزی که بنماید مواقف
مواقف هر چه دیدم در مواقع تماشا هرچه بنموده ز واقع
درین مدت ز حالات آنچه دیدم بعبرت نامه خود در کشیدم
ز عهدِ خورد سالی یادم آمد که دل در سالخوردی شادم آمد
چنین دیدم عزیزانی گذشته که نقلِ هر یکی ملحوظ گشته
ز اولادِ جدم اعمام بودند نیکو مردان خیر انجام بودند
ندیدم جز یکی از جمله اعمام شنیدم حالِ هر یک را باتمام
که هر یک نادرِ عالم گذشتند که از نیکی بنیکی یاد گشتند
عفا الله الغنی عنهم جزاهم بفضل الله عز و جل نجاهم
ازان اعمام آن یک(۱) را که دیدم ازو احوالِ زارش را شنیدم

---

(۱) حاشیه مصنف: کنایه از شاه محمد مرحوم

تحمّل طاقتِ عاجز نبوده   بهر حالی شکیبائی نموده
چو صابر ساختم با هر هوائی   چو شاکر یافتم آخر نجائی
خداوندا تو میدانی که چون بود   جفاهای بمن از حد فزون بود
الٰهی عفو شان فرما برحمت   که از فضلِ تو گردد دفع زحمت
ازین تکرار استغفار بهتر   که هم با فضلت استظهار بهتر
توئی یا واهبِ خیر و عطایا   کنی دفع بلا عفوِ خطایا
خدایا فضل کن بر حالِ عُصّات   که از فضلِ تو گردد دفع غصّات
ازان عصّاتِ عاصی تر فقیرم   که نبود غیر فضلت دستگیرم
کشیدم عمرها آزارِ خویشان   ز نفسِ شُومِ خود خاطر پریشان
که حالِ بندهٔ خود را تو دانی   بتو ظاهر عیانی و نهانی
ز اهلِ جدّی و اولادِ اعمام   نمودم قصّه را بالخیر اتمام
ز جدّ مادری احوالِ اخوال   مفصّل را نمایم قدر اجمال
چه از تفصیل وز اجمال حاصل   که با فضلِ تو بادا جمله واصل
سلوک صیلّه رحم بی مراحم   که بوده حال زارم را مزاحم
چنان بوده که ای اعلم تو دانی   که عفوِ جرم و عصیانم توانی
مرا اخوال نیک احوال بودند   که چون نیکانِ نیک اعمال بودند
ولی از بهرِ قدری وجهِ معلوم   که آن از علم اعلم نیست مکتوم
یوجهی از وجوهِ نا مناسب   شده ناحق حقِ ایتام غاصب
علاوه کارِ شان با مهر کین بود   گنه از طالع من باعث این بود
سخن بر عکسِ حالی بس عجب بود   تعصّب را عجب وضع سبب بود
عداوتها نهان باشد بدلها   حسد حسرت گران باشد بدلها
بطینت صاف بودند از کدورت   تعصّب ظاهری هم بی ضرورت
خداوندا تو دانا بر ضمایر   که حُبّ و بغض در دلهاست ساير

تحمّل طاقت عاجز نبوده بهر حالی شکیبائی نموده
چو صابر ساختم با هر هوائی چو شاکر یافتم آخر نجائی
خداوندا تو میدانی که چون بود جفاهای بمن از حد فزون بود
الٰهی عفو شان فرما برحمت که از فضل تو گردد دفع زحمت
ازین تکرار استغفار بهتر که هم با فضلت استظهار بهتر
توئی یا واهب خیر و عطایا کنی دفع بلا عفو خطایا
خدایا فضل کن بر حال عصّات که ازفضل تو گردد دفع غصّات
ازان عصّات عاصی تر فقیرم که نبود غیر فضلت دستگیرم
کشیدم عمرها آزار خویشان ز نفس شوم خود خاطر پریشان
که حال بندهٔ خود را تو دانی بتو ظاهر عیانی و نهانی
ز اهل جدّی و اولاد اعمام نمودم قصّه را بالخیر اتمام
ز جدّ مادری احوال اخوال مفصّل را نمایم قدر اجمال
چه از تفصیل وز اجمال حاصل که با فضل تو بادا جمله واصل
سلوک صلّه رحم بی مراحم که بوده حال زارم را مزاحم
چنان بوده که ای اعلم تو دانی که عفو جرم و عصیانم توانی
مرا اخوال نیک احوال بودند که چون نیکان نیک اعمال بودند
ولی از بهر قدری وجه معلوم که آن از علم اعلم نیست مکتوم
بوجهی از وجوه نا مناسب شده ناحق حق ایتام غاصب
علاوه کار شان با مهر کین بود گنه از طالع من باعث این بود
سخن بر عکس حالی بس عجب بود تعصّب را عجب وضع سبب بود
عداوتها نهان باشد بدلها حسد حسرت گران باشد بدلها
بطینت صاف بودند از کدورت تعصّب ظاهری هم بی ضرورت
خداوندا تو دانا بر ضمایر که حبّ و بغض در دلهاست سایر

بزرگان مرا دل مهربان بود | سلوک ظاهری چون دشمنان بود
که حیرت دارم از افراط تفریط | تعجب هست در تفریق و تخلیط
سلوک ظاهری بی اعتدالی | ولی از مهر دل دلها نه خالی
که حیران بودم از وضع اسالیب | باین ترتیب آن نیکو تراکیب
بحالم گرچه بد خواهان نبودند | ولی ظاهر تعصّب ها نمودند
کزان بی مهریم غیرت نموده | ز نیکو خواهیم حیرت فزوده
سلوکی طرفه شان اعجوبه بوده است | شعار نو بنو منسوبه بوده است
ز ظلم ظاهری طوفان نمودند | که باصد داستان دستان نمودند
اگرچه دشمن جانی نبودند | ولی بر طرز احسانی نبودند
مرا وقت صغیری زان کبیران | جوان آزاری بوده ز پیران
بهر حالی عجب گذران نمودم | تقابل با بدي احسان نمودم
که از فضل تو ای وهّاب اکرام | که در حقّ یتیمان است انعام
چنان واقع شد از احوال دائر | که حیران گشت ازان چشم بصائر
تو قادر قدرتم دادی بران حال | که نیکیها نمودم در حق اخوال
عجائب واقعاتی پیش شان بود | کزان اسباب دلها ریش شان بود
بهر واقع بانها شد مددها | نکوئیها تدارک شد ببدها
بدیهای که با من می نمودند | ازان بر خود ندامت می فزودند
بوقت حاجت اسباب دشوار | شدم با استقامت شان مدد گار
که از تشویش خاطرشان رهاندم | غبار حال شان بر دل نراندم
که با آن حال میخواندند دعاها | برای من حصول مدّعاها
صفای دل نه بند انتقام است | که از دل سادگی دلها بکام است
غبار دل دهد بار وخامت | بود با نیّت صافی سلامت
ز دل صافی بسا کردم تلافی | که بوده باعث دلهای صافی

زمن راضی ازین عالم گذشتند — که از ماضی باستغفار گشتند
بخیرِ عاقبت یا رب جزا هم — ففی الجنّات عدناً مرحبا هم
فجعل الله فی الرّضوان جزا هم — بفضل الله طاب الله ثرا هم
ازین تکرارِ حال و عرضِ آثار — نبوده مدّعا جز عجزِ اطوار
که این مسکین درین بنگاهِ بیداد — جراحتها که دیده می کند یاد
نه بهر قصه خوانی رانده اقوال — عبارتهای عبرتهای احوال
که مطلب بود بل از حیفِ حالم — کزینسان بود صرفِ ماه وسالم
درین دارالخرابِ بی مواسا — ندیدم هیچ آرامِ دل آسا
چنین بوده سلوک خویش و پیوند — چنین سان شورهای دورها چند
الٰهی عاقبت بالخیر گردان — سلوکِ خیر با این سیر گردان

فی المناجات و تاسف بر حیف کیف حالات

الٰهی آگهی بر حیفِ حالم — که بدحالم چه سود از حسنِ قالم
عجائبها که دیدم در زمانه — غرائبها فسانه بر فسانه
فسانه خواب آرد آدمی را — و زین افسانه افسونِ تماشا
که بی خوابی ازین افسانه خیزان — که خواب از دیده می گردد گریزان
که این افسانه چون الماسِ دیده — ز پوشیدن نماید پاسِ دیده
ز خوابم نشاهٔ بیداریٔ بخش — و زین افسانه ام هشیاریٔ بخش
بسا دیدم تماشایٔ جهان را — عجائب داستان بر داستان را
چه صورتهای رنگین را که دیدم — چه حالتهای عالم را شنیدم
ز غفلت بر سرم باریده باران — ز بیهوشی نیارم یادِ یاران
جهانی رفت از پیشِ نظر ها — بجز حسرت ندیدم زان گذرها
ندارم در تماشا چشمِ بینش — که وا بینم گذشتِ آفرینش

که چون رفت از نظر طبقات نیرنگ | که دارم دیده تار و حوصله تنگ
نه از خودفکر و نه عبرت زادوار | که نابینم بسان نقش دیوار
که بر دیوار تا کی نقش زائل | حجاب از پردهٔ پندار حائل
نباشد صورت دیوار بینا | بجز صورت ندارد رنگ معنا
ز صورتها که در عالم نموده | بهر یک یاد در حسرت فزوده
بهر تصویر چون آید تصوّر | بهم ننمایدم غیر از تحیّر
که عکس دیده وا مانده بدیده | نه آن صورت دگر پیدا رسیده
بهر شکل که چشم آرد تماثل | نمی بیند دگر رویش تقابل
مگر شکل هیولا یاد آرد | که نتوان پیکر اندر دیده دارد
که نقشی دیده راصورت بیاداست | که نصب العین درخاطرفتاداست
که شکل اصل دیدن باز مشکل | چه باشد نقل را بی اصل حاصل
دریغا زین تماشا حیف صد حیف | چه کیفیت اثر بخشد بجز کیف
بجز نشاه چه از سیر گلستان | کجا حظّ بهاران در زمستان
خزان غفلت ا گند ا بهارم | همین وابستهٔ لیل و نهارم
چه حاصل آید از کوکب شماری | بجز بیداریٔ آئینه داری
بصیرت را اگر آئینه صاف ست | چرا بر دیده از غفلت غلاف ست
که چشم عبرتم گر وا کشاید | ز ماضی حال را حسرت فزاید
درین وادی مرا نقلی بیاد است | که دل را از ندامت داد داداست
خدایا اعلمی بر مدّعایم | که بر فضلت بود دست دعایم
بهر نقلی مرا تاثیر بخشا | بعبرت دیده ام را باز بکشا

فی مناجات و کیف حال جوانی مبرور
بن الاخت بدعواة عفو و نجات

الٰهی آگهی از هر محاکا | بهر صورت ببخشا چشم معنا

چنانکه از خال وعم گفتم حکایت بعبرت از بدایت تا نهایت
ازین نظم سخن مقصد تو دانی جزائی اجر بخشیدن توانی
بیاد بنده هست از بندهٔ تو ببند بندگی فرخندهٔ تو
که میدانی که مخلوق تو بوده است بچشمم صورتش عکسی نموده است
جوانی داشتم همشیره زاده که با وجه حسن نادر فتاده
بحسن روی وخوی ووضع وقامت بسا مطبوع با طبع سلامت
مبارک وجه با حسن خداداد چو گل خندان وخوش چون سرو آزاد
توئی دانی خدا یا حال او را مآل حال با اعمال او را
که بوده آن جوان از بدو فطرت بحال فهم و فکر و فضل وفطرت
جوانمرد جواد از وقت ایجاد که از اطوار او حاتم شدی یاد
سخا را ابر با سرمایه‌ای بود کمال حسن را پیرایه‌ای بود
بهم بوده تهوّر با جمالش موجّه بود صورت با کمالش
چو آن نادر وجود آمد بایجاد صفایٔ داد بر اصلاب اجداد
در آمد دودمان را صورت نور که جوهر بود قابل وضع منظور
باوضاعی که شاید آدمی را کمال مقبلی و مردمی را
وجود آن جوان آراسته بود بمعنی صورت پیراسته بود
ز تائید ازل با بخت یاور هیّولا باطن و ظاهر منوّر
بسا مطبوع الفاظ و معانی بفطرت پیر دانش در جوانی
ز طفلی تا جوانی بهره ور بود و لیکن زود سیّری در گذر بود
بعهد عنفوان در عیش و مستی نه بیم نیستی غافل ز هستی
میان سی و چل عمر عزیزش نمانده آرزو از هیچ چیزش
که عمر زود رَو در عیش لذات سر برده بکیف حیف اوقات
که از وقت صغیری چون جوان شد ز خود کامی بنا کامی روان شد

پدر را مایهٔ روحِ روان بود | اعزّه را همه نورِ عیان بود
و لیکن از رهِ افراطِ اطوار | بدر از اعتدال افتاد هر کار
زبدمستی نه پروائی ز کس داشت | که بر آزار دلها دسترس داشت
پدر مادر ز وی آزار دیدی | که گاهی یار هم اغیار دیدی
اب و عم از ادب دیدش چوبی برگ | همی گفتند بهرِ او جوان مرگ
ز طاقِ دل فتاده بر نخیزد | بریزد هر که با دلها ستیزد
عیاذاً بالله از آزارِ دلها | که سرهم نیست با افکارِ دلها
تجارب هست عالم را ازین حال | که در آزارِ دلها نیست اقبال
مآلِ مردم آزاری بزاری ست | کم آزاری نشانِ رُستگاری ست
خدایا آگهی از حالِ زارش | که آخر چون رسیده کیف کارش
اگرچه داشته افراط در پیش | نمی گشته تهی ز و دستِ درویش
بانفاق و باشفاقِ مصارف | نبودش در نظر قدرِ زخارف
که با اوضاعِ رندِ لاوبالی | بهمت داشته اطوارِ عالی
بدخل و خرج یکسان بوده ناساز | پیِ اعمالِ دین دنیا بر انداز
غرض بود آن جوانی طرفه معجون | پریشان کاملی، هشیار مجنون
زخوردی یاد دارم حالِ او را | برای العین دید اعمالِ او را
گهی هم مجلس و هم کاسه بودیم | که دور و درس با هم می نمودیم
گهی رقعات از منظوم و منثور | بیک دیگر نوشتیم از رهِ دور
گهی یکجا بتدریس و بتعلیم | بهم همخانه و هم بزم و تقسیم
بآخر تفرقه افتاد یکبار | جدا افگنده مانده یار از یار
سفر کرد او به هندستان ز قسمت | که هم واصل همانجا شد برحمت
ازان کاندر وطن بوده مجاور | وزان حالت که بگذشته مسافر
بسا افسانه های داستان ست | که در تکرارِ آن طولِ بیان ست

گذشته عاقبت زین بیوفا جا سفر کرده بغربت در مفاجا
خدا بخشایدش از رحمت خویش شهادت را سعادت بخشدش بیش
برو فضل محمد بس رحیم است (۱) که اسمش این دو اسم مستقیم است
جوانمردی عجب بوده نکو خواه علیه العفو و الرحمت من الله

فی المناجات و کیف حالات قسمت نعمت و نصیبهٔ بخت از واردات

الٰهی آگهی از کیف حالات علیما عالم السّر و خفیات
تو دانائی بهر راز خفایا صفات تو بحق صدق ثنایا
تو علاّمی ترا علم قدیم است که برعصیان ز تو فضل عمیم است
ز بهر علم تو رشحی علوم است ز کلک صنع تو نقش رقوم است
که باشد هر رقم نقش عجائب که هر نقش است با چندین غرائب
خداوندا تو دانی سرّ هر نقش صنعت آمده هر نقش را بخش
که بخش نقش نقش از وضع اشیا که طرح صورت اموات و احیا
که بنوشته قلم بر لوح محفوظ ازان هر یک بود مخلوق و محظوظ
حظ روزی و وضع و خلق و اطوار بامر کاف و نون کردی پدیدار
ز نقش قاف بر لام است آلا که داند سرّ آن ایزد تعالیٰ
الٰها خالقا یا عالم الغیب تو میدانی بقدرت علم لاریب
تو دانی وضع عالم سرّ آدم نمی داند کسی والله اعلم
الٰهی آنچه از نقش صنایع نمودی بندهٔ خود را بدایع
بهر نقشی مرا نقلی بیاد است که بهر عبرت من داد داد است
ولی بر وی ندارم عقل دانا بجز حیرت ندارم چشم بینا
کزان اعجوبه تاثیری بیابم مگر ذکریست مکتوب کتابم

---

(۱) اسم ابن الاخت "عطا" فضل محمد بود [م- ح- ر]

فقط افسانهٔ افسوس دارم — که بهرِ عبرتِ خود یاد آرم
چنین یاد است از عهدِ جوانی — که حالم تا بپیری نیک دانی
که در عهدِ شبابم از خرابی — پیِ تزویج بودم اضطرابی
بحکمت اتّصالم شد بجائی — که از حکمِ قضا دیدم رضائی
عزیزانی که گشتم وصلِ آنها — مساوی اصلِ من با اصلِ آنها
تناسب شد باهلِ پیر مردی — براهِ صلح و تقوی ره نوردی
چو شد در خانهٔ او نسبتم راست — بنسبت نکبتِ آوارگی خاست
که از آوارگی آسوده گشتم — دلی در بندِ سودا سوده گشتم
که ترک عالمِ آزادگی بود — خوشا وقتی که در افتادگی بود
خوشا وقتِ جوانی حالِ تجرید — که افتادم بخود در بندِ تقلید
قلاوه چون سگم در گردن افتاد — سگِ نفسم براحت رهزن افتاد
سگم کمتر زسگ دلخسته جانی — گرفتار از برایٔ استخوانی
وگرهم استخوان خوان حلال است — تردّد هم برایٔ آن ملال است
مرا زین استخوان فرّ هما نیست — چو سگ جز حاصلی رنج وجفا نیست
تزوّج گرچه بر انسان و حیوان — برایٔ راحتِ نفس است نی جان
بانسان از توالد وز تناسل — محاصل باقیات آرد تقابل
ولی در نفسِ من انسیّتی کو — بآن طالع مرا جنسیّتی کو
مگر از احتیاجِ نفسِ شومم — ببشریّت جهولم هم ظلومم
مصائب دیده در بندِ علائق — نوائب رفته در عقدِ مضایق
بهرحالی که بود از روزیٔ بخت — زجنس شور و شیرین سست یا سخت
بغفلت هرچه بوده در گذر رفت — تماشا روی داده از نظر رفت
ولی زان حال این افسانه مانده — که بر لوحِ بیان مشقی نشانده
که در عهد شباب و سن سی سال — چو دیدم عکس طالع را بتمثال

بهر صورت که در دنیا فتادم ز صورت دور از معنا فتادم
غرض چون وا رسیدم در تزوّج کشیدم حال خود را در تعوّج
بصورت اعوجاجی رفته درکار بکثرت احتیاجی دیده دشوار
ز قسمت شکر ِ نعمتها فراوان ز تصدیع و تردّد نیست تاوان
که بی کسب و هنر از رزق مقسوم همی یابم ز فضلش رزق ِ معلوم
چها درکارها تلواسه دیدم غم از هم کیسه و هم کاسه دیدم
چو نسبت شد ازان پیر ِ عزیزم غلامم ساخت چون داده کنیزم
ببند ِ زن شدن قید ِ غلامی ست بعمری غم، زمانی شاد کامی ست
ز نقش ِ طالع ِ خود یاد دارم خط ِ نیرنگها زان می نگارم
که در ترتیب ِ تزویج ِ نخستین غرائب حالها رفته بمسکین
کشیدم بس که مدت ابتلاها جفاهای خلاها و ملاها
که بوده مدّتی حال ِ تعشّق بآخر شد توصّل از تشوق
بسا اندوه ِ ماه و سال بگذشت که روی ٔ مدّعاملحوظ ِ من گشت
پس از رنج و ملامتهای بسیار شدم بر آرزوی ٔ طالعم یار
که سال غین و فی جیمش اضافی(۱) شده در سن ِّ لامم آن تلافی(۲)
که بودم بر مراد ِ خویش فایز ز قسمت یافتم وجه ِ جوایز
نبود از طالعم آن چشم مقصود که فضل ِ حق(۳) مرا اکرام فرمود
خداوندا تو دانی سرّ ِ آن حال که چون بودم دران احوال و اشغال
محال ِ کار را ممکن توانی که نقشی بر مراد ِ دل نشانی

---

(۱) حاشیه ٔ مصنف: غ-۱۰۰۰، ف-۸۰، ج-۳ [۱۰۸۰—۳=۱۰۷۷ھ]

(۲) حاشیه ٔ مصنف: ل - ۳۰
ازین سنین سال ِ ولادت "عطا" ۱۰۷۷—۳۰=۱۰۴۷ھ
بر می آید [م - ح - ر]

(۳) فضل حق اسم خسر "عطا" (؟)

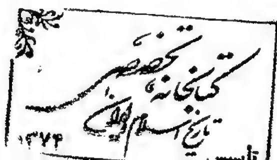
تو بخشیدی بنومیدی مرادم — پس از غمهای عمری کرده‌شادم
که سالی چند با وصل رفیقه — بتوفیق ازل زوج شفیقه
زدم با مونس همدم دمی چند — شده زایل ز احوالم غمی چند
که در وقت جوانی از تناسل — جوان‌بختی ببختم مانده حاصل
که فایز گشتم از عهد جوانی — ثمریاب از نهال کامرانی
ز قسمت یافتم فرزانه فرزند — که‌باد از عمر و دولت فائده‌مند
خداوندا به پیران قبولت — جوانمردان قربان وصولت
که‌از عون عطایت پیرسازیش — بفضل خود به شیخوخت‌نوازیش
الٰهی از هدایت یاریش بخش — بطول عمر برخورداریش بخش
بتائید عطایت بهره ور باد — بصلح آسایش جان پدر باد
پس از میلاد آن طالع مبارک — بصدق حق یٰسین و تبارک
ز بخت خوش بکام دل رسیدم — بهم دیدار نور دیده دیدم
نصیب از صلب‌اعقاب گرامی — نشان از نام ماند نیک نامی
خداوندا بفضل و التفاتم — عطا ده باقیات الصّالحاتم
بصلح حال‌مقرون‌حسن اخلاق — ببخش ای قادر قیوم خلّاق
الٰهی حسن اعمالش ببخشا — بصلح صالحانش دیده بکشا
بارشاد الٰهی بهره ور باد — خلف بالخیر از جد و پدر باد
نهال طینتش بادا برو مند — تزوّد روزیٔ اقبال پیوند
تسلسلی باد ازو اصلاب اولاد — بفضل حق بحق النّون والصّاد
کنون‌مقصود ازین افسانه‌خواندن — چو باشد نقش عبرت را نشاندن
چنین از بخت‌خود پیش‌آمدم بود — که چون رویا بروی کار بنمود
مگر این نقش درخوابم نمودند — که‌باز این رنگ حیرت برفزودند
که بعد از دولت میلاد فرزند — چو بگذشته بالفت روزکی چند

گذشته از سرم طوفانِ غمها | عَلَمها بر زده دستِ آلَمها
فلک از امتزاجِ وقت بر کَند | حجر بر شیشهٔ جمعیّت افکند
بنعمت بوده ام بی شکر حانث | بنا گه تفرقه گردیده حادث
که از کف شد تلف آن جنسِ راحت | بنقدم نقش زد داغِ جراحت
رفیقه بر موافق از کفم رفت | چها بر سر ز رنجِ آن الم رفت
انیسِ عمرها از من سفر کرد | که بادا داخل جنت گذر کرد
که "بادا داخل جنّت" بسالش (۱) | همین تاریخ سالِ ارتحالش

۱۰۸۳

الٰهی بالعطا مبرورهِ سازش | که با خیرالنسا محشوره سازش
پس از فوتش که در غربت نموده | باو تربت، مرا کُربت نموده
نشستم سالها همچو مجاور | بآن تربت در آئینِ مسافر
چه گویم حالِ ایّام و لیالی | دران ویرانهٔ بر گشته حالی
بهر تقدیر بر حالات صابر | اقامت بود بر خاکِ مقابر
بگرد افشانیٔ صحن مزارش | بچشمان چیده شد خاشاک وخارش
هم از جاروبِ مژگان جا فراشی | ز اشکِ دیده کردم آبپاشی
ز آهِ سینه ام شمعِ مزارش | بدست و دیده می رُفتم غبارش
بسر بر دوش سر بر خاک بی هوش | صدا زان خاک پوش آمد نه در گوش
که صوتی سر نه زد زان دخمهٔ خاک | نه آوازی ازان مطمورهٔ پاک
غریوِ نعره بر افلاک رفته | ندایٔ من نه زیرِ خاک رفته
گُزیدم مرقدش کُنجِ تواری | بعریانی لباسِ سوگواری
چه گویم زان جفاهای گذشته | که بعد از وی بمن مرفوع گشته

(۱) حاشیهٔ مصنف: "بادا داخل جنت" سنه ۱۰۸۳ ھ

بحالِ غربت و غم گریه زاري	زمانِ بیکسی و خاکساري
که عمری در تمنّایش جفاها	کشیدم سخت و سستِ ماجراها
چو آمد، رفته پروازی چو طیرش	دریغا از حیاتِ زود سیرش
نه آن مدت که در خواهش جفا رفت	پس از وصلت بحالِ من وفا رفت
الٰهی آگهی زان حالِ مسکین	تو بخشیدی برحمت بازتسکین
خداوندا تو داني ماجراها	که حکمت پاک از چون وچراها
بسازی، بشکني، بدهی، ستانی	بقدرت هرچه خواهي میتوانی

فی المناجات و صفتِ علمِ حق بتذکرهٔ غرائب و عجاب حالات

الٰهی اعلمی بر عالمِ غیب	خطایم بخشی و می پوشیم عیب
خداوندا تو ستّار العیوبم	خداوندا تو غفّار الذّنوبم
تو دانائی بهر حالی که دارم	تو بینائی بهر عرض گُذارم
توانائی که سازی هرچه خواهی	بصدقِ قول آگاهی، گواهی
همه خلقِ تو از تو نیست مکتوم	که نزدِ علمِ تو مکتوم معلوم
تو کردی از عدم موجود معدوم	ز کلکِ صُنعِ تو هر نقش مرقوم
ز نقشِ قدرتِ تو جمله اشیا	بامرِ کاف و نون کردي مهیّا
بهر که از هرچه روزی امر گشت است	بهر یک سرنوشت و سر گذشت است
ز علم الله اعلم کیست آگاه	همه لا یعلمون قد یعلم الله
ز بحرِ علمِ حق هرقطره دریاست	که هر دریا پُر از لولوءِ لالاست
و ما اُوتیتُم الحق علم والا	که آخر آیه اش الاّ قلیلا
باو معلوم هر پنهان و پیدا	باو ما فی الصّدور ما هُویدا
همه مشهودِ او ما فی الضّمائر	که دانا اوست بر تبلی السرائر

همه مخلوقِ او دائر و سائر | همه محکومِ او واقع و طائر
که ره بر علمِ اوحدت رهی نیست | که بر علمش کسی را آگهی نیست
همون داند جز او غیری نداند | که هست و نیست کردن میتواند
همون خواهد که خواند یا براند | که نقشِ جزو و کل را می نشاند
همون خواهد که سازد یا نسازد | که یا رد سازد و یا می نوازد
یکی را بُعد لی لن ترانی | یکی را امرِ افرغ فی جنانی
یکی در عرضهٔ انّا ظلمنا | یکی اندر سوال واعف عنّا
یکی را قربِ عزّ آدن منی | یکی را قولِ اللّٰهُمّ انّی(۱)
یکی در عجزِ حالِ ما عبدناک | یکی در بندِ هولِ ما عرفناک
همه در بندگی ابرار و اخیار | همه محتاج مجبور اند و مختار
نه کس را اختیاری فی الحقیقت | مگر امری که بخشد در طریقت
بهر امری که او مامور سازد | اگر مختار ور مجبور سازد
بیدِ قدرتش جمله مفاتیح | ز نورِ قدرتش جمله مصابیح
قل اللّٰهم مالک فاطر الخلق | فسُبحان المُقتدر قادر الخلق
نداند علمِ او عالم نه آدم | همه لایعلمون و الله اعلم

فی المناجات و بیان حال از عهدِ شباب تا شیب از امور اکرام مقسمات

الٰهی آگهی از هر محاکا | [علیما]، اعلما، حقّا و پاکا
کنون نقل سخن بر قصه دارم | که هم از قسمت خود حصه دارم
نه حصه ارث از آبا و آجدا | نه سهم ترکه با اعدا آودا

---

(۱) حاشیه مصنف: اللّٰهم انّي اعوذبک

نصیب طالعم از ذوالجلال است | قسمنا بینهم شاهد بحال است
بهر صورت که بنماید مصوّر | بهر معنی که بخشاید مقدّر
بود شکر نعم ذکر عطایا | سزد صبر بلا عذر خطایا
ز حال ماضی آمد قصه‌ام یاد | که نقش عبرت مستقبل افتاد
مرا یاد است از عهد جوانی | که در ضمن بهار زندگانی
خزانها دیدم از دور حوادث | هواها بردم از جور بواعث
تلاطم بوده از امواج غمها | تطاول بوده از افواج غمها
بهر آب و هوای ناموافق | موافق بودم از عهد سوابق
که رد نتوان نمودن سابقه را | که کد نتوان نمودن لاحقه را
نصیب نیک و بد لا رد لا کد | که هرجنسی بظرفی قسمت آمد
رضینا ما یشاء الله کانا | فقد مالم یشاء لم یکانا
نشان یفعل الله ما یشاء است | و یحکم ما یرید الحق عطاء است
کلام حق عطاء غیر مجذوذ | بفضل او بود ملجا و مالوذ
چنین یاد آمدم نقلی بواقع | که نقش آن نگارم في المواقع
که در آغاز ایام جوانی | نصیب از ماند و بود زندگانی
بذکر آورده ام بر طرح اجمال | حکایات غریب از صورت حال
که ذکر آن درین اوراق بگذشت | که شرح آن درین طومار بر گشت
کنون نقل آورم بر صفحهٔ حال | پس از دور جوانی از مه و سال
کشم مدّ سخن آوارچه را | ز الباس سخن این پارچه را
اگر دست سخن در آستین است | کشایم چون بقول راستین است
قلم در دست خود می افتم از دست | که کیف این سخن می افگند مست (۱)

---

(۱) مصرعهٔ ثانی این طور نوشته بود که در حاشیه بدل نمود:
که مضمون بلند و فکر من پست ـ

شدم بیخود ز بوی این پیاله — که حیرانم ز رنگ این مقاله
بود هر حرف حرف این رساله — چو مرد افگن شراب دیرساله
نه بل شیرافگن ست، آتش‌شراره — شرار دل شگاف سنگ خاره
که چون خاری خلد در دل چو خارا — نهان سوز است برق آشکارا
نخار انگیز دل از آه برّاق — بود زین آتش دل سینه‌چقماق
به بل سنگ فسان آهن ربائی‌ست — که دل زین کهرباخس برهوائی‌ست(۱)
بهر حالی کنم مشق حکایت — که دارم دیده دانسته روایت
که در ایّام انجام جوانی — چنانکه از پیش رفته قصّه‌خوانی

[ازدواج ثانی مصنّف با خواهر زوجه اول]

چو بگذشته بغربت آن رفیقه — ببحر رحمت و غفران غریقه
پس ازمدت که دربیت الحزن رفت — بآئینی که در ذکر سخن رفت
همان پیری که با او بود پیوند — که داده اولین بنت جگربند
ز روی مهر وز راه ترحّم — نموده نسبت ثانی تکرّم
چو بوده از بنات او بقیّه — که حاضر داشته دیگر صبیّه
کشید او را بعقد ازدواجم — بآن مرهم جراحت را علاجم
بفضل حق مرا نعم البدل داد — نصیب من چو بوده از ازل، داد
که من وجه بجمعیّت قرین شد — تسلای پی خاطر حزین شد
که عمری ابتلای اوّلین بود — چه چاره چون ارادت این چنین بود

[اختلاف طبع زوجه اول و دوم]

اگرچه بوده از یک صلب و یک بطن — برابر کی بود با حاشیه متن
صدف صافی بود هر چند پر دُر — برابر دُر به دُر هر گزنه درخور

---

(۱) مصرعه ثانی این طور بود :— بسان کهربا هوشم گزائی ست ـ

نه هر خوشه بود باهم برابر — مساوی کـَی بود هر دانه گوهر
ولی هرچه از نصیبِ قسمت آید — سزای شکرِ نیکو نعمت آید
بشکرِ حق زبان و دل کشایم — ادای شکر واجب کـَی نمایم
بحکمت هرچه بخشد حق عطایاست — کزوفیض عطا، عفوِ خطایاست
که هرچه ازحکمتش بر بنده جایز — ز قسمت بر نصیبِ خویش فایز
بحمدالله والمنّه کز احسان — نماید مشکلِ این بنده آسان
خدایِ مهربان مسکین نواز است — که ما بیچاره گان راچاره ساز است
همون بخشد ز بندِ غم رهائی — رساند برگ و سازِ بی نوائی
بحالِ تفرقه جمعیّت آرد — بهر خوف و خطر امنیّت آرد
بقدرت هرچه خواهد عین حکمت — زماعصیان است ازحق فضل ورحمت
شود گر هر سرِ مویم زبانی — که شکرِ نعمتش سازد بیانی
نداند شکر و نتواند بیانش — که باشد فضل واحسان بی کرانش
مگر این بی زبان در حضرت پاک — زحقّ شکر گوید ما شکرناک
الٰهی فضلِ تو بر بنده وافی — که هرچه از تست بهرِ بنده کافی
کفایت میکند لطفت بهر کار — کفایت میکند در امرِ دشوار
بهر دشوارم آسانی کرم کن — نگاهِ رحمتِ خود بر سرم کن
که این ناچیزازفضلِ توچیزاست — چومن خواری زلطفِ توعزیزاست
عزیزانی که از لطفت عزیز اند — زحالِ خود شناسي در تمیز اند
بچشمِ عجز خود را می شناسند — بهرقدرت که بخشی درسپاس اند
ندارد قدرتی این ذرهٔ زار — مگر قدری بمقدارش سزاوار

ذکر نکتهٔ عجیبه و لطیفهٔ غریبه فی قسمت النّصیبه

دزین جا نکته‌ای آمد بیادم — کزین نیکو لطیفه طبع شادم

که شخصی نزد شخصی رفت زائر — نموده درمیان این نکته دائر
بپرسید از مخاطب در مقالات — ز حال ماندوبود و کیف حالات
که چونی برچه حالت بگذرانی — چه‌سان داری معاش زندگانی(۱)
چگونه هست حال روزگارت — نه حیلت نی وسیلت کسب و کارت
جوابش داد نیکو بر صوابش — که حیران ماند از حسن جوابش
که ای اهل نظر در بند اسباب — مسبب بس در او بازدر یاب
که او دارندهٔ ملک جهان است — چنانکه او دارد م حالم چنان است
بگفتا سائلش باز این مکرر — که چون دارد ترا بر گو مقرر
بگفتش ای برادر این چه گفتار — ازین چون و چرا خود را تو باز آر
خداوندم غنی العالمین است — که او جسم آفرین جان آفرین است
زمین و آسمان او را خزائن — خزائن زیر فرمانش دفائن
زهی قادر بهر ممکن محالات — محول جمله حول و جمله حالات
چنان دارد مرا کان لایق من — لیاقت نیست در من فایق از من(۲)
ندارد بنده از خود اختیاری — نه قدرت بنده را بر هیچ کاری
عنان بنده در دست خداوند — اگر بندد وگر بکشایدش بند
بهر حالی بود این بنده مجبور — بهر کاری بود این ذره معذور
بهر قست که بر لوح از قلم رفت — نصیب بنده نی بیش و نه کم رفت
برین قائل هزار احسنت بادا — که قول بی غلط کرده مودا
چه خوش گفت آن نکو گوئی نکوفال — که باشد حال حاصل در خور حال

---

(۱) متن: چه سان داری معاش آب و نانی ـ

(۲) شاید درین بیت در ردیف سهو کتابت واقع شده ـ بعد از قافیه "لایق" و "فایق" ردیف در هر دو مصاریع یا "من" باید یا "از من"

بهر حالي که ما باشیم لایق — حقیر و عاجزیم اندر خلایق
بآنحال است بهر ما محاصل — سزائی هر یکی روزي ست واصل
بجا باز آمدم سرّ سخن را — گل شکرانه چینم این چمن را
شگفتم چون گل از باد بهاری — بلب تسبیح و حمد و شکر باری
فسبحان الّذی ربّ البرایا — زهی وهّاب انعام و عطایا
زبان و دل بذکر اوست ذاکر — مزید نعمت از شکرش بشاکر
*اگر شاکر نباشد این خطا کار — شود در شامت کفران گرفتار
* وگر شاکر بود راضی بمقدور — باحسان و بغفران است ماجور
چگویم غیر ازین از حال و ماضی — که باشم بر نصیب خویش راضی
چو امر اوست بر هر حال قاضی — قضایش را همه اشیاست راضی
بهر تقدیر راضی می توان بود — رضی از حال و ماضی می توان بود
چو فضلش بنده خود را کفیل است — توکّلنا علی نعم الوکیل است

فی المناجات و کیف حالات اعزهٔ خویشاوند بعبرت و تلهفات

الٰهی علم تو اعلم بهر حال — که معلومت همه اعمال و آمال
چه حاجت در بیان کیف اخبار — تو دانائی و بینائی بر اسرار
بهر معلوم علم تو محیط است — که بسط علم بر عالم بسیط است
برین برهان نشان قد احاط است (۱) — بعلمت هرچه دائر بر بساط است
بساط این سخن تمهید زان شد — که از اعجوبهٔ صنعت بیان شد
بهر حرفی که نقش آن نگارم — ز عبرت نامهٔ خود درس دارم

---

* ابیات حاشیه

(۱) حاشیهٔ مصنف : قد احاط بکلّ شی علما

کنون از ذکر حال آرم بیان را
نمایم شرح طرح داستان را

که بعد از ازدواجِ بارِ دیگر
زمانه وا نمود اطوارِ دیگر

زمانی چون ازان وصلت گذشته
عجب منصوبهٔ ملحوظ گشته

که از اخلافِ خسرِ پیر دانا
خسر پورانِ بی پیرانِ برنا

که بودندی پرستارانِ شاگرد
سبق‌خوان چاکرانِ گیرد برگیرد

بهر یک داشتم دستِ رعایت
بهر حاجت ز بهر ایشان حمایت

دران بقعه که بوم وزادشان بود
مکانِ بودن و بنیادِ شان بود

به پیش آورده از جبر وتحکّم
مظالم پیشهٔ جور و تظلّم

سلوکِ شیوهٔ افساد کردند
بزورِ دست رس بیداد کردند

بوعظِ ناصحان تن در ندادند
زده سر باز پایٔ کج نهادند

بنا مشروع بسپرده شوارع
بتهر تخمِ بدی کشته مزارع

بکشت وکارِ بدکاری عمل شان
بخوبیها بدیشان در بدل شان

چنان بردند ترکِ امرِ معروف
عنان ازاختیارِ خویش معطوف

بدستِ دیو داده رشتهٔ کار
که دیو از ریوِ شان گردیده بیزار

چنان فسق وفجور افگنده در ده
که سگّان بر جلایٔ خود رضاده

چنان بیگانه وش از نهیِ منکر
که باشد آشنا منکر بمنکر

چنان مدبر بری از پیش بینی
نه از اصلاح کرده خوشه چینی

بخرمن خرمن انبارِ ذمایم
بهم بر بستگان از نا ملایم

برین اطوار می بودند مغرور
بکیفِ حیف و منهیّات مخمور

چو اهلِ ده بران فریاد دادی
بایذا شان مکرر داد دادی

درین حالت پدر راضی نه راضی
بدولت خود دران ده بود قاضی

چو قاضی پیرِ ده با آن جوانان
نمود اعراضِ عرضِ ناتوانان

تغافل بر زده از جورِ آنها
چو در افساد دیده دور آنها

بچشم ناز پرورحال شان دید / باغماض و تجاهل بگذرانید
پدر از کار شان غافل نشسته / دلش از مردم آزاری نخسته
از [ان راه] سفاهت خیره گشتند / که در بی اعتدالی چیره گشتند
ببد کاری بد آموزی فزودند / بسا تفریط و افراطی نمودند
شده در غایت اسراف ظلّام / بخمر و میسر و انصاب و ازلام
شدند از عدل بی پروا و بی باک / پئی آزار مردم چست و چالاک
باخذ و قبض و جذب و مسخ ادوات / باهل ده نموده جور و فترات
کزین اطوار بد آخر چنان شد / که ده ویران بهارستان خزان شد
نقوش شوم شان برخود خرابی / رسانیده بآئین شتابی
شد از اسراف اطراف و جوانب / بآنها آشنایان چون اجانب
در آن اثنا چو از اسباب قسمت / دران ده داشت این بنده اقامت(۱)
بآن پیوند از نسبت مجدّد / زمانی بوده ام در ده مقیّد
ز ایذا شان فغان ها می شنیدم / خرابي شان برای العین دیدم
گهی از بهر آنها سرزنش بود / که نسبت درمیان نازک منش
گهی در وعظ و پند از راه انصاف / به تندی می نمودم منع اسراف
از انها چو شدی مردم بنالش / بفریاد ستم شان درسگالش
چو میگفتم نصیحت بي اثر بود / که از گفتن تعصّب بیشتر بود
بید بردن ز بد گوئی بغیبت / بخودها یافته خسران و [نکبت]
خبائث خائب و خاسر چو دجّال / نزاع دل بمن بنموده زان حال
ادب اعزاز را یکسو نهادند / بخبث و تند خوئی رو نهادند
ندیدم نیکئی زان بدنهادان / که با استاد دشمن طفل نادان
بنادانی ره زشتی گرفتند / ز اعراض پدر پشتی گرفتند

---

(۱) مصرعه ثانی در متن این نوشته بود —
دران ده داشتم من هم اقامت ـ

پدرشان پیر دِه قاضی نکوکار
نکرده هیچ فرق از یار و اغیار
بفرزندان دشمن خوٌو مسخّر
چو خرکار از پیٔ آن گلّهٔ خر
بنازش پرور اخلاف خلافی
بناصح یافته نا سینه صافی
خبیثان با پدر اغوا نمودند
که کلفت درمیان برپا نمودند
مرا برخود ملامت زین ندامت
که چون انداختم رحل اقامت
پیٔ نقل مکان جستم اجازه
شده خبث کهن را غازه تازه
بظنّ فاسد از آزار فرزند
رهِ نقل مکان را ساخته بند
شدند آغشتهٔ الواث طغیان
نمودند افترا، طوفان، بهتان
چه گویم زان تردّد آه صد آه
دراز است این ملالت قصّه کوتاه
بغربت آن جفایٔ غصه و غم
بتنهائی ردیف بیکسی ضم
خداوندا تو آگاهی ز حالات
بحفظت داشتم خود را حوالات
خداوندا توئی دانی که چون بود
بتشویش درون ضعف برون بود
خداوندا تو آگاهی بر آن حال
ز گذران شب و روز و مه و سال
که روزی روز عاشورا گذشتی
که هرشب چون شب یلدا گذشتی
که آن بقعه چو دشت کربلا بود
یزیدان را رُخ خوف و بلا بود
که آن مشت زیاد از روی افساد
همه ابن زیاد آسا ز بیداد
غبار آلوده دلها از تکدّر
بهم پیچیده دیده از تنفّر
بسا احداث غوغاها نمودند
اداهائی چو اعداها نمودند
*پدر را رشته در گردن فگندند
پیٔ آزار حال من فگندند
*که با من رفته زو بی اعتدالی
ز من هم شد برو آشفته حالی
*چو بودم در حقیقت شان هواخواه
تنازع ساخته با من با کراه
*ازان حالت بخود بردند خذلان
که خسر و خسر پوران بُرده خسران

---

* ابیات حاشیه

بیکبار از عنایات الٰهی بامداد ازل از بی گناهی
بر آن نا مردمان چون شیر مردی جوانمردانه همت ره نوردی
بتنهائی در اهل روستائی بنصرت یافتم راه رهائی
باستیلای ظاهر یمن باطن بزور ناتوانی در مواطن
بهر جا بوده منصور و مظفّر مرا فضل الهی بوده یاور
بصلوات رسول الله بر حق بیمن آل و اصحابش مصدّق
بحقّ مدح خیرالنّاس راجی شدم از خوف جان و جسم ناجی
در آن حالات از مرد دل آگاه صواب اندیش بودم گاه و بیگاه
بدین کامل بدین منزل بدین جا که باد از فضل حق هرجاش منجا
بروزی صحبت او یاد دارم که الهام زبانش می نگارم
بچشم پاک بین حالم عیانش در اثنای سخن گفته زبانش
باین نکته غبار از خاطرم رُفت برویم از تکرّم دیده و گفت
"عطائی غالب آمد بر خطائی" دگر جسته ز من طبع آزمائی
بگفتا "مصرعی دیگر تو برخوان" سروشم بر زبان آورده فی الآن
"بیمن فیض فضل مصطفائی" باین مصرع فزوده جان فزائی
یقینم بود کز هاتف ندائی ست که بر اصلاح حالم رهنمائی ست
بحمدالله محفوظ از مخافات سلامت یافتم از جمله آفات
بتائید ازل رَستم ز آزار قراری یافتم زان حالت زار
چو آن خصمان فساد اندر عزیمت غنیمان را هزیمت شد غنیمت (۱)
چو واقف گشت خسر نیک کردار بحقّانیّت حالم خبردار
ازان پس در تاسّف زین عزامت فرو بُردی سر از روی ندامت

(۱) مصرعهٔ ثانی در متن این طور است: بخود دیده هزیمت را غنیمت

باخلاف خلافی معترض بود | که این تقصیر زان اهل غرض بود
ازان اظهار استغفار گفتی | بمسکین نیز استعذار گفتی
ز یادش رفته نیکی های احقر | زیادش حسرت آمد غصه کمتر
ز فرزندان نا فرمان برعاق | شده آزرده دل بر عکس اخلاق
تبرّا کرده زان افساد پیشه | که بُرده هم بپای خویش تیشه
بدّیها شان بلای خان ومان شد | که ده ویرانه سان زان مفسدان شد
ازان پس روی راحت را ندیدند | یکایک با جزای خود رسیدند
همی نازم ز عدل قدرت حق | مکافات عمل شان کرده مطلق
که هر یک کیفر کفران رسیده | ازای هر اذیّت شان رسیده
بهر که از هرچه آمد بر زبانم | باندک وقت شان دیده عیانم
یکی آواره تیه هلاکت | یکی سر گشته حال فلاکت
پیاده مات ازان کج راه تازي | چو فرزین بند ازان شطرنج بازي
ثریّا وار جمع و لیک بی جا | بنات النّعش گشتند از مفاجا
بدلها سوختن هنگامه شان گرم | فسرده آتشان خاکستر نرم
چو گرگان درنده روبهان سان | شغالان سایه خود را هراسان
بهر سو در تکاپو ابن آوا | چو زنبوران نی مسکن نه ماوا
بسان وحشیان بی آشیانه | مگس نه خانه و نی آب و دانه
شده بی آشیان چون کرگس وبوم | زبخت نحس خود وزطالع شوم
ز مرتع بی چرا همچون بهائم | ز مزرع بی نصیبان چون غنائم
چه خوش گفته است دهقاني پسررا | که ای نور بصر جان پدر را
درآخربدروی چیزی که کاری | که جو را کشته م گند بر نیاری
نهال حال شان آخر ثمر داد | نه حنظل کشته بار نیشکرداد

چنان از شورشان ده را خرابی که شد زیر و زبر از ناصوابی
شده در مرز و بومش بوم نالان ازان نامردمان برگشته حالان
بجای نارون پس خار بن ماند سموم قهر برگ و بارش افشاند
که بنموده ازان خرم خیابان باندک مدتی وحشت بیابان
نه نم در زرع و نی دم در مواشی بجای کشت خار دل خراشی
زمین شد شوره از شیرین گلستان بجای شیر حیوان خون بپستان
بجای آب شد عکس سرابی نمانده غیر اشک چشم آبی
غرض آن قریه چون قریات مهلک شده زین صورتا هلاک مسلک
چنانکه آیات قرآنی خبر داد زقریات ثمود و مدین و عاد
درین وادی همین قریه چنین سان شده چون موضعات آل ساسان
که از اسراف آنها آن مواضع شده مستوجب خسف و مفازع
غرض زین شور بختیهای گرگان شده ازلال ناموس بزرگان
پدر شان پیر ده قاضی مذکور شده از شامت اخلاف رنجور
چه شرح آرم ازان احوال زین بیش که سامع را منغض می‌شود عیش
برای العین دیدم این تماشا کزین احوال حاشا ثم حاشا
خدا بخشاد شان اسراف اعمال مگیراد از جزای سوء احوال
الٰهی عفو شان فرما برحمت که عفو تست به از جمله نعمت
بنعمتهای بخشایش نجا بخش توئی یا رب خطا پوش و عطا بخش

خاتمه حال پیر بزرگوار خسر نیکو کار علیه الرحمة من الملک الکریم الغفار

کنون از ختم شرح حال ماضی نمایم عرض حال پیر قاضی

دگر زان نیک مرد آرم بتکرار   بیان کیف کار از حسن کردار
کزین حالات ماضی بود مین بعد   بحال معذرت آن اختر سعد
خضر صورت، ملک سیرت، رخ صبح   که حسن صورت و معنیش بی قبح
ز بعد این وقوع حال مسطور   باندک مدتی بگذشت مغفور
که غفران الهی روزیش باد   بادخال جنان فیروزیش باد
رخش چون صبح صادق بود رخشان   جبینش همچو شمع پرتو افشان
جمالش مطلع نور سعادت   کمالش در علوم و در عبادت
صلاح و تقویش پیرایهٔ نور   رخ خوبش چو گوش از چشم بد دور
کزان پس تا که عمرش بود باقی   بمن هرگه که می گشتی ملاقی
ز نسیان نکوئی های مسکین   تاسف خورده و می کرد تسکین
بلی یاد از زمان سابقه داشت   چو حال لاحقه بی وجه پنداشت
که در تزویج اولی نیز ثانی   نمودم در خدامت زندگانی
بسا حاجات او را در تردّد   نمودم ساز و سامان از تودّد
بسا کارش ز اهل روزگاران   نمودم حاصل از اغیار و یاران
نیاسودم شب و روز از خدامت   خدامت را ثمر بود این ملامت
نتائج آن همه بر عکس بوده است   ز شرّ فرقهٔ بد نفس بوده است
چه گویم زان نکوئی ها که کردم   چه گویم تعب و تصدیعی که بردم
گذشت آن ماجراهای گذشته   چو اکنون حاصلش افسوس گشته
نمود آن پیر مصلح عذر ماضی   بسان معترف در پیش قاضی
خصوصاً بود خود هم پیر قاضی   بحق الحق که حق زو باد راضی
که بعد از آن سلوک نامناسب   شده بر عذر جرم خود محاسب
که بعد از آن معاشی بهر خادم   پس آن تا زنده بوده، بوده نادم

که بعد از آن جفا های خلافی نموده در رضامندی تلافی
عفاهٔ الله خوانم اجر وی را جزاهٔ الله رب العرش خیرا
الهی بخش فی الجنت مقامش مقام روضهٔ دارالسلامش

في المناجات و تاسف بر احوال حیات و معصیات بدعوات منجیات

الهی اعلمی بر حالم آگاه مرا زین قیل و قال استغفرالله
خداوندا تو دانی جمله حالات بعرض تو چه حاجت زین مقالات
ترا علم همه درس رسالات نهان پیدا بعلم تو حوالات
بجز عبرت مرا زینها چه حاصل وزان حسرت مزد عبرت محاصل
چه میخوانم چنین وحشت حکایات مگر از نفس شوم خود شکایات
بتر از نفس من نبود بعالم بعلم تست ظاهر قبح حالم
ز حال دیگران افسانه خوانم مآل حال خود را می ندانم
که با این تیره بختی های آثام نمیدانم بخود آغاز و انجام
چه بوداستم چه خواهم شد دریغا عیاذاً بالله از دنیا و عقبا
ز عمر و زید دارم قصه خوانی دگر نبود چو من بد زندگانی
غم از تنسون آنفسکم ندارم نشان دیگران را قصه آرم
نمی بینم بخود حال خرابی چون من خاطی نباشد ناصوابی
نمي دانم چه بودم تا چه باشم چرا از دیگری نقشی تراشم
زخود غافل سخن از دیگران چیست که چون من یاوه گردی هرزه گو کیست
زخود بیخود (۱) بذکر آن واینان که خود غرقم غم از ساحل نشینان
زشب خوابی کشایم دیده از خواب چه وجه صبح بنمایم زجلباب

(۱) متن: غافل

ز اشک ِ دیده بر رخ آب پاشم — بناخن سینهٔ غفلت خراشم
بآه ِ دل کشم دودی ز روزن — نیابم کُلبهٔ تن ِ تیره روشن
نهم آئینه در پیش ِ رخ ِ صاف — ببینم شکل ِ خود در جام ِ شفاف
که از شام ِ خطم صبحی دمیده — که از وقت ِ سحر بادی وزیده
که برف ِ غفلتم باریده بر سر — بشبنم گشته خاک ِ تیره‌ام تر
بآب ِ گریه نتوان رخ بشویم — سیه خاکم نباشد آبرویم
بکف ِ حسرت بروی ِ خود بمالم — ز رنگ ِ رو سیاه ِ خود بنالم
نه شسته رو سیه از موسفیدم — بر آمد موسفیدی را امیدم
سمن سر زد گر از سوسن ریاضم — سوادم را نمی تابد بیاضم
شوم برحال ِ خود چندانکه گریان — کند سیلاب اشک ازچشم جریان
ز فرقم بگذرد این سیل ِ جاری — نمی شوید لباس ِ سوگواری
ز پیری گرچه آب از سر گذشته — سیاهی از رُخ ِ من بر نگشته
بحال ِ مو سفیدی روسیاهم — که خود برحالت ِ خود دادخواهم
که حسرت مانده برحال ِ ذلیلم — چه عبرت از کثیر است و قلیلم
قلیل العمر در تعلیل بگذشت — که واویلا نه در تحصیل بگذشت
چه بودم؟ هیچ بودم، چون نبودم — نمی دانم چه آمد از وجودم
چه سود از آمدن آوردنم بود — که نقشی بر مراد ِ کار ننمود
نه از بهر ِ خدا ذکری ست دلخواه — که می بخشد خبر من کان لله
که کان الله لهٔ اجر جزائی است — نه از بهرخودم حاصل بجائی است
بود ظالم بظلم ِ کس توانا — بخود ظالم بود اظلم همانا
که بر خود ظلم اثبات عدول است — که در شانم ظلوم است وجهول است
مرا از حال ِ خود هیهات هیهات — که بی حسنات معروفم بسیئات

نمی دانم چه خواهم شد دریغا — چه حاصل زین تماشا گاهِ غوغا

بغوغا گاهِ وحشت کورم و کر — ندانم تا چه خواهد رفت بر سر

مرا ای کاشکی (۱) مادر نمی زاد — چو زاد از شیر شور آبم نمی داد

که کاش از حق پدر ما را نمی خواست — نمی افزود در غمهای جان کاست

پدر مادر ندارند اختیاری — بعُقم و دیر توالد اقتداری

بلی از اختیارِ قدرتِ اوست — نباشد بنده را آری جز او دوست

که آرد بنده از نابود پیدا — و گر نارد نمی گردد هویدا

بسا مردم ز فرزند اند محروم — بسا از کثرتِ اولاد موهوم

نمی گویم که حق چون آفریده — درین حیرت مرا چونم کشیده

که بی حکمت نباشد نقش کاری — که بی صنعت نباشد پود و تاری

اگر ناچیزم و گر چیز فطرت — نباشد فطرتم خالی ز حکمت

الٰهی حاکم احکم حکیمی — غنی با رحمتِ واسع رحیمی

الٰهی حافظِ ترسندگانی — ز خوفِ هر دو عالم وا رهانی

الٰهی مهربان تر از اب ام — بحالِ بندهٔ خود کن ترحم

چو در آوردنم بود اختیارت — بعفوم نیز قدرت بر بشارت (۲)

بامرِ تست ایجاد و سرشتم — بفضلِ تست عفو کار و کشتم

همان کردی که کردی سرنوشتم — که غافل هم ز دوزخ وز بهشتم

بخلقم بود اسبابِ سه گانه — که باشد این سه باعث در میانه

بقدرت آفریدی بردهٔ خویش — بنعمت کرده ای پروردهٔ خویش

سوم رحمت که آن هم اختیار است — بلی پروردگار آمرزگار است

---

(۱) حاشیه: مرا بایست گر (۲) متن: بر قرارت

خدایا هم بشکرت لب کشودم　　حوالت با خدا خود را نمودم
الٰهی خواهم از عفوت معافی　　الٰهی عافنی الله کافی

مناجات کلیم و جواب لبیک از حضرت رب‌الرحیم و دعای عفو کریم

شنیداستم که موسیٰ در مناجات　　کلیم الله وقتِ عرضِ حاجات
نخستین یا الٰه العارفین گفت　　پس آنکه یا الٰه العاشقین گفت
بهر باری شده یکبار لبیک　　چنانکه آید سلامی را که وعلیک
چو موسیٰ یا الٰه العاصیین گفت　　خدا لبیک لبیکش قرین گفت
شده موسیٰ بحیرانی ز تکرار　　که در اول دوم بارش بیکبار
ندا لبیک آمد در جوابش　　درین باری مکرر شد خطابش
بگفتا در جواب این بار یا رب　　چه حکمت اندرین تکرار یا رب
ندا آمد که یا موسیٰ همی‌دان　　که باشد عارفین را چشمِ عرفان
بعشق خویش تکیه عاشقین را　　نظر بر فضل باشد عاصیین را
که آنها را بلطفِ ما ست امید　　دگرها را بآن اشیاست امید
سبدها عارفان و عاشقان را　　مدد از رحمتِ ما، عاصیان را
که آنها تکیه بر اسباب دارند　　که اینها چشم(۱) بررحمت گمارند
الٰهی رحمتت بر عاصیان ست　　در آنها نامِ من هم درمیان‌ست
برین تقدیر برتصدیقِ این قول　　بعاصی خاصه رحمت هست مشمول
کم از جمله فریقان عاصیان‌اند　　که محض از رحمتِ تو ناجیان‌اند
ز جمله عاصیانم کمتر فقیرم　　مگر فضلِ تو باشد دستگیرم
بحمد الله و المنّه کز الحاق　　برحمت عاصیان را رتبهٔ فاق

(۱) متن: دیده

برین عاصی ترین بیچارهٔ قاق که مسکین است در انفس و آفاق
ندارم بهره‌ای از حسنِ اخلاق ندارم هیچ استحقاقِ اطلاق
مگر بخشای از احسانِ رحمت خطِ عفوم ده از دیوانِ رحمت
تهی دستم ندارم توشهٔ راه بجز لا تقنطوا من رحمة الله

فی المناجات و اعتذار از عجز حالات بدعوات عفو و نجات

الٰهی آگهی از حالِ بنده عطا کن عفو بر اعمالِ بنده
موافق ده مرا کردار و گفتار سلوکم بخش در اطوار هموار
تضیعِ وقت در عصیان نمودم ندارم رنج و در خسران فزودم
نکردم هیچ نفعی در تجارت چه سودم جز خسارت بر خسارت
کنّه چه در ره ندارم چشمِ بینا بحال خسر خسراناً مبینا
غریبم مستمندم عاجزم زار پریشانم گنه کارم تبه کار
مرا این نفسِ سرکش کرد ضایع منم نادار و این کلب است جایع
سگِ نفس است سدِّ راه تقویٰ تورّع را چسان دارم تمنّا
مرا زین زندگی شرمندگیها که قاصر گشته‌ام در بندگیها
بغفلت مانده ام نفسِ معطّل وجودِ مهملم نقشِ مبطّل
نه در فکرِ معادم نی معاشم بفضلت مستحقِّ عفو باشم
ندارم هیچ جز خواب و خیالی نباشد کس چو من بیهوده حالی
شب و روزم بغفلت در گذار است هوس در دیده حسرت در کنار است
اجل در پس عمل در پیش دارم جگر صدچاک و دل صدریش دارم
نه زاد راهم و نی راحله هم فتادم در پس و شد قافله هم

ندارم توشه‌ای از جنس طاعت | ز دستم رفته نقد استطاعت
چو من کس بی بضاعت نیست حقّا | که کارم جز شناعت نیست حقّا
رخم گرچه بمحراب نماز است | دلم در کوچه گردیهای آز است
تنم در طاعت است و دل ببازار | مرا زین کوچهٔ آزار باز آر
بظاهر گر ادا کردم عبادت | نباشد همچو عادت را اعادت
عبادت کز تن آید جانه گیر است | عبادت از حضور دل پذیر است
مرا زین هرزه گیها شرمساریست | همه بیکاریست و هیچ کاریست
ز ناقص جز بنقص آخر چه آید | چو من ناقص درین عالم که آید
سراپا جاهلم غافل چو جهّال | ز زشتیها ندارم حسن اعمال
ز عصیان نامهٔ عمرم سیاه است | چو کلکم سر بسر مشق گناه است
گهی خندان بخود دیوانه وارم | گهی گریان ز غم مستانه وارم
گهی گریان چو ابرم شمع سوزان (۱) | چو نالان رعد و چون برق فروزان
چه مفتونم درین دادی چه معجون | گهی مجنون صفت گاهی فلاطون
گهی از عقل راه صدق پویم | گهی از جهل کار فسق جویم
زمانی از رجا سر برفرازم | گهی از خوف در عجز و نیازم
گهی از حال خود بی‌خود نشینم | گهی از رفتگان عبرت گزینم
گهی در مشغله، گه در تماشا | گهی در بازی و گه بر مصلّا
گه از آغاز کار خود باظهار | گهی اندیشه مند از آخر کار
گه از حطّام دنیا در تکلف | گهی از امر عقبا در تاسّف
گهی از حیرت ادوار خاموش | گهی از یاد یاران در فراموش
گهی بر عمر ضایع کرده نادم | گهی مخدوم، گاهی کم ز خادم

---

(۱) مصرعه متن: گهی گریان و خندان شمع سوزان

گهی از حالت وحیلت درافسوس | گهی از نام در تحصیلِ ناموس
گهی در اعتدال و گه بافراط | گهی نادان صرف و گه چو بقراط
گهی در کار خیر و گاه بیکار | گهی در بندِ جامه پیچِ دستار
گهی طفلم، گهی برنا، گهی پیر | گهی در ناله، گاه از غم گلوگیر
گهی چون آدمی ز افکار واذکار | گهی چون خر بقیدِ پوز و افسار
چه گویم، که چنینم گه چنانم | گهی در بندِ این و گه در آنم
گهی در فکر کارِ پیچ در پیچ | همه هیچم، همه هیچم، همه هیچ
پریشانم درین افراط و تفریط | میانِ نیک و بد بنموده تخلیط
بنیکی بخش و بر بَد هم میگرم | که عاصی عاجز و مسکین فقیرم
معاذالله که سر تا پا بدم بد | کدامین نیکی از من در کف آید
چو فضلت عفوِ عصیان راضمان است | مرا از عفوِ تو امن و امان است
من از لا تقنطوا امیدوارم | هم از استفتحوا درخواست دارم
دلم را زان امید و ترک بیم است | که عفوِ عاصیان کار کریم است
رهی را بر درت روی نیاز است | که بابِ رحمتت بر خلق باز است
میانِ عاجزان عاجز ترینم | سر اندر سجده‌ات رو بر زمینم
فگن بر حالم از رحمت نگاهی | ندارم توشه‌ای جز اشک و آهی
خداوندا ارحم الراحمینی | احد واحد الله العالمینی
الٰهی نورِ رحمت ده عطایم | بکش از عفو خطّی بر خطایم
الٰهی آگهی بر حالِ زارم | نظر از لطف بر شخص نزارم
رجا بر عفو، نی حال و نه حیله | نجا بر اعتمادِ این وسیله
توکّل تکیه بر فضلِ خدا بس | توسّل با صلٰوةِ مصطفا س

استدعای عفو و نجات بتوسّل نعت و صلوات حضرت حبیب‌الله صلی الله علیه و آله و سلم

بحقّ ِ مصطفا یا ربّ ِ مولیٰ — بفضلم بخش ای واحد تعالیٰ
بحقّ ِ دین ِ اسلام ِ محمّد — الٰهی بخشم از نام ِ محمّد
محمّد مرسل و محبوب ِ خاصت — ز امر ِ کن فکان مطلوب ِ خاصت
محمّد اصل و فرعش آفرینش — محمّد آفتاب ِ اهل ِ بینش
محمّد مرکز این دور موزون — مراد از امر حرف ِ کاف تا نون
محمّد تاج ِ فرق ِ فخر ِ آدم — محمّد آن طفیلش جمله عالم
محمّد آیت ِ نور ِ علی نور — محمّد طغرهٔ این فیض منشور
محمّد خیر ِ خلق و حسن ِ این باغ — محمّد نو بهار ِ باغ ِ ما زاغ
محمّد مقصد ِ طٰه و یٰس — محمّد دُرّ ِ بحر ِ ماء والطیّن
محمّد دُرّ از بحر ِ حقیقت — محمّد شمس بر اوج ِ طریقت
محمّد مطلع (۱) والشّمس رویش — محمّد مشعر واللیل مویش
محمد صدر در ایوان ِ لولاک — محمّد سرو در بستان ِ افلاک
محمّد خاک ِ پایش سرمهٔ عرش — محمّد زیر ِ پایش عرش چون فرش
محمّد پادشاه ِ تخت کرسی — ز هر بالا ست بالاتر چه پرسی
محمّد بس محمّد بس محمّد — محمّد احمد و حامد مُمَجّد
محمّد بود مسجود ِ ملائک — محمّد زیب بخش ِ نه ارائک
محمّد سیّد و سرخیل ِ ابرار — محمّد سرور ِ احرار و انصار
محمّد انبیا را افسر ِ سر — بجمله بهتر و بر جمله مهتر

---

(۱) متن : محمد مخبر -

امامِ انبیا در بیتِ اقصا | رسل را مقتدا ملجا و منجا
سپه دارِ رسل با سروري اوست | که زیبِ مسندِ پیغمبری اوست
صفاتش اول و انجام قرآن | خدا فرمود شرحِ نصّ ِ فرقان
بود یک شمّه از معراجِ آن مه | که سبحان الّذی اسريٰ بعبده
حبیبِ حق تعالیٰ جدّ سبطین | مع الله بود قربِ قابِ قوسین
امانِ مومنان یوم القیامه | شفیع المذنبین یوم النّدامه
خداوندا بحقّ ِ آن مشفّع | بذاتِ اقدس و قدرِ مرفّع
که بخشا برمنِ عاصیِ عاجز | بمطلوباتِ احسن ساز فایز
صلوٰة الله بروحِ مصطفا باد | بر آل و صحب اربابِ صفا باد

ذکر تسمیه این نامه اجابت نظامه و سال و ماه تاریخ انتظامه

زهی این نامه نامش "کنز احسان" | که گنجوریست از احسان ایمان
بسال غین و قاف و یاو زا بود(۱) | که این گنجِ حقائق چهره بنمود
هزار و صد بهفده سالِ تصحیح | که این بحرِ نوادر یافت تلویح
میانِ ماهِ شوال المکرّم | دو عید اندر سیوم این عید با هم
بتوحید و تسابیح و مناجات | تراویحِ بیانِ نعت و صلوات
"بهشت ثالث" آمد بهرِ احباب | بود مفتاحِ فتح الباب الباب
اولوالالباب را دستور خبرت | اولوالابصار را مرآتِ عبرت
که بحرش هست باوزنِ سُحاکا | ز جامی نسخهٔ یوسف زلیخا
ز احوالِ سلف و ز حالِ مسکین | حکایاتی است در ضمنِ مضامین

---

(۱) حاشیه مصنف: غ ق ی ز = سنه ۱۱۱۷ھ
۱۰ ما ۱۰ ۷ [اعداد غ ده صد = ۱۰۰۰]

که درسِ قصّهٔ هر داستانش | بود گلبانگِ گوشِ راستانش
الٰهی بخش از حسنِ قبولش | بملحوظِ نظر اهلِ وصولش
که بعد از درس برخواند دعائی | بعفوِ این فقیری پُر خطائی
اگر سهوی ببیند باز پوشد | که در افشایِ عیبِ من نکوشد
نه بر نقشِ سخن حرفی بگیرد | ز مسکین عذرِ نسیان در پذیرد
بتوفیقِ دعائی آورد یاد | که اجرِ آن دعا هم روزیش باد
الٰهی عفو کن سهو و خطایم | تو بخش از رحمتت خطِّ عطایم
الٰهی نقشِ عجزم را صفا بخش | برین عاجز بحبِّ مصطفا بخش
الٰهی اعلمی بر حالم آگاه | بفانی بخش باقی حسبی الله

تم تم

تم

بهشت رابع

مسمی

نور الاعیان

(بحر تحفة العراقین)

تاریخ تصنیف : اتمام بوقت چاشت، یوم چهار شنبه،
ماه ذی قعده ۱۱۱۷ه

بسم الله الرحمٰن الرحیم

ای فرد احد لک الثّنایا ای واحد واهب العطایا
ای قادر صانع صنایع ای خالق فاطر بدایع
ای حقّ حمید حیّ دایم قیّوم صمد همیشه قایم
ای ربّ مجید مالک المُلک خلّاق فلک مُحوّل الفُلک
ای جاعل بی عمد نُه افلاک ای دائره بند مهرهٔ خاک
ای فاعل وضع هر زمانه نقّاش چنین نگار خانه
سبحان لک البقا لک الحمد غفّار ذنوب سهو والعمد
سبحان منزّه از تشابیه پاک از چه و چون چگون توجیه
سبحان غنی غفور غیّور اعلم بامور کشف و مستور
ای نقش نگار این معمّا جامع بصفات کلّ اسما
موجود کن جهان نابود معدوم کن جهان ز موجود
یُحیی و یُمیت عالم الغیب هادی و حفیظ ساتر العیب
ای صانع این نقوش صُنعت ای مخترع طلسم فطرت
ای فاطر این جمیع اشیا ای مبدع این بدیع انشا
سلطان سریر بی نیازی تو قادر عاجزان نوازی
ذات تو احد بوصف پیدا از دیده نهان به دل هویدا
بر جمله مکان محیط و حاضر بر جمله جهان حفیظ و ناظر
فتّاح کریم کار سازی بخشنده بخاک سرفرازی
از صنع تو وضع کائنات است وز لطف تو رزق با حیات است
فیّاض ازل بفیض وافر روزی بخش مطیع و کافر

هر ذرّه بیدِ قدرتت قبض | نظم از کرمِ تو نبض(۱) در نبض
پیوسته توئی معین و ناصر | در وصفِ تو نطقِ عقل قاصر

فی المناجات و تنزیه ذات قدوسی صفات

ای ذاتِ تو از همه مبرّا | وز فکر و خیال‌ها معرّا
اوصافِ تو بیحد و بیان است | اسمای تو ذکرِ هر زبان است
گفتند هزار داستانها | از وصفِ تو خیلِ راستانها
یک شمّه تمام نارسانده | یک فقره هنوز هم نخوانده
یک جرعه از آن یم است در کف | احببت رسانده تا آن اعرف
آری ز ازل اگر زبانها | جمله به ابد کنند بیانها
یک حرف ازین کتاب نتوان | سازند بیان بغور و الحان
گر جمله جهان باستقامت | وصّاف شوند تا قیامت
از وصف ز صد یکی ندانند | امّا ز یکی دگر نخوانند
ذراتِ دو کون اگر بیکجا | سازند ز شرحِ وصف املا
طومارِ قصص بگسترانند | دانند هر آنچه باز خوانند
دریا همه چون مداد سازند | صحرا همه پر سواد سازند
وز روی زمین بیاض آرند | اشجار ورق ورق نگارند
افکار چو کلک ها تراشند | حاشا حرفی نوشته باشند
وصفت ز بیان ما منزّه | بی حدّ و مقدس و موجّه
اثبات بوحدتِ تو پیدا ست | آثارِ همه صفت هویدا ست
در یک صفتت هزار وصف ست | امّا نه همه شمار وصف ست
هر ذرّه زبانِ حال دارد | کاندر صفتت مقال دارد

---

(۱) نبض = گرفت

اسمِ صفتت بهر یکي یاد | خوانند همی همیشه اوراد
غافل ز تو نیست هرچه‌شد هست | از نیست کُنش تعرّفی هست
الحق که صفاتِ خاصِ ذاتت | هستند گواه بر ثباتت
آن را که ثبات هست، آن تو | آن کو ابدي حیات، آن تو
بخشندهٔ جان وَکیل و وارث | اعجُوبه نمای مُلکِ حادث
وهّابِ قدیم ربِّ مطلق | توّاب حکیم حقِّ بر حق
دانم که توئی هر آنچه هستی | امّا نه بدانمت چه استي
حیّ ابدی و باقیٔ فرد | عالم ز درِ تو یک کفِ گرد
غیر از تو همه چو صفر هیچم | وابستهٔ این چهار پیچیم
مملوکِ تو ایم جمله ماخوذ | داریم بدرگهِ تو مالوذ

فی المناجات و تــذکرة الصفات بتفضّل علی المصنوعات

ای عرضه نیوشِ بی زبانان | دردِ تو دوایٔ خسته جانان
ای مرهمِ ریشِ مستمندان | دلها بغمت چو غنچه خندان
ای از تو امیدِ نامرادان | از راست نمای کج نهادان
ای لطفِ تو یار، بیکسان را | یادِ تو سرور، غم رسان را
ای عدلِ تو فرق خیر و شر را | فضلِ تو بهار خشک و تر را
ای قهرِ تو ماحیٔ خلایق | لطفِ تو کشایشِ علایق
ای رحمتِ تو پناهِ ذرّات | از قدرتِ تست دفعِ ضرّات
اي از غضبت اعوذ بالله | ای از کرمت تبارک الله
ای حکمِ تو نافذِ زمانه | فیّاض توئی دگر بهانه(۱)

---

(۱) این شعر بر حاشیه نوشته قلمزد کرد، است:

اي سامعِ دعوتِ نهانه | بحرِ کرمِ تو بیکرانه

اي خيرِ محض، محض احسان | ای مفضلِ عین، عین آسان
ای رحمتِ تو برات در کُل | خوشنودیٔ تو نجات در کُل
ای حلّ ِ معضلات از تو | آسانیٔ مشکلات از تو
اي آنکه مُسَهّل است وصفت | ای‌حق ز تو حق بود نصفت[؟]
ای آنکه ز غم دهی خلاصی | بخشندهٔ عاصی و معاصی
ای فاتحِ هر دري که بند است | ای یاورِ هر که مستمند است
اي برگ رسانِ بینوایان | ای بادشهِ همه گدایان
ای مونسِ بی دلانِ مسکین | ای واهبِ عزو جاه و تمکین
ای مایهٔ جان مجاوران را | ای توشهٔ دل مسافران را
ای همدمِ ذاکران [و] تنها | پیوسته رفیقِ جان و تنها
ای کامِ دلِ امیدواران | ای رَوّحِ روحِ خاکساران
ای قوّتِ جانِ ناتوانان | ای سرّ ِ ضمیرِ راز دانان
ای معنیٔ لفظِ آشنائی | ای نور بچشمِ روشنائی
اي زمزمهٔ زبانِ ذرّات | ای طنطنهٔ روانِ حشرات
ای در دلِ هر وجود ساری | با ذکرِ تو هر زبانست جاری
ای صاف نمای سنگ فرهنگ | پیدا کنِ آتش از دلِ سنگ
پُر باد سران بخاک افگن | ناشی کنِ آب را زِ آهن
ای نَشاه دهِ دماغِ مستان | بخشندهٔ رنگ و بویَ بستان
ای غالیه بیزِ باغِ هر سُو | ای لخلخه ریزِ نافِ آهو
اي مرجعِ عشقِ پاک بازان | مسجودِ جبینِ سرفرازان
برهم فگنِ همه محافل | معبودِ اعالی و اسافل

فی المناجات و ذکرِ کمالِ قدرت الحق علی الموجودات

ای لایقِ رتبهٔ خدائی — تو مالکِ مُلک کبریائی
طرّاز تفرّجِ زمانه — یکتا، احدا، یکی، یگانه
صنّاعِ عجائباتِ رنگین — بنّای عمارتِ نو آئین
ای قادرِ نادر الغرائب — حاضر بدل و ز دیده غائب
در جمله مکان و لا مکانی — با جمله نشان و بی نشانی
ای بحرِ کرم، محیطِ رحمت — قسّام بعام خوانِ نعمت
ای عشقِ تو در نهادِ بلبل — داغِ غمِ تست بر دلِ گل
شمع از تفِ مهرِ تو فروزان — پروانه ز عشقِ تست سوزان
در طاعتِ توقیامِ سرو است — گلبانگِ تو برلبِ تذرو است
هرکس بدرِ تو عذرخواه است — هر ذرّه بپاکیت گواه است
ای راحتِ جانِ بیقراران — ای شغلِ شبانِ زنده داران
بینش دهِ چشمِ پاک بینان — ذکرِ تو انیس شب نشینان
مهرِ تو صفایٔ صبح خیزان — آبِ گهرِ سرشک ریزان
مدّ نظر از تو باغ باغ است — صحنِ جگر از تو داغ داغ است
هر سینه که از تو یافته گل — خون جگرش اثر دهد مُل
بیدار دلان فسانه دانان — با سازِ غمت ترانه خوانان
موسی صفتان بذکرِ ارنی — مانده پسِ کتمِ لن ترانی
از قرب تو قُرب و بُعدِ سائل — حیرت بنظر حجاب حائل
خوبان همه در جمال حیران — آباد دل اند خانه ویران
پاکان ز غمِ تو سر بزانو — خاصان همه محوِ معنیٔ هو

شیران همه روبهٔ رهِ تو　　کـتّیهان همه سر بدرگهِ تو
شاهان برهِ تو چون گدایان　　پیشانی در سجود سایان
محتاجِ درِ تو بنده و شاه　　گویان همه خلق ربی الله

فی المناجات و بیان کیف حالاتِ بشریات

سبحان الله خدایٔ واحد　　ای بارِ خدا بحال شاهد
آگاه ز حال و قالِ بنده　　بخشای چو قال حالِ بنده
قالم همه در رهِ صواب است　　حالم ز صواب در حجاب است
قولم همه با عطا موافق　　فعلم همه با خطا مطابق
شرمنده ز عکسِ فعل و قولم　　ترسنده ز خوفِ روزِ هولم
محجوب مسازم از بهین حال　　محروم مسازم از چنین قال
گفتارِ مرا بحسنِ کردار　　مقرونِ موافقت بهم دار
بیکارم و روزگار بگذشت　　در خوابم و روزگار بگذشت
عمری بهوایٔ تلوسه رفت　　اوقات ادایٔ وسوسه رفت
زین عمر که خواب یاخیال است　　بیداریٔ آن همه ملال است
غفلت زده ام مثالِ نائم　　بندِ خور و خواب چون بهائم
وحشی صفتم درین خیابان　　سرگشته چو غول در بیابان
گرچه گلِ باغم آفریدی　　در صورتِ آدمی کشیدی
از معنیٔ آدمم اثر بخش　　خارم چو گلم صفا ثمر بخش
از بختِ بدِ خودم زبون فال　　خواهم ز تو ذوالجلال اقبال
ادبارِ من است عادتِ من　　عادت ندهد سعادتِ من
رفته است سعادت از سه عادت　　خواب وخور وحرص بر زیادت
فسق است و فجور خویٔ زشتم　　بیکاریٔ هرزه کار و کِشتم

گشتم نه به نهی و امر طایع — اوقات قضا و عمر ضایع
نی توشهٔ طاعتم بضاعت — نی قوّتِ قوتم از قناعت
پا بسته‌ام از پیِ زخارف — آواره‌ام از رهِ معارف
در فکرِ معاش سر بیادم — پُر معده و غافل از معادم
خوار و خجلم ز قبحِ اطوار — حیرت زده‌ام چو نقشِ دیوار
حیران ز نفاقِ نفسِ رهزن — غارت گرِ رختِ کاخ و برزن
نفسِ بدِ من ببندِ طغیان — در هر نفسم گذارِ عصیان
آشفته گیلم بلوثِ اجرام — آزرده دلم ز دستِ آنام
هستم بستیزِ نفس معروف (۱) — دیوانهٔ زود رنج معروف
از غصه و غم فزود رنجم — بخش آشتی ار چه زود رنجم

[بعد این ورق دو ورق (۸۰) و (۸۱) افتاده اند]

[ورق ۸۲/۱]

شکر است طلیعهٔ [فیوضات] — شکر است ضمیمهٔ فتوحات
در ذکر امیدِ [رستگاریست] — [در] شکر مرادِ بختیاریست
از ذکر اجابتِ عبا [دات] — [از] شکر نتیجهٔ سعادات
ای واحد شاکرٌ علیما (۲) — بر بنده کرم نما کریما
ای منعمِ نعمتِ حیاتم — ای واهبِ نعمت نجاتم
در هر نفسم [بشکر نعما] — توفیقِ ادای شکر بخشا
کفران .... گذشته — اوقات بسا تضییع گذشته
از خوانِ عطا نعیم وافر — پوشیده و خورده نفس کافر
در مرتعِ رزق چون بهائم — ... است و چریده بس غنائم

(۱) کذا در اصل — مصروف ؟
(۲) حاشیه مصنف : آیهٔ کریمه — إنّ الله شاکرٌ علیما

... غنیم .... خور خود بغیر قیمت
نی جان ببهای خود خریده نی طعمه بمزد خود چریده
نی بخت ... نعمت اندوخت نی حرفت قوت خود بیاموخت
نی بر تنفسی حیات قادر نی آگه وارد و نه صادر
نی بر بد و نیک اختیارش نی بر کج و راست اقتدارش
[نی... مرض ... شفا میسر] نی فقر و غنای را مصور
نی هستی و نیستی نه خود کام نی سستی و چستیش بخود رام
نعما که بقسمتش نصیبه ... ت لطیفه و عجیبه
ادوار زمانه در تنعم ...... انتعاش پی هم
اقسام نعم نمی شمارد ...... نه آن نمی گذارد
حیف است بنفس نا ... ... با جمله ... گریز پائي
چون برده هیچ کاره پرخوار [از] عهده شکر نا وفادار
بی شکر ز عیش زندگانی بی قدر ز عمر و کامرانی
هیهات چه نفس نا نفیسم بر ... ... خسیسم
ننموده ادا حقوق طاعت نی ساخته شکر را بضاعت
با این همه نعمت الهی با این همه فضل پادشاهی
کاول ز عدم نمود موجود ...... جان و جسم فرمود
چون نعمت جان و [زندگانی] [بخشید] .... جوانی
پیوسته جوانیم بپیری فرموده بفضل دستگیری
بنموده بجنس انس پیدا در صنف ... ل نو هویدا
ننموده عیان بجنس خنثا نا کرده هم از عقیم و انشا
بخشیده ز فضل وضع مردان پیوسته ...... سالخوردان
پرورده بعیشم از صغیري ....

تخصیص ز خیلِ اهلِ اسلام | بخشید ز دین و دانش افهام
فرموده بصد هزار نعمت | محفوظ ز زحمتم برحمت
بخشیده نعیم بیشمارم | ... ن که شماره بر نگارم
از ظاهرِ حال و هم ز باطن | ... ال بحال در مواطن
هم درسکنات و هم بحرکات | بخشیده بحفظِ خویش برکات
در هر نفسی هزار احسان | فرموده هزار مشکل آسان
احسانِ حق از شماره افزون | بس نعمتها درون و بیرون
این بنده چه داند از مواهب | سازد چه ادای شکر واجب
کو حصر بوفق اِن تعدّوا (۱) | کو شکر بطبق اِن تولّوا (۲)
باشد ببصارت ار بصیرت | با صورت اگر بجا ست سیرت
این نعمتها بخود شناسان | بی شکریٔ خویش را هراسان
با شکر توسّل و تمسّک | سازد بنجاتِ خود تبرّک
توفیق بدستِ کردگار است | بر بنده بسعی اختیار است
با این همه نعمت و تفضّل | کو شکر بواجب و توکّل
پیرانه سرم غلام معذور | مختار، ولی بعجز مجبور
.... که در تضیع اوقات | بودم همه سال و ماه و ساعات
.... نشد بشکر نعما | شکرانه ندید نفسِ اعما
ره راست، ولی ندید اکمه | نابین نه سها بدیده نی مه
اکمه بعصا همی رود راه | این نفس بجز عصا ست درچاه
نا یافته چون عصا ز توفیق | نشناخته خویش را کـو ضیق

---

(۱) حاشیه مصنف: آیه کریمه ـــ ان تعدّوا نعمة الله لاتحصوها

(۲) حاشیهٔ مصنف: آیهٔ کریمه ـــ اِن تولوا

درضیقِ ضلالت است و غفلت | از عجز بعفو در مسیلت
نابین و گدای در سوال است | فریاد بفضلِ ذوالجلال است
فریاد رسِ کریم دانا ست | بینا بحق و بحال شنوا ست(۱)
ای سامعِ دعوتِ مناجات | ای واحدِ کافی المُهمّات
فریاد رسا ترحّمی کن | عجزم بنگر تکرّمی کن
از ذکرِ جمیل بخش توفیق | وز شکرِ جزیل بخش تحقیق
ای بارِ خدای فضل بخشای | بر عاجزِ پیر عفو فرمای
بخشای بحقِ ذکر لله | ارشاد نما بشکر لله

فی المناجات و صفت الصّبر نتیجه المرضیات ثمرة البرکات

اي فاطرِ ارض والسّماوات | ای قادرِ ممکن و محالات
ای ربِّ احد مجیبِ دعوات | ای واهبِ خیر اقضِ حاجات
ای خالقِ خلق ربِّ رزاق | توفیق نمای حُسنِ اخلاق
ای مبدعِ هر بلند و پستی | ای ... نقوشِ هستی
ای نقشِ وجود را صفا بخش | بر بندهٔ پُر خطا عطا بخش
گر نیست وجودِ من محقق | ...... شگرف نا موفق
دارم نه اگر شعارِ زیبا | هستم همه حال نا شکیبا
دارم نه ادایٔ شکرِ نعمت | نی صبر و سکون بهیچ حالت
نا رفته رهِ رضا و تسلیم | نا یافته ام ز عقل تعلیم
مشغوف بعلمِ رسمیاتم | عاري ز علومِ عاملاتم

(۱) متن : بینا بحقیقت است و شنوا ست

بی صبر، ظلومم و جهولم — غفولم که بخواب و خور عجولم
بی صبر بواردات احوال — بی تاب ز اختلاف اعمال
صبر است نشان نیک مردان — صبر است مقام ره نوردان
صبر آیت فوز منجیات است — صبر آیت فیض محسنات است
صبر است سپر مجاهدان را — صبر است وفا معاهدان را
صبر آمده اختیار پاکان — صبر است دوای درد ناکان
صبر است نتیجهٔ سعادات — صبر است ذریعهٔ کرامات(۱)
[صبر است باصطبار] ابرار — از صبر جزای خیر اخیار
... ... صبر — با خیر امم صواب فاصبر(۲)
از امر خدا لئن صبرتم — حق است جزای خیر مردم
از مردمی است صبر [آدم] — از صبر بود صفای عالم
از آیهٔ انما یوفی است (۳) — موعود جزای خیر اگر هست
صبر است نجات از مصائب — صبر است وقایع در نوائب
صبر آمده از شعار خاصان — صبر است کلید باب احسان
با صبر بود خبر مع النصر(۴) — از صبر بود بهر جفا قصر
از صبر بود شفای ایوب — از صبر بود صفای یعقوب
صبر است ستوده صابران را — ارشاد بصبر جابران را

---

(۱) حاشیه مصنف: — آیه کریمه: و اصبر و ما صبرک الا باالله

(۲) حاشیه مصنف: — آیه کریمه: فاصبر صبراً جمیلا

(۳) حاشیه مصنف: آیه کریمه:
انما یوفی الصابرون اجر هم بغیر حساب.

(۴) حاشیه مصنف: حدیث اصح: الصبر مع النصر.

از دولتِ صبر جبر نقصان | وز برکتِ صبر عفو و ایمان
ای راهبرِ طریقتِ صبر | ای حق بحقِ حقیقتِ صبر
از صبر جمیل بهره بخشا(۱) | از صبر مرا عطیه فرما
توفیقِ شکیب کن نصیبم | چون بندهٔ عاجز و غریبم
دعوات بصبر را عطا کن | حاجات بصبر را روا کن
بر غربت وعجز صبر زیبا ست | عفوِ تو نصیبهٔ شکیبا ست
عندالله است صبر ماجور | عندالناس است صبر [مشکور]
این بندهٔ پیر عاجز و زار | [چند انکه نه عفو را سزاوار]
لایق نه اگر باین عطایم | آید ز تو عفو بر خطایم
توفیق صبوریم عطا بخش | از صبر بسینه ام صفا بخش
کافی است بصبر اجرِ دلخواه | توفیق کرامتاً من الله

فی المناجات و صفت التوفیق مفتاح الفتوحات

ای داورِ بارگاهِ لاهوت | فرمان دهِ کارگاهِ ملکوت
ای نافذِ امرِ ملکِ جبروت | ای مالک ملک جمله ناسوت
ای حقِ یقین عین تحقیق | بر علمِ یقین تو بخش توفیق
ما توفیقی است آیهٔ حق | الا بالله امر آصدق
توفیق رفیق در مطالب | نورِ دل و راحِ روح و قالب
توفیق بحاصل و محاصل | باشد بجزای خیر واصل
توفیق عطیهٔ الٰهي است | برهانِ اوامر و نواهی است
توفیق رفیقِ امرِ معروف | توفیق بفوز و فیض موصوف
توفیق بعافیت مقرر | تفریق بود به نهیٔ منکر

(۱) حاشیه مصنف: آیه کریمه: فصبرٌ جمیل -

توفیق بَهرِ صفت مقدّم — با صدق بود صفایِ هر دم
توفیق بآدمی است زیبا — زیبنده تر از هزار دیبا
توفیق اساسِ پاکبازان — توفیق لباسِ سرفرازان
توفیق کلیدِ بابِ خیرات — توفیق دلیل بر عبادات
توفیق بَهرِ وظیفه آغاز — توفیق بَهرِ ترانه دمساز
توفیق بَهرِ عمل قرینه — در خاتمِ مدّعا نگینه
توفیق سند بعفو و احسان — توفیق بمشکلات آسان
توفیق مصاحبِ مدارس — توفیق خلاصهٔ مجالس
توفیق صعودِ جمله درجات — توفیق حصولِ جمله حاجات
توفیق بزرگِ جمله اخلاق — توفیق بأنفس و بآفاق
توفیق نتیجهٔ سعادات — پیرایهٔ حسنِ جمله عادات
توفیق طلیعهٔ مواکب — توفیق ذریعهٔ مآرب
توفیق عطا ز حق تعالیٰ — توفیق طلب نما ز مولیٰ
ای واهبِ فیض و فوز توفیق — توفیق عطا نما بتحقیق
ای اکرمِ اکرمین کرم کن — توفیق بحین و حال ضم کن
هر حال بحال و حین موافق — توفیق [بآن] نما [مطابق]
توفیق بذکر و شکر و اخلاق — اکرام کن ای کریمِ خلّاق
توفیق عطا نمای دلخواه — قَدْ وفقنی بفضل الله

فی‌المناجات و صفت برکات الطّاعات

ای خالقِ خلق، قادرِ پاک — ای نَعبدو نستعین ایّاک
ای ربِّ رحیم فردِ معبود — موجود بحق همیشه مسجود
ای واجدِ ماجدِ مُهیمن — ای ذوالمنن احد مُعیّن

رزاق، آحَد، معین، متعال — صنّاع، صمد، مُحوّل الحال
فیاض ازل، غنی قادر — فتّاح ابد، لطیف و قاهر
ای لطف تو ساتر مثالب — ای قهر تو بر امور غالب
ای طاعت تو صفای پاکان — محراب ز جان سینه چاکان
خاصان به ندای ما عبدناک — عُرفا بصدای ما عرفناک
در سجدهٔ تو رُخ اماجد — دلها بسجود در مساجد
خوبان بسجود حضرت پاک — بنهاده ز عجز روی بر خاک
دلها که بداغ لاله فام اند — استاده چو سرو در قیام اند
جانها چو گل شگفته در باغ — از بندگیٔ تو بر جبین داغ
تنها چو گیاه خشک پر تاب — از رشحهٔ طاعت تو سیراب
هر ذره چو خس فتاده بر خاک — از آب رخ سجود نمناک
هر جا که اصول با فروع اند — خم پشت چو چرخ در رکوع اند
ذرات جهان که در وجود اند — چون مهر و نجوم در سُجود اند
هر بنده ببندگی مُهیّا — در طاعت حق جمیع احیا
هر ذّرهٔ خاک پاک اموات — در پردهٔ غیب سر بطاعات
اشجار بطاعت ایستاده — اوراق بسجده سر نهاده
هر برگ ببرگ شاخ در شاخ — در سجده بود جبال چون لاخ
صف بسته چمن چمن جماعات — پیوسته وضوست کُل بطاعات
هر خشک و تراست و خار و خاشاک — بر خاک سجود سر چو افلاک
انفس بسجود همچو انفاس — آفاق بطاعت است چون ناس
بلبل بترنّم تسابیح — مانند نسیم در تراویح
خلقت همه گرچه فی الحقیقت — در بندگی اند زین طریقت

تخصیص بود بجنّ و انسان — از آیهٔ ما خلقت برهان (۱)
فرمان بحق لیَعبُدون است — این خاصه کمال یومنون است
ای طاعتِ تو نشانِ ایمان — در طوعِ تو سر نهاده ادیان
هفتاد و دو ملت ارگذشتند — در طاعتِ یک وجود گشتند
هر چند باختلافِ احوال — گشتند باعوجاجِ اعمال
بر جادهٔ بندگی موافق — چندانکه بوضعِ نا مطابق
در سجده جبینِ نور و هم نار — چون رشتهٔ بندگی است زنّار
یک صانعِ این همه شر و خیر — مذکور یکی بوحشی و طیر
مقصود یکی سلوک با میر — مسجود یکی بکعبه و دیر
در سجدهٔ حق صفوفِ ملکوت — در بندگیش صنوفِ ناسوت
اشغالِ فرشتگان تَعَبُّد — اعمالِ سرشتگان تَعَبُّد
آدابِ عبادتش بابرار — سرمایهٔ طاعتش باحرار
افلاک و بروج و مهر و انجم — درسجدهٔ حق چوجان و مردم
جنّ و بشر اند در عبادات — حیوان و جماد با نباتات
اقوامِ زمین و آسمانی — در سجده چوانسی اند و جانی
سرها بسجود عرشیان را — با سجده قعود فرشیان را
غافل ز سجود هیچ شی نیست — در بندگی‌است هست هم نیست
بیدار بسجده خفتگان هم — فارغ نبُوند رفتگان هم
هم زیرِ زمین سجودِ اشیا — بالای زمین بطاعت احیا
هم مُرده و زنده در عبادت — شاهان همه بنده در عبادت
بر روی زمین همه مُصلّاست — سجادهٔ آسمان ببالا ست

---

(۱) حاشیه مصنف: آیه کریمه۔ ما خلقت الجن والانس الا لیَعبُدون

هرچه از ازل آمده صناعت | تا حدِّ ابد بود بطاعت
دارند بعالمِ شهادت | چون عالمِ غیبیان عبادت
یاد آمدم این شنیده واقع | نقلی که رسیده بر مواقع
گویند بچارمین ارایک (۱) | هفتاد هزار از ملایک
آیند بسجدهٔ الٰهی | هر روز بروی عذر خواهی
در طاعتِ حق به بیتِ معمور | هر روز صفِ دگر بدستور
کز روزِ الست تا قیامت | هر روز همان عدد بقامت
قامت بقیام طاعت آرند | پیوسته دوام طاعت آرند
کی جمله شود شمارهٔ شان را | از سجدهٔ حق گذارهٔ شان را
حیرت حایل درین مقام است | کی حصرِ ملایکِ کرام است

[بعد ازین دو ورق ۸۸ — ۸۹ یعنی چهار صفحات مخلطوطه افتاده اند]

خذ اربعة نشانِ آن است | یاتینک صدقِ آن نشان است
افگنده که بر جبل پریشان | فی الفور شده حیات ایشان
هر یک بهمان نشان که بوده | با هیئت و هیکلش نموده
آن لحم و دم و جناح مخلوط | هر یک بسرشت خویش مربوط
پرواز کنان فرا رسیدند | در پیشِ خلیل بر پریدند
مقصود ازین مقدمه آن | کز قدرتِ حق بوَد هزاران
اعجوبهٔ حیرت و تماشا | بی‌شک زشک است وشبهه حاشا
اعجوبه و کثرتِ خلایق | هر یک بهمان قدر که لایق
پیدایشِ آفریدگار است | کاندر رهِ طاعتش نثار است

---

(۱) حاشیه مصنف: ارائک = مفرد اریکه یعنی تخت، عبارت ازآسمان۔

ایضاً ذکر خلیل الرحمان بمقام العرفان و تعرف الایمان

از عهدِ خلیل وقتِ آغاز | اد آمدم این مقدمه باز
در نصِّ صحیح خواندم آیات | آنجا که خلیل در مقامات
چون دید بنجم در مقابل | در بندگیش نیافت قابل
چون از نظرش افول کرده | از طاعتِ او عدول کرده
رو از رُخِ نجم باز گرداند | هم آیهٔ لا احبّ بر خواند
بر رویٔ فلک چو مه بر آمد | شکلِ قمرش بمنظر آمد
چون دید قمر بچشمِ پندار | هٰذا ربی نمود تکرار
مه هم بافول از نظر رفت | چون نجم نموده در گذر رفت
هم از رُخِ مه کناره فرمود | تکرار به لا احبّ بنمود
چون گشت بچرخ مهر ساطع | دیده رُخِ او بنور لامع
چشمش چو بچهرِ مهر آشفت | هٰذا اکبر ز دیدنش گفت
او نیز چو غرقِ غرب بوده | قطعِ نظر از رُخش نموده
انّی وجّهتُ وجهی ازبر | بر خواند بذکرِ حقِّ اکبر
بشناخت چو فاطر السماوات | خلّاقِ خود و جمیعِ آلات
دانست که خالقِ همه اوست | بیگانه گذاشت یافت آن دوست
دانست که آفلین نپایند | باقی حق و این همه فنایند
آن را که بقایٔ جاودان است | تحقیق همه خدایگان است
اینها همه آفرینشِ اوست | احرام بسمتِ قبله یک روست
استاد بسمت قبلهٔ راست | بیزار ز شرک از چپ و راست
رو راست بسویٔ کعبهٔ دل | محرابِ حقیقتش مقابل
از غیر بغیرت و تبرّا | بنمود ز جملگی ابرّا

از کثرتِ غیر گشته بیزار چون آمده وحدتش نمودار
سر را بسجودِ حق نهاده پندارِ هوا بباد داده
بگذشت ز لعبتانِ بی فر بشکست همه بتانِ آذر
اصنامِ بتطلی چو کرد پدرود گلزار شدش ز نارِ نمرود
چون روی بطاعتِ خدا داشت از غیرِ خدا نظر جدا داشت
بنمود چو قطعِ ما سوا الله پیوست بخلّتِ هو الله

ایضاً – فی ذکر خلیل‌الله تعالیٰ در آغاز دعوت و اصطبار کُربت و فوز روضه خلّت

این واقعه خوانده‌ام بتذکیر از حالِ خلیل در تفاسیر
کز عهدِ بلوغ و حینِ ابلاغ کز نار شگفته شد بسوی باغ
در آزمنهٔ صنم شکستن وز رشتهٔ کفر شان گسستن
انداخت بلا بجانِ نمرود رَد کرده دودمانِ مردود
چون در پدرش شقاق بوده در قومِ بطل نفاق بوده
تفریقِ طریقِ بت پرستان در حلقهٔ کفر مکر و دستان
هر چند رهِ جفا سپرند در حقّ ِ خلیل جور بردند
افراط بکافری نمودند در کلفتِ بت شکن فزودند
بُردند ببُت پرستی اسراف اسرار بجهل غیر انصاف
از راهِ ضلال و قبحِ نیّت بردند به بت شکن اذیّت
کردند بهر چه وضع ایذا بر عکس فتاده زان تمنّا
هر قصد که در جفا نمودند نومیدی ازان بخود فزودند
چون پیش نرفت هیچ اضرار عاجز گشته ز کیفِ این کار
آن را که خدا نگاهبان ست آری چه ضرر ز دشمنان ست

فی الجمله نموده وضع کنکاش | از شیوهٔ تا معاش پاداش
بردند بدان و بد سگالان | گمراه روان خراب حالان
از فرطِ ضلال فرقهٔ ضال | انواعِ تخیّلات آن حال
آتش دانی ز فکر دانی | کردند بتعبیه نشانی
گفتند بهم که این چه تدبیر | باشد که کند علاج تاثیر
آن محرقه را بپا نموده | آن کورهٔ آتش آزموده
آن گلخنیان بگلخنِ نار | کردند تنور تفته و حار
آن سوختگان بهیمه سوزی | کردند بخود سیاه روزی
احراق بدوست کرده در پیش | آتش زده هم بخرمنِ خویش
آن آتش و دود رفته برباد | هم بر رُخِ شان رماد افتاد
بردند زمانی از تعصّب | در گرمی کُوره شان ترقّب
آتشدان را چو گرم دیدند | بی دیدان فکرِ نرم دیدند
هم گرمیٔ شان دماغِ شان سوخت | چون آتش و دود چهره افروخت
مشعل که بنورِ حق فروزد | هم خانهٔ دشمنان بسوزد
القصّه چو کُوره شد محرّق | وا یافته فرقهٔ مفرّق
تحمیلِ خلیل را بهانه | بُردند بسی ز هر کرانه
کردند بمنجنیقِ ترتیب | بُردند بجانِ خویش تخریب
در وی چو خلیل را نشاندند | از حمل بهم توان فشاندند
یکسر همه ناتوان فتادند | از کینه چو باز ایستادند
جستند ز کاهنانِ دانا | اصلاح درین غرض همانا
تحمیل نه حدِّ خویش دیدند | زورِ پدرش فقط گزیدند
برداردش او فقط بتنها | هرگز نه دگر هزار تن ها

تحمیل طلب کنان ز آذر | هم از پدرش که بود اکفر
تکلیف چنان ستم نمودند | اغلای چنین علم نمودند
عالی علم فضای خلّت | والا همم مقام ملت
برداشته کمال احسان | افراخته عروج ایقان
هم از پدرش بحمل آن نور | انداختنش بنار مزبور
از روی عناد گشته باعث | بسپرده طریق جور حادث
آن سنگ تراش سنگ بر دل | آن بت گر بت پرست غافل
آن مظلمه کوش بی ترحّم | آن بیهده کیش پر تحکّم
آن بی جگر از غم جگر بند | فرزند گسل بکفر پیوند
این ظلم بخود قبول بنمود | بازوی شکسته باز بکشود
آن دشمن حق ز دوست بگسست | بر جست بقصد آن ستم، چست
برداشته منجنیق از جای | برده بهوا بغیر پروای
از مهر پدر چو دیو بر کند | گردانده فراز دستش افگند
زو جانب آتشین مکان کرد | انداخت دوا ز دست بی درد
آن نور بصر ز کف فشانده | بی دیده چو منجنیق مانده
آن وقت که از کفش جدا شد | یعنی که خلیل بر هوا شد
مابین هوا هنوز بالا | کامد پیشش سفیر والا
جبریل امین برش رسیده | احوال خلیل باز دیده
گفته که بحاجتی که داری | فرما که کنم غرض گذاری
هر چیز که احتیاج باشد | فرما که بران علاج باشد
بر گفت خلیل در جوابش | بنمود چنین ره صوابش
ای روح امین چه گفتن ست این | با بی خبران چه رفتن است این

بگذار ز خود خبر ندارم — جز دوست بکس نظر ندارم
با هیچ کسی نه احتیاجم — آمیخت نه با کسی مزاجم
طبعم نه ز گرم و سرد آگاه — جان و دلِ من بجانب الله
او بر همه حالِ بنده دانا ست — بینا بصلاحِ من توانا ست
می بیند حالِ بندهٔ خویش — می داند حالتی که در پیش
کافی ست خدا بهر چه شاید — از غیر علاج من نیاید
محتاج چه می دهد بمحتاج — کافي ست غنی که سازدم تاج
عرضِ غرضم نماند با کس — هر حال مرا رضای او بس
تفویض بفضلِ اوست دل خواه — الرّاجی التجا الی الله
دارم بخدا ز خود فراموش — جبریل شنید ماند خاموش
ازفضلِ خدا در آن چنان حال — با قوّت خلّتش باقبال
از حالِ خودش نبود پروا — مشغول بذکرِ حق تعالیٰ
مستغرقِ بحرِ آشنائی — مستودعِ رحمتِ خدائی
با دوست تعلقش نه با غیر — بی خویش ازان سلوک وان سیر
نا داشت توجهی باغیار — جز قیدِ دگر مقیّدِ یار
از حضرتِ کبریا ندا شد — جبریل مخاطبِ صدا شد
کز حالِ خلیل باز دیدی — اقرار جواب را شنیدی
از غیر نخواست هیچ امداد — احسنت که دادِ حالِ خود داد
از جانبِ ما رسان سلامش — از وحی بخوان دوان مقامش
کز ما بطلب ز داد خواهی — امنیّت و عافیت پناهی
امداد طلب نمای از ما — اظهار طلب سواله بنما
باز آمده بر خلیل جبریل — گفته که شنو بوحی و تنزیل

از بعدِ سلام حق بفرمان معروض سوالِ حال بر خوان
وا خواه ز حق هر آنچه دلخواه آید مددِ بتو من الله
گفتا که خدای من سمیع است درجاتِ عنایتش رفیع است
از حضرتِ حق خدای قادر آری بعباد وحیٔ صادر
تو واسطهٔ نفاذِ فرمان ای وحی رسان بنامِ خاصان
از عرض غرض بتو چه آرم تا با تو عریضه وا سپارم
خود عرضِ غرض بحق گذارم با غیر نه احتیاج دارم
دانایٔ نهان و آشکارا کافی شنوا ست حالِ ما را
فی الفور خلیل در مناجات گفته که تو ای مجیبِ دعوات
آگاه بجملهٔ سرائر دانا بحقایقِ ضمائر
ای اعلمِ سرّ و الخفیّات حاجت بتو چیست عرض حاجات
می بینی حالِ زار مسکین می دانی کیفِ کارِ غمگین
این بنده زحال خود چه گوید جز فضل رهِ دگر نپوید
یارایٔ چه بنده را بخواهش نی دخل فزایش و نه کاهش
بیچاره بخود چه چاره آرد عاجز چه مجال عرضه دارد
فریاد رسا ز حالم آگاه خواهم چه بخود ز پاک درگاه
مقصود مرا رضایٔ تو بس ای فضلِ تو دستگیرِ بی کس
من بی کس زار در چنین حال عرضم برضایٔ تست اقبال
هر حال رضایٔ تست شافی عرضم برضایٔ تست کافی
ای فضلِ تو بنده را هوا خواه کافی بالعبد حسبی الله

نزول فضل ربّ جلیل در حق خلیل و فرمان شدن بر نار بتبدیل حال و تمثل گلزار

*خوش خواند خلیل آن رساله — خود را بخدای خود حواله
*گفتا که بحال داد خواهم — من محض رضا مراد خواهم
فرمانِ خدا رسیده یا نار — کونی بَرَداً که گشت گلزار
آخر آیه سلام بر دوست — کز برکت آن سلامتِ اوست
آتشدان گشته چون گلستان — با فضل بهار باغ و بستان
هر هیزم و چوب نونهالان — رُسته گل و شاخ شاخ بالان
گل گل شده خار خار اشجار — روئیده ز شاخ برگ پُر بار
چون جنتِ خلد بر شگفته — صحنِ چمن از بهار رُفته
آن کُوره چو روضهٔ ارم شد — گلگونهٔ گرم از کرم شد
چون غنچه دمیده هر شراره — فوّاره بهر زکال پاره
چون سبزه دهان خار بُن رُست — هر شعلهٔ نار نار بن رُست
ادخالِ خلیل در چنان نار — چون سروِ سهی میانِ گلزار
در عین فتادن اندر آنجا — دیده بر جا مکان منجا
در آیه سلام بود واقع — آثار موافق از مواقع
چون برکت آن بخال پیوست — هر چیز باعتدال پیوست
آن حرّ چو برد معتدل گشت — آن آتش و هیمه کاه گیل گشت
گر برَد ز اعتدال گردد — چون حرّ خطر بحال گردد
در طبعِ بشر اثر حر و برد — دارد هر یک ز گرم وز سرد
گردید هوا چنان بهاری — با طبع نموده سازگاری

---

* این دو بیت بر حاشیه نوشته است

از ربِّ جلیل جلّ قدرت | فرمان شده نار را بندرت
تا گردد مثل برد نادر | گردید چنان بامرِ قادر
در آیه سلام اگر نبودی | آن برد چنان همی نمودی
کز هیبتِ حکم نار خاموش | چون کرّه زمهریر در جوش
زان قسم اشدّ برد گشتی | کز طبع موافقت گذشتی
آن نار که بُد اشدّ واقد | گشته بنفاذِ امر خامد
از امر بنار با سلامش | زان نور چو نور شد مقامش
بنشست خلیل در خیابان | در خدمتِ او صبا شتابان
بنشست ولی بطاعت استاد | قامت بقیامتش چو شمشاد
در طوع چو سرو ایستاده | چون گل بسجود سر نهاده
چون خاک نهاده روی برخاک | سر را بسجودِ حضرتِ پاک
فرخنده گیش ز بندگی یافت | اعزاز ز سر فکندگی یافت
آنجا که مقامِ پاک بازان ست | در طاعتِ قُرب سرفرازان ست
از خاصان سنّتِ عبادت | بخشید بعاسیان افادت
طاعت که نیاز با نماز است | مقبول بنزد بی نیاز است

فی المناجات وصف الطّاعت و غفلت و کسلت الانسان بامتثال الفرمان

ای طاعتِ تو شعارِ پاکان | بی طاعتِ تو مگر هلاکان
اهلاک که یافتند اقوام | ادیانِ گذشتگانِ اعوام
انکار ز امرِ حق بادوار | بر اهلِ امم نموده ادبار
از راهِ عناد ترکِ فرمان | بنموده اشان جزای حرمان
از غرقه و حرقه خسف و صیحه | برهان همه آیتِ صحیحه

آثارِ زمانه‌ها گذشته
مذکور بامر و نهی گشته
هر قوم بهر صفت که رفتند
پاداشِ معاشِ خود گرفتند
از آن همه مرحبا بران قوم
کاثار اشان صلٰوة با صوم
الدنیاء ساعة فساعت
احسنت که بگذرد بطاعت
الدنیا یوم به بود یوم
کو صرف شود بطاعت و صوم
هر چند بطاعتی که شاید
از صوم و صلٰوةِ ما چه آید
ای طاعتِ تو نه طاقتِ خلق
نبوّد بادا لیاقتِ خلق
عبّاد گر از ازل بطاعت
اندوخته تا ابد بضاعت
مُزجات بود بضاعتِ خلق
حق مستغنی ز طاعتِ خلق
سبحان جلیل جل و عظمت
اسع بعطایٔ فیض و رحمت
از طاعتِ خلق بی نیاز است
مستغنیٔ روزه و نماز است
چون بنده ببندگی ست مامور
با مُزد بخدمت است مزدور
مزدور صفت بخدمت آمد
مستوجبِ رزق نعمت آمد
حقِ نمک است بندگیها
با بندگی است زندگیها
یک حقِ نمک بصد خدامت
واجب باجیر بی عزامت
در خدمتِ خواجهٔ مجازي
از خدمتِ حسن سرفرازی
در طاعتِ مالکِ حقیقی
از نارِ سقر بود عتیقی
خلاّق که خلق آفریده است
با نعمت و ناز پروریده است
آورده ز کتمِ غیب پیدا
این نقشِ وجود را هویدا
انفاس و نفوس کرد موجود
باعث بوجود طاعتش بود
فرمان بعباد بندگیها ست
آن باعثِ خلق و زندگیها ست
بر بنده بود حقوق بسیار
کز لطفِ حق آمده پدیدار

بی مزد و بها بجسم جان یافت | از خوان کریم آب و نان یافت
پرورده شده بناز و نعمت | آخر بامید عفو و رحمت
حیف است که دم زند بغفلت | بی ذکر کدام دین و ملّت
بی طاعت اگر بجان و مال است | حمّال بمایهٔ وبال است
از تارک فرق تا کف پا | بس نعمت زندگی مهیا
پیوند وجود نبض در نبض | در عیش و حیات بسط با قبض
اعضا و قوا مقوّی النظم | احشاء امعا و معده و هضم
پیوند عظام و بند انگشت | خال و خط و دست و پهلو و پشت
با زانو و کتف ساعد و ساق | با جفت دو چشم ابروی طاق
موی و مژه و محاسن و گوش | شفهات و فم و فراست و هوش
چندین نعما و قسم اشیا | در هیکل تن بود مهیّا
فهم و خرد و حواس بخشید | فکر و ادب و قیاس بخشید
بخشیده شمایل و خصائل | بخشیده بحفظ خود حمائل
بخشیده مکارم و فضائل | بخشیده لسان بنطق قائل
حرکت بوجود دابهٔ گِل | افروخت بنوُر مشعل دل
پوشیده عیوب بندگان را | بخشیده ذنوب بندگان را
احسانش فزون ز حصر و احصا | آراسته اسم با مسمّا
با این همه نعمت عمیمش | با این همه صنعت عظیمش
توفیق نیافت بنده در کار | کاری که برستگاریش یار
کاری که بآن وجود انسان | تخصیص اطاعت است و اذعان
بی طاعت اگر بحسن اطوار | باشد چو جماد نقش دیوار
بی طاعت اگر نیامدی خوب | کز بنده اطاعت است مطلوب

بی طاعت اگر جمال دارد	خود بهره نه از کمال دارد
فی الجمله(۱) چو من جمادِ حیوان	انسم که کم از دَدان و دیوان
افتاده چو پا شکسته دابه	پُر بارِ عفونتم عَرابه
وا مانده ز طاقتِ تَعَبُّد	سرگشته بحرکتِ تردّد
نی قوّتِ طاعتم پیِ قوت	معلول غلام پیر فرتوت
با رویِ سیه سفید ریشم	دلریش بخاطرِ پریشم
هرچند بطاعتم نکو قال	لایق نه بطاعتم ز بد حال
مغرور بظاهری مهارت	محروم ز باطنی طهارت
استاده نشسته بر مصلّا	از زیورِ ورع نا محلّا
سر گر بسجود رو بمحراب	بر بخاک نهاده رویِ بی آب
دل در خفقان و تن مقیّد	هوشم بهَوا جسد بمسجد
افتاده بخواب و چشم بیدار	از پاسِ حواس دل نه هشیار
چون سیلِ سرشکم ار دو دیده	نا شُسته رُخم ز آبِ دیده
تن گرچه بطاعت ایستاده	دورم ز حضور دل فتاده
هر عضو بطاعت ار چه برپا	لیکن چه مرادِ دل نه بر جا
گر لایقِ بندگی نه باشم	بر ریشِ سفید خاک پاشم
حیف است بحالِ مو سفیدی	زین رویِ سیه نه رو سفیدی
مانند ذباب دست بر سر	لیکن چو تراب رویِ بر در
ای بر درِ تو رخِ گدایان	چون خاک جبین و دیده سایان
شاهان چو گدا فتاده بر خاک	دریوزه اشانِ حضرتِ پاک(۲)

(۱) متن : القصه

(۲) متن : سرها بسجود حضرت پاک

من پیرِ کهین گدای آن در — با کاسهٔ خشک و دیدهٔ تر
ای بارِ خدای بنده پرور — بر عجزِ غلام پیر بنگر
بر دستِ تهی و دیده گریان — بر حالِ ضعیف سینه بریان
خواهم نظرِ کرم ز اکرم — رحمی بکن ای خدایٔ ارحم
از بنده که مشتق است از بند — جز عجز چه آید ای خداوند
از رویٔ رضا عباد امجاد — سازند غلام پیر آزاد
از خواجه اگر غلام پیراست — آزاد ز قیدِ دار و گیر استه
هر بندهٔ هیچ کاره معذورا — از اخذ معاف شد بمقدور
ای قادرِ مالکِ حقیقی — بخشای بمن خطِ عتیقی
آزادیم از گناه بخشا — آه ستِ مرا بآه بخشا
ای مستغنی غني ز طاعات — از رحمتِ تست عفو عصیّات
گر توشهٔ طاعتی ندارم — جز جرم بضاعتی ندارم
با این همه یاس اتفاقی — امید بفضلِ تست باقی
حق بر همه حال زارم آگاه — العبد مرّجو عفا الله

فی‌المناجات و ذکر کیف حیف حالات و مسئلت‌الدعوات بفوز اجابات

ای دائمِ ملک لا یزالی — ای قایمِ اوجِ ذوالجلالی
ای صاحبِ بارگاهِ تقدیس — ای پاک ز هر مثال و تجنیس
ای واحدِ متّصف بتوحید — ای ماجدِ ذوالمدیح تمجید
ای اولِ اوّلین و آخر — ای باطن و در صفات ظاهر
ای خالقِ خلق و مالکِ مُلک — ای نقشِ فلک نگار چون فُلک
بر فُلکِ فلک نموده برپا — خورشید چو بادبانِ زیبا

وآن فلک میانِ بحرِ قدرت — مانندِ حباب در سباحت
امواجِ بروج هر کناره — قطرات بموج چون ستاره
وان فلکِ فلک پُر از عجائب — پُر بار نوادرِ غرائب
در بطنِ فلک بسانِ کشتی — اقسام لطیفه ها سرشتی
گردش زده این فلک سفینه — چون آب میانِ آبگینه
گرداند فلک بسانِ دولاب — گیردش ز سحاب کاس پُر آب
دولاب روان بمرکبِ باد — بر بست برشته های اوتاد
چون حربهٔ ضرب برق رخشان — شد ضاربِ ابر رعد غران
در هر فلکی بسا نوادر — ممکن ز محال ساخت قادر
ای جاعلِ این جمیع آلات — ای فاعلِ جمله اختراعات
فی الفور کنی هر آنچه خواهی — بخشی بگدا کمالِ شاهی
ای فضلِ تو عافیٔ گناهی — عفوِ تو به از هزار شاهی
این پیر گدایٔ عاجزِ زار — گر نیست بشاهیٔ سزاوار
عفوِ تو بس است یا الٰهی — بپذیر ز بنده عذر خواهی
ای عذر پذیر عاجزان را — لطفِ تو بهار ده خزان را
من خشک نهال نا برومند — بی آب چو خاک در هوا بند
رشحی طلبم ز ابرِ احسان — تا بر شگفم چو گل چمن سان
پژ مرده گیاه طینتِ من — چو خس ننمود زینتِ من
کتّی ازخسِ خشک سبزه روید — تا از نمِ آب رخ نشوید
لطفِ تو چو سبزه‌ام دمانده — بر خاک نمِ عطا فشانده
وز سبزهٔ من سمن دمیده — برفی بگیاهِ من وزیده
از مشک دمیده رنگِ کافور — سوسن شده یاسمن بدستور

یعنی ز سیاه مو سفیدم — لیکن نه برنگ رو سفیدم
سر زد ز بنفشه برگِ ریحان — وزریحان ضیمران زرافشان(۱)
از سبز خطم بلوح شب رنگ — بر خا که کشیده نقش بیرنگ
بر لوح همان سواد پیدا — نوری ز بیاض نا هویدا
زین لوح سیه چه نقش روید — عفوِ تو مگر غبار شوید
یا رب بحق آبروی پاکان — چون گل ز غمِ توسینه‌چاکان
با آبِ رُخم صفای گل بخش — وز چاکِ دلم کشادِ دل بخش
نی بهره ز شکر و ذکر دارم — نی بهرِ معاد فکر دارم
عمری ز پیِ هوا سپردم — از صرفِ سخن نه صرفه بردم
صرف از پیِ هرزه یاوه گردم — بی نحو صواب ره نوردم
با رویِ سیه سفید ریشم — دلریش بخاطرِ پریشم
چندانکه بخورد و خواب چُستم — در بند گیم دوابِ سُستم
عاجز بهمه جهت در اسباب — عاصی بهمه فصول و ابواب
آواره بحرفتِ معاشم — غافل ز معاد چو مواشم
چون گربه بخوان ز کُرس گردان — بد نفس خجل ز نیک مردان
نسناس صفت ز جنس ناسم — خناس قیاس نا سپاسم
بد نفسم و از نفَس نه هشیار — از پاسِ وجود نا خبردار
بي آب رُخم ز فیضِ طاعات — بي قدر ز سال و ماه و ساعات
ناورده جَوي عمل بخرمن — کی آدمیم بتر ز خر من
نی خوشه ز مزرعِ محاصل — بی توشه ز عالمِ حواصل
دیوانه بقیدِ آب و دانه — بیگانه ز عقل جاهلانه

---

(۱) متن: رُخ افشان -

غافل ز حقایق و معارف اسراف نموده در مصارف
دیوانه صفت غلام پیرم در پنجهٔ نفسِ خود اسیرم
ای مالک مستعان مهیمن از پنجهٔ نفس سازم ایمن
وابستهٔ بندِ بندگی ساز مملوکِ تو آم بعفو بنواز
ای قادرِ هر محال و ممکن اي خالقِ جملهٔ حرّ و قِن(۱)
ای از کرمِ تو عتقِ احرار قِن نیز چو حرّ کنی سزاوار
عفوِ تو نجات انس و جن را فضلِ تو برات حرّ و قِن را
نی حرّ صفتم ز جرم آزاد نی قِن صفتم ببندگی شاد
* این بندهٔ پیر هیچ کاره نی در حرّ و قن برو شماره
بیهوده ام از وجود لا شی بر راهِ رجا نبرده ام پی
الاّ بعنایتِ تو راجی باشم بعنایتِ تو ناجی
بر کش خطِ عفو بر خطایم خطّی ز نجات کن عطایم
آزادیم از عتاب بخشا دلشادیم از صواب بخشا
دارم بوظیفه در همه گاه ماشا الله یفعل الله

مناجات بسوال العفو و النّجات بحضرت قاضي الحاجات عز اسمه و جل ذکره

یا فاطر یا کریم یا رب ای فالقِ صبح و جاعلِ شب
ای خیمه فرازِ هر نُه افلاک ای دائره سازِ مرکزِ خاک
ای خالقِ جمله آفرینش ای دیده فروزِ نورِ بینش

---

(۱) حاشیه مصنف: حر = آزاد — قنِ = غلام

* شعر حاشیه

ای نقش نگارِ این صنایع ای چهره نمای این بدایع
ای رنگ ده رخِ بهاران ای رشحه فشانِ ابرِ باران
ای مشعله بخشِ جمله آجرام انعامِ وجود بخشِ آنعام
ای صانعِ این جمیع ذرّات ای وردِ زبانِ جمله حشرات
ای مالکِ مُلک عالمِ غیب ای غافرِ ذنب، ساطر العیب
ای سرّ غمت وجودِ آدم ای خلقتِ تو تمام عالم
ای بخششِ تو نجاتِ جاوید بخشایشِ تو مرادِ امّید
بخشای که بس تباه کارم از رحمتِ تو امیدوارم
یا باسط یا غنی خداوند بخشای کشایشم بهر بند
بالسّهو خطائیم و بالعمد راحی بعطایُ تو لک الحمد
بنده بخطای خویش قائل از عفو و عطای تست سائل
گر بنده عطا بسا خطاکار حقّا که توئی کریم غفّار
حالی که مرا نهان و پیداست آن جمله بحضرتت هویداست
یا ربّ بحقِّ وحدتِ تو بالرحمةِ خاص عزتِ تو
یا رب بروانِ انبیایت بالیُمنِ رُسل و اصفیایت
تخصیص بحقِّ آن پیمبر خیرالبشر آن شفیعِ سرور
بالحقِّ شفیع عذر خواهی بخشای ببنده یا الٰهی
بخش آب رخِ باین کفِ خاک از خاکِ درِ مرادِ لولاک
اولاکَ لما خلقتُ افلاک بالحقِّ حبیبِ حضرتِ پاک

استدعاءِ عفو بتوسل نعت حضرت نبوت نضرت حبیب قریب حضرت حق تعالیٰ صلی الله علیه و آله و صحبه و سلم

آن احمدِ حامد و محمد محمود مُشفّعِ و مُمجّد

صاحب مقرِ مقامِ محمود الحمد لوا و حوض مورود
سلطانِ رُسُل حبیبِ خاصت معراج روی قریبِ خاصت
آن اول و اصلِ آفرینش آن شمعِ ازل، چراغِ بینش
آن مقصدِ کاف و نون مکمّل آن باغِ پسین بهارِ اوّل
آن شمسهٔ نُه رواقِ والا عالیشانِ نشانِ اسریٰ
آن سرورِ کائنات در کُل آن باعثِ ممکنات در کُل
آن سیّدِ خاتم النبیّین آن فاتحهٔ کتابِ آمین
آن آیتِ رحمتِ الٰهی مختار که آمر است و ناهی
آن ناسخِ کیش و ملّتِ پیش آن بر همه پیش بر همه بیش
آن صاحبِ دینِ پاکِ اسلام آغازِ بهین، ستوده انجام
دیباچهٔ کلّیاتِ اجزا پیرایهٔ مکرماتِ اسما
گنجورِ سرائرِ خدائی عنوانِ کتابِ کبریائی
فرمان ده ملکِ هر دو عالم محتاجانش خلیل و آدم
موصول بقربِ قاب قوسین مقصودِ خدا، رسولِ ثقلین
بایستهٔ اوجِ مجتبائی شائستهٔ شانِ مصطفائی
فهرستِ جریدهٔ مفصّل سر لوحِ سفینهٔ مکمل
آن مهرِ هُدا سپهرِ اجلال آن ماه رُخا سهیلِ اقبال
شق القمری ز معجزاتش در کفر زده ز معجز آتش
پیرایهٔ محسناتِ انسی خورشیدِ تجلّیاتِ قدسی
مجموعهٔ خیر و فیض و احسان مفتاح بفتحِ باب آسان
وصفش بجز از خدا که داند قرآن بزبانِ خاص خواند
وصفش نتوان تمام گفتن صلواةِ خوش و سلام گفتن
در حضرتِ خاصش این ثنا بس مجمل همه وصف مصطفا بس

حقا بحق ِ محمد و آل — و اصحاب ِ کرام نیک اعمال
توفیق ِ هدایتم قرین کن — هم داخل ِ دین بخالدین کن
با دیده و دل منورم ساز — وز فاعتبروا مبصرم ساز
بکشای در ِ لیعبدوا و نم — بنمای رهی بتیقنوام
تا فیض ز طاعت ِ تو یابم — در مسلک ِ مخلصین شتابم
بخشا غرض ِ من ِ مشعب — سبب برضاک یا مسبب
ده از بس غم مرا مفرح — فتح بعطاک یا مفتح
راست آر دل ِ من ِ معوج — فرج بترجا ایا مفرج
کن کار ِ من ِ وجود ِ بیدل — سهل بالفضل یا مسهل
ای خالقنی مجیب ِ دعوات — فاغفر ذنبی و اقض حاجات
فانظر بکرامتک الینا — و الطف بعنایتک علینا
بخشای خلاصم از غوایت — فرمای هدایت از عنایت
بر عاجز ِ زار یا الهی — رحمت نظر آر یا الهی
صلوات علی محمد و آل — و اصحاب ِ هدا خجسته تمثال
این ورد که هست ورد ِ امجاد — تعویذ ِ تن و روان ِ من باد

مناجات و ذکر عجائب المصنوعات و سکوت عن حیرت الغرائبات

ای اعلم ِ رازدان ِ دلها — آگاه ِ همه نهان ِ دلها
ای فضل ِ تو آیت ِ خلاصی — ای عفو ِ تو عافی ِ معاصی
ای ذکر ِ تو راح بخش ِ ارواح — ای شکر ِ تو جان فزای اشباح
ای شوق ِ تو در قلوب ساری — اسرار ِ تو در صدور جاری
ای داغ ِ تو بر جبین ِ جانها — با نقش ِ غمت نگین ِ جانها

معبود توئی بهر مکانی   موجود توئی بهر قرانی
مذکور توئی بهر لسانی   فیّاض توئی بهر قرانی
از عرش بفرش نقش پرکار   پرکار ز امر تو نمودار
هر نقش سپیدی و سیاهی   داده است بقدرتت گواهی
هر شی ز ثرئ ست تا ثریّا   مطبوع بحکمتت مهیّا
از ذرّه ز ماه تا بماهی   از وحدت حق دهد گواهی
پیدایش تست این نوادر   هر چیز که وارد است وصادر
هر ذرّه بصد هزار جولان   هر نقش بصد هزار الوان
ای خالق عالم عجائب   ای صانع طرفه تر غرائب
انواع عجائب صنایع   اقسام غرائب بدایع
بر روی زمین و آسمانها   در جمله جهان بسا جهانها
در عالم صنع بس عوالم   اعجوبه حوادث دما دم
در هر رقمی نکات غرّا   در هر مد و سطر لفظ و معنا
اینها همه صنعت عظیم اند   مصنوع ز قدرت قدیم اند
در این همه پرده‌ها یک آواز   بس رنگ طلسم بوالعجب ساز
حیرت ز تفرّج و تماشا   از فکرت و فهم عقل حاشا
مسخ است خرد درین تفرّج   غرق است تفکّر از تموّج
هر موج ازین محیط دریا ست   افکار دران حباب آسا ست
بر موج کجا حباب پاید   چندانکه ز موج می براید
خود منشأ فکرهاست زان موج   محواست حباب گر دَود اوج
غرقاب سفائن عقول است   طوفان حوادث و حلول است
آید نه شنا ز آشنایان   بحریست نه ساحل و نه پایان
هر قطره ازین محیط گرداب   در غوطه شناوران الباب

هم از کفِ بحر باد بر کف — بر ساحلِ بحر مانده صف صف
مجذوب صفت خرد شعاران — مجنون شده عقلِ هوشیاران
حیرانیٔ عقل کین چه دریا ست — بی تابیٔ فکر کین چه صحراست
تاریخ جهان که قصّه خوانها — گفتند و نوشته داستانها
آثارِ جهان زده محاکا — اخبار عیان نموده آنها
تا گفته هنوز حرفی از جنگ — ماندند بخاکِ خامشی گنگ
دیدند عجائبِ زمانها — بشنیده هزار داستانها
نقشی زده بر بیاضِ فکرت — مانده همگی بغورِ حیرت
یک حرف ز قصّه ها بخوانده — هر قصّه تمام نا رسانده
گر فکرِ مهندسان شگرف است — حیرانیٔ فهم حرف حرف است
منزل چو بخامشی رسانند — از تذکره یادگار مانند
هر یک ز عجائب آنچه دیده — یا قصّه ز راویان شنیده
تکرار کنان سخن بیانی — فهمیده نه حالتِ معانی
اینجا سخنی بیادم آمد — طبع از پیِ قصّه می خرامد
ز انجا که دلیل بر خموشی ست — بیهوشیٔ حال بی خروشی ست

حکایات علی دلیل الحیرت و تمثیل جذب الفکرت

گویند که در مضافِ کشمیر — کوهی ست که اندران بتقدیر
اعجوبهٔ طرفه هست واقع — اغرب ز غرائبِ مواقع
حائی ست محوطه چار دیوار — با سطحِ مشیّده نمودار
از یک طرفی درش بدهلیز — ویرانیٔ هر طرف باو نیز
در وی چو کسی رود قضا را — دریافت بلا گرفته جا را
مردم ز برون پیٔ تماشا — از صورتِ حال او بحاشا

افتاده اسیروش بزندان بیخویش دوان دوان و خندان
در خنده و در دوش بآواز آوازهٔ او بیرون خبر ساز
جون شکل پری میان شیشه تن گردان جان ریشه ریشه
مردم ز بیرون چه حد و یارا کز هول درون نهند پا را
صوت د د و خنده‌اش بدانسان بیرون شنوند بس هراسان
از حیرت حال جمله مدهوش نابینا چشم و پر صدا گوش
آنجا نه مجال سامعان را تا در نگرند حال آن را
آن غلغله از درون شنیده دست از حیرت بلب گزیده
از صوت دوش صدای خنده ماند شنونده نیم زنده
آفت زدهٔ درون بلا خند تا هفته بماند اندران بند
آن حال برو فزون نپاید جان نابر و زنده بر نیاید
ور ز انکه بچار روز یا پنج پیوست افاقتش ازان رنج
در عین دوش میان آنجا آید سوی در ازان مفاجا
از جاذبه سر کشد سوی در آید بدر از کوی مجدر
بی‌حرکت و حس چو نقش دیوار بی لهجه و لب بهیمه اطوار
بی‌صوت چو گنگ خواب دیده لب خشک دلی پر آب دیده
زین طرفه نگر که مرد مضحک با آنهمه ضحک و حالت حک
پرسند چو حال زار او را کیفیت سر گذار او را
زان حال شود جو شمع گریان پروانه صفت ز سوز بریان
در گریه دو دیده و زبان بند گریه پس ازان همه لب خند
یا آنهمه خندهٔ پریشان یا اینهمه گریه سینه ریشان
در گریه جواب غصه گوید هرگز بزبان نه قصه گوید

حیرت زده بین چه دیده باشد — بر وی چه بلا رسیده باشد
یا خنده چو برق و نالهٔ رعد — یا گریه چو ابر کرده زان بعد
خوابی دیده بچشم بیدار — با آنهمه گیر و دار بسیار
آمد چه بروی او خیالی — آیا چه بدیده دیده حالی
کانجا همه خنده بود بیتاب — وینجا همه گریه های دل تاب
ای رفته بحیرت از عجائب — زین بیش بود بسی غرائب
بس نقش درین نگار خانه است — بنگر که چه طرفه کارخانه است
اعجوبهٔ طرفه زین هزاران — آید چو بچشم دل فگاران
دلها سازد گداز حیرت — هم مسخ عقول و جذب فکرت
عالم جذب از عوالم صنع — انسان چه بود؟ حریض ما منع
منع است ز خوض این سرائر — اسرار نه بیند این بصائر
محو است بصارت و بصیرت — آرد چه خرد سوای حیرت
حیرانیٔ عقل ازین تماشا ست — نادانیٔ فکر ازین تغنا ست
در پرده بود هزار نیرنگ — یک ساز بسا نوا و آهنگ
در قطره بود هزار دریا — یک خطوه و صد هزار صحرا
هر ذرهٔ خاک صد جهانها — هر حرف هزار داستانها
بیننده بجز هوا چه بیند — داننده سکوت می گزیند
در عین سکون ست بحر جوشان — لب بسته چو عالم خموشان
مکشا بسخن لب خموشی — بی سوز درون چه می خروشی
در جوش و سکون چو بحر بیخوش — می جوش بذکر ورنه خاموش
هر ذره نگر چو مهر جان سوز — چون شمع ز سوز دل رخ افروز
پروانهٔ بی صدا همی سوز — چون عود مباش ناله آموز

از حال بحال شو مه و سال ، روز و شب و صبح و شام خوشحال
از فکر بیا بعالم ذکر ، بی ذکر عبث بود همه فکر
زین قال و مقال لب فرو بند ، بی معنیٔ حال لفظ تا چند
دانائیٔ خویش را ندانی ، بینائی صنع کی توانی
دانستن دیدن ست در حال ، دم در کش ازین مقالهٔ قال
پیوسته بکار و پیشه مشغول ، مشغول هنر و لیک چون غول
آری بسخن چه دمدمه ساز ، در ذکر بیا بزمزمه ساز
سبحان له الثنا له الملک ، ملاک ملوک جاعل الفلک
سبحان له البقا له الحکم ، ناطق بثناه صم و هم بکم
سبحان مصور صنایع ، خلاق مقدر بدایع
او بر همه خلق خویش داناست ، بر هرچه عطا دهد تواناست
در فم لسان بجسم جان بخش ، ایمان و امان و آب و نان بخش
تذکار زبان بذکر او بس ، او بس که کفی حق مقدس
قدوس، قوی، قدیر، سبوح ، بدوح غنی مفضل الروح
راح همه روح ذکر مولی ست ، کافي همه حال حق تعالی ست
در ذکر جزا ست بارک الله ، ورد دل و جان تبارک الله

مناجات ختم الدعوات بحضرت کافي المهمات جل آلاوه و عم نعماه

ای ارحم فیض بخش ارواح ، ای عذر پذیر عجز و الحاح
اي اکرم مهربان یاور ، اي بر همه ممکنات داور
ای بی همه فرد پاک سبحان ، ای با همه حافظ و نگهبان
ای این همه را احد خداوند ، باری و بری ز مثل و مانند

در قبضهٔ امرِ تو مقالید — وز حکمِ تو صنعتِ موالید
صنعِ تو همه نبات و حیوان — با جمله جماد نقش الوان
در قبضهٔ قدرتت مفاتیح — از پرتوِ نورِ تو مصابیح
این جمله تراست ملک و میراث — امرِ تو همه نموده احداث
ای این همه از تو گشته موجود — ازخواهشِ تست بود و نابود
کردی ز عدم وجود دائر — عشقت بهمه قلوب سائر
هم اینهمه را کشی بافنا — با تست معاد، از تو مبنا
ای مالکِ این همه ممالیک — شاهان برهت همه صعالیک
شاهان برهِ تو پارسایان — سایان سرِ طوع چون گدایان
ای حاکمِ کاف و نون باعجاز — ای آمرِ قافٔ و لام ابراز
لله خزائن السماوات — والارض بمتقضای آیات (۱)
ازامرِ تو هست کوه چون کاه — بر فوقِ همه بود یدالله (۲)
تحقیق به آینما تولّو (۳) — لا غیرک یا اللّٰه یا هو
ذاتِ تو بوصف قل هو الله — لا مثلک لا سواک والله
از حفظِ تو قل اعوذ کافی — یا معوذتین فضلِ شافی
اوصافِ تو حق خیر اسما — سبحانک یا احد تعالیٰ
ای فرد احد منزّه اکبر — اسما و صفاتِ تو مطهّر
بالوحدتِ تو غنی ز کثرت — بالعزتِ تو عظیم قدرت
بالحق همه صفات و اسما — آن جمله ز شرک و شک مبرّا

---

(۱) حاشیه مصنف : آیهٔ کریمه — لله خزائن السماواة والارض -
(۲) " " : آیهٔ کریمه — یدالله فوق ایدیهم -
(۳) " " : آیهٔ کریمه — اینما تولّوا فثم وجه الله -

بالحق همه کریمه آیات بالحق یقین بحق صلوات
بالحب حبیب حق رسولک بالکعبه و قبله قبولک
ای عز و جل، کریم، غفار بخشای به بنده عاجز زار
یا رب بغلام پیر بخشا بر ذره بس حقیر بخشا
از جمله جفا رهانم اي دوست هر کس کند آنچه لایق اوست
قل کل یعمل است برهان(۱) با عفو خودم ز اخذ برهان
ای بر همه حال و قالم آگاه رب ارحمنی باسمک الله

تسمیه نامه و تاریخ تالیف نقش شگرف خامه نزهت شمامه

این نامه بنام "نور آعیان" کز طبع ضعیف یافت تبیان
درحصر "بهشت رابع" است این از "هشت بهشت" نظم مسکین
هم وزن به "تحفة العراقین" تعویذ دل و قرار عینین
مشعر بوظایف مناجات مخبر بنفایس تحیات
مشحون بمقاله های اذکار مملو بلطیفه های افکار
اتمام به چاشت چار شنبه افضال قرین فیوض جنبه
تاریخ سنه هزار و یک صد هفده باضافه مسعدد
ذی قعده مه و میان عیدین بر اهل کمال درس او دین
گلزار حدیقه حقایق گنجور نوادر دقایق
هر کامل مقبلی کز اخیار سازد بوظیفه درس تذکار
یاد آورد از دعا بتوفیق انصاف دهد ز روی تصدیق
حرفی نبرد ز سهو و نسیان کز سهو نه خالی است انسان

---

(۱) حاشیه مصنف: قل کل یعمل علی شاکلته -

بیچاره بشر بصد کمالات معذور بود ز لغو حالات
ماجور بود کسی که از ذوق تاثیر بُرد بنشأهِ شوق
بپذیر بفضل یا الٰهی عفوِ تو بَسَم بعذرِ خواهی
این تازه عریضهٔ انابت مشمول بدرجهٔ اجابت
با لکلمات یعزّل الله اقبال له تقبّل الله

تم تم

تم

بهشت خامس

مسمّی

حصن الامان

(بحر مخزن الاسرار نظامي)

تاریخ اختتام تصنیف :

بوقت ظهر دوشنبه، ماه محرم سنه ۱۱۱۸ ھ

بسم الله الرحمن الرحیم

ای صفتت بی حد[و] بی انتها | ذاتِ تو بی آخر و بی ابتدا
ای احد الواحد فرد الصمد | تو ز ازل قبلی و بعد از ابد
ای ز تو نظمِ جسد و جانِ ما | طاعتِ تو آیتِ ایمانِ ما
ای کرمت نقشِ جهان آفرین | نطقِ زبان جسم بجان آفرین
ای ز کرم کرده عدم را وجود | امرِ تو نافذ بصدور و ورود
ای تو بقدرت کنی از نیست هست | صنعِ تو سازندهٔ بالا و پست
ای ز تو قائم فلکِ بی ستون | نقش زدی دائرهٔ کاف و نون
ای که ز صنع تو شد این نقش صاف | بر رخِ آوراچهٔ لام و قاف
ای ز تو حادث شده این کائنات | با همه حیوان و جماد و نبات
ای تو مقدّر همه احکام را | ای تو مصوّر همه ارقام را
ای ز تو این گنبدِ گردان محیط | گرد زمین فرش بساطِ بسیط
ای ز تو اعلامِ فلک ماه و مهر | ساخته گلزار ز انجم سپهر
ای ز تو بر نقش سپید و سیاه | سبز افق سرخ شفق در نگاه
ای ز فلک مهر و مه آویخته | رومی و زنگی بهم آمیخته
ای ز تو فانوسِ فلک راد وشمع | داده شب و روز فروغش بجمع
ای ز تو قندیلِ فلک پر چراغ | چرخ چو باغ است ازین لاله داغ
ای ز تو این حقّهٔ گردون بپا | داشته این مهرهٔ ساکن بجا
ای ز تو یک اینهمه را رنگ و بو | هفت وشش و پنج و چهار وسه دو
ای ز تو هر هفت بود در سرور | هفت فلک هفت زمین هفت دور
ای ز تو هر هفت بود دل فروز | هفت یم و هفت شرر هفت روز

ای ز تو در دیده بسان حریر هفت ته از پردهٔ عصمت پذیر
ای ز تو پر دورهٔ این دیر کاخ شش جهت از هر طرفی شاخ شاخ
ای ز تو شد کاخ وجود بشر مرتفع از چار ستون پنج در
ای ز تو شد لوح وجود ارجمند از سه موالید سه پیوند بند
ای ز تو آراسته شد هر دو کون وز تو همه را حرکات و سکون
ای بفلک داده ز انجم شکوه طشت زمین را زده مسمار کوه
ای که کشد امر تو در سنگلاخ از حجر سخت شجر شاخ شاخ
اي که بتسبیح تو روید گیاه ذکر بهر ذرّه که هو لا سواه
ای بمناجات تو اهل نیاز سوخته در مجمر شب عود راز
ای ز تب مهر غمت اهل سوز سوخته کافور بکانون روز
ای ز بهار کرمت صحن باغ بر کف اشجار هزاران چراغ
ای ز نسیم کرمت در چمن غنچهٔ لب بسته کشاید دهن
اي که ز شورابه گلستان کنی سر که هم اندر شکرستان کنی
ای تو سرشتي بنمکدان شکر صبر هم از نیشکر آری بدر
ای که بهار از تو بود رنگرز چوبهٔ شمشاد کنی شوره گز
ای که کنی دست خزان رنگ ریز سینهٔ دریا ز تو شد موج خیز
ای که ز تو ابر شود بحر کف سیکنی از قطره‌اي دُر در صدف
ای که کنی صورت گوهر شیم جُرعه که از صُلب رود در رحم
ای که رخ سنگ چو سرجان کنی خاک کفی خشک چو عمّان کنی
ای که کنی ذرّهٔ ناچیز چیز خار چو گل سازی و خواری عزیز
ای که رخ گل کشی از خار بُن از شرر نار کشی نار بُن
ای که کشي لعل ز فیروزه لاخ حلیهٔ گل بسته ببازوی شاخ

ای که بهر برگ دهی بارنغز | دانهٔ یاقوت بمینائی سبز
ای که کشی مورچه بر لوح ورد | بر رخ شنگرف و خط لاجورد
ای تو بهم داشته برق وسحاب | آب ز آتش کشی آتش ز آب
ای که تفاوق نهی اندو متضاد | خاک ز باد آوری از خاک باد
ای که نهی آب بکاس نگون | موج شرر بر فلک آب گون
ای تو خدا قادر دانا توئی | بر همه احوال توانا توئی
ای تو خدا هرچه تو خواهی کنی | بنده گدا قابل شاهی کنی
ای تو کنی آنچه ارادت بود | حکمت محض است و افادت بود
ای تو کنی آنچه بعلم قدیم | عین صواب آمده فعل حکیم
ای همه حکمت بصواب و بهی | هرچه کنی نیست ز حکمت تهی
ای ز تو بر صفحهٔ لیل و نهار | تعبیهٔ صنع هزاران هزار
ای ز تو در دائرهٔ روزگار | هست بسا صورت نقش و نگار
ای ز تو بر چهرهٔ دور زمان | روی نما آئینه های عیان
ای ز تو انواع صنایع عجیب | ای ز تو اقسام بدایع غریب
ای ز تو احکام مواجب بحق | ای ز تو اکرام مواهب بحق
ای کرمت باعث عفو و نجا | منک سوالی و الیک الرّجا

فی المناجات و ذکر عجائب المصنوعات

ای ز تو پیدایش این کائنات | ای ز تو آرایش این واردات
سقف فلک ساخته ای بی عمد | فرش زمین ساخته ای چون غمد(۱)
ملک چو صندوق بعینه عیان | خلق بآن داشته ای درمیان
شکل جهان ساخته ای درج وار | داشته ادوات دران صد هزار

(۱) حاشیه مصنف: عمد = ستون — غمد = نیام

ساخته هر قسم بهر قسم ربط ‏ ‏ باآنهمه انداخته در قید ضبط
داشته هر جنس بهر بسط و قبض ‏ ‏ نَفَس و نَفَس دم قدم و نبض نبض
گاه کنی بسط جهان چشم مور ‏ ‏ قبض کنی خلق چو در خسف هور
گه بری قبض به بسطی عیان ‏ ‏ خردله را وسعت ملک جهان
خسته بگردش سر چرخ بلند ‏ ‏ بسته بموئی همه پیوند بند
از تو شود ساخته هر خواسته ‏ ‏ خواسته و ساخته آراسته
امر تو در جوفهٔ هر دانهٔ ‏ ‏ خرمن ها ساخته کاشانهٔ
حکم تو گر خوشه بخرمن نهد ‏ ‏ توشهٔ هر دانه بقسمت دهد
حارث صنع تو که این کشت کاشت ‏ ‏ قسمت هر دانه بنامی نگاشت
صنعت صبّاغ چنین رنگها ‏ ‏ حکمت نقّاش بنیرنگها
دست قضا جمله بحکمت سرشت ‏ ‏ درخور معجونست چه خوب وچه زشت
بندهٔ حکمست چه نیک وچه بد ‏ ‏ از خط فرمان چه قبول وچه رد
حکمت حق آنچه که بایست ساخت ‏ ‏ عین ثواب آنچه که شایست ساخت
صنع تو سازد همه از خاک خشک ‏ ‏ میوهٔ سیراب به از بوی مشک
صنع تو از خاک کند سبزه زار ‏ ‏ بر کشد از برگ خسی شاخسار
برگ گیاهی بنوا آورد ‏ ‏ بر سر وی آب و هوا آورد
تازه نهالی که نشاند بکار ‏ ‏ شاخ و بُن و برگ رساند ببار
نزد تو آسان همه دشوارها ‏ ‏ فضل بجمعیّت آوارها
فضل تو سازد همه حاجت بحال ‏ ‏ ممکن امر تو امور محال
ای تو خداوند جلال و جمال ‏ ‏ اعلم اعمال بعزّ و کمال
مالک حرّ و قن و مُلک و مَلک ‏ ‏ خالق انس و جن و فُلک و فلک
صانع خشک و تر و باغ و بهار ‏ ‏ فاتر بحر و بر و لیل و نهار
فاعل الا بقضاء و رضاء ‏ ‏ جاعل اشیاء جعلا ما یشاء

حاکمِ احکم حکم ما یرید — قادرِ فیّاض بفوز و مزید
ای تو خدا ربّ العرش العظیم — یا صمدا، واهبِ فیض و نعیم
ربّ تعالیٰ و تقدس بذات — جامعِ اسما بجمیعِ صفات
هر صفت از جملهٔ اوصافِ تو — بیّنه بر کثرتِ الطافِ تو
معنیٔ هر اسم ز اسمایٔ خاص — وصفِ مسمّاست بوجه اختصاص
وجهِ کمال است بهر تسمیه — صدق تشفی ست بهر تعمیه
معنیٔ هر تعمیه دارد وضوح — ظاهر و باطن بفیوض و فتوح
مخبرِ هر اسم بهر یک صفت — بهرهٔ وجدان بود از معرفت
بنده چه داند ز صفاتِ جلال — ذره کِـه و معرفتِ آن کمال
ای صفتت پاک ز چون و چرا — عفو کن از فکرتِ هر ماجرا
ای تو باوصافِ خود اعلم توئی — رحم بفرمای که ارحم توئی
هرچه تو خواهی کنی از اختیار — هرچه کنی میشود از اقتدار
این همه از امرِ تو پیدا شده — هر همه صنعت که هویدا شده
پست ز امدادِ تو بالا شود — قطره ازان لولوءِ لالا شود
خلقتِ اعدام که ایجاد یافت — جمله ز اکرامِ تو اشهاد یافت
بنده ز تو یافته فیضِ حیات — عجز ز عفوِ تو بفوزِ نجات
خاک ز بهرِ کرمت آب یافت — هم ز مسبّب همه اسباب یافت
هر چه کنی واقع بر جا بود — هرچه تو خواهی همه حقا بود
آب ز آهن بکنی جلوه گر — آتشی از سنگ بر آری بدر
سنگ ز اکرامِ تو مرجان شود — دشت بانعام تو عمّان شود
نرگسِ غمّاز بآهو دهی — قوتِ سر پنجه ببازو نهی
صورتِ بادام کنی دامِ دل — از قدِ سروی بری آرامِ دل

قامتِ موزون کنِ بنیادِ سرو — شورِ قیامت نیه جانِ تذرو
لعلِ شکر ریز بخوبان دهی — پستهٔ خندان بگلستان دهی
کرده هزاران دلِ شیدا فدا — بر سر یک غمزهٔ شیرین ادا
برده بنظّارهٔ مه پاره‌ای — صبر و سکون از دلِ آواره‌ای
کرده سراسیمه دلِ سروران — در شکنِ کاکلِ سیمین بران
کرده بسا فکرِ عطارد رقم — از هوسِ زهره جبینی دژم
کرده خمِ زلفِ پری زادگان — سلسلهٔ گردنِ آزادگان
شیشهٔ بی طاقتِ پیر و جوان — داشته بر طاقِ کمان ابروان
کرده نشانه زدلِ زاهدان(۱) — از پیٔ تیرِ مژهٔ شاهدان
هیئتِ گلگونه کنِ مه خدان — آفتِ دل کرده ز بالا قدان
کرده بسا یوسفِ دلها گرو — در چهِ سیمین ذقنان سر فرو
کرده بسا اهلِ جنون و جنان — بستهٔ زنجیرِ سمن ساعدان
در دلِ بس درزده جوشِ فراق — از غمِ موزون روشی سیم ساق
داشته بس در تگ‌ودو جست‌وجو — از پیٔ طاؤس پیٔ کبک رو
کرده سراپا همه مشغولِ کار — شیفته بفریفتهٔ روزگار
کیست که سودای تواش سود نیست — کیست کش از عشقِ تو مقصود نیست
هرچه درین دائرهٔ نقش کار — آمده از حکمتِ تو آشکار
وانچه نهانست در اسرارِ غیب — کانهمه را جز تو نداند حسیب
جمله ازانِ تو ترا بنده ایم — بر درِ حکمِ تو سر افگنده ایم
ما همه هیچیم کم از صفر هیچ — کرده غمت ما همه را گرد پیچ

---

(۱) متن : بخردان -

ذرّهٔ زاریم وجودِ نزار در کفِ غمهایٔ دلِ بیقرار
جز تو نداریم خدایا پناه عذر پذیری تو و ما عذر خواه

فی المناجات و ذکر عجز الحالات

بارِ خدایا کرمت یارِ ما صاف کنِ جوهرِ عیارِ ما
ما مسِ قلبیم نه چون سیمیا ذرّهٔ خاکیم تو کن کیمیا
ای کرمت مایه دهِ بودِ ما لطفِ تو حاصل کنِ مقصودِ ما
ای کرمت راست کن راست وچپ فضلِ تو بس فارقِ رنج و طرب
ای درِ تو مرجعِ شاه و گدا درگهِ تو بارگهِ کبریا
ای رهِ تو راهِ نجات و رشاد ای تو نگهدارِ عباد و بلاد
یادِ تو دلشاد کنِ غم رسان جز کرمت نیست کسِ بیکسان
بی کسم و دادرسِ من توئی بی کسیم بین چو کسِ من توئی
بنده ام و گنده و شرمنده ام بندگیم هیچ سر افگنده ام
کی ز من آید روشِ بندگی عاجزیم باشد و شرمندگی
سر بزمین می نهم و رو بخاک بر درِ امرِ تو خداوندِ پاک
نیتِ فرمان بریم بیش نی آگهی از حال پس و پیش نی
حقِ عبادت نبدانسته ام دابِ اطاعت نتوانسته ام
هرزه گر و یاوه و بیهوده ام در خورِ توفیق کجا بوده ام
هیچ ندارم بجز از فضلِ خاص فضل کن از عدل ببخشم خلاص
خوف و رجایم ز یمین و یسار ردّ و قبولم بود از هر کنار
خوف رد از خاطرِ من دفع کن بیمِ بد از سینهٔ من رفع کن
حسنِ قبولم بتر جا باز بخش مشغلهٔ ذکرِ خوش آواز بخش
پیشِ کیه گویم عرضِ کارِ خویش هم بتو گویم بنگهدار خویش

بارِ خدایا! بتو دارم نیاز ای که توئی کام‌ده و کارساز
راه نمایا! تو رَهَم راست بخش بی‌هوسم هرچه تمنّا ست بخش
کام روایا! ز تو خواهم مراد بستگیم را تو نمائی کشاد
کار کشایا! بتو دارم امید از بس فضلِ تو مرا اعتمید
بارِ خدایا! ز تو خواهم عطا فیض عطا بخش بعفوِ خطا
بارِ خدایا! تو نوازنده‌ای کارِ همه باب تو سازنده‌ای
ای کرمت چارهٔ بیچاره‌گان لطفِ تو جمعیّتِ آواره‌گان
چارهٔ من ساز که بیچاره ام تفرقه بردار که آواره ام
ای تو نگهدارِ زمین و زمان وی تو مدد بخش مکین و مکان
خاکِ ضعیفم تو نگهدارِ من یار دگر نیست تو بس یارِ من
جز تو کسی نیست که یاری کند کیست که رحمی به نزاری کند
گرچه بعرضِ تو چه یاراءِ یار گفتن این ذرّهٔ خاک نزار(۱)
بلکه درین نام امیدِ تمام هست بعونِ کرمت بر دوام
۰۰۰ اسم معین است این اسمی ز اسمای گُزین است این
[الحق] ازین اسم مرا یاوری ست یاریٔ فضلِ تو بیادآوری است
اول و آخر ز ازل تا ابد باطن و ظاهر ز معین الصمد
[یاوریٔ] تست توئی یارِ ما از همه اضرار نگهدارِ ما

فی‌المناجات فی سوال حسن آمالی و ضعف احوالی

[ای]تو بمن بنده ز من مهربان من چه و کیه هیچ تو بس جاودان
[مهر]تو بر من ز بدایت بسی فضلِ تو بر من بنهایت بسی
[لطفِ]تو بیش از پدر و مادر است مهرِ تو در جان و تنِ ما دراست

---

(۱) متن: گفتن ازین ذرّه صفت خاکسار.

... بی تو ندارد وفاق در پدران در پسران هم نفاق
[مهر] پدر شفقت مادر کجا ست عشقِ برادر ببرادر کجا ست
... غم بود و حال خال خالی مهر است سراپا وبال
... جد رد نبائر کنان عکس صغائر بکبائر کنان
[دشمن] خویش اند اقارب همه بلکه افاعی و عقارب همه
[یاری] یاران جهان گم شده مردمی از طینتِ مردم شده
کس نشده یار کز اغیار نیست یار بجز سایهٔ دیوار نیست
سایهٔ دیوار وفا با که کرد الفتِ اغیار بقا [با که کرد]
قولِ "نظامی" چه خوش آمد بیاد گفته بانصاف که مغز ...
مردمی از آدمیان برده اند آدمیان را ز میان [برده اند]
قافله شد واپسیٔ من ببین ای کسِ من بیکسیٔ [من ببین]
بارِ خدایا! تو مرا یار بس بندهٔ خود را تو بفریاد [رس]
نیست چو فریاد رسِ من دگر قادرِ من عاجزیٔ [من نگر]
رفته رفیقان و من از پی دوان مانده چو دستک زن ... ...
معرکه شد بیکسیٔ من ببین ای تو کسم غم [رسیٔ من ببین]
عمرِ عزیزم بملالت گذشت وقتِ غنیمت [بجهالت گذشت]
منفعل از ماضی و حالِ خودم مستقبل چیست ... ...
تذکرهٔ رفته ام از یاد رفت خواه بغم خواه بد [ارشاد رفت]
آمده را داشته ام مغتنم گر بنکوئیش شوم [محترم]
صورتِ آینده ندانم بهیچ در غم آن فکر [به بندِ بسیچ]
دی و پری از غمِ امروزِ خویش یاد ندارم که چه رفته [به پیش]
حالتِ فردا بتو باشد عیان آنچه ندانم نتوانم بیان

فردِ غمم از غمِ فردایٔ خود — دست بدریوزه ز مولایٔ خود
یا رب مولیٰ نظری از عطا — دستِ تهی باز مدار این گدا
سائلِ محتاج ز نزدِ کریم — کَی شده محروم بحالِ سقیم
بندهٔ معذور سقیمم بحال — شکر که دارم ز تو اکرم سوال
بوده‌ام از اصل یتیم حقیر — گشته ز افضالِ تو برنا و پیر
از کرم آوردیَم اندر جهان — از عدمم کرده وجودم عیان
نامده خود محض تو آوردیَم — از نِعَمِ خویش تو پروردیَم
از کرمِ واسعِ تو قائلم — پیرِ گدا بر درِ تو سائلم
شکر که حکمِ توو لاتَنْهراست — حجتِ این مسئله لاتقهراست
تکیه بفرمانِ تو دارم بجا — هم بکلامِ تو بجایم رجا
اصدقِ اقوال کلامِ تو بس — هم بکلامِ تو که فریاد رس
بر درِ تو سائلم ای کردگار — عفوِ توخواهم بسرانجامِ کار
هرچه کنی هرچه دهی‌ای کریم — اکرم ارحم کرمِ تو عمیم
گرچه نه‌چون خاص نه‌چون عامه‌ام — بندهٔ بیکار سیه نامه‌ام
آمده‌ام روسیه و مو سفید — فضل که چون مو شَودم روسفید
قائمِ فضلت نه بخود قائمم — بندهٔ بیدار وگر نائمم
هر که بُوَم هرچه‌شوم ازتوام — تا که‌چه نمائی‌چه روم از تو ام
لاشک و لاشرک خداوند پاک — خالقِ من مالکِ من مشتِ خاک
قادرِ آنی که رهانی مرا — از درِ رحمتِ نبرانی مرا
آن بنما آنچه ز تو لایق است — گر همه از لایقِ من فایق است
ای صفتت ارحمِ عاجز نواز — چارهٔ بیچاره ز تو چاره ساز
بنده اگر ناقص و گر کامل است — فضل خداوند برو شامل است

اول و آخر بتو کار رهی — ای تو که بخشی بگدائی شهی
گرچه رهی نیست شهی را سزا — بنده گدا عفو تو خواهد جزا

فی المناجات و ذکر حالات الحادثات

ای تو بسَـم جزتو ندارم کسی — وارث من جز تو نه‌ام وا رسی
ای تو غنی با تو نیاز گدا ست — بر در فضل تو نیازم ادا ست
ای که نهی برسر محتاج تاج — استغنایم بده از احتیاج
تا نروم همچو خسي بر هوا — فارع و قطع نظر از ما سوا
زانکه ندارم دگری دستگیر — محض خداوند معین و نصیر
ای تو احد حسبی و کافی مرا — از تو رجا امر معافی مرا
سائل محتاج به غیرم مساز — نیست مرا غیر تو ای بی‌نیاز
این همه هیچ اند چه‌آید زهیچ — اینهمه‌ها بنده به بند بسیچ
چارهٔ محتاج بمحتاج چیست — آنکه نه محتاج بود جز تو کیست
اینهمه محتاج چو من بنده‌اند — بر در لطف تو سر افکنده اند
اینهمه هر شاه و گدا نیک و بد — عاجز و آواره‌پیٔ کار خود[؟]
زین همه گرخوانده و گر رانده‌اند — جمله بخود عاجز و درمانده اند
بنده که حیران بود از بند خویش — چون نه زخود رُسته نه‌د ربند خویش
جمله سراسیمه ز سر تا بپا — بیخبرانیم ز بیم و رجا
غافل و مدهوش بغفلت اسیر — بند تردّد بقلیل و کثیر
طرفه درین دوره درین دائره — امزجهٔ سائره متغائره
نیست مدارات کسی با کسی — نیست بانصاف کسی وا رسی
قدر هنر نیست تمیز معاش — مانده سلوک همگي از معاش
رفته ترحّم ز طبایع بدر — نیست ولا در پسر و در پدر

خویش چو بیگانهٔ نا آشنا   خسّت بسیار در اهل غنا
بیخبر از عمر بود عمر و زید   در پیٔ دنیا طلبی مکر و شید
سنگدلان سخت‌تر اند از حجر   شخ شده چون شاخ تهی بر شجر
خار دل آزار رُخ گل نما   رنگ بنیرنگ تجمّل نما
بوی بهی ناید از ایشان برون   مختلف‌الحال برون و درون
بدلهٔ انفاق بوضع نفاق   عکس بتوفیق نما اتفاق
منکر و معروف که دانسته‌اند   فرق در اینها نتوانسته‌اند
بل شده معروف بامثال آن   تجربه باشد که بود همچنان
آمده بی مهریٔ شان را دلیل   این دو سه امثال ردیف و نزیل
حاتم طیّ شهره بجود و سخا   سیرت عُرقوب بخُلف وفا
اشعث طمّاع بطمع است دال   بخل به قارون بهمان امتثال
طرفه درین ازمنه بی دست و دل   سنگدلان اند بسختی سجل
گرچه ندارم بکسی احتیاج   شکر که نبود بطمع امتزاج
حال زمانه بقلم برده‌ام   مشق سخن را بخط آورده ام
ای کرمت عفو کن ماجرا   باز رهان زین همه چون و چرا
فارغیم بخش هم از این و آن   وا برهانم ز جفایٔ جهان
راه نجا بخش مرا هم ز من   ما و من از هر سخنم بر فگن
بخش معافی بمن نفس شوم   بد بترم من ز همه سنگ و موم
سنگدلیهای جهان بر شگاف   کینه وران ساز همه سینه‌صاف
از دم سرد آه دلم بر فروز   گرچه بتدّم شمع بمیرد ز سوز
سوز و گداز دل من گرم ساز   سنگدلان موم صفت نرم ساز
گاه ز غم گریه کنم زار زار   گاه ز تب ناله کشم بار بار

گریه‌ام ازجوش وخروش دل است | آه حزین موجهٔ جوش دل است
اشک مرا ده اثر آبروی | ناله چو آهنگ بنه در گلوی
گه ز تب غم بدلم خار خار | گه بکف غم تن من تار تار
ضعف تنم را بصفا نغز ساز | خارش دل را سر پر مغز ساز
من چه بگویم که چه سازوچه کن | هرچه بود خوبیٔ من آن بکن

مناجات فی ذکر تقدیم الذات و تقدیس الصفات حضرت ربّ البریّات جلّ جلاله

ای علی الشّان ولی الرّشاد | منک مبادی و الیک المعاد
ای احد الذّات جلیل الصّفات | ای ازلیّا ابدیّ الحیات
ای که ازل تا ابد احداث تست | مُلک ومَلک ذره ز میراث تست
ای که ازل از ازلت بی خبر | وی که ابد از ابدت بی اثر
از تو ازل هم ابد آمد رهی | هر دو بود مبتدی و منتهی
نی ازلت زانکه تو بی ابتدا | نی ابدت زانکه تو بی انتها
جلّ جلاله صفت ذات تست | عمّ نواله ز عنایات تست
ای همه تو با همه و بی همه | جان بتن از یاد تو در زمزمه
ای ز تو آمیخته شد آب و گل | وی ز تو آراسته شد جان و دل
ای ز تو پُر دست و دل بحر و کان | وی ز تو خوش جان و تن انس وجان
ای ز تو هر ذرّه دل پر ز فکر | وی ز تو هر شی و لبی پر ز ذکر
ای ز تو پیراسته شد جزو و کل | رنگ ز تو یافته و بویٔ گل
ای همه اجزا ز تو شیرازه بند | پشت خم از سهم تو چرخ بلند
ای ز تو آرایش حور و پری | کرده بلوح و قلم انشا گری
حفظ تو سر داده بهم مار و مور | حکم تو آورده بهم نار و نور

ای ز تو نابود همه بود شد | عالمِ معدوم که موجود شد
هم ز تو نابود شود هرچه هست | نیست شود این همه بالا و پست
کیست درین دائرهٔ پُر غلو | کو لِمَنِ الملک زند غیرِ تو
جُز تو همه فانی و فرسوده اند | تودهٔ خاک اند که بر توده اند
توده اشان نیز رود بر هوا | هیچ نماند بجز از تو خدا
ما همه هیچیم هم فانئیم | یک دو دمی بندهٔ زندانئیم
زندگیٔ زایلِ ما تا بچند | بر سرِ ما دارد اجل ریشخند
هست بما گر همگی عمرِ نوح | می پرد آخر ز بدن مرغِ روح
ما همه القصّه که هیچیم هیچ | رهگذرانیم ببندِ بسیچ

فی بیان غفلت الانسان و طلب الاحسان

بیخبرانیم درین دامگاه | مرحله پنداشته آرامگاه
بر سرِ جسریم بخوابِ گران | ره همه طوفان ست کران تا کران
بیم نداریم ز سیلِ فنا | حفظِ تو بس، احفظنا ربّنا
گرچه ازان سیل بدر رو که برد | کیست کزین هستیٔ فانی نمرد
حفظِ تو خواهیم که آسان شود | فضل که تا دل نه هراسان شود
نشاهٔ هستی که بود مستعار | دردِ سری دارد و رنج خمار
رحمتِ تو صندلِ این دردِ سر | دفعِ خمار است ز لطفت نظر
مستیٔ هستی که ندارد وفا | طولِ امل کرده بما رُخ نما
رشتهٔ طولِ املی کوته است | ترک چنین رشتهٔ کوته به است
بستهٔ این رشته مکن عقلِ ما | تا نشود عقده پیٔ نقلِ ما
ای همه دان هیچ مدانیم ما | عرضِ غرض هم نتوانیم ما
آنچه بود به ز کرم آن بده | هم ببدان سیّئاتِ نیکی بنه

کارِ تو نیکی بود و لطف وجود پیشهٔ ما جمله بدی هست و بود
خیّرِ محضی تو و ما پُر عطا تو مگذر از سرِ عفو و عطا
بر سرِ کردار بدِ ما مبین کارِ تو نیکی‌ست تو آن بر گزین
آن بنما آنچه ز تو لایق است گر همه از لایقِ ما فایق است
ای کرمت سابق و هم لاحق است لطفِ تو هم قائد و هم سابق است
لطفِ تو بیش و کمی از بخت ماست لطفِ تو اصلاح کنِ رخت ماست
رخت خسارت که ز اعمالِ ماست کاهشِ سرمایهٔ احوالِ ماست
گر نبود رخت همه خوشنما لطفِ تو رائج کن قیمت فزا
گرچه نباشد ز معاد و معاش رختِ تهی حاصلِ ما را قماش
تاچه ببازار قیامت بریم شکر که ایمان بسلامت بریم
لطفِ تو گر مشتری آید بپیش قیمتِ کالای زبون نیز بیش
گرچه زبونیم بقدر و بها با همه رختِ عملِ ناروا
رخت کجا قابلِ بیع و سلم ما همه مفلس بگدایٔ علم
دست بدریوزه دران بارگاه گدیه نما آمده ایم ای اللّٰه
ای کرمت عفو کن آثام را بر کس و خس میکند اکرام را
ای که بود خلق تو هر بَرّ و حار قطره ز بحرِ کرمِ تو بحار
ابر چو سقّاست ز دریایٔ فیض رشحه فشان بر همه صحرایٔ فیض
امرِ تو چون فیض فشانی کند ابر ازان بهره رسانی کند
بر همه شیرین و همه شوره زار می‌شود از بحرِ کرم فیض بار
هست رجا از کرمت ای اللّٰه رشحه ز ابرِ کرمت در نگاه
تا فکند رشحه بما شوره حال خاک کند سیر ز بحرِ زلال
ای که زلال از یمِ لطفت نمی هم بنمی سیر کند عالمی
از یمِ فضل ای تو خداوند پاک باز فشان رشحه برین مشتِ خاک

في المناجات و بيان مصارف الاوقات و استدعاء عفو و النّجات

ای تو همه حسن و همه قبح ما
شام صفت تیره مهل صبح ما

ما که درین شام غریبان شدیم
صبح وش از مهر تو خندان شدیم

یاد تو ما را بچنین شوق تیز
شام نشین ساخته و صبح خیز

گر اثری از مستی دوشین دل
نشاه دهد بر لب نوشین دل

ماه زند غوطه بدامان شوق
مهر کشد سر ز گریبان شوق

روز و شب ما که برابر شده
فصل بهار است که یاور شده

عمر کزینسان گذرد درمدار
منّت لله به است از بهار

فیض بهاران بسحر دیده ایم
دامن پر گل بنظر چیده ایم

ما که چو مرغیم درین گلستان
کی شده منّت کش هر باغبان

مرهم شب ادویهٔ داغ ما
ملک سحر گاه بود باغ ما

ما که گرفتیم صفا زین چمن
میل نداریم بهر انجمن

این همه از مشغلهٔ یاد تست
این همه از دولت ارشاد تست

هم بقبول تو نظر دوختیم
شب ز غمت تا بسحر سوختیم

تیره شب ما ز کرم روز کن
کاخ تن تیره دل افروز کن

نالهٔ ما شد نمک چشم خواب
گریهٔ ما برد جهان زیر آب

این نمک آب دل پر شور ماست
قوّت دل ضعف پر از زور ماست

ثابت و سیاره بسیر و سکون
دیدهٔ پر خواب بود سرنگون

رویٔ تر خاک که از شبنم است
گریهٔ بیدار دلان برهم است

تازه گیٔ چهرهٔ گلها سحر
این همه از رشحهٔ چشمان تر

شب نه پیٔ دیدهٔ بیداری است
دیدهٔ جاری ولب زاری است

روز نه بر گرمیٔ بازاری است زمزمهٔ بلبل با زاری است
گر اثر مردمیٔ آدمی است چون شب وروزش گذر بی غمی است
این رقم نقش که زد نقش بند کرده جهان با همه پیوند بند
صنعت حق کرده درین کارگاه شام و سحر روز و شب و مهروماه
خامهٔ تقدیر چو این نقش زد طرح جهان را ز ازل تا ابد
وضع خلایق بحدوث و حلول دائره بر بست باین عرض وطول
خط بنقط مدّ برقم رو براه کرده جهان منحصر سال وماه
ساخت بفهرست مفصل طلب مجمل آوارچهٔ روز و شب
مدّت دنیا ز پیٔ خاص و عام کرد تعیّن سبعه آلاف عام (۱)
آن همه را مشتمل شب بروز ساخته هنگامهٔ گیتی فروز
یک شب و یک روزبساسال وماه رهگذران میگذرد از نگاه
این شب واین روز که پیوسته است هفته قطارات بهم بسته است
اشهب و ادهم که بهم هم کنار هست همین روز همین شب...
این دو مخالف چو موافق گذار هست بهم پرده دَر و پرده دار
روز چو از فرق جهان بگذرد چهرهٔ شب روی نما آورد
شب چو هم از انجمن آید بسر ریزش انجم فکند در نظر
عمر اگر کم نبود بر زیاد هست فقط قدر شب و روز یاد
کین همه عمراست همین شب وروز زین شب و روز از چه تغافل هنوز
روز باشغال تردّد روان شب ز پیَش بر گذر کاروان
روز مسافر بمسافت رود شب بفروماند گیش در شود
راه دراز است و بشد قافله حیف که نی بدرقه نی راحله

---

(۱) حاشیه مصنف: یعنی هفت هزار سال ـ

مرحلهٔ بادیه خونخوار پیش — توشه نه ازآب و ززادهٔ بخویش
منزلِ دور و سفری بس دراز — بیکسی و مفلسیٔ برگ ساز
آه چه سان راه بجائی بریم — بو که بپیٔ راهنمائی بریم
ای کرمت راهبرِ بیکسان — فضلِ تو بس یاورِ منزل‌رسان
ما که بغفلت ز ره افتاده ایم — دل بکفِ بیخبری داده ایم
بخت نه بیدار و نه دل هوشیار — دیدهٔ بیدار چه آید بکار
روز به غمخوارگی وشب بخواب — حیف ازین زندگیٔ ناصواب
... منحصر روز و شب — این شب و این روز چنین در تعب
... از پی بیحاصلی — غیر ندم چیست ازین غافلی
... افسوس ازین روزگار — صرفه نه از مصرفِ لیل و نهار
... تکیه گیه غافلان — لطفِ تو سرمایهٔ بیحاصلان
... غافل و بیحاصلیم — از کرمِ تو بنجا واصلیم
... حاصل و تحصیل هیچ — با کرمت خطرهٔ تعلیل هیچ
... تا بابد کائنات — حاصلِ اعمال برند از حیات
... ل و جبروت خدا — آن همه را چیست نمود و نما
... عالم بهزاران گناه — باز شوند از کرمش عذر خواه
* درنظرِ رحمت و فضلِ خدا — آن همه را هست جزایٔ نجا
... خوف که دارد نگاه — جز نظر و رحمتِ فضلِ الله
... یا کرمت کافیم — در همه احوال تو بس شافیم
... شفا بخشِ مریضانِ جهل — امر اهم سهل بود نزدِ اهل
... جلالت عظمت کبریا — یا ولی العون کریم العطا

---

* شعر حاشیه

وای برین مشت ِ خطا پیشه گان | عاقبت ِ حال نیندیشه گان
فضل برین مشت ِ ظلوم و جهول | عاجز و مجبور ِ حدوث ......

فی ذکر فیوض اللیل و تسلّط النّوم

عالمی افتاده چو وحشی چران | بیخبر از مرگ بخواب ِ گران
شب که جهان مقبرهٔ مرده گان ست | معرکهٔ خون ِ جگرخورد گان ست
شب چو دیاری ست که دیّار نیست | شب چو مزاری ست که با زار نیست
دم نبود در بدن ِ غافلان | غم بود اندر دل ِ صاحبدلان
گرمیٔ هنگامهٔ اینهاست شب | وقت ِ زد و برد کمینهاست شب
دامن ِ شب را چو بدست آوریم | بهره ز انوار ِ الست آوریم
بزم فلک منتظر ِ بزم ِ ما | خیل ملک معتقد ِ عزم ِ ما
شاهد ِ ما انجمن ِ آسمان | ماه و کواکب بسویٔ ما چران
شب که بیاد ِ تو گذر میشود | خود سخن ِ ما ز همین میرود
شب سفر ِ دولت ِ آزاد گان | شب حضر ِ الفت ِ افتاد گان
شب که بود منزلی از راه ِ عشق | روشنیٔ او بود از ماه ِ عشق
ورنه مه ِ چرخ ندارد وفا | گه بجلا آید و گه در خفا
شب که بود سرمهٔ چشم ِ فلک | شب که بود راحت مُلک و مَلَک
شب که بود پردهٔ ستر ِ جهان | شب که بود آئینهٔ عارفان
دولت ِ شب باقی و پائنده است | زو همه جوئنده و یابنده است
بار ِ خدایا بشب ِ واصلان | کار کشایا بشب ِ کاملان
دولت ِ بیداریم ارزان نما | همّت ِ هشیاریم احسان نما
من که و بیداریٔ شب دم زنم | دم بدم از غم مژه برهم زنم
حائل ِ چشم است غنودن مرا | درد ِ سر از دیده کشودن مرا

لحظه بلحظه سر و زانوی من — شب چو پری کَسّی شده بانوی من
مرد نـیَـم تا رهِ مردان روم — در عقبِ راه نوردان روم
مردیٔ دنیا نه چنان مردي است — مردیٔ تجرید ز خود فردی است
شب که بود عابده مرد آزما — عار برد از نظرِ همچو ما
من که شکم سیر بخواب اندرم — از بغلِ شب بحجاب اندرم
این شبِ معشوقه ز من بر کنار — نیست مرا چارهٔ بوس و کنار
ای همه شیران چوسگان بر درت — چون سگسان اند نـعـم پرورت
من مگسم از سگِ بیدار کم — مرده صفت خفتهٔ خوابِ عدم
این چه وجودیست چو نابودِ من — خود ز خور و خفت چه بهبودِ من
سگ همه‌شب ناله‌و بیداری‌است — بر درِ خاوند بهشیاري است
من چه سگم کمترم از جنسِ سگ — تی اثرِ ناله نه آهنگِ تگ
گرچه من از آدمیان آمدم — غافل و حیوان بمیان آمدم
خفته‌شب‌و روزچو خرگوش‌خوار — نفس چو گرگم که بر آرد دمار
دیو چو روباه بود فتنه گر — آه نمانده ست مرا در جگر
چیست گـُزیرم ز چنین رهزنان — در تو گریزم ز رهِ دشمنان
گر سگکی خیلِ سگانت شوم — همسفرِ راه روانت شوم
ذرّهٔ توفیقِ سگم می سزد — تا سگِ نفسم بقناعت رسد
سگ شَده با شیر دلان یار غار — من چه سگم در پـَی مردارخوار
هیچم و پوچم همگی هرزه‌ام — چون سگِ معلول بتب لرزه‌ام
آدمیم ساز که آدم نـیَـم — مردمیـَم بخش ز مردم نـیَـم
من چه و که نیست‌مرا این‌توان — تا بتو گویم که چنین کن چنان
هر چه پسندِ تو بود آن بکن — کارِ تو احسان بود احسان‌بکن

في المناجات و ذکر تحمید و تمجید صفات و بیان افضال و عنایات

ای صفتت خاص باحسانِ عام ساز قبولم ز کرم این کلام
ای کرمت عام بآئینِ خاص از غم و همّ غصه مرا ده خلاص
ای بطی الطیش سریع الکرم ای خفی اللطف عمیم النعم
ای وفی الجود قریب العطا یا ربِ ذوالفضل عفوّ الخطا
ای ز تو راست آمده تقدیر ها محو ز تقدیرِ تو تدبیر ها
ای بره عشقِ توشد عقل لنگ گنگ زبان است خرد فهم تنگ (۱)
عقل چه، کز عشقِ تو دم برزند فکر چه، تا تارِ تفکّر تنند
عقل و گمان فهم بوهم و قیاس حدِ سپاسِ تو همه ناشناس
کیست درین دائرهٔ ششدری کو نگرد حدّ ستایش گری
حمد و سپاسِ تو ز غایت فزون هم ز بدایت ز نهایت برون
غوطه خورد عقل درین بحرِ ژرف کی بزبان حرف برآرد شگرف
هم ز تو ارشاد توان یافتن در رهِ تحمیدِ تو بشتافتن
حمدِ ترا گر همهٔ کائنات تا بقیامت بثنا و صفات
ذکر نمایند بصد داستان جمله زبان گشته بنطقِ بیان
غوطه خوران گر بدر آرند سر قطره ازین بحر نیارند بر
عقل نه غواص بان بحرِ دُر (۲) درخور ذرّات کجا وصفِ خور
بر حدِ وصفِ تو کرا فایزی ست عاجزی وعاجزی و عاجزی ست
معترفِ عجز و قصوریم ما دور هم از قربِ حضوریم ما

---

(۱) متن : ای ز بس اوصاف تو شد فکر گنگ
(۲) متن : عقل همه چون خزف و لاف در

قرب تو نزدیک ز حبل الورید(۱) بُعد ز عبّاد نباشد بعید
ذرّهٔ زاریم زبون خاکسار بنده چه و قربِ خداوندگار(۲)
ما ز تو دوریم تو نزدیکِ ما روشنِ تو کُلبهٔ تاریکِ ما
مهرِ تو بس مامن و ماوایٔ ما روشنیٔ کاخِ هیولایٔ ما
ما همه عاصی و تو آمرزگار زمرهٔ خاطی ز کرم واگذار

فی المناجات و بیان کیف حالي و سوالی بالعفو والنّجات

ای تو معین یاور و یار و نصیر ربّ لک الحمد الیک المصیر
ای کرمت واسع و ملکِ وسیع ای صفتت رافع و شانت رفیع
ای تو خدا قادرِ عاجز نواز با تو نیازم بود ای بی نیاز
ای تو ز من دفع بلایا کنی هم ز کرم وهب عطایا کنی
بخش خطایم بحقِ مصطفا در دوجهان مظهرِ صدق وصفا
بار خدایا بحقِ نورِ خاص بخش ز رنجِ دو جهانم خلاص
بار خدایا بحقِ معجزات بخش بجان از خلجانم نجات
بار خدایا بحقِ اهلِ حال بخش قبولیّتِ حالم ز قال
قال و مقالی که زمانها گذشت حال وخیالات که مصروف گشت
روز و شبان شغلِ همه سال وماه دعوتِ عمری که گذشت از نگاه
حالِ مواقع که گذشت از مرور دورِ وقایع که گذشت از عبور
یاد نمودم چو ز اوقاتِ خویش حالتِ ماضی که گذشته ز پیش
شکر که در مصرفِ اشغال بود آن همه اشغال باقبال بود

---

(۱) متن : قرب تو با ما ست ز حبل الورید
(۲) متن : بندهٔ زاریم ز بس خاکسار کو همه را قرب خداوندگار

مایهٔ اقبال بامرِ شکرف | هرچه بظرف است تراود زظرف
گرچه نه ظرفیّتِ شائسته‌ام | هست عطایت همه بایسته‌ام
ای توئی آگاهِ همه حالها | ای بتو معلوم همه قالها
حالِ وجود و عدمم از نخست | غیب و شهادت همه معلومِ تست
علمِ تو داند که چها بوده‌ام | طینتِ اصلی بچه آموده‌ام
آبي و خاکی بهم آمیخته | آتش و بادی بهم انگیخته
نطفهٔ نتن ازعَلَقه مضغه گشت | مشتِ عظام ازعظمت برگذشت
گشته کفِ خاک هیولای صُنع | ذرّهٔ ناچیز تماشايِ صنع
نقش زدی خاکهٔ بی رنگ را | ای که نمائی مَرجان سنگ را
شکلِ وجودم بنو آراسته | با حلیّهٔ غالیه پیراسته
از کرمت ناشده پیدا شده | قطره ز انعامِ تو دریا شده
گرچه بضعفِ جسدم کم زمور | لطفِ تو بخشیده برین عجز زور
کیفِ عدم تا بزمانِ وجود | حالتِ نابود بحدِّ ولود
قبلِ وجودِ بشر و بعدِ آن | علمِ تو داند که چگون وچسان
بعدِ وجود از عملِ صغر سن | واردهٔ آزمنه تا کبر سن
قسمتِ احوال بقدرِ نصیب | آن همه معلوم بعلمِ مصیب
اي همه‌دان فیض‌رسان دادرس | عاقبتِ کار بفریاد رس
قوتِ روح و تن و طبع وحواس | یافت ز لطفت قفسِ تن اساس
فضلِ تو از حدِّ بیان بیشتر | بیشتر از خلقتِ من پیشتر
با همه غفلت که نه‌دور از بشر | عمر بغفلت گذران بی خبر
سرّ و عیان علمِ ترا آگهی است | فضلِ ترا با نَفَسم همرهی است
هر نفَسَيِ فضلِ توام یاوراست | حالِ مرا فضلِ تورحم‌آوراست

بر همه احوال تو دانای راز — بنده نوازا که توئی بی نیاز
آنچه بخود فضل تو یاد آیدم — تذکرهٔ آن همه می بایدم
لیک زبان کو که نماید بیان — شمه ازان درسخن آرم عیان
حکمت حالات چسان گفتن است — وسعت احسان تو ننهفتن است
در کنف حفظ تو درجمله حال — می گذرانم گذر ماه و سال
نعمت تو در حق این بی‌نوا — رحمت تو بر همه دردم دوا
تا عمل شیب ز باد شباب — گرچه بغفلت‌شده درخورد وخواب
گرچه زمانها شده در بیهشی — داشته فضل تو بخیر وخوشی
شکر بدرگاه تو لله حمد — عفو تو بس برگنه سهو وعمد
گرچه زمانی بجرائم گذشت — غفلت احوال چو نائم گذشت
فضل توام همره توفیق داشت — مصرف اوقات بامری گذاشت
کزمدد فضل تو در بدو حال — داشته‌ام زمزمهٔ این مقال
این همه سال ومه ولیل ونهار — مشغله بوده‌است بسرّ وجهار
پیشه وری شیوهٔ خیرالعمل — ذکر ثنا و صفت لم یزل
وجد بتوحید و مناجات بود — زمزمهٔ عمر بصلوات بود
دم بدمم بود وظایف گزین — از سخنم بود تحایف متین
خاصه قصائد بمدیح و ثنا — هدیهٔ تحمید دعا مدّعا
تحف تحیّات بدرگاه پاک — زمزمهٔ طبع من ذره خاک
عمر باشغال نکو درگذار — در همه احوال باین پاسدار
پاس باوقات همه پاس و روز — هرشب وروزان بمشاغل هنوز
حاصل اوقات بنعت و صلوات — در همه حین و همه حال حیات
در همه اوزان وبحور حروف — نقش قصائد بالوف و صنوف
یافته ثمرات بخوش زندگی — اجر عمل بهرهٔ فرخندگی

این همه احسان تو ای ذوالجلال | این همه الطافِ تو ای بی همال
این همه اکرامِ مواهب زتست | این همه احصالِ مطالبِ زتست
ای احد از برکتِ خیرالکلام | حقِّ بحقیّتِ خیرالانام
بالحقِ صلوٰة و صفاتِ رسول | اجرِ سخن بخش بحسنِ قبول
رُشدِ سخن محض زارشاد غیب | بهرهٔ اقبال ز امدادِ غیب
بو که زفضلِ تو نظر بر "عطا" | حسنِ قبول آید و عفوِ خطا
گر نه خطا رفت مصارف هبا | از نظرِ تست عطایِ عفا
بار خدایا بجمال و کمال | بالحقِ اسما و صفاتِ جلال
بالحقِ اعزاز حبیبِ قدیم | بالحقِ اوصافِ نبیٔ کریم
اجر بخیر از همه اعمال بخش | یک نظر عفو بر احوال بخش
روی رجا بر درِ فضلِ رحیم | چشمِ توسّل به نبیٔ کریم

فی نعت حضرت سیدالثقلین مقرب مقام قاب‌قوسین صلي‌الله تعالیٰ علیه و آله و سلم

بارِ خدایا به محمّد رسول | عرضِ سوالم ز عطا کن قبول
نزدِ تو ای خالق ربالرّحیم | هست حبیبِ تو شفعیم کریم
آنکه بود مطلب و مقصودِ تو | آنکه بود احمد و محمودِ تو
اوست که اوخاصه ومطلوبِ تست | اوست که اومحرم و محبوبِ تست
آنکه بود واسطهٔ کاف و نون | اصل، کزو فرع بود هردو کون
آئینهٔ وجهِ حقیقت نما | باعثِ پیدایشِ ارض و سما
آیتِ ایجادِ وجود از عدم | مایهٔ اظهارِ حدوث از قدم
صاحبِ دین مالکِ هردوسرا | عارجِ آسْري بِهٖ دَنیٰ مُرتقا
تاجِ سرِ جمله فرستادگان | در قدمش جمله سر افتادگان

طغرهٔ منشور همه جزو و کُل | ختمِ رُسُل راه نمایِ سُبُل
اولِ دیباچهٔ فرمانِ عشق | خاتمهٔ رونقِ دیوانِ عشق
خاصه حبیبی که خدا عاشقش | عشقِ ازل بر صفتِ صادقش
مکّیِ مُختار بذات الکمال | اُمّیِ اَعلَم بصفات الجلال
عین عیان نور دهِ مردمی | آن قرشی، ابطحی و هاشمی
آن مَدَنی منزل و مکّی مقام | خواجهٔ کونین علیه السلام
سرورِ احرار دوام الحیات | سیّدِ ابرار علیه الصّلات
بالحق و بالصدق حیات النبی | شاهدِ اعجازش ضَبّ و ظبی
منظرِ حق مهبطِ روح الامین | معجزِ او بر فلک و بر زمین
فخرِ بشر شاهِ مدثّر دثار | خیرِ وَرَیٰ میر مزمّل شعار
معنیٔ و الشمس نکو رویٔ او | مقصدِ واللیل خطِ مویٔ او
هست مراد از خبرِ والضّحا | آیتی از مرتبهٔ مصطفا
سورهٔ طٰه ز جمالش خبر | مدحتِ یٰس ز کمالش اثر
لمعهٔ یا نور هم از شانِ او | نفحهٔ یا سرّ هم از آنِ او
فاتحهٔ فیض کتابِ فتوح | مقتدیش آدم و ادریس و نوح
خاصِ خدا پیش روِ انبیا | در دوسرا او همه را مقتدا
هر که خلیل است چو مهمانِ او | هم بعصا موسیِ دربانِ او
در جلوش همچو سلیمان بسی | چاکر و شاگرد چو لقمان بسی
داشت چو داؤد بسا مدح خوان | سائلِ فضلش همهٔ نیکوان
خضر ز خاکِ قدمش سرفراز | دیدهٔ یعقوب ازو دید باز
یوسفش از خیلِ غلامان یکی | آمده از مصر بها اندکی
صحّتِ ایوب ز امدادِ او | بخششِ ابّو البشر از یادِ او

صلبِ سماعیل ازو مفتخر ذرّه وش اسحاق باو معتذر

قدویانِ صفتش بس ذبیح مقتدیانش همه همچو مسیح

چند چو ذوالکفل کفالت سپار چند چو الیاس بود آبدار

یونس و هارون چو جنیبت کشان جمله زجامِ صفتش سرخوشان

کوکبه از نُه فلکش بر تر است موکبش از خیلِ ملایک پر است

مهر و مه از غاشیه دارانِ او لوح و قلم مدح نگارانِ او

نُه فلک از منزلتش پایه ایست هشت بهشت از قدمش سایه ایست

منبعِ دین، مظهرِ احسانِ حق مرجعِ کل، مطرحِ رضوانِ حق

مشرق و مغرب بسجودِ درش هر دو علمدار هم از لشکرش

ملکت او هم عجم و هم عرب خاک نشینانِ رهش روز و شب

رفته صدایش بجنوب و شمال مملکتِ او ابد الاتّصال

شاهِ رُسُل اول و آخر زمان نورِ ازل وارثِ جمله مکان

شاهِ فلک تخت، ملایک سپاه عرش بزیرِ قدمش فرشِ راه

انجمِ راجل برکابش دوان جمله چو جبریل براهش روان

حلقه بگوش از مهِ نو چون هلال چرخِ کهن بندهٔ او چون بلال

هست غلامش قمرِ داغدار شمس کهین بندهٔ او ذرّه وار

شَعْشَعَهٔ مکّه و بیر و منا مروحَهٔ مروه و بیت و صفا

خاص رسولی که کسش جنس نیست مثلِ وجودش ملک و انس نیست

اوست که خود عارف جل الله است اوست که شایستهٔ صل الله است

قافله سالارِ سبیلِ هُدا بیش بود بر همه، کم از خدا

هرچه شد و هرچه بُد و هرچه هست جمله بزیرِ قدمش خاکِ پست

مدحتِ او بس بکلامِ خدا حد نبود بیحد و بی منتها

بر صفتِ اوست چو قرآن گواه	واصفِ او هست کلامِ اله
بنده چه داند ز صفتهای او	عقل بادراکِ صفاتش گرو
عقلِ کُل ازمدحت اوعاجزاست	هم بصلوتش دل و جان فایزاست
ذرّه و این راه کجا تا کجا	کثّه بس زمزمهٔ مرحبا
تا بدل و جان و تن آید صفا	مجملِ اوصاف بخوان مصطفا
باغِ گلِ مدحت او مصحف است	ای دلِ حافظا گرت در کف است
بویٔ گلِ مدحتِ او در دماغ	برشکف ای دل همه تن باغ باغ
بوی گلش چون برسد در مشام	تازه بخوان تازه صلٰوة و سلام
ما همه را فوز و فلاحاً لدیه	از برِ حق صلّ و سلّم علیه
رحمت و صلواة فزون از شمار	باد همه حضرتِ او را نثار
باد بر آلِ عظامش درود	هم بسرِ صحبِ کرامش درود
بخش خدایا به محمّد حبیب	در حقِ من عاصیٔ زارِ غریب
فضل نمائی بحقِ آن رسول	در حقِ من خاطیٔ خوارِ عجول
عفو نمائی بحقِ آن نبی	در حقِ من هیچمدانِ غبی
بهرهٔ توحید عنایت نما	مسلکِ تحقیق هدایت نما
تحفهٔ صلٰوة بخیر الانام	وردِ دل و جانِ "عطا" بردوام
روز و شبم ذکر صبا و مسا	صلّ علی سیدنا المصطفا
بخش خدایا به محمد کریم	در حقِ من اسم "محمدحکیم"
بخششِ تو قالِ حکیمانه‌ام	بخش بر احوالِ سقیمانه‌ام
امن و امان بخش ز عدلِ خودم	مغفرتم بخش بفضلِ خودم
در دو جهانم بتو باشد رجا	از درت آرم بکجا التجا
دولتِ توفیق براتم نما	منزلتِ راهِ نجاتم نما

چونکه ندانسته‌ام از اضطرار صورتِ آغاز و سر انجامِ کار

عافیتِ بنده ز بهبود بخش عاقبت و خاتمه محمود بخش

فی‌المناجات و ذکر غرائب‌الصُّنع و تنزیه‌الصفات و معرفة الحق و حال القلوب

ای ربِ واحد غنی‌العالمین ای چمن آرای زمان و زمین

غارسِ این گلشنِ فیروزه فام حارس این‌دائرهٔ خاص و عام

فاطرِ این حقّهٔ مینا طراز صانعِ این‌مهرهٔ پُر رنگ و ساز

نقش نگارندهٔ این گلستان خیمه فرازندهٔ این سایه بان

غالیه اندازِ دماغِ نسیم حلیهٔ گُل بند بشاخِ وسیم

دائره سازندهٔ این طشت و طاس لوح طرازندهٔ جسم و حواس

معرکه آرایٔ بهار و خزان نشاه فگن در رگ و برگ‌رزان

سروِ چمن ساز ز برگِ گیاه بر رُخِ لاله زده خالِ سیاه

کرده لبِ غنچه بتسبیح وا داده بهر برگ زبانِ نوا

چوبِ تهی ساخته شکلِ زبان خشک لب سوسنِ رطب اللسان

یافته ترتیب ز صنعت بکار هرشجر و شاخ و بُن و برگ‌وبار

از کرمت نرگسِ شهلا نظر هیزم خشکی‌شده چون چشم تر

مرغِ چمن کرده ترنّم گذار ساخته قمری چو قمر شعله بار

کرده سبک روح گل از بو گران صوتِ حزین بر لبِ خنیا گران

ای ز تو آرایشِ این انجمن ای ز تو پیرایشِ این گل چمن

ای‌تو مرکّب کنِ این کائنات ناظمِ ترکیبِ همه مفردات

ای همه اجزا ز تو شیرازه بند روی افق را ز شفق غازه بند

ای که توئی قادر اعجوبه ساز ای که‌توئی‌واهبِ مسکین‌نواز

بر من مسکین نظری از عطا عفو کن از بندهٔ عاصی خطا
صورتِ مسکینم و بی معنیم بی خبر از خویش ندانم کیم
هیئت انسانم و حیوان صفت نی اثر از عقل نه از معرفت
معرفتِ حق بکجا من کجا با همگی خوف رهینِ رجا
آنکه بخود نیست شناسایٔ حال معرفتِ حق چه نماید خیال
قس علی هذ الحال القیاس من که خود از خویشتنم ناشناس
من عرف از نفسِ خودم بهره نیست من عرف از ربّ وقع زهره نیست
حسنِ وجودم نی و حسنِ عمل تا چه نوشتند بمن در ازل
ای تو شناسا کنِ گم گشتگان از تو رفاهیّتِ آشفتگان
ای که ز بیگانه کنی آشنا ای تو کشاد افکنِ هرِ تنگنا
معرفتم بخش که بیگانه ام بخش کشادِ دلِ بی‌خانه‌ام
خانه که منزلگهِ جانان شود واهمهٔ غیر دران نا رود
خانه که از بهرِ عبادت بود بسطِ مصلّای سعادت بود
خانهٔ دل را که پُر از یار شد خالی از اندیشهٔ اغیار شد
خانهٔ جانانه بوسعت سرا ست منزلِ اغیار مضیقِ هوا ست
حجتِ واقع بود و واضح است نکتهٔ تحقیق چه خوش لائح است
رشتهٔ تسبیح نه سنجد دگر دلِ گذر یار نگنجد دگر
خانه که منزلگهِ یک والی است چون حرم از دخلِ دگر خالی است
خانه بوحدت مقرِ دلکشا ست خانهٔ کثرت همه جا تنگنا ست
خانه یکی، یار یکی، دل یکی جایٔ دوئی نیست چون منزل یکی
کعبه(۱) دل هست که عرشِ خداست منزلِ معروف ز منکر جدا ست

---

(۱) متن : خانه

بار خدا یا بحقِ بیتِ پاک ناف زمین کعبهٔ مقصودِ خاک
آن حرمِ خاصِ تو رب الجلیل مسجدِ معمورهٔ دستِ خلیل
یکجهتِ پاک ز قیدِ جهات قبلهٔ دین مقبلهٔ طیّبات
من دخل هست بوصفش دلیل طهّر بیتی بصفاتش نزیل
بالحق ارکان و مقام و حطیم بالحجر الاسود زمزم ضمیم
بالحق مروه بصفاتِ صفا بالحق بطحا و بیمنِ منا
بالحق حرّا و بحقِ شبیر بالحق معمور و مقدس منیر
بیتِ دلم را بصفا ساز صاف بالشرفِ کعبهٔ قدسی مطاف
قبله نمایٔ دلِ من راست دار حرزِ مرا از دگران وا گذار
از کفِ غیری بکش آئینه ام بر مفگن آئینه از سینه ام
سینه چو صندوق باین آئینه آئینه در منزل خود کائینه
آئینه ام را بزُدا از غبار تا ز رُخِ دل نشوم شرمسار
آئینه وا کن ز حجابِ نمد آب دهش تا بفشاند رمد
دل که بود آئینهٔ جان نما جان چه بود طلعتِ جانان نما
سینه چو درج است درو دل چو دُر زین دُرِ شهوار نما سینه پُر
خاک نشین گوهر من صاف ساز خانه فروزندهٔ شفّاف ساز
از کفِ هوشم مفگن این زجاج باز بر افروز بنور این سراج
سنگِ فسان ساز چو چقماق تیز تا شود از سوزِ درون شعله ریز
ساخته براق ز حرقش چو برق باز رهانش ز همه خرق و غرق
مست کن از راوق این شیشه ام صاف کن از [ریشه] اندیشه ام
جلوه فشان ساز چو رویٔ غُرر شمع صفت ساز بروشن شرر
ای که کنی جِرمِ سُها را چو ماه مشعلم افروز بیک شعله آه

ای که کنی سبزِ فلک کشت‌زار — سرخ چو گل نقش کواکب نگار
خرمنِ مه خوشه ثریا کنی — ذره چو خور قطره چو دریا کنی
این دلم افسردهٔ یک قطره خون — صاف چو فواره ز جوشِ درون
ای تو که طوفان بکشی از تنور — ز آتش آب آوری، از نار نور
میوهٔ تر میکشی از چوبِ خشک — گیل چو رخ گل کنی از خون چو مشک
غنچهٔ دل نافه کشایم نما — نفحهٔ زین نافه عطایم نما
رویِ مرا دار بمحرابِ دل — ده برخِ دیدهٔ من آبِ دل
واهمهٔ غیر ز دل دور دار — جانبِ دل عکسِ اجانب برار
دل نبود منزل بیگانه را — صاحبِ هر خانه سزد خانه را
خانهٔ دل منزلِ دلدار بس — قطع ز اغیار، فقط یار بس
تن چه اگر در صفِ طاعت ستاد — چون دلِ آواره ز مسجد فتاد
ای دلِ وحشی بکجا می‌دوی — یار بخانه تو کجا می‌روی
بیخود ازین حال بخود گفتگوست — با دلِ غافل چه ازین جستجوست
حیف بحالِ دلِ من خسته‌حال — بر دلِ بیهش سزدم گوشمال
دل که نه با خویش، چو بیگانه ایست — دل که نه با هوش، چو دیوانه ایست
دل که نه با درد چو افسانه ایست — دل که نه با دوست چو بتخانه ایست
دل که ز تن دور براهِ دراز — قصدِ تگ و تاز کند باز باز
دیده ز اغیار به بندش چو بار — تا چو کند باز صفت دیده باز
هیچ نیارد بنظر غیر دوست — پوست بهل مغزِ سخن ذکرِ اوست

فی المناجات و ذکر عرفان حضرت السبحان و سلوک سبیل الحق بالایقان

ای تو مقیمِ دلِ صاحبدلان | شوقِ تو سوزِ جگرِ مقبلان
آنکه قبولِ تو کند مقبلش | منزلِ اقبالِ تو باشد دلش
آنکه باقبالِ تو مقبول گشت | از خود و از هردوجهان بر گذشت
مرتبه عالیست گذشتن زخویش | ترکِ خودی هست بهررتبه بیش
گر بخودی دولتِ شاهی بود | دور ز عرفان الٰهی بود
معرفت الله تعالیٰ عظیم | شاهیٔ وافی بود آن مستقیم
تؤتی الملک است حقیقت ازان | اصل همان فرع مجازی نشان
تنزعُ در حقِ مجازی بود | جز حق عرفان همه بازی بود
نیست تغیر بچنین مملکت | نیست تبدّل بچنین مکرمت
معرفت است از همه اوصاف بیش | طاعت و تقوی همه برنفعِ خویش
معرفتِ حق برضایٔ حق است | مقصدِ عرفان برضا مطلق است
من عرف الله مقامِ رضا ست | طاعت عرفان برضایٔ خدا ست
عارفِ مولیٰ که بود حق شناس | هست ملک ملکه بتجنیس ناس
معرفتش سلطنتِ بی زوال | هرچه جز این است هوا و خیال
اهلِ هوا را بود این بس دلیل | گر بهوا رفت نه شد جبرئیل
غیرِ خدا هر چه بود ما سوا | خواب و خیال است و هبا و هوا
هیچ هوائی نبود بر ثبات | هیچ خیالی نبود بی وفات
خواب وخیال است همه جان ومال | هیچ نماند بجز ایزد تعال

في المناجات و بیان حالی بالمعصیات و سوال افضال العفو والعطیات

ای ملک العرش خداوندِ پاک — لیسک ضد لم کفو و لا سواک

دایم معروف بخیرِ کثیر — قائم قدوس قدیمِ قدیر

واهبِ افضال کریم العطا — ارحم بخشندهٔ جرم و خطا

جرم و خطایم ز عطا درگذار — ای که توئی غافرِ آمرزگار

بیخبرم از همه سیئاتِ خویش — از چه توان زد دمِ حسناتِ خویش

هم تو توانی که بسئیاتِ من — در بدل آری خطِ حسناتِ من

هم ز کلامِ تو سند آورم — مسندِ امید مدد آورم

امرِ تبدل که به نص اندر است — دافعِ سیئات بحسنات هست

آیهٔ کافی‌است درین مسئله — رحمتِ وافی‌است درین مرحله

ای ز تو آید که نمائی مدد — فضل بعصیان و نکوئی ببد

بد بنکوئي متبدل کنی — عفو باسراف منزل کنی

ما که باسراف بدی کرده‌ایم — روی گنه فرد ردی کرده‌ایم

فردِ ردی را رقمی از قبول — از کفِ کلکِ کرم آری وصول

خط بخطا نامهٔ اعمالِ ما ست — مشقِ گنه در همه احوالِ ما ست

نامه که داریم چو خامه سیاه — مغلط و مغشوش بمشقِ گناه

رشحهٔ عفوی بفشان بر سواد — پاک فرو شویٔ رقومِ فساد

دفترِ عصیان که چو دف تر شده — چونکه ز دف تر نه صدا بر شده

نیست درین دفترِ ما حرفِ نیک — بدعملی ها ست سراسر ولیک

چند مفصل بکشم یاد داشت — مجمل آن را نتوان واگذاشت

صفحهٔ آوارچهٔ سال و ماه — بسکه سیاه است بثبتِ گناه

هست سیاق سخنم بر خطا | بر رخ آن چند بپوشم غطا
چند بمیزان گروم زین حساب | زان که گذشته بشمار از کتاب
حشو خطا بارز آز و هوا | باز بهم خورده متاع و بها
مدّ گناهانست بطول امل | بدعت معمول بعکس عمل
طرفه که در کشمکش پیچ پیچ | در صفتم صفر بمقدار هیچ
دخل کم از نیکی اطوار خویش | در هذیان و بطلان خرج بیش
با همه افلاس ز نقد صلاح | کثرت اجناس فساد و مزاح
هزل کند نفس بدم هم بخویش | طفل رسن تاب صفت پس ز پیش
قصد کند پیش بیفتد ز پس | پرّ بعسل بند بسان مگس
چون مگس از حرص گرفتار بند | مرغ پی دانه بدام کمند
موئینه ریش بباد بروت | تار گره بافته چون عنکبوت
هم بکف خویش درین اعوجاج | چون خرفم پیرک کودک مزاج
کودکن پیرانه سرم مو سفید | رو سیهم شب ز مه ابرو سفید
بلکه سیه روز سفیدی نما | قیر بکافور خضاب انتما
برف فرو ریخت بخاک سیاه | تکیه زده برگ سمن بر گیاه
یاسمن انگیخت سر از سوسنم | برق بر آهیخت هم از خرمنم
شد ز پلاس سیهم پنبه زار | عنبر اشهب شده مشک تتار
حبّه بر آورده برنجم ز ماش | فکر معادم نه ز فکر معاش
عاج برآورده سر از آبنوس | چهره زنگی شده چون روم و روس
از شبه ام رسته همه دانه دُر | نیل بصابون بشده پی سپر
تیره شبم را زده سر صبح گاه | ریخته سیلاب بریگ سیاه
آه که با اینهمه رنگ سفید | نامده ام آب بروی امید

رنگ بدل کرده بدین مثلِ مو — حیف که تا رفته سیاهي ز رو
چرک گراز چهره توان شست صاف — صورتِ اصلی نرود از لحاف
رو سیهی نقشِ حجر همچنان — لاله صفتِ داغ سیاهي همان
لحیه بتلبیس نماید سیاه — چهره بتقلید نگردد گیاه
اهلِ جهان چون بتجمل روند — موی بجلبابِ خضاب آورند
گر بخضاب است سیاهی بمو — هیچ خضابی نبرد رنگِ رو
رنگِ بنفشه نشود چون سمن — گر بخزان گر بهباران چمن
رنگِ بتقلید تبدّل کند — وضع بترکیب تنزّل کند
رنگِ سیاهی نبرد هیچ آب — روی سیه فام نگیرد خضاب
گرچه بصنع است صباحت کمال — نیک نماید بملاحت جمال
هرچه بتصویرِ ازل ساختند — جمله بجا و بمحل ساختند
مختلف آمد صوَر و امزجه — جمله بترتیبِ موجّه وجه
احسن تقویم کلام قدیم — آمده در شانِ بشر مستقیم
حسن بصورت بصفا در نظر — حسن بمعنی بعطا جلوه گر
حسن خوش ار صورت و گر معنی است — ور نبود معنی لاعن شي است
حسن اگر هست بحدِّ کمال — در حقِ وي هست یحب الجمال
رويِ نکو آئینهٔ خوبی است — خوی نکو مایهٔ محبوبی است
صورتِ زیبا رُخِ دیبا بود — حسنِ عمل معنی زیبا بود
هر که باین حسن چو حاوی بود — صورت و معنی متساوي بود
شکرِ خداوندِ جهان آفرین — بخشش و بخشایشِ فضلش متین
هرصفتِ حسن تفضّل ازوست — هرنمط نقش و تجمّل ازوست
یا صفتِ حسن کند رُخ نما — یا صفتِ عشق کند دل کشا

یا رقمِ چهرهٔ خوبان کشد حسن برخ طغرهٔ عنوان کشد
یا صفتِ صورتِ پاکان دهد مروحهٔ سینهٔ چاکان دهد
یا صفتِ حسن کند دلربا یا صفتِ شوق کند جان فزا
هرچه کند هرچه دهد اختیار طالعِ بی بخت کند بختیار

فی المناجات و ذکر حسن المصنوعات و کیف حیف حالي برجا و التجا النّجات

ای که زدی نقش بکلکِ قضا صورتِ پر معنیٔ هر دو سرا
ای که کشی از پیٔ تصویر کار خوش خطِ این نامهٔ لیل و نهار
ای که عجب نقش کشیدی برآب این همه خطّ و نقطِ انتخاب
ای که نمودی رقم لوحِ خاک رنگ تماشا عجب از صنعِ پاک
ای که زدی این خطِ خاکی نهاد داشته چون تختِ سلیمان بباد
ای بهوا بسته چنین دائره خاک و خس آمیخته با نائره
نائرهٔ معصیتم سرد ساز رویٔ سیاهم چو رخِ ورد ساز
صافیٔ سر بخش ز بادِ غرور ساز دماغم تهی از این بخور
خاکِ وجودم نکشی بر هوا کن بسر افکند گیم خاک پا
آبِ رخم بخش ز خونِ دلم بخش ز چشمِ ترم آبِ گلم
رشحهٔ از ابرِ کرامت ببار چهرهٔ من شوی ز خطِ غبار
نستعلیقِ سخنم را صفا بخش بنسقِ اثرِ مدّعا
حال شکسته بچنین پیچ و تاب ساز چو نظمِ سخنم کامیاب
بخش بمشق سخنم نسخِ عفو کش رقمِ محو بهر حرفِ سهو
روی سیه نامه چو ریحان نما بر رخِ حالم خطِ نشو و نما
هم بتجلّی نامه سیاه آمدم هم بخفی حال تباه آمدم

روی سیاهم بگُنه محضراست چون خطِ شعرم بخطا مشعراست
صاف کن از چرکِ تنِ خاکیم ساز صفا پاکی و ناپاکیم
پاک کن از غش تنِ آلوده‌ام صاف رخِ مس رمد اندوده‌ام
از مسِ فرسوده کنی سیمیا خاک و خسک سوده کنی کیمیا
گر مسِ من قابلِ اکسیر نیست درخورِ کافور رُخِ قیر نیست
فضلِ تو نور آورد از عین نار لطفِ تو سازد ز خزانی بهار
از همه آلودگیم صاف ساز از شبه‌ام گوهرِ شفاف ساز
حیف که پیرانه سرم چون رضیع نی چو شریفم نه بوضعِ وضیع
زار و زبون‌تر ز همه‌خاص و عام عام نباشد چو منِ مستهام
رو سیهی‌سوی سفیدم چو دیو در گروِ نفس‌پُر از رنگ و ریو
با همه دانی همه نادانیم حاصلِ اعمال پیشمانیم
روز و شب از خواب وخورش دابه‌ام در بغلِ غفلت همخوابه‌ام
عمر بیازیچه ز کف داده‌ام همچو جمادی بره افتاده‌ام
موی چو شیر و چو جنین شیرخوار خفته چو خرگوش ندارم قرار
دست بپا بسته چو طفلِ قماط خسته بگهواره بی انبساط
بی‌حس و بی‌حرکتِ حیوانیم در کششِ مهد پریشانیم
گوی سراسیمه بچوگانِ وقت خیره ز فقدان نه‌بوجدانِ وقت
وقت ادا را بقضا واگذار هم ز قضا هم ز ادا شرمسار
ز اوّل و آخر همگی بی خبر الحذر از حالِ بَدم الحذر
تا چه شد و آمده و آیدم یک نظرِ فضلِ تو می شایدم
ای بهمه اعلمِ عاجز نواز ارحمِ بخشنده توئی چاره ساز
گر همگی هیچ ندارم بدست چون نظرِ فضلِ تو دارم بس است

في المناجات و بيان كمال الصفات و عجز عن اسراف حالي بمصارف الاوقات

ای بصفاتِ احدی ذوالجلال ای بثنای صمدی بیهمال
ای ببقای ابدی لا یزال ای بعطای مددی بر کمال
ای بارادت ملکِ بی وزیر ای بمشیت حکمِ بی مشیر
ای بعظمت احدِ بی نظیر ای بجلالت صمدِ بی ظهیر
ای تو باکرام جواد حلیم ای تو بافضال غنی کریم
ای تو بالطاف لطیف رحیم ای تو باوصاف حمید حکیم
ای تو بحکمت همه را کردگار ای تو بقدرت همه را پاسدار
بار خدایا بعطا یک نظر در حقِ من بندهٔ پیرانه سر
ای احدِ فیض رسان دادگر دادگرا جز تو ندارم دگر
حالِ من زار و نزاری نگر بی دل و بی دست رسم بی جگر
بی دلی از بهر تهی دستیم بی ثمر از نیستی و هستیم
نی ز عدم باخودم آورده هیچ نی ز وجود آذقه راه بسیچ
می نتوان گفت چرا آمدم چون نه بخود چاره کرا آمدم
آمدنم بود نه خود اختیار گوی بچوگان رود از اضطرار
هم نتوان گفت چه‌سان میروم بیخود و بیچاره روان میشوم
نی بود از آمدنم حاصلی نی بود از رفتنِ من واصلی
حکمتِ محض آمدن و رفتنم بی خبر از خود چه بود گفتنم
دم نتوان زد ز چنین و چنان چون بکفِ خویش ندارم عنان
من نه بدم بود جهان برمدار نیز نباشم بسرانجامِ کار
آمدن و رفتنِ من بر گذر هست درین مرحلهٔ یک نظر

آن نظر از راست روی برصواب حیف درین مسئله‌ام لا جواب
ای ز تو مبدا و بتو منتها عفو کن از تهلکه سازم رها
بنده که در بندِ اراداتِ تست گرچه نه‌در بندِ عباداتِ تست
هم بجلال و جبروت و کمال هم ببزرگیٔ خود ای‌ذوالجلال
عفو کن از بندهٔ عاجز اسیر با کرم و فضلِ خودم دستگیر
فضلِ تو کافی‌ست بهر کارِ من تا نشود اخذ بکردارِ من
علمِ تو آگه بود از حالِ من نزدِ تو ظاهر بود اعمالِ من
نیست باعمال بدم نیکوئی قادرِ بخشندهٔ حالم توئی
بر همه اعمال که دارم ز پیش یاد رسیدم مثلی حالِ خویش
طرفه حکایت که بحالم دلیل هست بموقع سخنی زین قبیل

حکایت فی‌التمثیل حالي و سوال العفو والعطا بحسنات اعمالي و خیر آمالی

خوانده‌ام از درس کتابی‌صحیح یا شده مسموع ز نقلی صریح
آنکه ز ابنایٔ زمانه یکی بوده عجب ساده دلی کودکی
داشت طبیعت ز زمانِ رضاع خوردنِ گیل سر بحدِ ارتفاع
روز و شبان آن خورشی داشتی دست و دهن فارغه نگذاشتی
همچوشکر داشته گیل‌سر بدست کام و دهان را ز غذایش‌نه‌بست
خوش‌مزه‌اش داشته چون گلشکر ذایقه‌زان داشت چو گل تازه تر
گیل‌سرش‌از گلشکرآزاد داشت چون عسل این راتبه معتاد داشت
گرسنه‌مي یافت‌چوحب‌الحصید(۱) آذقه می ساخت بسانِ قدید

---

(۱) حاشیه مصنف : حب‌ّالحصید ـــ دانهٔ خرمن

حب بآن داشت چو حب نبات چاشنیش بهتر از آب ِ حیات
زان نه تهی کیسه و نی کاسه اش در تگ و دو از پی ٔ تلواسه اش
مائده زان داشت بجای ٔ طعام فائده پنداشت ازان بر دوام
شور ندانست چو شیر ِ زقوم خوی بدش یافته زان نفس ِ شوم
گیل سر شو شسته وجود گیلش ذوق ِ فوا که نه چنان در ِ دلش
ریخته در معده و امعای ٔ او آهک ِ تفته زده احشای ٔ او
داشته دندان پی ٔ چاویدنش داشته لوزینه هم از دیدنش
مدت ازان خوی بدش در گذشت داشته آن خو چو جوان نیز گشت
روزیش از بهر ِ خرید ِ شکر حاجتش افتاد بدکان مگر
رفت بدکانچه ٔ شکر فروش گرچه سرش بود ز گل سربجوش
ظرف ِ شکر داشت دکاندار پیش تا بکند وزن ترازوی ٔ خویش
یک پله میزان ز پی ٔ سنگ ِ وزن داشته گیلسر پی ٔ پاسنگ ِ وزن
مشتری ٔ ابله ازان پله بست گیلسرش آهسته کشیدی بدست
در دهن و جیب و گریبان زده زان سوی ٔ پله همه نقصان زده
گفت دکاندار که ای ساده رنگ داده بدل جنس ِ جواهر بسنگ
طرفه طبیعت که ترا در سر است زان پله کم این پله ات کمتر است
داده چه چیزی بچه چیزی بدل گل بیگل و صبر عوض در عسل
نفع و ضرر فرق ندانسته ای حاصل ازین اخذ توانسته ای
دیده زیان سود بسودای ٔ خویش غافل امروز ز فردای ٔ خویش
آه هزار آه ز حال ِ من است کین سخن از حالت ِ من روشن است
هر قدر از جانب ِ نفسم هوا ست آن قدر از جانب ِ صلحم بلا ست
بر پله ٔ نفس کشیدن بخویش از پله ٔ صلح خمیدن بخویش

آنچه پیِ حرص و هوا می دَوَم پیشتر از برگ نوا می رَوَم
حیف بر این حالتِ بی حاصلی غافلی از کیف و کمِ واصلی
داده ز کف حاصلِ اوقات را غافلِ سال و مه و ساعات را
هیچ ندارم بجز از اشک و آه بر عملِ خویش ندارم نگاه
عمر ببازیچهٔ عصیان گذشت وقت غنیمت پیِ هذیان گذشت
بی اثر و بی جگر و بی دلم بی نظر و بی بصر از مشکلم
مشکلِ هر کار بود در نظر هر نظری منصفِ حالِ گذر
بی نظرم از گذرِ حالِ خویش نا شده ام منصف اعمالِ خویش
ای تو محوّل همه احوال را مصلح و محسن همه اعمال را
حسنِ عمل هم بعنایاتِ تست عفو و عطا مخبرِ آیاتِ تست
بار خدایا ز تو عفو و عطا (۱) در گذران از منِ خاطیِ خطا

فی المناجات و دعا مدعا العفو و النّجات

ای ارحم عفو کنِ عاصیان ای اکرم اعلمِ سرّ و عیان
ای که عیان اینهمه الطاف تست عفو و عطا بخش ز اوصاف تست
ای که توئی مالکِ ملکِ بقا ای که توئی واهب عفو و عطا
ای که توئی خالقِ این کائنات ای که توئی جامعِ این مفردات
ای که توئی نورِ سماوات و ارض ای که توئی صانع هر طول و عرض
ای که توجان بخشی وجسم آفرین ای که توئی قسم بقسم آفرین
ای که توئی اینهمه موجود ساز ای که توئی کافیِ مقصود ساز
جمله ز تو جمله ترا زیر دست اینهمه حرّو قن و بالا و پست
پست چو من از کرمِ تو بلند پست ترین در همه این مستمند
ای تو عطا بخشِ منِ مستهام عفو نما بر منِ کهتر غلام

(۱) متن: بار خدایا ز تو خواهم عطا

پیرِ غلامم برهت خاکسار | یک نظرِ مهر برین ذرّه وار
ذرّه نه موهوم وجودِ من است | سود چه از بود و نبودِ من است
گر نبود همچو من اندر جهان | کم چه شود از همه خورد و کلان
ور بود این ذرّه دمی چند هم | با المی چند غمی چند هم
هیچ نکاهد نفزاید بخلق | ذرّه محقّر چه نماید بخلق
گر بجهان یاوه نمی آمدم | بودمی آسوده همان در عدم
مقتضیٔ مصلحتم به بُدی | نی زجهان از خسکی کم شدی
با من و بی من بجهان کم زیاد | نیست نه حاجت پئیٔ باد و مباد
مصلحتِ صنعت ازین بنده چیست | با عثه معلوم نه از مرگ و زیست
زینکه نه چون خارج و نی داخلم | وز همه نیک و بدِ خود غافلم
علمِ تو آگاه ز ایجادِ من | یادِ تو کافی ست چه از یادِ من
فضلِ تو کافی ست باعدامِ من | نامِ تو شافی ست چه از نام من
نام و نشانم نه بُدی در جهان | باز نمانم چو فلان بن فلان
ای که تو بس باقی و پائنده ای | در حقِ من عفو نماینده ای
ای که توانی همه را بسط و قبض | امرِ تو پیوند کنِ نبض نبض
گر تو کشائی نبندد کسی | ور تو ببندي نکشاید خسی
من چو خسم برسرِ آب روان | مورچه آواره بهر سو دوان
خس نگذاری که بطوفان رود | مورچهٔ چند بمیدان دود
بلکه هم از مور و خسی کمترم | این قدرم بس که بخلقت درم
یک نظری عفوِ تو بر حالِ من | کافی و وافی ست بر اعمالِ من
من همه هیچم چه زنم دم زمن | کم ز سگم هم بگلویم رسن
رشته بگردن سگکی بنده ام | خاک بروی ٔ سیه افگنده ام

روی سیه موی سفید آمدم | بر در فضلت بامید آمدم
سائل عفوم ز خداوند خویش | بنده ببند تو نه در بند خویش
ای تو کشائندهٔ ابواب خیر | ای تو مهیّا کن اسباب خیر
خیر عطا بخش بخیر الامور | خیر نجا بخش ز بیم شرور
خیّر مختار توئی ای اله | جمله گدائیم توئی بادشاه
سلطنت تست بری از زوال | ای که توئی لم یزل ولا یزال
ای لمن الملک ترا بر دوام | انت سلام الحق منک السلام
بخش سلامت بسلامم ضمان | در کنف عصمت امن و امان
هرچه دهی هرچه کنی قادرا | عاجزی حال مرا ناظره
از نظر عفو رهائیم بخش | هادی من راه نمائیم بخش
جز تو نیّم از دگری داد خواه | سر بزمین بر در آن بارگاه
داد رسا، داد گرا، داد بخش | عاجزیم بین و بفریاد بخش
بخش باین فرد عطایا کریم | ای که توئی رب العرش العظیم
فاتحه آرای کلام قدیم | بسم الله الرحمٰن الرحیم
اول طغرای کتاب کریم | بسم الله الرحمٰن الرحیم
آخر دعوات بیمن عظیم | بسم الله الرحمٰن الرحیم

سر بسجود تو رُخم بر زمین
ارحمنی یا ارحم راحمین

تاریخ و خاتمه نامهٔ "حصن الامان"

ختم شد این نامهٔ نزهت نشان | آنکه مسمی ست به "حصن الامان"
شهر محرم سنه غین و قاف | یاء دگر حاء حروف مضاف
ظهر دو شنبه بسعادات فال | الف و صد و هژده هجری بسال

وقتِ خوش و ساعتِ فرخنده روز گشته بنورِ ازلی دل فروز
خامه که این نامهٔ نامی نوشت حصر عدد آمده پنجم بهشت
بہ روشِ بحر بوزنِ جزیل "مخزنِ اسرارِ نظامی" دلیل
از دُررِ فیض نوادر نکات آمده بر طبع بهین واردات
ذکرِ مناجات و صفاتِ حق است بحرِ عطا ابرِ صفا مطلق است
گل گلِ ازهار چمن بر چمن نفحه فشان چون سمن و یاسمن
ساخته دلها همه تن باغ باغ تازه بهارانِ معطّر دماغ
مظهرِ آثارِ عجائب بود منبعِ افضالِ غرائب بود
رشحهٔ تحقیق بهر داستان عوذه توفیقِ همه راستان
قبله نمایٔ نظرِ اهلِ حال تذکرهٔ معنیٔ اهلِ کمال
بار خدایا باجانب رسان قبلةُ الله بوجهش نشان

تم تم

تم

بهشت سادس

مسمّی

بحرالعرفان

(بحر سبحة الابرار)

تاریخ تصنیف : ذی قعده سنه ۱۰۹۰ھ

تاریخ اصلاح : شنبه ۱۸- صفر سنه ۱۱۱۸ھ

بسم‌الله الرحمٰن الرحیم

ای که ذاتِ تو بوحدت یکتا	بصفاتِ احدی بی همتا
انّک الله الٰهٌ واحد	انت سبحان مجیدٌ ماجد
انّک الحقّ خدایْ خالق	انت رحمان رحیمٌ رازق
انّک الفرد بفردیّت یک	انت مَلّاکُ لک الملک ملک
ای بتعریفِ توحّد معروف	ای بتوصیفِ تقدّس موصوف
ای تو ذوالفضل خفی الالطاف	احدّ الذّات غنیّ الاوصاف
ای کریمی که کرمهایْ توبیش	صانعِ ما همه از قدرتِ خویش
ای رحیمی که بسا رحمتِ تو	منعما عام بود نعمتِ تو
ای قدیمی که قدم بندهٔ تست	بود و نابود سر افکندهٔ تست
ای معزّی که تو اعزاز دهی	بیکسان را تو سر و ساز دهی
ای معینی که ز لطفِ وافر	رزق بخشی بمطیع و کافر
ای که فضلِ تو بود هادیٔ ما	صنعِ تو مخترعِ ارض و سما
واسع الرحمت وهّاب توئی	فاطر و فاتحِ ابواب توئی
لطف و قهر تو شدید و یاور	نار و نور از تو بود نام آور
کفر و دین هر دو غلامِ در تو	کعبه و دیر سجود آورِ تو
مقصدِ منبر و محراب توئی	قابل التّوبه و توّاب توئی
مستِ تو مست، وگر دیوانه	ملک تو مسجد اگر میخانه
محوِ تو شمع وگر پروانه	آشنایْ تو اگر بیگانه
ذره ذره ز تو ذاکر باشد	هر سرِ مو ز تو شاکر باشد
هیچ شی از تو نباشد غافل	در رهِ تو همه عالی سافل

جزو و کل قطره ز بحرِ کرمت | کاف نون رشحه ز ابرِ قلمت
ای تو آراسته بیش و کم را | رنگ و بو از کرمت عالم را
بد و نیک آیتی از حکمتِ تو | روز و شب صورتی از صنعتِ تو
ذرّه‌ٔ بر رهِ تو مُلک و مَلک | بستهٔ طاعتِ تو فُلک و فلک
بیستون والهٔ سرگردانت | با سکون سر بخطِ فرمانت
از غمت کوه جگر پر خون است | دیدهٔ خاک ز تو جیحون است
عینِ الماس ز غم اشک افشان | جانِ مرجان‌شده خونابه‌چشان
تازه از جوشِ غمت مغزِ بهار | وز غمت پوست کَفان سینهٔ نار
شد پزان درغمِ تو جانِ خزان | برگ ریزان ز غمت شاخِ رزان
داغ داغ از غمِ تو سینهٔ باغ | چاک چاک از غمِ توسینهٔ راغ
گلِ عشقِ تو بود بر دلِ گل | دمِ دردِ تو سراید بلبل
دمِ هو بر لبِ هر فاخته‌ای | هست با ذکرِ تو واساخته‌ای
وجدِ یا هُو که کبوتر دارد | دلِ سوزان مژهٔ تر دارد
بومِ بی بوم بود دیوانه | جستهٔ کنجِ غمت از ویرانه
بانگِ زاغ ارچه بگوید قاقا | معنیش محض ز ذکرِ آقا
همه دلهاست چو طوطی ذاکر | همه اشیاست بآلاء شاکر
مرغِ خاکی و اگر مرغابی | دارد از تابِ غمت بیتابی
کس و خس، مور و ملخ، مار و مگس | همه را هر نفسی ذکرِ تو بس
ثابت و سایر و برج و افلاک | از غمت جامهٔ جان همه چاک
بهوایت همه طائر طائر | بر رهِ تو همه دائر سائر
چشمِ انجم ز غمت بیخوابست | دلِ گردون ز غمت بیتابست
مهر و مه از غمِ تو دل چو قلم | نزدِ فرمانِ تو بر دوش علم

روز و شب سر بزهت آواره هر دو نظاره گران بیچاره
گلگل از داغ غمت سینهٔ خاک خارخار از غم تو هر دل پاک
همه را سرّ تو باشد در سر چه شجر چه حجر و خاک و مدر
همه از یاد تو دارند پناه خس و خاشاک و گل و خار و گیاه
همه عالم چه سفید و چه سیاه همه ذرات بصدق تو گواه
ذکر اشیا بخلا و بملا نبود غیر تو حاشا و کلا

فی ذکر قدرت کامله و حکمت بالغه

ای منزّه احد بی انباز بی نیازا! صمدا! بنده نواز!
ای خداوند قویٔ قادر نافذ الامر بصنع نادر
ای ز کلکت رقم کن فیکون ساخته نقش جهان بو قلمون
ای ز صنع تو خط قاف بلام ثبت کرده رقم خاص و عام
سرّ اوصاف عن اسماءالله بی شک و شائبه ماشاءالله
یا الٰهی تو خداوند غنی اختیار آنچه تو خواهی بکنی
قادرا هرچه کنی بتوانی سرّ هر حکمت خود میدانی
قدرت تام تو دارد آسان ملک در بیضهٔ مرغ کنجان
می توانی کنی از امر رفیع دانهٔ خردله را ملک وسیع
معرفت را چو دهی منزل و کاخ ذرهٔ خاک کنی شهر فراخ
برگ کاه از تو بساط خضرا بطن مور از تو بسیط غبرا
خاک خشک از نظرت زر گردد تار مو سدّ سکندر گردد
پنجهٔ شیر کنی پوست پیاز دهن پشه کنی چنگل باز
غازهٔ چرخ کنی رنگ شفق جگر فیل کنی طعمهٔ بق
دیدهٔ فکر کنی دور نظر سینهٔ ذکر ز تو شاغ و نهر

سفر وهم ز تو سیر دراز | گنبدِ گنگ ز تو پر آواز
غلغلِ ذکرِ تو در جوفِ جماد | قلقلِ فکر تو در کلک و مداد
اثرِ عشقِ تو در جانِ نبات | پر غمِ تست همه موجودات
ذاکر از تست صریرِ خامه | نامی از نامِ تو شد هر نامه
غمِ تو سوزِ درون در حیوان | همه در کُل چه بشر چه دیوان
هر چه در دائرهٔ هستی هست | چه بد و نیک چه بالا و چه پست
همه در عشقِ تو آشفته سران | همه از یک دگر آلفته تران
شیشه را سنگ کنی سنگ زجاج | نور را داج کنی نور ز داج
قلب را آئینهٔ طین سازی | نجم را رجمِ شیاطین سازی
قادرا قدرتِ تو کامله است | حاکما حکمتِ تو بالغه است
خاک را تاجِ سلاطین سازی | طعمهٔ حوت خراطین سازی
هرچه خواهی کنی از قدرت خویش | طیش را عیش کنی عیش چو طیش
زال را رستمِ دستان سازی | گوی را غالب چوگان سازی
چرخ را خوشهٔ پروین داری | ماه را خرمنِ تمکین داری
هرچه در عقل نگنجد هر گز | فکر میزان نبسنجد هر گز
وانچه در فهم تصوّر نرسد | بخیالاتِ تفکّر نرسد
دردمی ساخته سازی بی عیب (۱) | بی غلط نقش و نگاری لاریب
که جهان محو تحیّر سازد | همه را جذبِ تفکّر سازد
نقش بندِ ازلی تا بأبد | ای احد واحد خلاق صمد
قطره را بحر کنی جذر به مد | ذرّه را مهر کنی زر ز رمد
نقش بندی ز تو زیبا آید | صُنعِ تو جمله جهان آراید

---

(۱) متن : از عیب -

همه صورت که بعالم پیدا ست نیک بد جمله ز تو بامعنا است
کرده‌ای آنچه همه می بایست داده‌ای هرچه بما می شایست
کرده‌ای طرفه نظامِ عالم که هم ابلیس کنی هم آدم
غیرِ حکمت نبود هرچه که هست آنچه از فعلِ حکیم است به است
زهرهٔ چون و چرا هست کرا ز تو موزون شده صُنعِ دو سرا
عقل حیران شده در آلایت همه عاجز بدرِ والایت
عالم از عالمِ صنعت حیران بسر افتاد خرد از طیران
نبود مرغِ خرد را پرواز بال بشکسته بعجز آمد باز
چشمِ عقل است درین جاخیره فکر و فهم است درین جا تیره
خیره و تیره چه داند که چهاست محو را مرتبهٔ صحو کجا ست
عقل محواست درین حسن ونظر هوش جذب است درین راه و خطر
کرده ای وضع جهان قسم بقسم همه حیرانِ چنین طرفه طلسم
عالمی مستِ تفرّج گشته غرقِ این بحرِ تموج گشته
طرحِ این معرکهٔ رنگارنگ می رُباید همه هوش و فرهنگ
بتماشاىٔ عجیب آمده ایم بهرِ نظّاره غریب آمده ایم
دیدهٔ دید نداریم ولی تابِ نظّاره نیاریم بلی
چشمِ آنها که اولی الابصارند بینشِ بینشِ صنعت دارند
صنع را آئینه صافان نگرند نه چو ما دیده غلافان نگرند
پی بمعنی نبرد چشمِ صُور خیره گی شد رمدِ دیدهٔ تر
عین خفاش چه با عین الشمس دستِ آلوده کجا لایقِ لمس
چشمِ ما چشمهٔ خورشید کجا گر نظر کرد نیفتاد بجا
صنعتِ توچوهزاران هور است دیدهٔ ما چو شبِ دیجور است

شب و خورشید نباشد باهم — ماه در روز همی باشد کم

دیدن صنع ترا دیدهٔ ما — این تفاوت ز زمین تا بسما

بیخود از معرکهٔ خاکی را — نرسد عالم افلاکی را

برزمین چون نبدانیم که چیست — ناظر صنعت افلاکی کیست

گر بظاهر نظری دوخته ایم — جگر از تاب نظر سوخته ایم

نظر تیز و اثر ناپیدا — بی اثر شد نظر ناشیدا

تا بدل نشاه نباشد چه اثر — دیده را دید نباشد چه نظر

ناظرانیم ز نظّاره برون — بی بصر مانده دل آواره درون

گرچه دیدیم فلک را انجم — ور بدیدیم زمین را مردم

نگران همه اشیا گشتیم — هر طرف سیر و تماشا گشتیم

چیست حاصل بجز آوارگئی — همگی حیرت و بیچارگئی

فی المناجات و عجز عن ادراک آیات مصنوعات

ای احد نور سماوات و ارض — غرض ما همه دانی بی عرض

نور بینش بدل و دیدهٔ ما — دمبدم تازه کرامت فرما

دیدهٔ دل بده و دیدهٔ سر — که شود دور نگه تیز نظر

هر چه بینند ببصارت بیند — همه ویرانه عمارت بیند

صورت دید بسیرت بخشا — که بصارت ببصیرت بخشا

ز تو هر ذره بهارستانست — وز تو هر حرف نگارستانست

هر کف خاک چوشهرستانی است — هر دل پاک سرا بستانی است

بر همه تبصرهٔ دیدن بخش — اثر از دیدن و گردیدن بخش

گر تو بخشی اثر کیفیت — آید از بی بصری امنیت

ما که از فاعتبروا بی بصریم — وز ره فانتشروا بی اثریم

بخش ما را نظر فاعتبروا ده اثر از خبر فانتشروا
کآنچه بینیم ز تو وا بینیم تا نخیزیم ز غم بنشینیم
گر نشست است و گر خاست مرا برضایت همه در خواست مرا
ورنه زین بنده چه باشد خواهش چاره نبود بفزود و کاهش
خواهش از امر خداوند بود بنده مجبور بخود بند بود
بنده از عجز بخود معذور است بهمه واسطه نا مقدور است
هرچه خواهد رهی از راه سوال گردهد امر تو اش حاصل حال
شود از تو بمقاصد فائز خواهش خویش ندارد عاجز
حاش لله بقضا چارهٔ کیست جز رضائی تو دگر نافذ چیست
ای خداوند عطا بخش کریم نا فذ الامر جهانبان حکیم
برضای تو مرا استظهار بعطایت ز خطا استغفار
اول و آخرم از حال و مضا برضای تو مرا استرضا
ای مقدّر بکمال تقدیر ای مصوّر بجمال تصویر
ای قضا و قدرت نافذ امر امر تو غالب هر زید و عمر
عمر و زیدی که بعالم مخلوق بعطا و برضایت مرزوق
هر کرا هرچه نصیب ازلی ست از قضا و قدرت بی بدلی
همه محکوم بفرمان تو اند همه مشمول باحسان تو اند
از قضای تو کسی سرنکشید دُرد و صافی که چشانید چشید
هرچه در دائرهٔ کن فیکون ست همه در رشتهٔ امرت مرهون ست
ای قضایت ز ازل تا به ابد بر نصیب همه اشیا آمد
امر تو بر همه انفس و آفاق حکم جاری ست بهر جفت وطاق
آنچه امر تو علی الاطلاق است حُسن اعمال حَسَن اخلاق است

ای اموریت بمواقع بر جا قبض و بسط است بجا بیم و رجا
بر همه قسمتِ جمعِ خلقان آیهٔ نحن قسمنا برهان
نقشِ ایجاد باعدام روان خطِ آجال و ارزاق دوان
قدر قسمت نه کم و بیش بود همه شی بر حصصِ خویش بود
نفزاید چو طلب میخواهد نه ز افزوده بعصیان کاهد
قسمت از کاهش و افزائش نیست نقص در محنت و آسایش نیست
کلکِ تقدیرِ ازل هرچه نگاشت هر نصیبی بمکان واقع داشت
هست هر ظرف بهر قسم قماش باهم اسبابِ معاد است معاش
هرچه بر هر که نوشته قلمت همه بر جا ز کمالِ کرمت
گر همه کنج وصفا رنج وجفاست بنده را هرچه رسد عین عطاست
غیرِ حکمت نبود فعلِ حکیم جز کرامت نبود کارِ کریم

فی‌المناجات و حیرت از سرّ حالی و مآلی من المغیّبات

ای کریم الاحسان والاکرام واهب الخیر جواد الانعام
بی طلب تو ز کرم میدانی بی سوال آنچه دهی بتوانی
که مرا داب سوالی نبود لایقِ حال مقالی نبود
علمِ تو برهمه اشیاست محیط بسطِ فضلِ تو فزون تر ز بسیط
آنچه می بایدم و نادانم و آنچه نا شایدم و میخوانم
همه معلوم دران حضرتِ پاک چه لب و لهجه کشداین کف‌خاک
خاکِ پامالِ هوا خاموشم بی زبان از سخن اندر جوشم
تشنه لب بسته زبان خاکِ سیاه سوده فرسودهٔ اسبابِ گناه
چون زمین شورهٔ بی برگ وگیاه ریگِ تفسیده ام از حالِ تباه

نه بهیچ آب و هوا ساخته ام — نه که با برگ و نوا ساخته ام
می ندانم ز کجا آمده ام — گرد آوارهٔ بادی زده ام
می ندانم چه مکانم بوده است — از کجا نام و نشانم بوده است
طینتِ من ز چهِ برداشته اند — دانهٔ من چه صفت کاشته اند
چه نهالی ست وجودم زعدم — چه ثمر یابد ازین دم و قدم
دمِ آدم زده ام یا چو دواب — قدم کبک زدم یا چو غراب
آشیانم بکجا ساخته اند — وضعِ ترکیب چه انداخته اند
می ندانم چه سرشتند مرا — خطِّ روزی چه نوشتند مرا
اوّلِ من ز چه آغاز نمود — آخرِ من بچه سان خواهد بود

حکایت بر سبیل تمثیل فطرت اولاد آدم و تحیر عن استنباط احوال عالم

یاد دارم که بخواندم ز سیر — این خبر را ز روایات اثر
که چو شد حکم بخلقِ آدم — بوجود آمده آدم ز عدم
حکمِ دیوانِ قضا از قادر — بهرِ ابوّ البشر آمد صادر
که شود قالب او را تصویر — گردد از خاکِ وجودش تخمیر
بملائک شده زان امر خطاب — که بیارند ز اجزای تراب
ازچهل جای کفِ خاک آرند — مشت‌مشت‌از[همه]جابر دارند
خاکهائی بهم آمیخته را — آب و خاکی بهم انگیخته را
چون فراهم شده اجزای تراب — دستِ تقدیر زده نقش بر آب
چهل کف خاک بیک جا باهم — قالبِ آدمِ خاکی شده ضم
کفِ صلصال بهیئت پیوست — مشتِ فخّار نکوصورت بست
حکمتی داشت مگر درسرو کا — نقشِ این دائره خطِ پرکار

که درین رنگ غرائب بوده‌است طرفه نیرنگ عجائب بوده است
حکمت معنوی و پنهانی باشد اسرار بسا حقانی
صوری حکمت حق گشت عیان اختلاف صور و امزجه زان
که در اولاد کثیر آدم تا قیامت بمعین مبهم
باشد اصناف یمین هم به یسار بعض اخیار، فریقی اشرار
که شعوب است و قبائل برهان آیهٔ نص صحیح است بران
آنچنانکه آمده در نص ایما خلق انواع عبید است و اما
قسم قسم آمده از ذریات آل آدم بطریق حشرات
هر کف خاک بهر جنس خمیر مقتضی شد بمزاج و تصویر
می ندانم که چه ام زان اجناس بیخبر زانکه که ام از صف ناس
بیخودم زینکه ز جنس ناسم یا که نسناسم و یا خناسم
خاکهٔ نقش وجودم چه زدند رنگ بیرنگ نمودم چه زدند
چه و که کیست کدام است قماش از کجا چیست معادم بمعاش
می ندانم چه سلوک ست و چه سیر از خداوند خودم سائل خیر

مناجات و عرض حالی و سوالی علی حصول الحاجات

ای خداوند توئی خالق من هر نصیبی که دهی رازق من
غیب دان عیب نهانم دانی اصل و نسل و سر و سانم دانی
ای که بر کیف سخن دانائی بنده مملوک تو ام مولائی
مالک از ملک خود آگاه بود ملک او بنده و گر داه بود
تو سرشتی گهر طینت من ای عطای تو بود زینت من
نه مرا علم ز مبدء ز معاد نه مرا چاره ز بست و ز کشاد

نه ز حالِ بد و نیکم خبری هم نه بر ردّ و قبولم گذری
طرفه از دستِ قضا معجونم که نه معقولم و نی مجنونم
نه ز آثارِ خرد دانایم نه ز اطوارِ جنون آسایم
هر که داناست بدانش نظراست وانکه دیوانه ز خود بیخبراست
نه مرا عقل بجا و نه جنون ازچنین پیرِ خرف گشته کنون
نه ز اوضاعِ مصارف یادم نه ز اسراف زخارف دادم
که چه بودم‌چه نمودم چه شدم که چه باشم چه شوم خصم خودم
دشمنِ خود نبود هیچ کسی نیست بادشمنِ خود دوست بسی
من بخوددشمن‌وبادشمن دوست این نه انسانی و حیوانی خوست
انس باجنسِ عدو کی سازد نه بهایم بعدو می سازد
طرفه انسم که ز حیوان بترم طفل بی خویش به پیرانه سرم
تا نگردد ز گنه روی سفید رو سیاهی نبرد موی سفید
مو سفیدم بهمان روی سیاه آه صد آه برین حالِ تباه
آه کز سوز بر آید ز درون صاف.:............... برون
آن قدر سوز ندارم در آه تا بسوزد همه خاشاکِ گناه
دمِ بی تاب چسان در گیرد مرده انگشت ضیا نپذیرد
آتش افسرده نه انگیخت شرار دلِ بی سوز فرو ریخت بخار
حیف ازین دم‌کشیِ نَی خالی جز صدا نیست گلوئی نالی
حلق حلقوم صفت در فریاد صیحهٔ باد دمِ سوز نداد
اشک‌چشم‌ارچه بتُو می ریزم گریه چون سیل بطوفان خیزم
از رُخم رنگ سیاهی نبرد آبجو صورتِ کاهی نبرد
جوئبار است دو چشمم گریان خونِ دل کرده باشکم جرَیان

طرفه کز سبزه سمن روئیده — لیک اشکم نه رُخم شوئیده
گرچه باریده هوا برف بموی (۱) — همچنان چرک سیاهی‌ست بروی
آبنوس ارچه بصندل آمود — رو چو آئینه همه دود آلود
صافیِ روی مکحّل نشده — زنگِ آئینه مصقّل نشده
مشک‌مو گر بدلِ کافوریست — روی ٔچون قیرهمان دیجوریست
صبح پیری که دمیدازشبِ تار — بر رخِ بخت‌همان زنگِ غبار
صبح خندان بسیه روزیٔ حال — دیده گریان ز گذشتِ مه و سال
سال و مه‌صرف بغفلت شب و روز — صبح شد دیده بخواب‌ست هنوز
این بیاضم چه کم از زنگ سواد — ریخت سیماب چو بر تیره رماد
ریخت سوهانِ هوا ریم آهن — ماند پژمرده سخن بر سوسن
گل سحر روی بشبنم شویان — باغ تسبیح تقدس گویان
بیخ و بر شاخ و شجرخشک و تر — بحرو کان‌لعل ودُر وخاک‌وحجر
همه نا خفته نمی آسایند — لبِ تسبیح همی بکشایند
انس و جن‌مور وملخ وحش‌و طیور — خار و گل ارض و سما نار و نور
با جمادات نبات و حیوان — مست هشیار جمیع گیهان
همه شب دیده چو انجم بیدار — سبحه‌خوان ذکرنما شکر گذار
همه بیدارِ اطاعت اشیا — همه اموات بمعنی احیا
بی‌زبانان همه چون اهلِ زبان — ذکرخوانان شده سرّ واعلان
هست هر ذره بسانِ حصبا — در ترنّم بلسانِ گویا
چون شگوفه همگی غنچه لبان — در بیانِ صفتش لب جنبان
هر گیاهی چو لبِ هر نمله — دانه دانه ز تلال رمله

---

(۱) متن : گرچه چون برف سفید آمده موی -

دم بذکرش لب تسبیح کشا بحر و بر با دهن زمزمه وا
این همه غلغله در گنبذ گنگ این همه خطّ و نقط عالم جنگ
این همه نغمه سرایان هوا این همه اهل ترنّم بنوا
این همه پردگی و بی پرده این همه روی ظهور آورده
این همه دائر حرکات و سکون این همه نقش قلم بو قلمون
این همه راه نوردان وجود این همه چهره نمایان نمود
همه در مشغلهٔ ذکر خدا فی الحقیقت همه از غیر جدا
همه در سجدهٔ حق روی بخاک همه در بندگیٔ حضرت پاک
همه در ذکر خداوند خود اند که با مرش همه موجود شدند
عالم غیب و شهادت بسجود همه موجود و گر ناموجود
واحد ذکر همه موجودات بلکه در غیب همه معدومات
نیست معلوم کسی سرّ عدم نه ز موجود وقوف آدم
که چه در عالم موجودات است که چه در پردهٔ معدومات است
این قدر هست که عقل هشیار هر کجا فکر نماید سیّار
همه در طاعت حق می نگرد لیک در سرّ کسی ره نبرد
که چه سرّیست بایجاد کسی که چه شوقیست باوراد کسی
همه در راه طلب سر گردان از ازل قدر نصیب آوردان
هیچ شی نیست ز ذکرش خاموش همه در جوش بهوش و بیهوش
حیف بر حال من پیر جنین از ره فکر فرو مانده چنین
حسرتا در همه ذرّات کمم که مساویست وجود و عدمم
نه دم ذکر نه فکر کارم هیچ کارم که چه حالت دارم
عمرها برده بغفلت گذران بی شعارم بتر از بیخبران

نه شعارم نه شعور از اشعار | یاوه گوئی سخنم در اشعار
کیف حیف است همه حال مرا | چه تمتّع رسد از قال مرا
گفت و گوئی سخنم بی حاصل | بی خودم تا بچه باشم واصل
آه صد آه ز اشغالِ گناه | از چنین حال عیاذاً بالله
یا الٰهی تو بحال آگاهی | بمقال و بمآل آگاهی
ای که بخشی بگدائی شاهی | راهِ خود بخشم ازین گمراهی
تکیه بر فضلِ تو امید پناه | امر لا یأسوا من روح الله

مناجات و مسئلت الحاجات بفضل حضرت کافی المهمات

ای خداوند کریم الاحسان | فضل بر بنده نما عفو رسان
گر نه لایق برهِ بندگیم | بر درِ تست سر افگندیم
از درِ تو نرود بردهٔ تو | حکمت آوردهٔ پروردهٔ تو
بنده گر قابل و گر نا مقبول | نکند از درِ خاوند عدول
بنده گر کامل و هم گر مفلوک | بیقین مالکِ خود را مملوک
ای خدا مالک این ذرهٔ زار | ای ز تو این همه را نقش و نگار
در همه نقش منم جزوِ ضعیف | رقمی از قلمِ لطفِ لطیف
ای رقمهای تو نیکی و کرم | رقمی از قلمِ صُنعِ تو ام
از تو نیکی ست گر از بنده بدی | از بدی صاف کنی فردِ ردی
ای ز تو سبع سماوات طباق | عالم از دفترِ صنعت اوراق
همه اوراق عجائب مضمون | همه افراد غرایب موزون
در همه فرد ردی نامه سیاه | نفسِ نا جنسِ من از حالِ تباه
گر نمائی حک و اصلاح عطا | ور فرو شوی ازو حرفِ خطا

بیقین فضل تو قادر بمحال | ای محوّل بهمه احسن حال
ورق حال (۱) من نفس نژند | ننمائی ز همه دفتر بند
چون بامر تو شود دفتر وا | وا گذاری رقمم ز استیفا
چون بدیوان قیامت آرند | همه اعمال که خلقان دارند
هم بران انّ الینا ست گواه | هم ازان انّ علینا آگاه
چون بدست کرست دار و مدار | ربّ سهّل بحساب آخر کار
بمیان چون همه اجناس آرند | نقد آمال بمیزان دارند
چون فمن یعمل مثقال روان | میشود در حق هر شی فرمان
ذرّةً خیرا یرّه امر نما | عفو فرمان بنجاتم فرما
گر نه من قابل این احسانم | آخر از فضل رسان فرمانم
ای بهر حال و قالم آگاه | ربّنا ارحمنا یا الله

مناجات و ذکر عجائب مخلوقات بکمال صنع قادر بر کمالات

ای نگه دار همه کون و مکان | ای محوّل همه ادوار زمان
ای خداوند که بی مانندی | پاک از چون و چرا و چندي
ای پدید آور عالم ز عدم | خالق جمله محدث ز قدم
ای که تو مالک یوم الدّینی | قابل فاتحهٔ آمینی
ای عطا بخش خطا پوش کریم | ای جهانبان نهان بین علیم
ای غنی عفو کن و عجز نواز | بی نیاز از همهٔ صوم و نماز
ای منزّه که احد قدوسی | کردگار سقر و فردوسی
ای جهان جمله ز کلکت رقمی | عالم از بحر کمال تو نمی

---

(۱) حاشیه : چهره -

ای بتسبیح تو اوراد همه | ای بتهلیل تو آزاد همه
ای بتوحید تر هر ذرّه گواه | ورد تقدیس تو سبحان الله
ای احد واحد رب المعبود | ای تو ئی ملک و ملک را مسجود
ای که از کاف کن آورده جهان | ای ز نون فیکون نقش نشان
ای که عالم تو نمودی موجود | ای که از بود نمائی نابود
ای که لولو کنی از قطرهٔ آب | همه را مرجع و معبود و مآب
ای که بی ابّ و ام آری آدم | آب و گل را بسرشتی باهم
ای بر افراخته قدر سفلی | کرده مسجود جمیع علوی
ای بر افروخته شمع خاکی | دادی از ظلمت کفرش پاکی
دیدهٔ دل ز کرم بکشادیش | رتبهٔ علّم آدم دادیش
ای که تشریف دهی بر آدم | علّم الانسان مالم یعلم
دادهٔ تاج سر عزّ و علا | و لقد کرّمنا آدم را
گشت فی الارض خلیفه آدم | داشت حوّا چو لطیفه باهم
آدم آزاد ز استغفار است | ردّ ابلیس ز استکبار است
جزو طین فرّ سلاطین ز تو یافت | جزو ناری بشیاطین بشتافت
شان آدم بسریر مکنت | حلق ابلیس بطوق لعنت
خاک نوری شده در دار قرار | نار فی النّار سوی دار بوار
عزّ آدم ز دم هو لاغیر | ذلّ ابلیس ز لاف انا خیر
گر عزازیل شد از وی منکر | صد چو جبریل ورا گشته مقر
دانه‌ای گر شده دام راهش | هم بآن دانه فزون شد جاهش
گرچه آدم بخطا گشت دژم | این نمک داشت خمیر آدم
قدرش از عفو خطا گشته بلند | وز تفضّل بنظر بوده پسند

مقصدِ حق ز جهان آدم بود | برهمه خلق همین اعظم بود
هرچه آمد بجهان از پیٔ اوست | برگزیدش ز همه قدرت دوست
ای تو اعزاز فزایٔ آدم | یادِ تو در همه جابس هر دم
ای که تقدیم دهی آدم را | وی که تصویر کنی عالم را
ای که طوفان کشی ازدعوت نوح | ای بهم انس دهِ قالبِ و روح
ای که گلزار کنی نارِ خلیل | ای منزّه ز نظیر و ز عدیل
ای ز بتخانه کشِ ابراهیم | یدِ بیضا و عصا ده به کلیم
ای طرازندهٔ لحنِ داوٗد | کرده طعم پشه مغزِ نمرود
بر کش از پهلوی آدم حوّا | بر کنِ تختِ سلیمان بهوا
رانده بر فرقِ زکریا ارّه | عالمی کرده زبونِ ذُرّه
تنِ ایّوب کنی طعمهٔ کرم | حسن را زیب ده از پردهٔ شرم
چشمِ یعقوب کشا بعدِ عمّاه | یوسف از چاه کشان برده بجاه
عینِ یحیی‌ای بپُکا کرده قریر | گنجِ افکار نهاده بضمیر
ای بکثرت بترِ آلِ اسحاق | انبیا کرده بضمنش اطلاق
ای تو اعزاز دهِ اسماعیل | نورِ حق داشته دروی تحویل
علم حکمت دهِ عقلِ لقمان | تبهِ اِدبار نمایٔ هامان
جامه در نیل کشانِ فرعون | غرق کُن حرق کُن آن ملعون
ای سلامت بترِ قومِ سبطی | در هلاکت بترِ قومِ قبطی
منتشر سازِ بنی اسرائیل | قابضِ روح کنی عزرائیل
تقویت بخشِ کلیم از هارون | غرقِ رنج افکنِ گنج و قارون
سگ کنی در پیٔ مردان مردم | پوستِ سگ کرده ردایٔ بلعم
ای هدایت کنِ اصحابِ رقیم | کرده در زاویهٔ کهف مقیم

متمکّن کن در خلد ادریس | متسکّن کن در نار ابلیس
ای فرستنده بهر قوم چو هود | قاهر طایفهٔ عاد و ثمود
راعیٔ هر رمّه گردان رسُل | منسلک ساز خلایق بسُبُل
ناقه از سنگ کشان با صالح | صانع اینهمه صالح طالح
کُشتی از ضرب عصائی چون عوج | آفت ارض نمائی یاجوج
ای که بی‌اب بدر آورده مسیح | طفل ناطق کنی از مهد فصیح
بحر و بر ده بکف الیاسین | فخر در کُل ده آل یٰسن
آب حیوان ده الیاس و خضر | بضلالت فگن بخت النّصر
کرده جودی پیٔ توزي لنگر | ز آب محروم کن اسکندر
قتل هابیل نما از قابیل | صُور نیه بر شفهٔ اسرافیل
منتقل کن بنبیّان تابوت | قتل جالوت نما از طالوت
کرده هاروت ردیف ماروت | سوخته هر دو چو سرب و باروت
آتش افگن بتن و جان مجوس | آب ساز آتش اهل ناقوس
ماحیٔ کیش نصاری و یهود | ساختی اهل صنم را مطرود
مصر اخلاص کن بس ذوالنّون | خُم نشین ساخته بس افلاطون
از تو سبحان چه بسا سحبان شد | بس ارسطو ز تو حکمت دان شد
فیلسوفی که شده شور انگیز | نیم جان داشتهٔ زیر بریز
جام بی جان جهان بین ز تو شد | دیدهٔ عقل نهان بین ز تو شد
از تو آئینه شده غیب نما | کرده گوهر هنر و عیب نما
ای شفا ریخته در کام مرض | جوهر سنگ نمائی بعَرَض
از ازل تا ابد این هنگامه | کرده‌ای گرم ز خاص و عامه
طبقه بر طبقه ساخته | بوالعجب معرکه پرداخته‌ای

ای بسا نقش که پیش از آدم — در هم آورده زدي هم برهم
ای تو ملاک ملک ملک آرا — طرح کردی چه تماشاها را
ای بسا صنع هزاران انشا — صد هزاران صوَرِ مستثنا
ای بسا معرکهٔ نوع بنوع — جزودرکل(۱) چه‌اصول‌وچه‌فروع
ای بسا نقش و نگارِ رنگین — صوَرِ طرفه غرائب آئین
ساخته باز بر انداخته‌ای — بر جهان تیغِ فنا آخته‌ای
ای ز تو در همه جا و اکناف — خلق اخلاف ز بعد اسلاف
بطن‌بطناً شده پشت‌ازپسِ پشت — که همه‌را همه جا امر تو کُشت
ای شکسته بقضایا و فتن — سینه و گردنِ گردانِ زمن
پهلوانانِ جهان روئین تن — چون زمین زار فتادند و زمن
ای ز تو در رهِ تو گشته فدا — انبیا و رُسُل و شاه و گدا
عالمی از که و مه پیر و جوان — چه نبات و چه جماد و حیوان
نقشهایٔ عجب و بوقلمون — همه زیبا و غریب و موزون
هر زمان از تو پدیدار شده — آشکارا شده ایثار شده
عالم از عالمِ صنعت حرفی ست — هر دو کون‌ازیمِ حکمت‌ظرفی‌ست
عقل در جادهٔ عشقت خزَفی — علم از قلزمِ جودت صدفی
هفت یم ز ابرِ کمالت رشحی — هفت خلد از درِ فضلت فتحی
ای تو ابداع کنِ هر دو سرا — از طفیلِ شهِ تختِ اسریٰ
ای تو ایجاد کنِ نُه افلاک — بنثارِ رهِ تاجِ لولاک
از ثریّا زده‌اي تا بثریٰ — خیمهٔ کوکبهٔ خیر ورَیٰ
ای‌تو بنگاشته این نقش عجیب — خاصه از واسطه حبّ حبیب

---

(۱) متن : هم در کل

از تو آراسته شد هشت بهشت | از پیِ طایفهٔ نیک سرشت
از تو پیراسته شد فرشِ زمین | خاصه از واسطهٔ دینِ متین
ای تو مقبول کنِ اهلِ قبول | بحقِ آل و اصحابِ رسول
ای تو نصرت دهِ دینِ اسلام | داده از علمِ معارف اعلام
ای تو اعزاز دهِ بیت و منا | مکّه و مروه و حرّا و صفا
کرده‌ای نافِ زمین را کعبه | هم دلِ اهلِ یقین را کعبه
ای تو توفیق دهِ اهلِ صفا | بوفا ساختن و تابِ جفا
ای حقیقی ربِ ما تحقیقی | تو دهی مرتبهٔ صدیقی
ای ز صنعِ تو رُخ معشوقی | تو دهی مرتبهٔ فاروقی
ای تو هادیٔ رهِ عرفانی | تو دهی مرتبهٔ عثمانی
ای تو والیٔ جهانی و ولی | تو دهی مرتبهٔ نادِ علی
ای ز تو طشت زمین چرخ چو طاس | هادیٔ حمزه ردیفِ عبّاس
ای ز لطفت ظفرِ بدر و حُنین | کردی احسن همه حُسنِ حسنین
ای تو افراخته اعلامِ هدا | ای تو بنواخته اصحابِ صفا
خلقتِ اوّل و آخر ز تو هست | صدقِ انصار و مهاجر ز تو هست
بوده درچشم جهان این مردم | رضی الله تعالیٰ عنهم
ای تو سوزندهٔ قومِ بی ادب | آتش انداز بجانِ بو لهب
راهِ ادبار نمائی بو جهل | هم نگونسار کنِ آن نا اهل
مشعل افروزِ لویّ و غالب | فرحت افزای دلِ و طالب
ای که از طیش بر آری صد عیش | شمع افروزِ شبستانِ قریش
چندی از قوم بتصدیق مقر | چندی از قوم ز ایقان منکر
فرقه ای کرده فریقِ جنت | زمره ای را بجهنّم سکنت

ای تو پیدا کنِ دینِ صافی
که بود در همه عالم وافی

کرده از قوم پرستندهٔ رب
منهدم بتکدهٔ اهلِ عرب

کرده زآبِ کفِ شیرانِ اجم
سرد آتشکدهٔ اهلِ عجم

ای‌تو زایل کنِ اهلِ تضلیل
وز ابابیل باصحاب الفیل

فضلِ تو عدل نمایٔ طمغاج
خشمِ تو ظلم نمایٔ حجّاج

قاطعِ سلسلهٔ سفیانی
قاهرِ طایفهٔ مروانی

اجرِ وافر دهِ اصحابِ ولا
زجر وافر کنِ اربابِ شقا

آیت از رحمتِ تو خلدِ برین
رمزی از قهرِ شدیدت سجّین

ای تو سوزندهٔ بنیادِ یزید
طوقِ لعنت فگنِ جانِ طرید

راهِ ادبار بِرِ ابنِ زیاد
که بسی لعنتِ تو بر وی باد

شامت افگن بسرِ مردمِ شام
کوفیان بعضی ازان تا فرجام

کوفه مملوک بقصدِ مالک
گشته بر جان و تنِ خود هالک

کربلا منزلِ شهدا کردی
طوق در گردنِ اعدا کردی

طرفه افراط فتاده بفرات
شهدا تشنه و اعدا بمرات

این هم‌از حکمتِ تقدیرِ تو بود
تشنگان را کرمت سیر نمود

نیک را شربِ شهادت دادی
زشت را رنجِ شقاوت دادی

اندرآن روز نبُد آبِ فرات
خونِ ناحق‌شده در کامِ عصات

کردی از امر مطیع و عاصی
طالعِ طایفهٔ عبّاسی

بعضی‌بر حق بُد و بعضی‌بخلاف
منحرف‌از رهِ عدل و انصاف(۱)

ای بلاکش ز سرِ چنگیزی
کرده‌طوفان‌عجب‌از خون‌ریزی

ترکگی ظالمگی خون آشام
بُرده در مُلکِ جهان مقتلِ عام

---

(۱) متن : تیغ طغیان نکشیده ز غلاف -

پیش ازان هم پس ازان در اقطار   ای بسا معرکه‌ها گشته گذار

اي ز تو مذهب ِ خاص ِ حنفی   فهم ِ نعمان ز تو وافی و وفی

ای‌توئی کاشف ِ کرب و غمّت   روشنی بخش ِ چراغ ِ امّت

هم‌بحق‌از تو مذاهب صفی‌است   مالکی حنبلی و شافعی است

ای ز تو این همه را مایهٔ نغز   صد غزالی و قشیري پر مغز

اي ز تو غوث عظیم و نادر   شیخ محی‌الدین عبدالقادر

مصلح ِ دائرهٔ کون و فساد   قطب ِ اقطاب رُخ ِ اهل ِ رشاد

اي تو ملکت ده ِ دست هب لی   رو براه آر هزاران شبلی

ای تو تفرید ده ِ بس چو فرید   اي تو مقصود ِ همه پیر و مرید

ای تومدفوع کن ِ هر شر ِ وشید   از تو در جُند ِ نکوکار جنید

از تو با خیر بود [هم] چو سعید   بحر ِ بسطام ز دردت بازید

ای سلیم از تو شود طبع ِ سلیم   بس چو ادهم ز تو شد ابراهیم

لایق ِ جمله دهی بهره و برخ   صد هزاران ز تو معروف بکرخ

اي صفا بخش ِ جهان ِ صوفی   تو دهی مرتبهٔ معروفی

سرّ ِ تو در سر ِ بس چون سری   هرچه بخشی تو هنی‌است و مری

اي ز تو جملهٔ ابدال و عباد   سالک و عارف و پیر و اوتاد

ای پُر از تست ظروف ِ قابل   عالم و عامل و واصل کامل

ای ز تو جمله امامان ِ سُبُل   رحمة الله علیهم در کُل

ای ز تو یافته ملک آسانی   دور ِ سامانی و هم سامانی

عین خشنودیٔ تو مسعودی   تو دهی معدلت ِ محمودی

ای قیاصر ز تو شد مستعدل   وی اکاسر ز تو شد مستاصل

در رهت دور ز نافرماني   دور سلجوقی و ترکستانی

ای که تو هفت فلک گردانی — هفت اقلیم دهی بستانی
هم امیری ز تو شد فرق فراز — هم فقیری ز تو در عجز و نیاز
همه موزون بد و نیک و زن و مرد — هرچه کردی و کنی خواهی کرد
چه شمارم که چه کردی و چه بود — چه کنون هست و چه آری موجود
هم تو دانی که چه بود و چه گذشت — شد کرا آمدنی و که گذشت
چه عوالم که ز عالم رفته — چه تماشا و چه مردم رفته
خوانده ام آنچه بتاریخِ جهان — شمه‌ای زان نتوان کرد بیان
قصه در قصه حکایات گذشت — چه مسائل چه روایات گذشت
چه فسونها شده و افسانه — خانه در خانه درین ویرانه
داستانها بهزاران دستان — چون سرودی ست بیادِ مستان
عارفانی که همه دانستند — همه نا گفته ز عالم جستند
سرّها هست درین دارِ کهن — نو بنو چهره کشد دیر محن
چه وقوع است درین حادثه گاه — چه وقایع ز پگاه و بیگاه
چه قضایا ست که حادث نشده — چند بلایا ست که باعث نشده
بوالعجب غلغله‌ای دیده شده — طرفه تر زمزمه بشنیده شده
چه نویسم که چه بگذشت وچه رفت — چند گویم که در آمد و که رفت
عقلِ من جذب شد و دانش مسخ — به بود عزم چنین غلغله فسخ
شبِ من کوته و افسانه دراز — فکر لنگ است و ره شیب و فراز
طبع بی حوصله و بحر طویل — سفرِ دور و مرا توشه قلیل
نظمِ تاریخِ جهان کی دانم — نتوان شمه‌ای حالش خوانم
هم بجایم بود ار "فردوسی" — بهرِ این تیر ندارد قوسی
گرچه آراسته او "شهنامه" — ذکر کرده است ز خاص و عامه

ذرّه‌ای نیست ازان قصّهٔ طول گشت او نیز بیک قصّه ملول
آنهم از نوبتِ ترک و تاجیک نیست اخبارِ کهن را نزدیک
هم ازان نقلهٔ اخبار چه گفت جمله از عملهٔ آثار که گفت
توده بر توده کتابِ تاریخ برهم افتاده حسابِ تاریخ
قصّه‌سربسته که گفت و که شنید جز کنایه که دمید و که شمید
کیست گو قصّه مفصّل گفته مختصر هم ز مطوّل گفته
قصّه کوتاه که راهیست دراز جز خموشی نتوان زد آواز
مدتِ هفت هزاران سال است کز ازل معرکهٔ آجال است
دار و گیر و زدو بُردِ اجل است با چنین حال چه طولِ امل است
عمرها رفت و قرون بگذشته دَورها دنیی دون بگذشته
حالتِ دی و پری رفت ز یاد نیست امروز بفردا دل شاد
حالِ فردا نبدانم که چها ست هست امروز غنیمت که بما ست
از ازل این همه مدت که گذشت کس نداند که چه رفت و چه گذشت
گوئی آن جمله همین امروز است آنهم آدم کُش و عالم‌سوز است
منحصر عمر بود یک شب و روز مردمان غافل ازین روز هنوز
شب بخواب و خورِ غفلت گذرد روز در گردشِ محنت گذرد
این چه عمری که گذارش این است چه غریبی که دیارش این است
روزگاریست چو برق الخاطف عمرِ نوح است چو ریح العاصف
عالمی از عملِ سود و زیان در پیِ مزخرفاتِ هذیان
بمعاشی که نه کم هم نه زیاد همچو من بی خبر از امرِ معاد
روز و شب بند چنین است و چنان شده مشغول فلان و بهمان
چو نکاهد نه فزاید ز نصیب آدمی زاده عجول است عجیب

گرجهان جمله طویل است وعریض هیچ بیه نیست درو جز تفویض
بتو تفویض معاش است و معاد انّک الله لطیفٌ بعباد

فی‌المناجات و ذکر کبریا و عظمت حضرت جلّ جلال تعالت اسماوه و توالت نعماوه

ای تو امید رسانی بمراد انّک الله روفٌ بعباد
ای خدا رب شرح لی صدری ربّنا انت یسرلی امری
ای خداوند نگهدار جهان ای جهاندار عیان دان و نهان
ای شهنشاه جهان بان قدیم تو حکیمی تو علیمی تو کریم
مالک الملک بوصف تو گوا ست لمن الملک بذات تو روا ست
توتی الملک نشان ز احسانت کلّ یوم هو فی شان شانت
لله الامر بدنیا و بدین هست من قبل و من بعد یقین
وحدتت را همه اشیا گوه است کلّ شی هالک الّا وجه است
هست کان الله حسبی و کفی لم یکن معه شیئاً ز اشیا
فی السماوات و فی الارض توئی واضع طول دگر عرض توئی
همه جا ساری و هم ساکن تو ای هوالظّاهر و الباطن تو
تو محیط همه و قادر تو ای هوالاول و الآخر تو
وارث جمله حوالات توئی قادر جمله محالات توئی
غیر ممکن ز تو امکان دارد هر مکانی ز تو دکّان دارد
نه دکانی که درو بیع و شرا ست بلکه دکّان که همه کان صفاست
دین نشان ازدل صاحب درداست دردمندی که بمردی فرد است
هر یگانه بصفت دیوانه آشنایت ز همه بیگانه
هر کش از غیر تو بیگانگی است مجمع مستی و دیوانگی است

مستِ تو از همه عالم هشیار دلِ بیخواب بخلوت بیدار
کس چه یک خس ز تو غافل نبود جز تو کس را دمِ حاصل نبود
هر نفس حاصلِ ما یادِ تو بس هست الله بس و غیر هوس
دمِ آدم چه بود الاّ هو وحده یا رب واحد یا هو
چون نفس میزند انسان بهوا هو بود هو بخدائی خدا
دم فرو بُرد بدن هو بشنو دم بر آوردنِ تن هو بشنو
دمِ اول بصفای باطن دمِ آخر بظهورِ ساکن
آن درون وین ز برون نور دهد شمع تسبیح بتنویر نهد
بتخلا هو بتملا هو همه هو یک سبق یک کلمه در همه سو
یک سبق را نود و نُه ورق است یک آلیف الف صفت اسم حق است
از حدّ اسما چو مسمّا پاک است نکتهٔ صاف و معمّا پاک است
خود بتعداد نیاید اسما که نگنجد بهمه ارض و سما
وحدتش یک بصفاتِ بسیار ذات او فرد باوصاف اکثار
اسمِ ذاتیش [که] احد الله ست بصفاتیش چه حدّ راه است
نامِ او هست بچندانکه زبانست هر زبان را بصفاتش الحان ست
بلکه از جمله زبانها بیش است شاهدِ نام وصفاتِ خویش است
آفریده است زبانها پیِ آن که ز خلّاق نمایند بیان
این زبانها که بود در ظاهر هست ظاهر بصفاتش ماهر
که شمارد ز زبانهای غیوب همه در ذکر صفاتش مرغوب
هرچه خورشید برو می تابد هرچه از هست دمی می یابد
هرچه در بطنِ غیوب است وشهود هرچه آن از عدم آمد موجود
سرّ و جهراً رهِ او می جویند ربّنا الله احد می گویند

فی ذکر حاصل الحالات و مناجات تکمیل الحاجات

ای دلِ نایمِ غفلت قم قم بشنو از جمله بخوان اللّهمّ
رَبّنا وارثنا خالقنا احدا مالکنا رازقنا
تو توئی دوست توئی یار توئی آفرینندهٔ غفّار توئی
بتو زیبا ست توئی و مائی رّبِ بیچونی و بی همتائی
بتو شاید دم مائی و منی ای غنیّ صمدِ مستغنی
یا مُنزّه که ز شرکت پاکی برتر از دائرهٔ ادراکی
یا الٰهی تو خدایٔ احدی واهب الخیر کریم المددی
لا شریکا احدا بی ضدوند صمدا لم یلد و لم یولد
ای بوحدت الف بی کثرت کثرت افزایٔ کمالِ قدرت
همه ازتست چه نیک است وچه بد بند گان را چه قبول است و چه رد
هر چه از تو همه باشد مقبل هر که بیدل ز تو شد صاحبدل
خوانده گر دُرس اجانب خوانده رانده هم بر درِ تو وا مانده
رانده گر از دوسرا خواهد رفت از درِ تو بکجا خواهد رفت
مدبر ار چند مدبّر باشد باز محتاج مقدّر باشد
دور و نزدیک ترا می خواهند آمل و سائلِ فضل الله اند
گرچه باشند مطیعان ناجی عاصیان هم بتو باشند راجی
ای پدید آورِ مُلک و ملکوت نافذ الحکم کمالِ جبروت
مسند آرای خدایٔ تنها بری از عون روان و تنها
جسم و جانی که بانس و جان است مُشت خاکی ز درِ سبحان است
خاکِ راهِ تو همه کون ومکان داد خواه از تو همه عجز و توان
قوت و عجز که در انسان است کفِ آبی ز یمِّ احسان است

قوتِ طاعت و عجزِ حاجت
هست ملزوم بهر محتاجت

کردگارا توئی آگاه و گواه
حسبی الله کفی یا الله

بمناجات سوالی حالی
شاهدِ حال و گواهِ قالی

حال ده حال که طال قالم
بطی و مخطی قال و حالم

بنده ام بر درِ تو شرمنده
بسر افگندگیم ارزنده

ذرّه پر عیبم و عیبِ هنرم
جوهرِ بد ز هنر بی اثرم

بنده معیوب چه ارزد بدو جو
هیچم و هیچ نیفتد بیگرو

کُن خلاص از گِروِ عصیانم
ده نجات از طعنِ طغیانم

گوهرِ اصلیم آب گنده است
که‌ازان ابر و صدف شرمنده است

رشحهٔ فیضِ تو پاکم کرده
جنس ترکیب ز خاکم کرده

خاک با آب تو بستی قالب
باد بر آتشِ طبعم غالب

طینتم هست چو طبعم قاصر
ساز بر چار عناصر ناصر

متّفق ساز مخالف همه را
کن موافق بموافق همه را

معتدل ساز مرا آب و هوا
قانعم ساز بهر برگ و نوا

تا یکی بر دگری سر نکشد
تا دمی در نکشد بر نکشد

تا که اینان که مخلّ چندند
بند طاعت بمیان بر بندند

قوّتم لطف کن از قوتِ مباح
تیره روزم تو دهم نورِ صباح

صبحِ امّیدِ مرا مهر مراد
تو دمانی که توئی ربِّ عباد

شمعِ شامم ده و مهرِ سحرم
آهِ سردم ده و سوزِ جگرم

مکنم کاذب و رندِ فاسق
صادقم ساز چو صبحِ صادق

چون گیاهم همه تن پژمرده
خاک سان پایِ حوادث خورده

ای که تو خاکِ چمن رویانی
کُن گیاهم گلِ نو بتوانی

ای که تو جامع اجزای وجود / برگ و بارم بده از شاخ سجود
شجر طاعت من خشک مهل / ده بهارم چو خزان نیست محل
هست بحر کرمت آب سبیل / تشنه‌سیراب کن از فیض جزیل
بشگفان شوق مرا باغ و بهار / تا مساوی بودم لیل و نهار
لاله‌ام را بجگر خال گذار / داغ را باغ مه و سال گذار
نرگسم را بهوا خیره مساز / روزن کلبهٔ دل تیره مساز
غنچه‌ام را بسخن لب بکشا / نافه را نفحهٔ عنبر بخشا
دار بادام سیاهم گریان / پسته‌ام را ببشارت خندان
ظلمتم را بفشان پرتو نور / مشک کن زآب عنایت کافور
سینه صندوق شده درد اندوز / آتش عشق بکانون افروز
گلخن طبع مرا گلشن کن / کوکب بخت مرا روشن کن
کلهم را بقبا موزون ساز / سرو سرم بصفا مقرون ساز
مشتعل ساز سپند آهم / مشتغل ساز دل آگاهم
اشک شوراب مرا شیرین کن / چاشنی بخش غم دیرین کن
سوز دل‌بخش که افسرده دلم / زنده از ذکر بکن مرده دلم
چونکه ابر کرمت دُرریز است / ریز ده زرع مرا نوخیز است
کیشت اعمال مرا آبی ده / بکنارش بر محصول بنه
گر بمردی شده‌ام زار و سقیم / بکر طبعم سره مگذار عقیم
بصدف بخش گهر پروردن / چون ستردن مکن این آبستن
ای بمریم ثمر عیسی بخش / صورت حوصله با معنا بخش
هرچه می زایدم از فکر بلند / در قماط کرمش چست ببند
پیر عمری و جوان بختی بخش / نرمی موم بدل سختی بخش

از دلِ کوه کشی ریشهٔ کاه   وز گِلِ شوره گُل آری و گیاه
از گلِ تیره وجودم گُل کش   وز دلِ سنگی من سنبل کش
سنبلِ داغ مرا بویِ سمن   بده ای غارسِ صبّاغِ چمن
نَفَس و نَفْس موافق گردان   دم قدم هر دو مطابق گردان
مژه الماس و سرشکم دُر کن   ساغرم از مَیِ رقّت پُر کن
بخش ای پاک ز هرچون و چرا   آبِ معنی دُرِ الفاظ مرا
سخنِ صاف که دادیم چو آب   بدماغِ دلم افشان چو گلاب
[که‌مها]رت بُودَم در این فن   میکنم مشق اداهای سخن
مشق[بیهو]ش مرا رونق بخش   کلکِ دل را بشکستن‌شق بخش
الکنم حرفِ زبانم همه سست   سخنِ سکتهٔ من ساز درست
دیو را بر درِ دل راه مده   ای دهنده بدهم آن کان به
از همه معرفتِ خویش دهم   مرهمِ نو بدل ریش نهم
خجلم منفعل از راهِ خطا   بخش افعال خطایم بعطا
قدرِ خود لیک شناسم که بَدَم   کن قبول ارچه سزاوارِ رَدَم
گر رَدَم ور بَدَم از خلقتِ تو   که وجود از عدمم صنعتِ تو
چون ز فضلِ تو رسیدم بوجود   نقشِ من کلکِ کمال تو نمود
بوده از امرِ تو ایجاد مرا   هست حالی که خدا داد مرا
ای خدا مالکِ مختار کریم   اختیار است ترا در تقسیم
قسمتم آنچه تو دادی برجا ست   نقشِ من هرچه نهادی برجا ست
نقشِ هر رنگ که سازی مطبوع   که ز کلکت صُوَرِ نوع بنوع
نوعِ هر نقش که نقاش کشد   رنگ بیرنگ موافق بخشد
بخششِ تست بهر قدر و بها   که بهر رنگ که داری فبها

قدر این ذرّه بقدر معلوم گرچه این ذرّه جهول ست وظلوم
قدرِ مجبور چه باشد بقماش هرسلوکش که تو بخشی بمعاش
برضای تو رود راهِ سلوک نبرد چاره بمالک مملوک
ذرّه آواره که سرگردان است نظرِ مهرِ تواش شایان است
ذرّه را قدرتِ خودکامی نیست چارهٔ گردشِ آرامی نیست
رشته در گردنِ این ذرهٔ زار دستِ امرِ تو کشیده است بکار
چون عنان در کفِ دارنده بود کلک در دستِ نگارنده بود
ذره مامور بهر سو که دود بعنانِ کششِ امر رود
قائدِ امر بهر سو که کشان ست ذره معذور بآن سوی روان ست
گوی بیچاره بخاک افتاده همه تن خویش بچوگان داده
بارادت که بود جنبان است که جماد از حرکت افتان است
ذرّه را تابِ تنومندی چیست بی محرّک حرکت چارهٔ کیست
قدرتِ ذرّه نباشد بهوا نیست در عاجزِ خاموش نوا
همه تن در گروِ راننده بی توان در کفِ گرداننده
بسکون و حرکت بنده اسیر نی گریزش ز ارادت نه گزیر
همه تن بنده بفرمان عامل ناقص از فضل بایمان کامل
یک نظر فضلِ تو ای بنده نواز کار سازِ دو جهان ست بساز
ذره نا چیز چو من قدرِ قلیل نبود در همه ذرات دخیل
نقش معلوم ولی نا موهوم می ندانم که چه خطّم مکتوم
چیست در ناصیه ام خطِ نصیب چیست در طینتِ نقشم ترکیب
چه لیاقت بقبولیّتِ کار قابلیّت بچه حالِ اطوار

چون بقدر از همه ذرات کهین ذرّه ام زار و نزار مسکین
بخش بر من بحق آن سرور که بقدر از همه قدرت بهتر

فی نعت حضرت خیرالبریّت نبی الرحمت شفیع الامت صلی الله علیه وسلم

یا الٰهی بحق روح رسول آن رسولی که حبیب تو قبول
قبلهٔ اهل حق ارباب صفا کعبهٔ هر جهت اصحاب صفا
مالک هر دو سرا شاه رسل مقتدای همه هادیٔ سُبُل
آن نبیٔ مدنیٔ قرشی همه عالم چو غلامش حبشی
بود آدم عدم، او بود نبی که فدایش من و اُمّی و ابی
مصطفا وصف و محمد نامش احسن اخلاق و گزین اکرامش
احمد الله محمد عربی شاهد معجزه اش ضبّ و ظبی
مصطفا مقصد پیدایش بود مصطفا را ست مقام محمود
مصطفا واسطهٔ کُن فیکون مصطفا مطلب رب بیچون
مصطفا باعث احداث جهان مصطفا وارث پیدا و نهان
مصطفا سرور خوبان ازل مصطفا سیّد بی مثل و بدل
مصطفا خیر وری فخر بشر مصطفا هست شفیع محشر
مصطفا آنکه غلامش مه و مهر مصطفا تاج سر مهر و سپهر
مصطفا جامع آیات کرم مصطفا نور رخ هر دو حرم
مصطفا صاحب تاج و معراج مصطفا هست سراج منهاج
مصطفا آب رُخ صبح رخان مصطفا دفع کن نار و دخان
مصطفا اول و آخر کافی مصطفا باطن و ظاهر شافی
مصطفا نصّ نگین صنعت مصطفا نصّ صحیح قدرت

مصطفا ختم رسل خاتمِ دین مصطفا عشق فزا صدق گزین
مصطفا ماهِ ازل شاهِ ابد مصطفا داورِ ملکِ سرمد
مصطفا حرزِ امانِ ایمان مصطفا سابق و اسبق بزمان
مصطفا قبلهٔ اصحابِ قبول مصطفا صاحبِ معراجِ وصول
مصطفا زیبِ رسالت اظهر مصطفا نورِ جلالت اطهر
مصطفا شافعِ فیّاض امم مصطفا والیٔ عربست و عجم
مصطفا داعیٔ فی دین الله مصطفا غیب و شهادت آگاه
مصطفا هادیٔ ما گمزدگان مصطفا شاد کنِ غم زدگان
مصطفا راست مهاجر بنثار مصطفا روح رُوانِ انصار
مصطفا نقشِ سرِ لوح و قلم مصطفا داورِ الحمد علم
مصطفا مطلب و مقصودِ خدا مصطفا حامد و محمودِ خدا
مصطفا محرمِ خلوت گیه هُو مصطفا راه نمایٔ رهِ هُو
مصطفا دُرِّ یتیمِ بطحا مصطفا عاکفِ حرّا و صفا
مصطفا آبِ رخِ هر دوسرا مصطفا ساریٔ مسلکِ اسریٰ
مصطفا مهبط الطافِ اله مصطفا مظهر اعطافِ اله
مصطفا مورثِ حوضِ کوثر مصطفا طیّبِ طوبی منظر
مصطفا نافهٔ از عبدِ مناف مصطفا کعبهٔ اخیارِ مطاف
مصطفا مکنی ابوالقاسم بود مصطفا فخرِ دهِ هاشم بود
مصطفا فیض فزایٔ یثرب مصطفا مطلب عبدالمطلب
مصطفا نامورِ عبد الله مصطفا آب دهِ رویٔ الاه
مصطفا نورِ رخِ دودهٔ پاک مصطفا پاک کنِ چهرهٔ خاک
مصطفا مجمعِ اوصافِ جمیل مصطفا موردِ وحی و تنزیل

مصطفا جمله صفا جمع ِ صفات | مصطفا معنیٔ قدّوسیٔ ذات
مصطفا آمده ممدوح ِ خدا | مصطفا تابع ِ او روح ِ خدا
مصطفا منتخب ِ سبحان است | مصطفا واسطهٔ احسان است
مصطفا صبح نبوت صافی | مصطفا در دو جهانم کافی
مصطفا عاشق و معشوق احد | مصطفا آنکه مسمّای احمد
احمد ِ مرسل ِ سلطان ِ رسل | اقتدا در پیَش ایمان ِ رسل
اصل و کل آئینهٔ رویت ِ حق | نور اول که زحق یافت سبق
سابق الخلق کریم الاخلاق | اعظم الخّلق رحیم الاشفاق
خواندهٔ حق ز کسی ناخوانده | علم ِ کّل قطره که او افشانده
امّی و علم ِ لدنّی سبقش | فرش زیر ِ قدمش نُه طبقش
عقل ِ کل بر در ِ او حاجب بار | عدل از حضرت ِ او چاکروار(۱)
علم در مکتب ِ او همچو جنین | فهم در مجلس ِ او خوی بجبین
عالی الشان نشان ِ لولاک | از پیٔ اوست خلقت الافلاک
قرب ِ او قرب تر از آو ادنیٰ | عارج ِ مرتبهٔ ثمّ دنیٰ
شارع ِ شرع مبین بین ِ زمین | صاحب ِ دین ِ متین عین ِ یقین
او بتخصیص اخصّ ِ خاصان | اخلاص و خالص ِ ذو اخلاصان
مظهر ِ رحمت ِ موجودات او | باعث ِ خلقت ِ معدومات او
آبروی همه عالی گهران | سر خروئی ده ِ خونین جگران
مهبط ِ روح ِ قدس منظر ِ رب | مطلع ِ نور ِ ازل ماه ِ عرب
که عرب بندهٔ او همچو عجم | شرق و غرب است براهش دو علم

---

(۱) اصل شعر در متن این طور بود:

عقل در حضرت او چاکر وار | روح در خدمت او خدمتگار

سر بزیرِ قدمش سرداران | دیده افروزِ دلِ بیداران
اکرم الخلق برتبت افضل | احسن الوصف باحسان اکمل
شرفِ نسل لوی و غالب | حیرتِ چشمِ و دلِ بوطالب
مرهمِ ریش‌دل و جانِ قریش | واهبِ عیش غنیٔ درویش
صیقلِ آئینهٔ سنگ دلان | وسعت افزایٔ دلِ تنگ دلان
جوهرِ اصل که آدم عرضش | از خدا خیرِ دو عالم غرضش
خیّر و خیرِ بشر، خیرِ آنام | نامِ او معنیٔ دینِ اسلام
جانِ طٰه و مرادِ یٰسین | معنیٔ فاتحهٔ با آمین
حبّذا عزتِ پیغمبرِ ما | رتبه و منزلتِ سرورِ ما
که بیک گفتنِ نامش در حال | پاک کردند ز کفرِ صد سال
هر مجوس و مُغ و ترسا و یهود | کیشِ خود را چو نماید پدرود
عمرها ورد کند نامِ خدا | هم بجوید ز خدا راهِ هدا
کَی مسلمان بشود تا که بجان | نکند نام نبی وردِ زبان
چون بیک بار محمّد گوید | دلش از شرک مصفّا شوید
مرحبا این چه نکو نام کریم | که بتکریم فزون از تعظیم
هست از گفتنِ نامش اسلام | شد مسلّم بسلامش اسلام
چار حرف اسم محمد امجد | چار ارکان بود از بیتِ احد
اسمِ او کعبه، حروف ارکان اند | کعبه هم چار حروف اعیان اند
وصفِ او کعبهٔ حاجاتِ امم | شانِ او قبلهٔ آیاتِ کرم
مددِ چار عناصر زان چار | بلکه یکجا بود این چار بهار
سال را چار فصول است بکار | زان چهار است یکی فصلِ بهار
نظم این سال که سالِ ابد است | از خدا چار بهارش مدد است

چار سو قصرِ مسدس باشد | چار حد بیتِ مقدّس باشد
شش جهت را ز چهارش تاسیس | بمقدّس ز چهارش تقدیس
باز از وصفِ چهارِ مذکور | چار حدّ است به بیت‌المعمور
چار در چار شد اظهار شمار | چار در چار نگار است و بهار
هم ازان چار حروفِ مختار | بهره و بار بهر یار چهار
یافت ابو بکر ز میمش ایمان | عمر از حاء حلاوت در جان
یافت عثمان ز دگر میم مراد | علی از دال کند دین ارشاد
میم نامش چو ملاذِ تام است | گفتنِ نام نبی اسلام است
حاءِ اسمش که حدِ ایمان است | حظِّ دل بلکه حیاتِ جان است
میمِ ثانی که مقیم است بدل | معنیٔ علمِ قدیم است بدل
دالِ نامش که دلیلِ دین است | دوست دلها ز دمِ دیرین است
نامِ نامیش گرامیش تمام | صفت خاصگی و رحمتِ عام
جز محمد که بود خیرِ انام | ز انبیا صاحب این نام کدام
اسمِ احمد به محمّد زیبا | رسم احسن به ممجّد زیبا
بخدا نامِ محمد احسن | به محمد که هم احمد احسن
هر دو نامش صفتِ موصوف است | ذاتِ او با صفتِ معروف است
اوست آئینهٔ وجه وحدت | صاف‌دل پاک ز زنگِ [کثرت]
سروِ آزاد بباغ یوحیٰ | الفِ فرد مجرّد ز سوا
اسمِ آن نقطهٔ ادوار پناه | بی نقط آمده چون اسم الله
به محمّد همه اسمش تحمید | احمد و حامد و محمود و حمید
جامعِ وصف، بوصفِ جامع | نورِ حق از صفتِ او لامع
شد ز معراج بدرگاه وصول | بنجاتِ امم آورده حصول

بخدا بود مصاحب بخدا — احد احمد نه ز هم بوده جدا
بندهٔ خاصه و محبوبِ اله — محرمِ خلوت و آفاق پناه
آنکه لایق بچنان معراج است — همه شی بر درِ او محتاج است
چه نبی و چه ولی و چه امیر — چه صفی و چه غنی و چه فقیر
هر که باشد برهِ او سائل — انبیا جمله بدینش مائل
بر درش جملهٔ آزاد غلام — ازخدایش صلواة است وسلام
آنکه قرآن بصفاتش ناطق — دیگری نیست بوصفش لایق
آنکه وصفش ز ادا افزون است — وانکه مدحش ز بیان بیرون است
گر زبانها همه یکجا گردد — شمه نتوان که سودّا گردد
از ازل تا ابد این جمله جهان — گر بهر موی کشایند زبان
هر زبانی شده مدحت گویان — بشتابند درین ره پویان
حاش لله که ازان عشرعیشر — ها بیارند قلیلی ز کثیر
قصّه هر چند هزاران خوانند — نتوانند سراسر دانند
عاجز آیند بصد عجز و قصور — فائز آیند ز مدحش بسرور
اندرین عرصه همه سیّاحان — وندرین بحر [همه] سیّاحان
گر شتابند همه غوطه خوران — بسر و دیده درین راه دوان
قطره زان یم نتوانند بر داشت — جز ثنا دم نتوانند بر داشت
گر نویسند دبیرانِ دهور — چون عطارد رقمی زین منشور
بحر و بر کرده بیاضی و سواد — همه اشجار نما کلک و مداد
عمرها صرفِ نگارش سازند — تا بخط قصّه گذارش سازند
نقطی هم نتوانند ز خط — تا نگارند ز خط صرف نقط
بلکه خط مشق نگاري آسان — نقشِ این نقطه نباشد زانسان

قصه هر چند بخط می گذرد | نکته در وصف نقط می گذرد
اوست زیبا چو نقط اندر نون | مرکز دائرهٔ کن فیکون
خط که دور است نقط را بکنار | وصف و موصوف بعینه [بشمار]
خط او خال رخ سبز خطان | نقطش حسن خط خوش نمطان
خط بهر جا شده محتاج نقط | خود نقط را نبود حاجت خط
خاصه این خط زخطوط همه ها | هست مانند نقط مستثنی
خط وصفش که رساند به تمام | آنکه در کف نگرفته آقلام
یکزبان، یکدل و یک جان بخدا | دو زبان کلک نگیرد حاشا
آنکه کرده شق مه همچو قلم | دست او را نشود خامه علم
آنکه از وي بسفیدی ست امید | ننهد داغ سیاهی بسفید
زنگی از مقدم او رومی شد | امتش لایق مرحومی شد
ظلمت ما چو بدل کرد بنور | روشنائی بصدور است و قبور
شب قدر از قدمش یوم العید | بخت ما از کرم اوست سعید
مشک از خاک قدومش کافور | امتش رحمتی از رب غفور
کرده آزاد ز دوزخ ما را | پاک برد امت مستثنا را
برهاند امم ماضیه را | کی هلد مرضیهٔ راضیه را
کشتیٔ خویش برد بر ساحل | ماندها را برساند منزل
امتي کو چو رسد آن سرور | رحمتی کو ست خدایٔ اکبر
[شاه] رضوان چو کند فتح الباب | ادخل الجنة بی حد و حساب
همه احسان رسول الله است | همه اقبال قبول الله است
لفظ لفظ صفتش عمان است | حرف حرفش گهر احسان است
بی نهایت صفت مصطفوی | غایتي نیست بنعت نبوی

صفتش بسکه ادا کرد خدا | بی زبان بنده چه خواند بادا
واصفِ او چو کلام الله است | نصِّ قرآن بثناش آگاه است
وصفِ او راچو بخوانده‌حق پاک | چه تواند که بخواند کفِ خاک
بصلوتش بود انجام سخن | بسلامش سزد اتمامِ سخن
تحف صلواة عن الله علیه | عرضه منّی و من الخلق الیه
به محمد صلواتی و سلام | و علی آله و اصحابِ کرام
یا الٰهی به محمد مختار | بخش بر حالِ منِ ذرّهٔ زار
یا رب ار چند خطاها بردم | وصف او نیک شفیع آوردم
عاصیم خواه مطیعم بخشا | در حقِ من بشفیعم بخشا
بنده عاصی‌است کجاحالِ مطیع | کن بهر حال بحل بهرِ شفیع
بخش‌بر حالِ من ای ربِ رحیم | بشفیعم که شفیعی ست کریم
سازد آزاد ز بارِ گنهم | بخش بـه حال ز حالِ تبهم
چه مجالم که چنین ساز و چنان | بکن احسان تو کریم الاحسان
آمدم یاد برین نکته دلیل | که‌سند یافته‌ام فی‌التّمثیل (۱)

حکایت اعرابی بر سبیلِ تمثیلِ سخن

هست مروی که یکی اعرابی | داشت از بارِ گنه بی تابی
تا بپرسد خبر از پیغمبر | سائل آمد بحضورِ انور
گفت ای فخرِ بشر خیرِ ورا | عرضه بنیوش رشادم فرما
عرضِ حاجت بسوالی دارم | که درین فکر ملالي دارم

---

(۱) در متن مصرع ثانی این طور بود:

که عجیب آمده این فی‌التمثیل

چون شود روزِ قیامت قائم — که سر از خواب کشد هر نائم
رستخیزی که بخیزند همه — در شفیعان بگریزند همه
اندران روز پیِ اخذِ حساب — تا که مامور شود از اصحاب
یا نبی یا مَلَک و یا عالم — که کند پرسش حال از عالم
تا که حاسب شود از بهرحساب — بمحاسب چه شود حال و مآب
صاحب الحمد و مقامِ محمود — نعم‌القال جوابش فرمود
که بمحشر چو شود وقتِ نشور — عاجز آیند چه نزدیک چه دور
خود خدا قاضیِ اعمال بود — حاسبِ دفترِ عمّال شود
نیک و بد در نظرِ عدل آرد — اختیارش بقبولیّت و رَد
نبود دخلِ دگر در این کار — لا شریک است بهر جا مختار
هم بران اِنّ اِلینا ست گواه — بیقین اِنّ علینا آگاه
چون شنید این خبر از خیرِ انام — یافت اعرابی ازان شکر بکام
گفت المنّة للهِ جلیل — شکر حق را که شداز من تملیل
مصطفا گفت که ای اعرابی — وجه شکرانه چه در می یابی
گرچه‌شکرش همه‌جا ملزوم‌است — وجهِ این‌شکر چه‌ات معلوم است
گفت اعرابی با صدق و صفا — ای بآصدقِ صفتی راهنما
خوفِ خود داشته‌ام از اعمال — که بمن تا چه همی گردد حال
گرچه بد کارم و بد حال بدم — وز بدیهایِ خودِ[م] عین نَدَم
کارهر بد که‌رجوع ست به‌نیک — گرچه بد را نپسندید و لیک
بمکافاتِ بدی نگراید — نیک پاداشِ نکو فرماید
گرچه خاصانِ خدا نیکان اند — خائف و منتظرِ فرمان اند
خود رعایت بکسی نتوانند — همه محتاج بحکمِ خاوند

جز خدا بند ز بنده که کشاد بنده را کار به بنده مفتاد
بنده با بنده کُنند شدت ِ کار کردگار است نکو کار گزار
آن کند آنکه ز وی می شاید کرمش کار و کرم فرماید
سیدی گفت که صدّقت کلام یرحم الله ولی الانعام
حق تبارک و تعالی اکرم جلّ اوصاف برحمت ارحم
راحم ِ بنده ز مادر ز پدر عفو فرمای عباد ِ مضطر
بندها را نگذارد حیران کارش احسان و نماید احسان
یا الٰه الاحدا یا ربّی بحق و صدق ِ محمد عربی
ای عطا بخش کریم ِ اکرم عافنا آرحمنا یا ارحم
بهمان قول که گفت اعرابی مثل ِ او عاجزم از بی تابی
بهمان قول که او گفت بحق بخش بر من برسول ِ اصدق
ای عطا بخش کریم ِ اکرم ای خطا پوش رحیم ِ ارحم
رحم کن رحم رحیمی و غفور کَرَمی کن تو کریمی و شکور
دست دریوزه بدرگاه ِ تو ام گرچه حُرّم پسر ِ داه ِ تو ام
بنده‌ام آب و جدم بندهٔ تو تا بآدم ز عدم بندهٔ تو
بوجود از کرمت آمده ام ذرّهٔ عاجز ِ غفلت زده ام
حال معلوم ِ تو ای اعلم ِ حال بتو معلوم همه حال و مقال
نافذ الحکم توئی ای احکم حکم رحمی بنما ای ارحم
با آب و آ ، و آخم بَردهٔ تو با جد و عَم همه پروردهٔ تو
ذره مملوک ِ تو ام ای مالک ساز بر راه ِ عبادت سالک
بر درت جمله شهان اند گدا بنده کمتر ز گدایان ِ خدا
ای خدای ٔ من و خاوند همه مالک الملک خداوند ِ همه

در همه بنده کهین ذرهٔ زار پیر معلول کف خاک نزار
ای عطای تو بحکمت موصوف بعطای تو "عطائی" معروف
کسب تدریس نبردم بکتاب سائل فضل نه از فصل ونه باب
هیچ تحصیل ندارم ز هنر مگر از فیض ازل بهره و بر
نه بتکمیل کمالات رسا نه بتاویل رسالات رسا
شکر لله که بقرآن قاری بهره مندم ز کلام باری
بتلاوت همه وقتم تالی بحلاوت همه حین و حالی
همه از برکت قرآن مجید همه از همت فرقان حمید
ای اله الحق فیاض ازل عافنا بالحق بالحق نزل
بالحق الحق تقبل منا و عفی الله تعالی عنا

[ذکر تسمیه این نامه بحر العرفان]

این رساله ز نوادر همه پر بحر سبحه است پر از دانهٔ در
دانه دانه گهر بحر دل است عقد عقدش بگشایش سجل است
هر یک انگشت شهادت بالا نفی و اثبات ز لا تا الا
حرز بازوی زمین ست و فلک سبحهٔ دست و دل ملک و ملک
سبحهٔ معتکفانش دانم سبحه یا عوذهٔ جانش خوانم
تار او ریستهٔ دست صفا ست رشته اش تافتهٔ مشت زکا ست
فرشیان روح روانش دانند عرشیان ورد زبانش خوانند
طرفه بحریست که در طبع سرشت این بهشت ششم از "هشت بهشت"
بحر عشق ست و گهرها شهوار تشنهٔ قطرهٔ او هفت بحار

[اینجاشش اشعار مکرر آمده]
که ترک کرده شد

هر عبارت چو صدف غنچه کشا ابرِ فیضِ ازلی دُر بخشا
موجِ هر قطرهٔ او دریائی نافِ هر آهوی او صحرائی
نفحهٔ نافهٔ او جمله مشام کرده خوشبو بجز از مغز زکام
هر کرا صَرفهٔ غفلت بسر است کَی ازین نافه کشائی اثر است
هر کرا مغزِ دماغش تازه است صندلِ دردِ سر است و غازه‌است
طبع چون فالِ فراست بگشاد "بحرِ عرفان" چه‌خوشش‌نام‌نهاد
بحرِ او "سبحهٔ ابرار" بعَین رشحه‌چون بحرِ گهر بار بعَین
شمعِ بی‌دود و گلِ بی‌خار است گنج بی مار و ضیا بی نار است
صورتش لمعهٔ انوارِ جلی معنیش نسخهٔ اسرارِ خفی
بربیاض‌است‌سوادش‌تر و خشک فوقِ کافور همه دانهٔ مشک
هست خط و نقطش دانه ودام بهر رامِ دلِ وحشی آرام
وسعت افزایٔ بیابانِ سخن تازه شد باز خیابانِ سخن
لفظ لفظش بملاحت لافظ حرف حرفش بمنابر واعظ
باغِ توحید و مناجات بود نعتِ خاصِ سرِ سادات بود
نیز تاریخِ جهان پر موجز اندرین باغ بود دانهٔ رَز
کرم‌ونخلش کَرَمِ بی‌بخل امت با مَیٔ شوق مُسَقّا نقل است
میدهد لخلخه‌اش عطرِ دماغ میدمد غالیه‌اش سنبل داغ
هست فیض ازلش همچو نسیم لاله زارش گلِ دلهایٔ وسیم
هر درختش گلِ پیوسته بهار شاخ و برگش ز طراوت پربار
سروِ او آهِ دلِ سوختگان قمریش جانِ غم اندوختگان

باغ را سبزه ملازم باشد / دل و جان فرش ملایم باشد
همه اعراب ریاحین صفتش / شدّ و مد آئینهٔ معرفتش
ثمرش لذت دل ذوق ضمیر / مزهٔ جان نمکین است خمیر
هست هر میوه‌بیه از حب نبات / آب آن میوه همه آب حیات
رنگ او تازه عذار خوبان / غنچه‌اش نوش لب محبوبان
تازه گلزار حقایق حقّا / مرغزارش ز شقایق زیبا
چمنستان مرا جایٔ گیاه / صورت حال خودم خاطرخواه
آن گیاهم که بصد عجز و نیاز / بخدایٔ خودم آمد دم راز
تازه تر کرد ز پژمردگیم / ساخت سر گرم ز افسردگیم
خوش بهشتی‌ست پیٔ اهل بهشت / خاصه آن‌را که زدل‌دردنیهشت
زده با جنت دلها دم رشک / معتدل آب و هوا آه باشک
در بهشت اشکی و آهی نبود / پیٔ گل عیش گیاهی نبود
بلکه‌این تازه‌بهشت عشق است / اشک با آه سرشت عشق است
جوئبارش دم خونین جگران / آبشارش نم روشن گهران
بنضارت چو گلستان ارم / بلکه باشد همه رضوان کرم
بسکه پیوسته بهار ست جنان / بکنارش نرسد دست خزان
داغداران بودش گل چینان / اهل حال اند تماشا بینان
عندلیبش دل سودا زده گان / ناظر او بهوا آمده گان
دست غیب آمد و این نقش نوشت / نشاه باید که ببینی لب کشت
مستی و سیر چمن عیّاشی ست / ورنه بی مهر عبث خفّاشی ست
درد اگر هست بیا درمان بین / سر اگر هست بیا سامان بین
سوز اگر هست بیا ساز بوی / از همه کار بپرداز بوی

قدر او با شب عید است قران — یمن عیدین و مبارک رمضان
یا الٰهی بحق هر دو حرم — تازه دارش چو بهار خرم
دست هر خس بکنارش مترسان — که خزان را ببهارش مترسان
چشم هر شوخ ازو دار چو گوش — هر خطائی که زمن رفت بپوش
سهو و نسیان که بشد محو نما — حرف اگر سهو شود صحو نما
یادگار ابدم گردانش — سازگار مددم گردانش
تا چو دین جای کند درجانم — تا بهر درد کند درمانم
تا چو جان زندگی آرد بتنم — تا ز من دور کند تا که منم
تا چو در حلقه شود در گوشم — تا چو ناصح بفزاید هوشم
تا چو مه نور فشاند بدلم — تا زند مهر تو در آب و گلم
بخش اعزاز اجابت یا رب — عفو بر عذر و انابت یا رب

مناجات المنتها و مسئلیت المدعی

ای تعالیٰ ملک العرش عظیم — عالم الغیب ترا علم قدیم
ای خدا خالق افلاک و زمین — ای خدا ناظم این دور نگین
یا الٰهی تو خداوند زمان — ای خدا حافظ بالامن و امان
هر زمان امن و امانم بخشا — مقصد هر دو جهانم بخشا
ای خدا بالحق اسما و صفات — بخش بر بنده "عطا" عفو و نجات
ای خدا بالحق قرآن قدیم — ای خدا بالحق آیات کریم
یا الٰهی بحق حب حبیب — استجب دعوتنا رب مجیب
کن قبول این سخن از ذرهٔ زار — نظر فضل برین عجز گذار
بحق کعبه و بطحا و منا — هذه العجز تقبل منّا

الف و صاد سنه خیر انجام شهرذی‌قعده شداین نامه‌نظام(۱)
باز در سال سنه الف و قاف یا و حا با الف و قاف مضاف
شنبه و شانزدهم شهر صفر ختم بالخیر و اقبال و ظفر
یافت این نامه مجدّد تصحیح آمده دیده و دل را تفریح
به محمد صلواتی و سلام
بسلام آمده این نامه تمام

تم تم
تم

---

(۱) حاشیه مصنف: الف = ۱۰۰۰ — ص = ۹۰ = ۱۰۹۰ ه
الف = ۱۰۰۰ — ق = ۱۰۰ — ی = ۱۰ — ح = ۸ = ۱۱۱۸

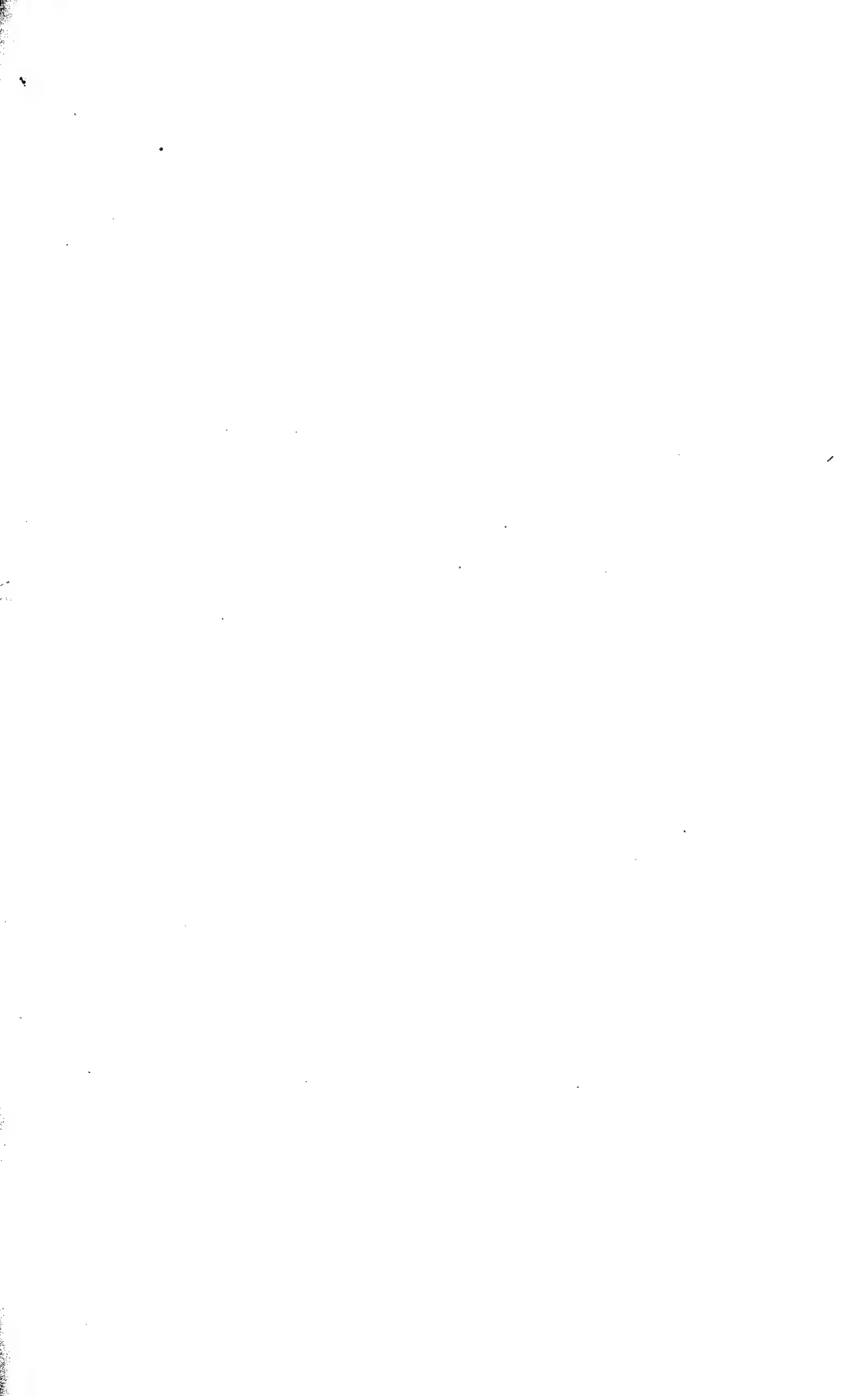
بهشت سابع

مسمّی

حرز الایمان

(بحر: مثنوی مولوی)

تاریخ تصنیف : چهار شنبه، ٥- رمضان سنه ١٠٩٠ھ
تاریخ تصحیح : سه‌شنبه ١٠- ربیع الاول سنه ١١١٨ھ

بسم الله الرحمٰن الرحيم

يا الٰهی ای الٰهِ لا سوا ای بتوحیدِ تو هر ذره گوا
یا الٰهی ای تو جمله را اِلٰه بر جمیعِ بادشاهان بادشه
یا الٰهی اي خدایٔ بی بدل ربّی الاعلیٰ اِلٰهِ لم یزل
ماحیٔ هر نقص، قادر بر کمال فایض هر فیض، ایزد ذوالجلال
کردگارِ ملک و الملکوت تو صانعِ ناسوت و الجبروت تو
محسن الاخلاق خلّاقِ همه قاسم الارزاق رزّاقِ همه
لا اِلٰه ازصدق الاّ هُو توئی هُو توئی یا هو و یا مِن هُو توئی
یا احد با لذّات جمعاً بالصّفات ايِ صفاتِ تو بوحدت بيّنات

ذکرِ اسماءِ احدِ یکتا جلّ جلاله'

بسمک اللّٰهمّ رحمٰن الرّحیم یا علیم و یا علیّ و یا عظیم
ای تو یا قدّوس یا سبّوح بس ای تو یا باري و یا بدوح بس
یا ودود و یا عفوّ و یا غفور یا مجید و یا حمید و یا شکور
یا حفیظ و یا حکیم و یا حلیم یا کفیل و یا کبیر و یا کریم
یا قوی و یا قدیم و یا قدیر یا سلام و یا سمیع و یا بصیر
یا وليّ یا مالک و یا مقتدر یا غنی یا واسع و یا منتصر
یا لطیف و یا حسیب و یا مجیب یا جلیل و یا جمیل و یا قریب
یا حکم یا عدل یا هو یا خبیر یا الف یا فرد یا حق یا نصیر
یا معزّ و یا مذل یا متعال یا معین یامستعان یا ذوالجلال
یا احد یا محصی و مبدٔ معید یا صمد یا نور یا رب یا رشید

یا قریب و یا وکیل و یا مقیت
یا ملک یا حیّ یا محیی ممیت

یا مهیمن یا مفضّل یا رؤف
یا مقدّم یا موخّر یا عطوف

یا مصوّر یا مقدّر یا عزیز
یا متین یا حق که عدل تو تمیز

یا محیط و قابض و باسط توئی
واجد و ماجد توئی مقسط توئی

یا مقدس هادی و وهّاب تو
کافی و شافی توئی توّاب تو

دافع الآفات یا خافض توئی
کاشف هر ضرّ و هر غامض توئی

ای تو یا قهّار یا غفّار ما
ای تو یا جبّار یا ستّار ما

اکرما یا ضارّ یا نافع توئی
ای تو یا فیّاض یا مانع توئی

اول و آخر توئی بی ابتدا
باطن و ظاهر توئی بی انتها

یا خدا یا خیر یا رافع توئی
واحدا یا وتر یا جامع توئي

ارحما یا منتقم یا مومنی
یا می یا منعم و یا موقنی

ما همه را صانع و خالق توئی
ربّنا ما جمله را رازق توئی

ای تو یا قیّوم یا قادر بدیع
ای تو باقی یا رفیع و یا سمیع

ای تو یا فتّاح یا وارث توئی
ای تو یا بنّای یا باعث توئی

باعث الایجاد و الاعدام ما
وارث الارواح و الاجسام ما

ای همه کز صنع تو آمد همه
بی همه وز تو همه در زمزمه

چند خوانم اسمهای پاک را
کو مجال حصر وصفت خاک را

گر نوشتم این صفات و نام تو
بی شمار اسمای بی انجام تو

خیر اسما کی بنظم آید تمام
ذکر هر اسم است فکرت بر دوام

حدّ ذکر کیست در اسمای حق
جز تفکّر چیست در اعلای حق

في الصفات الاسماء حضرت فاطر الارض والسّما جلّ عظمت و الکبریا

ای الف یکتا الف اندر صفات — هر صفاتی اسمِ تو بحرِ حیات
مضمرِ هر اسم چندین اسمها — مکمنِ هر وصف چندین قسمها
درصدف گوهرصدف درگوهراست — بحردر بحر است وموجِ جوهراست
جوهرِ وصفت مبرّا از شبیه — ای کلامت صدق وحق لا ریب فیه (۱)
فیض هر اسمت بتخصیصِ صفات — تشنگانِ شوق را آبِ حیات
نورِ هر نامت بقندیلِ جنان — هست چون مصباح درمشکٰوةِ جان
[پرتوِ] هر وصف تودر شمعِ دل — همچونورِ جان به بیتِ آب و گل
هست رشحِ هرسحابِ وصفِ تو — خشک سالِ دیده را چون آبرو
لمعهٔ هر شمع تحمیدت بجان — شب نشینان را چو خورشیدِ عیان
شعلهٔ هر مشعلِ ذکرِ خفی — به ز عکس بدر در صدرصفی (۲)
جلوهٔ معشوق ذکرت جاودان — جملهٔ ذرات را پرتو فشان (۳)
نفحهٔ گلبانگ بانگِ الصّلاح — عیدِ مشتاقانست هرشام و صباح
شمهٔ باغ و بهارِ ذکرِ تو — داده بر گلزارِ جانها رنگ و بو
هر نسیمی ذکر کز لب می جهد — غنچهٔ دل را کشائش می دهد
اسمِ اعظم هست هردم یادِ هو — غیرِ هو هر سو که بینم کیست کو
چون بیاید نامت ازدل بر زبان — میدهد نورِ تجلی از جنان

---

(۱) این بیت در متن این طور است که بر حاشیه اصلاح نمود :
جوهرِ وصفت مبرا از عیوب — ساتر العیب ای تو علاّم الغیوب
(۲) مصرع ثانی در متن این طور است : ماهتابِ دیدهای هر صفی -
(۳) متن : عاشقان را به ز لذات جنان -

بر زبان تسبیح ِ سبحان الاحد | هر گیاهی کز زمین برمیدمد (۱)
خشک وتر از یاد ِ تو رطب اللسان | لا شریک لهٌ بیان ِ هر زبان
ذکر ِ تو هر ذرّه را ارشاد ِ تست | برگ و بار و خار و خس در یاد ِ تست
هرچه در ضمن شهود است و غیوب | و انچه در بند ِ طلوع است و غروب
هرچه رفت و هرچه آید هرچه هست | نیست جز نام ِ تو او را دل نشست
هر یکی را اسمی از اسمای حق | آنچه تلقین است میخواند سبق
ناطق و ساکت بذکرت هم زبان | کیست کز یاد ِ تو باشد بر کران
هر یکی را هست تسبیحی جدا | فکر آلای است و ذکر ِ یک خدا
هرچه باشد قسم قسم ذی حیات | جمله مشغولان باسما و صفات
خود عدم را نیز می باشد زبان | درپیِ وصف ِ وجود ِ جاودان

مناجات و صفات ذکره خیر الاذکار بصفاء السرّ والجهار

ای بخلق ِ آب و گل رانده قلم | با وجود ِ تو وجود ِ ما عدم
اهل ِ جان را گر نشانی دیگر است | بی زبان را هم زبانی دیگر است
اهل ِ جان گر ذکر پیدا می کنند | بی زبانان ذکر اخفا می کنند
ما نمی دانیم حال ِ هیچ شی | خود بحال ِ خویش نتوان برد پی
بند بند و عضو عضو و نبض نبض | هست در ذکرت چه در بسط و چه قبض
ما همین ظاهر پرستی می کنیم | بی خبر چون غول مستی می کنیم
در پیِ ظاهر نظر داریم ما | خفته پنداریم بیداریم ما
هرچه را ناطق بذکرت دیده ایم | خود همین را ذاکران فهمیده ایم
بلکه بر اوج ِ هوا هر ذرّه خاک | هر جماد و سنگ هر گوی و مغاک
برگ و بار و شاخ و بیخ ِ هر شجر | هر مَدَر هر بحر و برّ و هر حجر

(۱) متن: هر گاهی کز زمین سر می زند وحدهٌ از وی بگوشم می رسد

وانچه خود درفکرِ ما نایدهمی ای هزاران عالمی در عالمی
جمله حیوان و نباتات و جماد هست در ذکرِ تو ای ربه العباد
نیست معبودی سوای ذلتِ تو کائنات از صنعِ تو آیاتِ تو
ذرّه ذرّه بر صفاتت بیّنات غیر این بهرِ چه آمد کائنات

مناجات فی ذکر التقدیس والتّنزیه منزه عن توجیه والتّشبیه

ای مبرّا از همه وهم وخیال ای منزّه بی نظیر وبی مثال
اکبری برتر ز جمله قالها ای بری از شبه وز تمثالها
نی ترا تمثیل، نی تشبیهِ تو بر همه تقدیسِ تو تنزیه تو
از جلالِ تست تشبیهات محو با جمالِ تست توجیهات سهو
لم یلدلم یولدی بی‌خورد و خفت نی تراضداست ونی جنس ونه جفت
بی کفوی قاضی الحاجاتِ خلق رافع الدرجات موجوداتِ خلق
ای مبرّا از همه چون و چرا ذره‌ای از صنعِ تو هر دو سرا
متّصف موصوف اوصافِ جلال مقتدر معروف تعریفِ کمال
از ازل خلقِ دو عالم تا ابد گر شود ذاکر بوصفِ بی‌عدد
درصفت هر ذرّه گردد صد زبان ملک وهم ملکوت گردد قصه‌خوان
قطره‌ای از بحروذرّه بر هواست حاش لله ذرّه و قطره کجاست
جمله عاجز گشته چون کرّ و بیان همچو صبیان بی زبان وبی بیان
معترف آیند با عجز و قصور مانده در اول قدم زین راه دور
در مقامی کانبیا و اصفیا مانده حیران از کمالِ کبریا
گفت لا احصی ندیمِ خاصِ تو تبت گویان شد کلیمِ خاصِ تو
کیست کاینجا ازفصاحت دم زند کافصح اینجا از انابت کم زند

هرچه‌خواند کس هم‌از ارشادِ تست فاذکرونی رهنمای یادِ تست
فاذکرونی چون تو فرمودی بما راهِ ذکرِ خویش بنمودی بما
هم تو ادعونی در افگندی ندا استجب در اجر آن دادی صدا
گرنه ما را حکمِ طاعت از خداست ماخلقت الجن و الانس از کجاست
هرچه‌خواند هرچه گوید کائنات جملگی رشحی‌ست از ابرِ صفات
بحرِ اوصافِ تو بحرِ بی کنار ابرِ اکمالِ تو ابرِ بی غبار
موجها جذباتِ این بحرِ جلال صدمها برقاتِ این ابرِ کمال
غرق این طوفان هزاران خضر و نوح حرق این نیران هزاران جسم و روح
هرچه آن نیکان و پاکان خوانده‌اند وانچه خاصان از زبان افشانده‌اند
هست حرفی از عباراتِ جمیل بلکه لفظی هست از بحرِ طویل
جمله بیداران ز غم ناخفته اند شمه‌ای زین داستان ناگفته اند
آنچه خوبان خوانده از اوصافِ حق آن هم از ارشاد وز الطافِ حق
عقلِ کُلِّ کَلّ است فهمش مختصر کو لسانِ عذب آنجا الحذر
آنچه از وصفِ تو گفته رفته اند از جلالت گفته هم ناگفته اند
در تفکر مانده نزدیکان همه مُهرِ اسکت بر لبِ نیکان همه
آشنایان در مقامِ حیرت اند جمله از غیرت بری از غیرت اند
پاکبازان داده سر بر روی خاک در پیِ ایاک نعبد جانِ پاک
ما عبدناک از همه سر بر زده ما عرفناک از همه بر آمده
جز تو کی داند کسی اوصافِ تو کو ادای شکر بر الطافِ تو

مناجات في ذکر صفات صنایعه و عجائب بدایعه

ای تو رازق جمله خاص و عام را سابق الانعام ما انعام را
ای دم دود از هوایت نُه فلک ای کفِ خاک از رهت ملک و ملک

کاف‌ونون‌از کلک صنعت یک رقم — خالق جمله محدّث از قدم
عالمی بر سرّ هر یک عالمی — هفت‌بحر از بحر احسانت نمی
بی‌ستون تُه خیمه برپا داشتی — با سکون خرگاه بر جا داشتی
تا مُجدّ و را مُستقّف کرده‌ای — تا مکرّر بس مکلّف کرده‌ای
طرفه قندیلی معلّق ساختی — نو طلسمی تازه مغلق ساختی
صد هزاران نقش‌ها در وی نهان — کان نمی‌بیند همی چشم جهان
داده‌ای حصن مطبّق را بروج — عقل کس را نیست بر اوجش عروج
نیزه‌ها روشن ز وی آویختی — دانه‌های دُر بررویش ریختی
کردیش سجادهٔ قدّوسیان — منزل کرّوبیان سبّوحیان
بر فرازش انبیا را برده‌ای — جان و جسم اصفیا را برده‌ای
ناظران صورت او عامیان — خاصگان را معنیش نصب البیان
هم بهشتی ناظر و هم دوزخی — طرفه عالم درمیان چون برزخی
طشت زیر طاس رنگین کرده‌ای — سینه‌اش راسیخ سنگین کرده‌ای
عرش و فرش از صنع تو اعجوبه‌ای — وز غرائب نو بنو منصوبه‌ای
عالم بالا پُر از نقش و نگار — عالم دنیا پُر از باغ و بهار
قدرتت ترکیب طبع ما نهاد — چار جنس آب و آتش خاک و باد
باد بر آتش مسلّط ساختی — آب و گیل با هم مخلّط ساختی
زان بسی مشعل منوّر کرده‌ای — زین بسی گلها مخمّر کرده‌ای
شوق دل‌ها همچو آتش مشتعل — باد عشقت در گرفتن مشتغل
زآب و گل گلهای رعنا بر دمید — یعنی انسانهای کامل سر کشید
وین دگر تاویل این هر چار را — بر نشاندی پهلوی گل خار را
خار ابلیس است و گل آدم بود — بادو آتش آب و گیل با هم بود

آتشی را سوخته باد بروت | خاکی از آب انابت یافت قوت
وین دگر تاویل عنصر روشن است | در بشر گرچه وجودش گلشن است
غصه آتش باد حرص و آب حلم | خاک عجزش داده‌ای از روی علم
در بشر هر چار مضمر کرده‌ای | جملگی تاثیر را سر کرده‌ای
زان مرکّب شد ز چار مختلف | متّفق با عجز و با غم موتلف
ز آدمی آراستی خرگاه ارض | با هزاران کرّ و فرّ و طول و عرض
جفت کردی شوی و زن لیل و نهار | تا چها می زاید از وی بار دار
گیتی آبستن بود با فتنه ها | روز و شب انگیخت هر جا فتنه ها
فتنه و شور است غوغای جهان | گرمی بازار با سود و زیان
یافت از اجناس خاص و عامه‌ای | روز بازار جهان هنگامه‌ای
بزم گاهی عیش فانی خوشنما | رزم گاهی آدمی کش جان گزا
دل فریبی می کند این عشوه گر | چون یکی را می کشد قصد دگر
عالم دنیاست چون تیه خراب(۱) | بل سراب و در نظر حسبن الماء آب
چهره‌اش را غازه از خونابه هاست | شکرش را شوربش جُلّا به هاست
حکمتی در صنعت این بی‌وفاست | جسر منزل گاه تا ملک بقاست

مناجات فی ذکر غرائب الحکم و عجائب النعم

ای جهان پیدا کن جان آفرین | نقشها از تست بر چرخ و زمین
گنبذ خضرا بزر آراستی | حقّهٔ غبرا بما پیراستی
چرخ را رعنا بانجم کرده‌ای | ارض را زیبا بمردم کرده‌ای
بسته‌ای از عرش تا فرش آب و رنگ | ز آب آتش بر کشی وز موم سنگ
این جهان و آن جهان از صنع خویش | مزرع و خرمن کنی از رنج و عیش

---

(۱) این مصرع در متن این طور است : عالم دنیاست چون نقشی بر آب

زرع ِ نیک و بد است این دام گاه   خرمن ِ اجر است آن آرام گاه
خالی از حکمت نباشد هرچه هست   عالم ِ دنیا پرست و دین پرست
هرچه در لوح و قلم از حکم ِ تست   آدم و ابلیس هم از حکم ِ تست
در تماشای ٔ جهان ِ دل فریب   زاغ و طاؤس است و چغد و عندلیب
طوطی و کرکس کلنگ و شاهباز   پیل و پشه، اسب و خر، گرگ و گراز
نور و مار و نور و نار و برگ و خار   هرچه باشد حکمتی باشد بکار

مناجات فی ذکر نوادر الاحکام و مواهب الاکرام

ای خدا کز خوار گردانی عزیز   می توانی کرد از نا چیز چیز
بنده ناچیزم تو چیزم کرده‌ای   گرچه خوارم تو عزیزم کرده‌ای
ای خدای ٔ عیب پوش غیب دان   بخشی و بخشای از نیکان بدان
ستر گردان عیبم از امداد ِ غیب   گر بدم، بخشا بنیکانم حسیب
ای خدای ٔ کام بخش ِ کارساز   ای خدای ٔ قادر عاجز نواز
بنده بیکارم تو سازی کار ِ من   عاجزم بخشای بر کردار ِ من
ای خداوند ِ زمین و آسمان   مقصد ِ هر باز بال و بی زبان
بی زبانی همچو من گویا ز تو   با زبانها جملگی جویا بتو
ای خدای ٔ خالق جمله جهان   ای خدای ٔ خاصگان و عامیان
خاصگان در بندگی عامی چو ما   در برابر صف کشیده جا بجا
ای خدای ٔ این همه خورد و کلان   بنده‌ات چون من فلان ابن الفلان
هر کلانی بر درت چون بنده خورد   عاجزی آورده اجر ِ خیر برد
ای خدای ٔ اغنیا و افقران   هر غنی بر راه ِ تو چون احقران
در مقام بندگی درویش و شاه   هست یکسان سر بخاک ِ سجده گاه
ای خدای ٔ ما الله العالمین   ای خدای هر مکان و هر مکین

هر کسی قایم بجائی داشتی — نیست هرجا را بترائی داشت

ای خدای خوب وزشت ومرد وزن — ای خداوند همه مسکین چون

خوبیم بخشا و زشتم در گذار — بخش بر مسکینیم ای کرد گ

ای خدای صالحان و عاصیان — گرچه من با عاصیانم درمیا

بخش عصیانم باصحاب صلاح — چون صباحم کن با رباب فلا

ای خدای مومنین و مسلمین — ای خدای کافران و مشرکی

کافر نفس مرا مسلم نما — مشرک پندار را ملزم ا

ای خدای صادقان و کاذبان — ای خدای هر زبان و بی زبا

بی زبانی را زبان صدق بخش — با زبان کذب را بر فسق بخش

ای خدای اقویا و اضعفان — ای خدای عاشقان و عارفا

عشق خود بخشا و عرفانم نما — قوتی بر ضعف احسانم نما

ای خدای مونس هر بیکسی — ای خدای یاور هر مفلس

بیکسم جز تو ندارم هیچ کس — مفلسم یاور توئی فریاد رس

ای خدای نام بخش نان رسان — ای خدای کام بخش بی کسا

نام نیکم بخش و نانم ده حلال — کام نا کامی ببخش ای ذوالجلا

ای خدای بادشاهان بادشاه — اي خدای جمله عالم را اله

شاهی در فقر بخشائی بما — از هدایت راه بنمائی با

ای خدای راستان رستکار — ای خدای عاجزان خاکسار

راستی و رستگاری لطف کن — مرهمی بر دل فکاری لطف کن (۱)

اي خدای بر و بحر و مهر و ماه — ای خدای این همه درویش و شاه

مهر کن بر ماهیان خشک کام — ای که شاهان چون گدایانت غلام

---

(۱) متن : مرهمی بر هر جراحت لطف کن

ای خدایٔ آدم و دیو و پری ای خدایٔ هر هنی و هر مری
دیو را محکوم کن نی حاکمم نفس را مظلوم کن نی ظالمم
ای خدایٔ باد و آتش آب و خاک ای خدایٔ حاضرِ دلهایٔ پاک
آب حلمم بخش و آتش عشقِ دل بادِ شوقم بخش و خاکم عجزِ گِل
ای خدایٔ مردمان و انجمان ای خدایٔ هر یقین و هر گمان
مردمی بخشا مرا با نورِ دین بی گمانم بخش انوارِ یقین
ای خدایٔ کردگارِ کاف و نون ای خدایٔ جمله ذرّاتِ دو کون
ذرّه ذرّه بر جلالت شاهداست وجد شان الله ربی واحد است
عالم الغیب و شهادت انّه لا سوا لا غیر لا [ ] ربّه

مناجات في ذکر تصنع الاشیاء و تفکر الالاء

ای خداوندِ احد خلّاقِ ما کردگار و مالک و رزّاقِ ما
هر چه باشد از تو باشد رُخ نما هر که باشد از تو باشد با نوا
عالم هر هفت و شش با پنج و چار هر سه و هم هر دو با نقش و نگار
جمله از یک آن توئی ای یک خدا کافریدی جمله یکجا و جدا
از مشیّت کرده‌ای خلقت بهم فرد فردي را جدا و جمع هم
جمله اجزا را نمودی جملتان جز و در کُلّ کُلّ بود هر جزوِ آن
هر ورق را دفتری پرداختی هر سبق را لوحِ زیبا ساختی
چهرهٔ هر صفحه را دادی صفا از قلم هم در جلا هم در خفا
نظم هر فقرای غرّا کرده‌ای نثر هر مضمون مسطّرا کرده‌ای
نقش بستی هر عبارت مستقل ربط هر سطری ست موزون زین سجل
لفظ لفظی را بیانی داده‌ای حرف حرفی را قرانی داده‌ای
صورتِ هر خط نکو آراستی هر نقط را معنیٔ پیراستی

مطلعش را از ازل غرّا کنی مقطعش را تا ابد افشا کنی
هیئتِ او را مطالعه هاي ما چشم خفّاش آفتابه اندر صما
چشمِ ظاهر بین اگر می بیندش زین چمن حاشا که یک گل چیندش
زانکه هر گل گل بود در چشمِ قال نور باشد هر گل اندر چشمِ حال
چشمِ حال آئینهٔ عالم نما ست کو تواند دید هر چه دلکشاست
این نظر کوتاه چشمِ خیره سر تیره طالع خود چه بیند زین نظر
ناظرانِ صنعِ پاکِ ذوالجلال دیدهٔ دلها ست با اهلِ کمال
صاف باید دیدهٔ آئینه دار نرگسِ نابین چه بیند زین بهار
نرگس ار تشبیهِ چشمِ اکمل است نرگسِ ما خیره چشمِ احول است
این چمن پُر لاله زار و مرغزار این خیابان و بیابان پُر نگار
شوره وشیرین همه بستان و باغ هم گلِ باغ است و هم گلهایٔ داغ
گرچه می بینیم در عینِ ظهور دیده باید تا کند نظّاره دور
دور بین باید نگاهِ روشناس تا بداند سرِّ معنی بی قیاس
نقش بین باید شود نقّاش دان ورنه مثلِ نقش بین خفّاش دان
نقش بین گر عارفِ نقّاش نیست نورِ خور هم درخورِ خفّاش نیست
ما که سُبحان الّذی راخوانده ایم در تبارک عاجز و درمانده ایم
شکلِ خود مرآت در کف دیده ایم سرِّ خود را هم کجافهمیده ایم
چون در آئینه نماید رویٔ ما صنعتِ صانع بآئینِ صفا
هرچه در صورت نگارش یافته است و آنچه در معنی گذارش یافته است
گرشود آئینه چشمِ راست بین نقش را نقّاش داند بالیقین
کاین چنین وجهي که باوجهِ حسَن ساخته آن کردگارِ ذوالمنن
صورتش پُر معنیٔ ظاهر بود هر صفت در شکلِ ما باهر بود

خطّ و خال و چشم و گوش و انف و فم | هرچه باشد در رُخ ِ ما بیش و کم
دال باشد بر کمال ِ قدرتش | خود تمامی جسم باشد صنعتش
قشر و مغز و لحم و شحم و استخوان | نبض و خون در طینت ِ پیر و جوان
وانچه در اعضا و احشا وارد است | هر چه در تخمیر حار و بارد است
خاصه جان کین جسم ازو دارد قیام | راکب ِ این مرکب ِ پُر انتظام
چیست این جمله نشا نها دل نشان | محض صنع ِ حق تعالیٰ جل شان

فی صفات ِ کمال ِ قدرته و جلال ِ عظمته و جمال ِ حکمته

منّت ِ بی منتها آن پاک را | کادمیت داد مشت ِ خاک را
آدم و حوا غلام و داه ِ او | خاک ِ راه و عاجز ِ درگاه ِ او
[عقل ِ] اول از غریبان ِ رهش | هر دو عالم خانه زاد ِ درگهش
عقل ِ کل آوارهٔ عرفان ِ اوست | کاف و نون بیچارهٔ فرمان ِ اوست
مرده و زنده تمامی برده اش | جان و جسم و انس و جان پرورده اش
چاکرش کمتر چو نفس ِ ناطقه | خلقت ِ او سابقه هم لاحقه
واصفان ِ وحدتش پیغمبران | قدسیان در حمد ِ او رامشگران
هست طفل ِ مکتب ِ صنعش ازل | بندهٔ پیر است ابد هم زین قبل
چرخ بر راهش کمر بسته غلام | حارسان طاعت ِ او صبح و شام
مهر و ماه و اختران پیک رهش | جمله سر در سجدهٔ طاعت گهش
وین زمن یعنی زمین همچون زمان | فرش ِ راه ِ اوست تا دار الامان
مست در جوش ِ ثنا یش بحر و بر | هست مسخ ِ حیرتش دیوار و در
محو ِ عشقش هوشمندان ِ ابد | جذب شوقش نیک و بد هم دیو و دد

کفر و دین رد و قبول ِ حضرتش دوزخ و فردوس لعن و رحمتش
رو براه ِ اوست چه کعبه چه دیر حکمتش محض است در هر شر وخیر
سبحه و زنّار هر یک رشته اش خوشهٔ صنع است تخم ِ کشته اش
این همه از کشت او یک خوشه کی توشه‌ای داده است در هر گوشه کی
بلکه یک دانه است زان خوشه تمام این جمیع ِ آفرینش خاص و عام
توشه در هر گوشه کان رزاق داد قسم اجناس ِ معاش ست و معاد
دنیی و عقبی دو دار ِ حکمتش این سرا و آن سرا پُر رحمتش
رحمت ِ این جا ز خیر بر دوام رحمت ِ آنجا نجات است و سلام
هر که بنماید ترا در دو سرّا هر چه باشد از نظر پنهان ترا
هرچه نا بود است وهر که اندر وجود آنکه در غیب است وانکه اندر شهود
جمله در ذکر ِ تعالی شانه قائلان ِ بسمه ِ سبحانه،
کامل و اکمل کمال ِ قدرتش غالب و ابلغ نشان ِ نصرتش
مقبلانش را قبولش هم قران نصرت ِ نصرٌ من الله هم عنان

في العجائب قدرته

قدرت ِ حق را بنازم با نیاز ربّنا الله بی نیاز ِ کار ساز
آفریند عالمی در دانه‌ای دانه را سازد عمارت خانه‌ای
عالمی گنجاند اندر بیضه‌ای فاقه را سازد شفای ٔ هیضه‌ای
بیضه در تاری نحیف آویخته زین تماشا غلغله انگیخته
کوه کیهان را بموئی بسته است رشتهٔ فکر از میان بگسسته است
خاک بر بنیاد ِ آب انداخته قصر بر یخ بسته برپا ساخته
می نهد انبارها در خردله می کشد در بطن موری صد گله

[میگذارد] کوه بر پرّۀ مگس | می برد ملکِ وسیع اندر قفس
قطره آبی درد را دریا کند | ذرّه خاکی صاف را صحرا کند
گاه سازد خاک خشک از قلزمی | گاه طوفانی زند از شبنمی
قوتِ کرمی میدهد در جوفِ سنگ | جای جسمی میکند در رحمِ تنگ
گه ز عینِ نار نوری میکشد | گاه طوفان از تنوری میکشد
ذره را مهرِ درخشان میکند | سنگ را لعلِ بدخشان میکند
جرعه‌ای را در صدف دُر میکند | قطره‌ای را در شکم خور میکند
مشت خاکی را بلسطانی کشد | بهتر از خورشید نورانی کشد
در نوازش هر کجا پرداخته | سفلیٔ مسجودِ علوی ساخته
فضلِ او در نار گلزاری کند | چوب در طوفان نگهداری کند
موم و آتش را بیامیزد بهم | شیر و شکر را درآویزد بهم
گاه در اضداد الفت میدهد | گاه در احباب کلفت می نهد
ز آتشِ سوزان نگهدارد خسی | قدرتِ او را عجائب ها بسی
خار بی حکمش نه در پائی خلد | تار بی امرش چو آهن نگسلد
گاه ملک آباد را ویران کند | گاه از ویرانه آبادان کند
گاه سازد عالمی زیر و زبر | گه جهانی را ز هیچ آرد بدر
آنکه دارد آسمان را بی ستون | آنکه میدارد زمین را در سکون
آنکه بنموده بدایع بی بدل | صد هزاران صنعتِ او بی خلل
شک ندارد هر چه باشد کارِ او | خوشخط آمد نقش خوش پرکار او
جمله موزون صنعتِ بی آلتش | بر مواقع حکمتِ بی علتش
آنچه باشد صنعتِ آن بی‌نظیر | دلکشا و دلپسند و دلپذیر
جمله حیران در غرائب های او | زو عجب نبود عجائب های او

بر مُحال و ممکنِ ما قادر است | هرچه از صنعتش بیاید نادر است
آنکه از نابود می سازد وجود | هرچه خواهد نیک بتواند نمود
نزدِ او یکسان وجود است و عدم | بندهٔ امرش وجود است و قدم
که همه معدوم را موجود کرد | که همه موجود را نابود کرد
گاه انشاهای نو افشا کند | گاه پیدا جمله ناپیدا کند
میکند در هر کجا خواهد اگر | طرفة العینی تماشائی دگر
می تواند در دمی سازد همه | هم تواند تا بر اندازد همه
تا که لمحه چشم برهم میزنیم | صد عجائب زو تفرج میکنیم

فی عجز الانسان

این تماشا گاه را نظّاره گان | آمدیم از غیب ما بیچاره گان
نی چو حیوان از پی خواب آمدیم | یا ز بهرِ دانه و آب آمدیم
مانه حیوان گرچه مرتع دلکشاست | مانه مرغان گرچه خرمن پر نواست
نی سکیم و گربه گر مطبخ پراست | نی مگس هرچند خوانی پُرخوراست
از مگس تا کس تفاوتها بسی ست | هم ز کس صد فرق تا جنس خسی ست
چند گردی گِردِ هر آز و هوس | گر بود در خانه کس حرفی ست بس
تا کسی چو من چه داند سرّ کار | خس چه شد گر آشنا شد در بحار
همچو من ناقص چه داند زین کمال | چشمِ اعما را کجا درکِ جمال
چون ندارم بینشِ نظاره گی | چیست جز آواره گی بیچاره گی
جمله عالم سر بسر صنعِ خدا ست | ذرّه ذرّه چون سجنجل رخ نما ست
ضوءِ آتش را چه داند تیره دود | پیشِ کور آئینه داریها چه سود
... سر چیست چشم سرّ نیست | جُستن بر چیست خوی برّ نیست
هر طرف گرچه نگاهی می کنیم | سازشِ اشکی بآهی می کنیم

هیچ تاثیری نمی یابم بخود همچو رشته باز می‌تابم بخود

بر هوا سنگ فلاخن گشته ام بر سر دل همچو ناخن گشته‌ام

زان پریشانی چه حظ ساحتی زین جگر خواری ندارم راحتی

بر رگ دل گرچه نشتر می زنم بی ستون سینه را وا می کنم

گر شوم فرهاد صد جو خون‌فشان از لب شیرین نمی یابم نشان

گاه مجنون بیابان می شوم گاه مفتون خیابان می شوم

زان بیابان نیست غیر از وحشتم زین خیابان نیست غیر از حیرتم

صد هزاران لیلیٔ حسن و صفا می در آید در نظر از هر قفا

طاقت نظاره تاب دید نیست ذهن کشف و حالت فهمید نیست

في تفرج الا شیا

نشاهٔ باید پیٔ گلگشت باغ تا در آید بوی هر گل در دماغ

نرگسی باید شناسا در بهار تا شناسد هر گلی را اعتبار

غنچه گر گویا ست در وصف صبا باغ را بویا ست با صد مرحبا

لاله چون خون دل خود خورده است نقش داغ بندگی آورده است

سرو یکپا بسته در طاعت میان خط آزادی بکف دارد عیان

یاسمن شسته ز خود دست امید یافت از ابر عنایت رو سفید

سوسن ار دارد صفا در گلستان میکند شکر بهاران ده زبان

سلسله بند چمن گر سنبل است حلقه‌اش بر دامن نطع گل است

گل که دارد رنگ رو تاثیر بو شد ز فیض صبغة الله سرخ رو

بیخ بیخ و برگ برگ و شاخ و بر چوب و نی با هر درخت خشک و تر

در چمن هر گل عزیز و خار خوار جذر و مد بحر با موج و بخار

هر یکی گلگونهٔ صنعت بود باعث صد گونهٔ حکمت بود

کس چه، یک خس را مدان بی موجبی — هست در ذکر ثنایش هر لبی
هر خسی بر باد حکمت می رود — هر کسی بر بوی رحمت می دود
اهل دین گر مهبط رحمت شدند — کافران هم از پی حکمت شدند
کهنه برگی زین چمن یا تازه‌ای — دفتر صنع است یا شیرازه‌ای
هر شگوفه تازه یا پژمرده‌ای — دارد[از]احسانش در کف خرده‌ای
هر خزف را چون صدف خالی مدان(۱) — حرف ما لا یعنیه این جا مخوان
خربط و خرمهره و خرچنگ را — کور و کر و لنّر و لنج و لنگ را
سرد و گرم و نیک و بد یا خوب و زشت صاف و دُرد، و راست و کج، دوزخ بهشت
طالب و مطلوب و حسن و قبح را — غالب و مغلوب و شام و صبح را
هیچ شی زینها مدان بی واسطه — زانکه از تقدیر دارد ماشطه
هر مسی را کیمیائی درخور است — جوف هر ظرفی هم از جنسی پُر است
هر شبه از بهر صنعت گوهری ست — هر عرض از کان حکمت جوهری ست
نقش بیرنگش تهی از رنگ نیست — سنگ مقناطیس هم بی سنگ نیست
گر ترا آئینهٔ اکسیر هست — هر کلوخی همچو سنگ پارس است
گر ترا صاف است نور باصره — همچو رائج سنج قلب ناسره
گر نداری سکّهٔ شک در بغل — کمتر از رائج مدان سیم دغل
گرنه‌ای چون حرف زر از هم جدا — اسود و ابیض بدان از یک خدا
گر ترا راست است میزان عیار — پلّه های این ترازو راست دار
نقد دم با جنس شکر آور بهم — جز غم او غم مخور از بیش و کم
گر نمد یابی کم از اطلس منه — هر پلاسی یافته واپس مده
گر سبک روحی مشو از کس گران — وزن خود کمتر شمار از دیگران

---

(۱) متن: هر صدف را چون خزف خالی مدان.

هر متاعی کاندرین بازار هست ॥ با قماش و قیمت و عیار هست
بنگر اندر جمله و نظاره گیر ॥ خویشتن را در همه بیچاره گیر

فی الانکسار حالی و الافتقار حوالی

ای "عطا" مگذار پند خود ز گوش ॥ گوش دل بکشا و این نکته نیوش
کرده‌ام گرجا بجای جست و خیز ॥ پند را بر نفس خود آرم گریز
خود مرا جز خود مخاطب نیست کس ॥ زانکه ناکس ناقصم کمتر ز خس
وعظ خود بر خود نمایم جمله عرض ॥ ذمه را ابرا کنم از بار قرض
بهر یک سنت هزاران فرض را ॥ دادم از کف چون کنم این قرض را
نیز آن سنت نیاوردم بجا ॥ کو صلاح کار من فاسد کجا
قرض بر سر بر ادا قادر نیم ॥ جز سقیمی خاسر و قاصر نیم
بی خودم تاکید و استحباب را ॥ چون دوابم محض خورد و خواب را
مستحب گردیده از کف داده‌ام ॥ در موکد نیز وا افتاده‌ام
واجبات از هم کفایت کرده‌ام ॥ صرف عمری در غوایت کرده‌ام
بی خبر از فقه و تفسیر و خبر ॥ بی وقوفم از حدیث معتبر
غافل از باب و فصولم بی وقوف ॥ حرف علت بودم از جمله حروف
مائل نهی آمدم کاهل ز امر ॥ هرزه ام یاوه بقید زید و عمر
گاو بی نحوم ندانم قدر صرف ॥ مسرف قالم ندارم حال و حرف
قول و فعل از هم مخالف رانده‌ام ॥ صیغهٔ مجهول بر خود خوانده‌ام
بی‌خبر بی کارم از ارکان دین ॥ جاهلم نا خوانده‌ای علم الیقین
گه پیٔ خالد روم گه سویٔ بکر ॥ گه بفکر ناقصم گه بند مکر
گه مطول را گرفتم مختصر ॥ کودنم نادان و کول بی خبر
بیخود از اجناس و زمیزان خویش ॥ عقده‌ام در کارهای [زان خویش]

منفعل از شرع ماندم در قصور | شعر کی دار شعار بی شعور
نیست دخلم در طب و تنجیم وزیچ | طبع نظمی دارم و دیگرچه هیچ
نی عـَروض و نی ریاضی خوانده‌ام | نی سوادی بر بیاض افشانده‌ام
کی بود از چارده علمم یکی | حاصل و یا بهره از یک اند کی
ماورا شان هم مرا شاق آمده | علم صحبت علم اخلاق آمده
تند طبع و خیره بدخو بوده‌ام | بی دلی بیهوده پـُر گو بوده‌ام
علم موسیقی و موسیقار را | من شناسا نیستم این کار را
نی بوذرجمهر نه فیثاغورثم | ارث عجز و بی کسی را مورثم
بی خبر از خط اسطراب چرخ | ناظرم در گردش دولاب چرخ
نا مطلـّع از مد تقویم او | در تحیـّر از ره تنجیم او
دیده‌ام سیر و ثبات اختران | اطـّلاعم نیست یک شمـّه بران
صورت ادخال و اخراج بروج | اندر آن فکر مرا نبود [عروج]
در نظر حرکات اخضر دیده‌ام | هر کجا سکنات اغبر دیده‌ام
بس عجائب حرفت و کسب و هنر | هست در بازار عالم جلوه گر
جملگی را واقف و حاسب نیـَم | بریکی زان کامل و کاسب نیـَم
در همه اکناف اصناف آمده | باجهان آفاق و اطراف آمده
دائم طرفه طرف افتاده‌ام | نز برای هیچ صنف آماده‌ام
هر یکی در کار خود ماهر بود | جمله را وضع و هنر ظاهر بود
هیچ و پوچم بی هنر بی جوهرم | خاک بر رویم چه آب گوهرم
گوهر آدم بآب بند گیست | من شـَبـّه بی آب را شرمند گی‌ست
همچنان بیناست چشمم مست خواب | چون زنم بر روی طالع مشت آب
عکس نام خویشم و خلف حسب | عار نسل خویشم و عیب نسب

نامِ آبا می کشد آلِ سلف — داغِ دامانِ ابم من ناخلف
نا قبولِ طالعم نا قابلم — ناقصم گر حق پذیرد کاملم
روز و شب درلعب زشتی بوده‌ام — گوئیا بلهٔ بهشتی بوده‌ام
شادم ار بلهٔ بهشتی سازدم — همچو صفری از حساب اندازدم
نامِ مّلائی کشیدم برملا — خوی جهلای گرفتم درخلا
هتکِ شرمِ خویش را دربسته‌ام — شیشهٔ ناموس را بشکسته‌ام
عیبِ خویش ازمردمان اخفا کنم — تا هنر بهرِ شرف افشا کنم
گر هنر نزدِ جهان اعلان بود — عیبِ من کی از خدا پنهان بود
جرمِ خود گرخفیه دارم ازجهان — ازخدای خود چسان دارم نهان
هیچ پنهان نیست ز اسرار و جهار — نزدِ دانائی نهان و آشکار
خلق را باشد بظاهر زمزمه — مالکِ دلهاست دانا [بر همه]
هیچ کس را نیست از کس آگهی — این و آن دارد ز هم ذهن تهی
چاره گر داند که من بیچاره‌ام — نیک می داند که من بد کاره‌ام
سنگِ دندانِ قبیله بوده‌ام — در فریب و مکر و حیله بوده‌ام
خانه را خونِ دلم وز بهرِ قوم — نا گوارم تلخ چون شاخِ زقوم

فی مذمت النفس و الشیطان

نفس دانستم چو شاخِ زعفران — نیست هرگز هیچ شاخی برخران
بر خرِ نفسم مبادا هیچ شاخ — طعمِ این سگ نیست غیر از سنگلاخ
سر بسنگش باد یا سنگش بسر — کز شرورِ اوست حالِ جان بتر
شیخ می داند مرا این نفسِ شخ — موش را کی می سزد برّ ملخ
گربه‌خویم سگ صفت از بهرِ نان — موش طبعم خان و مان را رهزنان
خواند شیخِ روزگارم شیخِ نجد — تا مرا خالی کند از مجد و وجد

میخ بندِ غفلتم چون قلبِ میخ — درهوایٔ خویش هستم قلبِ شیخ

میخ چشم و خار در پایٔ خودم — مویٔ بینی از برایٔ خود شدم

[از]غرورم در زد این شر الدّواب — تا کند از کبر و تلبیسم خراب

[الحذر]من شرّ شیطان الرّجیم — الامان العیاذ یا رحیم

[شورِ]اطراف وجوانب گشته ام — آشنایٔ این اجانب گشته ام

آشنا با آشنا بودن خوش است — در پناهِ دوست آسودن خوش است

دشمنان را دوست پندارم عبث — مانده ام پر لوث در بندِ حدث

نفس و شیطان دشمنانِ آدم اند — بلکه دشمن پیشه گانِ عالم اند

دیو سگسار است بهر سنگسار — نفسِ روبه باز اشتر بی مهار

نفس نابینا ست شیطان قایدش — هم عصا در کف ز حرصِ زایدش

زین عصا فعصی خطابش آمده — آیتِ جبر و عتابش آمده

باز نفسِ مطمئنّه در خطاب — بر اولو الالباب آمد در کتاب

[صبر]چون صبر است این امّاره را — سعی در نهی ست این آواره را

[منکرش]معروف، امرش نهی شد — هرچه می بازد همه برعکس خود

بس تصرف کرده در ملکِ هوا — آدم و حوّا ز وی شد بینوا

درطریقِ نیک وبد هست این قطاع — گو بظاهر می برد مال و متاع

ره، منادی کرده غارت می کند — در همه عالم زیارت می کند

حلقه حلقه ذکرِ شرش می رود — بقعه بقعه تخمِ کشتش می دود

غافلم من غول خرگوشم بخواب — نفس چون گرگم به بندِ اضطراب

دیوِ روبه باز در مکر و حیل — منتظر در پس بود شیرِ اجل

الغیاث و العیاذ و الامان — واء ویلا، وا غریبا، الفغان

با چنین احوال ضحک قهقهه — حاش لله زین غرور ابرهه(١)
او بکفران بود در ادبار خود — ما بغفران غافل از اطوار خود
هیچ عبرت نیست ما را از عبور — هیچ تنبیه نیست ما را بر قبور
خفتگان بیدار و بیداران بخواب — رفتگان هشیار و هشیاران خود
کشتگان عالم اند این رفتگان — مردهٔ دل زنده اند این خفتگان
اب و ام و جد و عم در نالش اند — کین یتیمان در هوای بالش اند
با زبان حال میگویند بما — کای گروه غافلان خود نما
یاد ناید چون شما را امیون — آیت انا الیه راجعون
عاقبت گر عمر نوح آورده ایم — چونکه می میریم گوئی مرده ایم
نیست گردد ارض و چرخ و مهر و مه — کل شیءٍ هالک الا وجه

في حال الانسان و حرفة

ای مسلمانان چه گویم حال خویش — طرفه بی حالم به بند قال خویش
با که می گویم حکایت ای "عطا" — غافل از کار خودم وا حسرتا
هیچ میدانی بدار ششدره — چون فتادی مرغ سان در پنجره
[نه] برای دانه و آب آمدی — نز برای خانه و باب آمدی
[همچو] تاجر آمدی در این سرا — ماجرا کم کن پئیٔ بیع و شرا
مایهٔ بی سود در سودا مباز — غبن فاحش کرده ازسودا مناز
تا رواجی هست اندر سوق شوق — نیه متاعی خویش در معرض بذوق
جنس دنیا را بنقد دین بباز — سود این مایه ازین سودا بساز
عجز را بفروش رحمت را بخر — فهم کن گر آدمی باشی نه خر
گر خری رو، پوز و افساری ببند — آدمی باشی و دستاری ببند

---

(١) حاشیهٔ مصنف: ابرهه = نام کافری سردار اصحاب فیل

نی همین دستار بر سر بستن است — دل بدست آرآنکه ازخود رُستن است
رسته مادامی که کاسد ناشده — قیمت هر جنس فاسد ناشده
گرد هر دکان و برزن سیر کن — با یکی سوداست قطع غیر کن
گر تو بایع می شوی او مشتری — رنج سودا هست خسران کی بری
دوست خواهان است اما جنس نیک — یار جویانست نیکان را و لیک
نیک و بد جویان وخواهان وی اند — لیک مقبول درش جمله کئی اند
هست مقبل هر کرا او خواسته — هست زیبا هر که زو آراسته
حبذا آن کس که خودخواهان اوست — گرچه خلقت جملگی جویان اوست

مناجات فی ذکر طلب الحق و التوفیق الی طریق التحقیق

ای "عطا" فاطلب اله لاسواه — گر همی خواهی ازو او را بخواه
جز خدا هرگز نخواهی از خدا — اصل اگر یابی مجو فرعش جدا
فرعها درضمن اصل آید بدست — نیست دانی این فروع و اصل هست
هرچه خواهی دررضایش مضمر است — هرچه جوئی دررضای او در است
فاذکرونی یاد داری بر دوام — هست اذکرکم جوابش والسلام
چون خدای تو چنین خواند ترا — از در رحمت نمی راند ترا
طالبان اوست مطلوب همه — عاشقان اوست محبوب همه
طالب حق فارغ است از ما سوا — طالب دنیا ست در قید هوا
سالکان مسلک عرفان رب — پا ز سر کردند در راه طلب
مطلب خود را هزاران طالب اند — کان همه بی خود زروح وقالب اند
باید امّا خواهشی مطلوب را — تا که باشد در نظر محبوب را

تمثیل مقدمة العشق

این سخن دانی علی هذا القیاس | گر روی راهِ مجاز ای حس ناس
کاندر آنجای که باشد شاهدي | سر و قد نیکو جمالی مه خدی
هر طرف عشاق بر وی مبتلا | از خلا افتد هوا شان برملا
ناظرش باشند حاضر جا بجا | هر یکی مشتاق و شیدا جان فدا
هر یکی در عاشقي ضرب المثل | هر یکی در جان فشانی بی بدل
حالِ خود هر کس بمعرض آورد | صورتِ خود را بمعنی پی برد
هر یکی گوید که بر وی عاشقم | بر ثباتِ دعویٔ خود صادقم
جمله مي نامند خود را عاشقان | هم فریقِ کاذبان هم صادقان
عشقِ شان معلوم گردد آن گهی | تا که بر معشوق می یابد رهی
تا کرا معشوق دلداری کند | تا کرا محبوب غم خواری کند
تا کرا زینها بسویٔ خود کشد | تا که صهبایٔ وصالش می چشد
گرچه عاشق کوششی دارد بخود | تا کشش معشوق را نبود چه شد
این سخن تمثیل باشد در طلب | فهم کن در باب فرق واست وجب
کیست تا دم از طلبکاری زند | هر کسي برخویش تاری می تنند
دم بخود ماندند آنجا خاصگان | عامیان چون ما چه دانند این بیان
باری اندر وجد بانگی افگنیم | در طریقِ صدق گامی می زنیم
او بود مطلوب و طالب خویش را | ما همه بندِ مطالب خویش را

فی طلب الدنیا و مذمتها

طالبِ دنیا مونث گفته اند | طالبِ عقبیٰ مخنث گفته اند
طالبِ مولا مذکر هست وبس | این شرافت نا مکرر هست وبس
طالبِ حق ره بمنزل می برد | طالبِ دنیا شکم می پرورد

دان، اگرداری دماغی پر گلاب	جیفةالدّنیا و طالبها کلاب
ای که می گوئی که من طالب شدم	بر هلاکِ نفسِ خود غالب شدم
هان بیاور گر برین داری شهود	محکمه شرع است تصدیق آر زود
به اگر اثباتِ دعوی می کنی	ورنه دعوی غیر معنی می کنی
گر ازین دعوی نمی آری عدول	از فنا و از صفا آور عدول
فانی و صافی طلب را لایق است	این مناصب رانه هر کس لاحق است
مدّعی در عشق باشی یک تنه	بیّنه کو بیّنه کو بیّنه
اشک وآهی هم نداری هم رکاب	مفلسی و دعویٔ صاحب نصاب
اي برادر من بخود در مانده‌ام	تا مطالب را مطالب خوانده‌ام
مهر رخشان ست و من خفاش کور	بحر د رموج است و من لب خشک دور
فی الحقیقت از حقیقت غافلم	درطاب زانسان که باید کاهلم
بد مزاجی در مجازی می کنم	همچوطفلان خاکبازی می کنم
هر کسی از کارِ خود لافد همی	تار و پودِ فکر می بافد همی
می پزد هر کس خیالی در دماغ	می نماید هر دلی یک گونه داغ
پخته کاري می کند هر خام سوز	همچومن غافل شبانِ تیره روز
خام را کولذتِ سوز و گداز	سوخته داند که آتش را چه ساز
این عطاهان این شبِ تارِ جهان	پرده بر رویٔ همه اسرار دان
چون شود روشن رخِ روزِ ظهور	ظاهر آید جوهرِ نزدیک و دور
امشب و امروز چون دي در گذار	باش تا فردا چه آید پیش کار
باش تا این خوابِ غفلت بگذرد	صبحِ صادق پردهٔ شب بردرد
می شود پیدا قماشِ همگنان	مایهٔ سود و زیان گردد عیان
تا بدانی سرّ ِ کارِ خویش را	وا پس افتادي بدانی پیش را

تا بیابی قدرِ خود را ای دنی ‌‌ چون ندیدی قدرِ کارِ کردنی
بیذقی بی توشه و منزل دراز ‌‌ از تضیعِ وقت نآری احتراز
هیچ در کف هیچ راهِ پیچ پیچ ‌‌ فضلِ او باقی‌ست دیگر جمله هیچ

فی سفر الآخره

خفته شو بیدار و فکرِ کار کن ‌‌ فکرِ دیگر چیست ذکرِ یار کن
گر درین منزل مجاور بوده‌ای ‌‌ شب چو مهمانِ مسافر بوده‌ای
راهِ خود سر کن سر از غفلت برآر ‌‌ زادِ خود برگیر و رَو آزاد وار
پا پیاده مانده‌ای بی راحله ‌‌ دیر شد کز تو گذشته قافله
هرطرف غولان و صحرائی مهیب ‌‌ کاروان شد مانده‌ای تنها غریب
ره مخوف و همرهان رفت از نظر ‌‌ الحذر در جای مهلک پُر خطر
حیف چون افتاده‌ای بی تاب سست ‌‌ هین کمر بر بند شو مردانه چست
بسته در دریا ترا انداختند ‌‌ آشنایان جمله وا پرداختند
غیر ازو هیچ آشنائی سر مکن ‌‌ غرقِ دریائی و دامن تر مکن
موجِ این دریاست خونخوارِ سران ‌‌ نیست کشتی و نه ملاحی دران
نی کدو در دست داری نی سبو ‌‌ در تیارِ قعر بحری تا گلو
هیچ دست آویزت از بهرِ شنا ‌‌ غیرِ او این جا ترا کو آشنا
بیکسی تنها میانِ بادیه ‌‌ در کجائی می شناسی زاویه
در رهت خارِ مغیلان نیشتر ‌‌ هول و هیبت خوف و وحشت بیشتر
پای تو لنگ است و منزل گاه دور ‌‌ تیره ظلمات است تا نورِ حضور
اندرین بیداء نا پیدا مقام ‌‌ بنگری سرها فتاده گام گام
بختیانِ این بیابان بی جلو ‌‌ تا بزانو در زمین رفته فرو
اشترانِ قافله سرها فدی ‌‌ مست می رانند بر بانگِ حدی

بسته‌ٔ احرام. باری می خرام | هین ز بیت الحزن تا بیت الحرام
کعبهٔ مقصد گر آید در نظر | ره دراز است تا ندانی مختصر
نیم گامش صد هزاران فرسخ است | برّ و دشتِ سهمناک ست وشخ است
حظّ حج ناری بکف از راهِ کج | راست رو هر چند باشد بُعد فج
مُحرمی محرم نه‌ای ای نو غلام | دارِ غم بگذار رَو دارالسلام
هان بَرو هشیار اگر ره میروی | معبر ازبدوی است هرجا می دوی
راهزن قابو تو خود غافل مُخسپ | ره مکن گم بر دلیلی خوش بچسپ
هرقدم افتان و خیزان رفتن است | سیلِ وادی پُل نه جای خُفتن است
الغرض در پیش داری تو سفر | بی خبر منشین نخوابی بی‌خطر
روز و شب فریاد می دارد جرس | کای تو محمل بسته و بشکن قفس
گر تو دستک زن شدی پس کاروان | در پَیَش البته خواهی شد روان
گر درنگی کرده‌ای آخر روی | به که فارغ بال هم فاخر روی
همچو مرغی گر نشستی در گُریز | می پری هم نا گُزیر و بی گُریز
ساز پیش از وقت، فکرِ کارِ خویش | عاقبت نقلِ مکان داری به پیش
لحظه گر رحلِ اقامت می نهی | آخر این منزل ز تو ماند تهی
بورهت دریا و خونریز است دشت | چونکه لاچار است می باید گذشت

فی الموعظة و التاسّف الغفلة

چون نخوانداستی تو درخیر الکلام | آیهٔ یَدْعُوا اِلی دارالسلام
گر پیٔ دارالسلامش لایقی | از چه در بندِ علایق شایقی
لا تعلق باش ای آزاد مرد | با همه آمیز باش از جمله فرد
نامده از خلق منعِ اختلاط | لیک فارغ شو ز قیدِ این رباط
چون اثر در خود نمی یابم ز وعظ | مردکِ بی معنیم گویای لفظ

کیمیائی میکنم خود قلبِ مس دیده‌ام بر خود قضیّه منعکس
این‌چنین گفتار و کرداری کجاست قالِ من بی‌حال هذیان و هباست
به که گویندم عجب دیوانه ایست آشنائی خویش را بیگانه ایست
به که خوانندم که‌شاعر بی‌شعور به که دانندم ز سرّ حال دور
به که نامندم مخبّط بی خبر مرد کی ماخولیا دارد بسر
این نباشد دور از خبطِ دماغ کور نابینم بکف دارم چراغ
زوچه بینم چون‌نمی بینم سراج بی‌عصا نابین و چاه و لیلِ داج
دستِ حسرت‌می‌زنم بر روی خود روی خود را می کنم‌چون‌موی خود
خاک بر رو، دست بر سر می‌زنم نوحه گر سر بر زمین بر می زنم
رخ بضربِ دست نیلی می کنم زردِ خود را سرخ سیلی می کنم
تاچه کردم‌تاچه گفتم وای وای تاچه کشتم تاچه زشتم های های
چون ز سرّ خود نمی یابم‌صدا هم ترا خود را سپردم با خدا

مناجات فی العفو و علو الدّرجات

ای خدا مقصودِ جمله واردات ای‌خدا مسجودِ جمله کائنات
ای خدا بخشنده بخشائنده‌ای ای خدا پیوسته و پائنده‌ای
ای خدا مولای مالک مهربان ای خدا دانای هر دل هر زبان
یا ارحمِ الرّاحمین فریاد رس یا اکرمِ آلاکرمین کافی و بس
ای خدای من امان الخالقین ای خدای خلق خیرالرّازقین
ای خدا ایثارِ آثارت شوم این چه آثار است ایثارت شوم
جملگی آثارِ صنعت بر کمال جملگی آیاتِ قدرت بر محال
ای خدا قربانِ نامِ تو شوم زادهٔ داهت غلام تو شوم
گرچه حرّم زادهٔ داهِ توام بنده ام محتاجِ درگاهِ توام

گر نمی آید ز دستم بندگی بر درت دارم سر افگندگی
خانه زاد خانه زادان تو ام خواه دانا خواه نادان تو ام
خانه زاد خویش هر کس را عزیز کن عزیزم گرچه خوارم بی تمیز
آب و جد من غلامان تو اند تا به آدم خاص و عامان تو اند
از عدم پیدا نمودی بنده را با کمال صنع بی چون و چرا
در جهانم از کرم آورده‌ای با کرمهای خودم بسپرده‌ای
گر نباشد از تو ام لطف و کرم کی توانم یک دمی بر آورم
بوده‌ام معدوم تا معلوم من ظالمم بر خویش هم مظلوم من
مشت خاکی هیچ ناپیدا بدم آفریدی چون مرا آدم شدم

فی بیان ایجاد الانسان

من که در کتم عدم بودم نهان از کرم آوردیم اندر جهان
قطره بودم گنده در پشت پدر خود پدر در پشت جدم بود در
تا بآدم صلب صلب و بطن بطن همچنین بودند آبا ضمن و متن
ابر ابری در در اصداف بدرد خواه آن در صاف بود و خواه درد
تا بآدم من نمی دانم چه بود کیش و دین آبا و اجدادم که بود
آن تو دانی کآفریدی جمله را من نمی دانم درین چون و چرا
قطرهٔ ابری که بوده ذات من کز نزول وی نموده ذات من
بود چون آب و جدش صافی نهاد کز وی ارواح کمل خشنود باد
داشت آبم آبرو از بهر دین رحمتت بادا بروحش بالیقین
بر دل و جان و تنش رضوان حق بر همه اولاد او احسان حق
یا الهی تربتش پر نور باد عاقبت با مصطفی محشور باد

فضل ِ الله و محمد و چار یار(۱) یار ِ جسم ِ و جانش تا روز ِ شمار
در صدف چون ریخت آب ِ گوهرم حکمتت کرده سرشت ِ جوهرم
ما ٔ دم کردی و دم را لحم وعظم همچنان کامر ِ ترا بوده است عزم
ثمّ علقه ثمّ مضغه خوانده‌ای قطره‌ای را نور ِ خود افشانده‌ای
عضوعضو و نبض نبض و بند بند نظم کردی جمله موزون دل پسند
من چه می‌دانم چه حکمتها که بود در وجودم کآیت ِ رحمت نمود
ساختی، صورت نهادی معنیش نقش ِ حکمت در نوشتی یعنیش
هیکل ِ نابود ِ من کردی چو راست منشاءاش از ما یشاءالله خاست
چون وجود ِ هیچ را آراستی صد عجائب در بدن پیراستی
پیکر ِ معدوم ِ من کردی درست پشت و پهلوپای تا سر جمله چست
آفریدی چون من ِ معدوم را بر جبین دادی خط ِ مکتوم را
خط ِ آن مکتوب جز مکتوم نیست جز تو مضمونش بکس معلوم نیست
هر چه آید پیش تا روز نشور جملگی مضمون ِ خطّ ِ آن سطور
الغرض چون طینتم ایجاد شد شک نباشد وجد هو ارشاد شد
یافت آخر روح در جسم ِ وجود از نفخت فیه مین روحی درود
هر یکی چون یافت وضع ِ حاله وجد شان سبحان جلّ ِ جلاله
وصف ِ تو سبحانک اللّٰهم یک لا شریکا لا ضد و لا ...... لک
داشتی ده ماهم اندر جوف ِ خُم یعنی اندر رحم، رحم اندر شکم
حال آن را من ندانم ماند و بود تاچه بود استم چه حالاتم نمود
قُوت آنجا خوانده‌ام اندر کتاب تاچه بوده آنچه بوده در حجاب
گنده ِ آبم سر فکنده بنده ام خورد و خواب ِ خویش را شرمنده ام

---

(۱) حاشیه: فضل الله و محمد هشت و چار.

چون بامرت آمدم اندر ظهور　　آب و آم را ظرفه پیدا شد سرور

بنده کز غیب آمده اندر شهود　　خان و مان را روی خوبیها نمود

خلق خندان بود و من گریان بخود　　تا چه خواهد بود در جریان بخود

گریهٔ آن دم زسرِ کارِ خویش　　داشتم آری برین اطوارِ خویش

زادم القصه چو طفلِ نر پسر　　بهرِ کارِ خود نه از بهرِ پدر

گشت در ظاهر پدر خوش وقت خود　　کاین چنین نیکو پسر موجود شد

بر درت شکرانه آورده بجا　　گفت من قربانِ احسانِ خدا(۱)

بهرِ آنکه این موهبت عظمیٰ نمود　　و این عطیه عینیه کبریٰ نمود

گرچه پدر معلوم بوده ظاهرا　　آیتِ لا تذر وازرة ورا

سرِ این حالش ز خاطر بود گم　　انما اموالکم اولادِ کُم

چون مرا دانست بعد از خود خلف　　همچنان کاخلاف از بعدِ سلف

خواست خیزم در مناجات از خدا　　بهر خود تحصیلِ حاجات از خدا

جسته در دعوات از حق این برات　　آیهٔ والباقیات الصالحات

مهرِ ابوت اقتضا کرده بران　　کز دعا یاد آورم شد هر زمان

از برایٔ آنکه نامِ من کشد　　نز برای آنکه محنتها چشد

از برایٔ آنکه خدماتم کند　　نز پیٔ آن کز خطا ماتم کند

از برای آنکه قابل می شود　　نز برای آنکه غافل می شود

گفت یا رب یادگارم سازیش　　فاتحه خوانِ مزارم سازیش

گفت یا رب بخش برخورداریش　　در پناهِ خویش مامون داریش

گفت یا رب بعدِ من نامش کشی　　داریش با خرمی و دلخوشی

پیر عمری و جوانی بختی دهش　　بر جراحاتِ دلم مرهم نهش

---

(۱) متن : ای شوم قربانِ احسانِ خدا -

می‌شنیدم زو دعا در کارِ خویش دید شکلم نقش بر دیوار خویش
خوب گفته هرچه گفت او باخدا والد از بهرِ ولد دارد دعا
خواست آب از بهرِ من خیر و ثواب یا مجیبا کن دعایش مستجاب
الغرض چون پا نهادم در جهان سر بشوری در فتاده الفغان
بود حالاتم در ایّامِ رضاع داشت جسمِ آم و اب ازمن شعاع
یاد می کردند در روی و قفا نورِ دیده هم جگر گوشه مرا
گاه گریان گاه خندان بوده‌ام شیرخوار و نان بدندان بوده‌ام
گاه کردندی بصد جهدم بمهد گاه در آغوش و گه بر دوش عهد
در قماطم بسته می انداختند حلیه و حرزم همی پرداختند
منفطم گشتم چو آخر زان مقام وز تکِ زانو ستادم در قیام
صحنِ خانه را خرامان می شدم خان‌ومان را گل بدامان می‌شدم
باز آن حالم نمی آید بیاد تا چه بودم گاه غمگین گاه شاد
روز و شب از لطفِ تو بالیدمی در کنارِ دایه می نالیدمی
گه تبسّم کرده دیدم شاد شان گه تکلّم کرده دادم داد شان
آمدم القصه چون در قیدِ هوش زیرِ تکلیفی که بشنودم بگوش
چون مکلّف آمدم بعد از بلوغ گاه‌خود راصدق دیدم گه دروغ
چون یتیمم والدین بگذاشتند داغِ غربت بر دلم بگماشتند
یافتم از لطفِ تو نشو و نما در فقیری یافتم فرِّ هما
لطف تو کرد آنچه از تو لایق است فضلِ تو کرد آنچه ازمن فایق است
بر خطا بخشیدی از رحمت مرا در عطا پروردی از نعمت مرا
سالها بودم بقیدِ حالها سر زد از من زشتیِ اعمالها
ماه و سالم می گذشته در هوا گه خیالِ برگ و گه بندِ نوا

فصل و موسم برخلاف اسم و رسم / بد و پریشانی دلویدم قسم قسم
روز و شب مشعوف خطّام جهان / دم بدم حیران ز بهر این و آن
در تضییع وقت خود بگذرانده‌ام / در شعار نا موافق رانده‌ام

فی ذکر الشباب

خط کشیدم چونکه لوح ساده را / نرصفت کردم چو شکل ساده را
چون مبدّل گشت وضع امردی / صفحهٔ بی نقش را کردم ردی
چون دو ابرو گشتم از خط غبار / وز محاسن یافتم حسن نگار
این محاسن را مقابح ساختم / رو سیاهی را بخود پرداختم
مشک را چون قیر کردم بی وقار / سبزه را چون خس گرفتم اعتبار
قدر این نعمت ندانستم چرا / صورت مردان چو خنثا بی‌صفا
می‌دمد این سبزه گل را در کنار / تا بداند شخص قدر مرغزار
آفرین گویان بر آن حسن آفرین / سر بمالد بر زمین سوده جبین
شکر گوید قاضی الحاجات را / وز یقین آرد بجا سجدات را
کز زمین شوره رویاند گیاه / بر بیاض آرد خط جدول سیاه
ساده رویان را مخطّط می کند / حسن را زینت مسلط می کند
بهر سنبل بر رخ گل جا دهد / لوح صورت را خط معنا دهد
گرد عنبر گیرد کافور آورد / وز بنفشه لاله را نور آورد
رنگ نور از اصل هم باشد سیاه / کز سواد الوجه می تابد جباه
می کند صنعش بتقویم بلند / نو کتاب حسن را شیرازه بند
تا بخواند کس دران سرّ جمال / صنعت زیبای قادر بر کمال
خویش را مردانه در کار آورد / وز علامات زنان عار آورد

ریش را مردانه می باید کشید | نی چو هیزی کش زنخ سوبردمید
دیده‌ام بعضی زن و هیزان ِ بد | کز زنخ شان چند موی پر دمد
نیز نر را می شود ریش ِ دراز | بر مخنّث نیز دستار است باز
کی شوم فاضل باین دستار و ریش | درد ِ سر دستارم و ریش است ریش
ریش ِ بز را شانه کی باید زدن | کندنش باید چون شاخ ِ کرگدن
کی سزد تخلیل را موی ٔ گوزن | پنبه‌سان پشم ِ کدی را نیست وزن
حیف ازین عمامه ٔ بی آب و تاب | حیف ازین ریش است شست وشو بآب
وای بر حالم که شرم ریش نیست | درمیان ِ معرکه بنشست وایست
معرکه از نیک مردان است پر | همت ِ من کم ز زن پرخواب وخور(۱)
شیر زن بسیار همچون رابعه | بهتر از بسیار ِ مردان ِ بله
منحصر مردی نباشد زور ِ باه | این صفت را دابه هم داردنگاه
بلکه زین مردان قوی تر دابه گان | نیست مردی صحبت ِ همخوابه گان
هست مردی همت ِ مردان ِ دین | در جهاد و اجتهاد اندر یقین
در کمال ِ بندگی تاب ِ جفا | وز نشان ِ طاعت و خوی ٔ صفا
یافتم فی الجمله ریش و سبلتی | بر رخ ِ پژمان کشیدم علتی
در زده تاب ِ بروت ادبار ِ من | گم شده اقبال از ادبار ِ من
حلقه درحلقه چو تار ِ عنبکوت | گاه پیچ ریش و گه تاب ِ بروت
کَلّه ٔ پر باد کردم بر هوا | کاسه ٔ کبر و منش را پر هبا
کاسه ٔ خاکی بحرص ِ کیسه ٔ پر | کردم از باد و غبار ِ غصه پر
باد سر کرده رگ ِ گردن بخم | مغز کین خونش بجوشاند ازستم
کج نمودم گردن ِ پندار را | خواب دیدم دیده ٔ بیدار را

(۱) متن : همت من کم ز زن بیخواب و خور

قطره‌ای را جوش دریا در زده ذره‌ای را سر بصحرا سر زده
گنده آبی کرد پیدا مغز کبر طبع شیرین کرد پیدا خوی صبر
نغز باغی آمده در طبع راغ نخوت خود بینی آمد در دماغ
مشت خاکی را انانیّت رسید هیچ و پوچی خویش را چیزی بدید
حیف بر حالم که چیزی نیستم جز کرم قدر پشیزی نیستم
غیر لطف تو نباشد یار من یا الٰهی بخش بر کردار من
من چه گویم از منی پیدا شدم بی منی معدوم فانی تا بدم
من نشاید فانی نابود را نام نبود هیچ ناموجود را
چون نبودم من چه گویم نام خود غافل از ایجاد وز اعدام خود
هم نبودم، هم نباشم در جهان این حیات عاریت را کو نشان
او "لا" نابود، آخر هم عدم آدم دم را نباشد جز ندم
ای دریغا چون حبابم فوق آب جوش دریا می‌زنم خود چون سراب
همچو گل گر اندرین باغ آمدم جنس خارم بین تهی راغ آمدم
خار کن باید شدن نی خار کار مور می باید شدن نی همچو مار
مور در عزلت سلیمانی کند مار در آباد ویرانی کند
در ضعیفی آدمی از مور کم در شریری سخت تر از مار هم
آدمی نیرو ندارد همچو دیو غالب از دیو است اندر مکر و ریو
دیو طبعم گو سلیمان صورتم کودنم هر چند لقمان صورتم
کرده‌ام القصّه جرم بی حساب بوده‌ام مخطی و عاصی ناصواب
طفلیم در پستی و غفلت گذشت بیخبر از عزت و ذلت گذشت

فی الطاعت

چونکه فی‌الجمله جوانی یافتم چون سبک سر تن گرانی یافتم
باغِ هستی را چو آمد نوبهار سروِ خشکم چوب شد بی جوئبار
جوئبارِ زندگانی طاعت است مایهٔ عمر و جوانی طاعت است
شغلِ طاعت نیست و دابِ بندگی پس چه حاصل زین بهارِ زندگی
در جوانی مشقِ نادانی کنم آدمیّت را بحیوانی زنم
طعنه بر اطوارِ بی آثارِ من آه ازین گفتارِ بی کردارِ من
زینتِ حُسن آمده عهدِ شباب هست آمّاخانه اش آخر خراب
خود جوانی خندهٔ صُبح آمده در پَیِ هر حسن هر قُبح آمده
این جوانی جاودانی کَی بود بلکه دائم زندگانی کَی بود
بیگمان ریزد جوانی برگ و بار از خزانِ پیریٔ زار و نزار
بر شبابم خنده دارد عهدِ شیب گویدش تا چند کرّ و فر و زیب
خندهٔ صبح است بر شام غمم گریهٔ ابر است بر برقِ دمم
گر جوانی کامرانیها کند بایدش جشنِ جوانیها کند
الغرض حظّ جوانی بندگی‌ست عیش و جشنِ زندگانی بندگی‌ست
بندگی باشد خطِ آزادگی نیست بی افتادگی استادگی

تمثیل مقدمة التوفیق

چرخه تا راست است در جریانِ کار بال و پر دارد روان با بند و بار
تا سر و پا دست و زانویش درست تا کمر را برمیان بسته است چُست
تا رسیده تاش آسیبِ شکست تا بجایٔ خویش باشد پای بست
بایدش تاری بریسد پر قوام گر گسستی آیدش سازد نظام

تار و پودی را بسازد بهرِ خویش | تا دران بازار گر آرد به پیش
شایدش خواهان خریداری کنند | جنسِ او را نقد بسیاری کنند
یا اگر سازد پیٔ خود خلعتی | کسوتی، پُر عزتی، بی نکبتی
ریسمانی را که نیکو یافته | زان نکو کرپاس محکم بافته
بهرِ خود زان سترِ عریانی کند | یا ردا یا جامه نورانی کند
تا برهنه ناید اندر معرکه | یا تهی کف ناید اندر تهلکه
تا میانِ همسران ناید خجل | هم ز بیکاری نگردد منفعل
ریس باری تارکی چون صوف صاف | گر همه هموار می بافی ملاف
تا میانِ زمرهٔ باریک ریس | نادری جنسِ نمد یا جنسِ کیس
ور ندانی فهمِ نازک ریستن | ور نداری لذتِ این زیستن
کم مباش از زال پیرِ ناتوان | یا کم از نو دختران نا جوان
هرشخ و شوخی که بتوانی بریس | هرخطِ مغشوش داری بر نویس
تابه بیکاران نباشی هم نشان | خویش را از دابه گیها وا رهان
دابه گان راخورد وخوابی بیش نیست | هیچ پروا از معادِ خویش نیست
خون بگریی وخوش مخندای میهمان | بس مخواب وپُر مخور ای میزبان
رویٔ برخاک وجبین نِه بر زمین | هر بنِ مو کن زبانِ ذکرِ هین
الغرض این است وضعِ کاملان | کاروبارِ زمرهٔ صاحب دلان
کاملان گسترده سجّاده بر آب | غافلان بی آب تشنه چون تراب
حق پرستان بر سرِ خود پا نهند | تنگدستان جا نیابان جان دهند
نیک بختان رختِ خود یکسو برند | ازخدا دوران غمِ روزی خورند
عاشقان بر منبر و محرابِ عشق | فاسقان غرق اند در گردابِ فسق
عابدان جان را مُصَلّا می کنند | ناکسان جان رامُطَلّا می کنند

این مثل مشهور باشد درسخن — از عزیزان و ادیبانِ کهن
بندگی باید بسر آفتادگی — نیست در کارِ پیمبر زادگی

مناجات فی ذکر طلب التوفیق
علی طریق التّحقیق

ای خدا مسجود جمله خافقین — مرجع ثقلین ربّ القبلتین
قبلهٔ رویم بسویٔ خویش دار — رویٔ من بر کعبهٔ مقصد گمار
گرچه لایق نیستم در بندگی — زندگی بخشای بی شرمندگی
هرکه از طاعت ملالت آورد — تا قیامت این خجالت آورد
ساز قائم بر ره طاعت مرا — بی اطاعت وا مهل ساعت مرا
کج بود هرچند حالِ من سقیم — راست دارم بر صراطِ مستقیم
آمدم چون در جوانی هم عنان — بخش توفیقم به پیری هم‌قیران
درشبابم اشتغالِ شیب بخش — هم به‌شیبم نقدِ دست‌وجیب بخش
گر غمی هستم‌زتو خواهم نوید — ور تهی دستم بتو دارم امید
من‌خوداز کردارخود هستم‌خجل — گرچه بد فعلم مسازم منفعل
گرجوانی می رود پا در رکاب — دولتِ پیرانه بخشم فتح باب
حالِ طفلی تا کنون دارم بیاد — داده‌ام وقتِ غنیمت را بباد
خود نکردم هیچ سودائی‌بسود — روزگارم کاروبارِ هزره بود
غافل و بد حال و بیکارم هنوز — چند خود را طفل پندارم هنوز
دورم و دورِ جوانی می رود — دم بدم از عمرهم کم می شود
حسرتا تا حال من ناکرده کار — هیچ کاری را نکردم برمدار
ناقصم اوقات ضایع می کنم — نی‌به دل‌آهی و نی دردیده نم

می‌ندانم بر چه کاری آمدم
خوش پدر را یادگاری آمدم

نی حقوق او بجا آورده‌ام
نی بخود کاری که شاید کرده‌ام

نز پی او هیچ کردم انتفاع
نز پی خود کرده‌ام سود متاع

او به هست و نیست از من بر نیافت
حال من نا دیده در جنّت شتافت

من بکار خویشتن آشفته سر
طرفه نا قابل پسر بعد از پدر

نقش ابجد را ز دفتر شُسته‌ام
بی ثمر بی سایه شاخی رُسته‌ام

زنگر زد در رنگ ریش خود بتنگ
نان طلب فارغ بود از نام و ننگ

نام آبا گم شد از ناموس من
گریه دارد دیده بر افسوس من

ای خدای هر قوی و هر ضعیف
بیشتر لطفت به پیران نحیف

مشک چون کافور گردد بر هوا
بر رخ پیرانه می بخشی صفا

بنده ات چون پیر گردد منحنی
بر وی از رحمت نگاهی افگنی

گر نگیری بر گناه صغر سن
پیش می داری نظر بر کبر سن

بخش بر من نعمت پیرانه سر
شاید آیم رحمتت را در نظر

رو سفیدم کن چو کردم موسفید
یا غنی از تو همی خواهم امید

ای خدای فرد واحد ذوالمنن
لطف فرما همت پیری بمن

گر بطفلی داشتم پستی بسی
در جوانی می کنم مستی بسی

باز چون این خواب مستی می رود
وقت پیری ضعف سستی می‌شود

بخش بر پستی و مستی های من
عفو کن بر عجز و سستی های من

فی ذکر السّلف بالتلهّف

رفتگان از یاد من نسیان مدار
یاد ایشانم چو عبرت بر گمار

هم نشینان رفته اند از پیش من
هجر شان کرده منغض عیش من

همدمان و همزبانان رفته اند
وز برم همخوابه تنها خفته اند

آنکه بودی همرهم درخورد وخواب — وانکه بودی یکدلم در آب وتاب
شیر و شکّرسان بهم آمیخته — روبروی و دل به دل آویخته
با غریبانی که بازی باختم — با حبیبانی که یکجا ساختم
با شریکانی که بودم هم طعام — با ادیبانی که بودم هم کلام
ناگهان رفتند از پیشِ نظر — نیست زایشان یک نشانم در اثر
جمله میدانم که رفتند از جهان — نیست لیکن عبرتم زان رفتگان
دور ...... مزاران شمع بود — روشنیها رفت و چون من ماند دود
مشعلانِ تازه رو چون گل شده — ماند همچون من زُکالِ گل شده
بس چراغ از خاندانم مرده اند — کز قبیله مقبلیها برده اند
تیره روزي چون من و شبهای غم — یادگار از دوستان مانده بهم
حیف و حسرت را بمن بگذاشتند — داغِ فرقت را بدل بگماشتند
از کهن یاران نشانی تازه‌ای — نیست غیر از داغ بی اندازه‌ای
داغِ شان نالد مرا چون فاخته — کای عجب بی دوستان واساخته
سخت جانم سنگ دل غم دیده ام — شور بختی، بیکسی شوریده ام
یادِ هر یاری که می آید مرا — عکسِ وی در دیده بنماید مرا
از وجودش کس نشانم نا دهد — آه دل آتش ز سر تا پا دهد
صورتِ هر دوست کو دیدم عیان — وز جهان بگذشت و رفته از میان
چهره‌اش نقش است در چشمِ بصر — آه چون جسمش بیاید در نظر
ای دریغا زمرهٔ یاران شدند — دوستداران و وفا کاران شدند
بی گمان رفتند جانی دوستان — ماند زان گلها تهی این بوستان
اینکه وا پرسم نشان کیفِ حال — کس نمی گوید زکس حال مآل
حقِ سبحانه بیامرزاد شان — جل شانُه از کرم بخشاد شان

آن عزیزان کزجهان بگذشته‌اند بی کسم تنهاو حیران هشته‌اند
روح شان خوشنود گردانی ز من هیچ جانی را نرنجانی ز من
از پی آنها که ما غمگین رویم رفته و ما نیز روزی میرویم
غائبان گر از نظر پنهان شدند حاضران هم درجهان مهمان شدند
شخص مهمان چند در منزل بود منزلی کش از فنا کهگل بود
مستعار است این حیات بی ثبات آه ازین احوال هیهات ست هات
این عزیزان غافلان از همدگر می‌خورند از کینه ها خون جگر
میکنند از غصه قطع صله رحم مشتهی بر همدگر در لحم وشحم
کارخودخواهندعکس کار یار یار کس نبوند الا یار کار
عاقبت چون زین جهان خواهندشد ظاهراً از هم نهان خواهند شد
در سفر کس را کسی همراه نیست هم زحال کس کسی آگاه نیست
هر تنی آهسته تنها میرود بی به بی تنها به یکجا میرود
چون به تنهائی رفیقم نیست کس ای خدا فریاد رس فریاد رس

فی بیان الموت و یوم الحشر

می روم هر گاه ازین دار الفنا تا فضای عرصهٔ دار البقا
ربنا مگذار تنها بی کسم فضل کن فضل تو همراهی بسستم
چون روم زین خاکدان پر غبار بنده را همره بفضل خود سپار
چون نوازم بهر خود کوس رحیل خود تو بنوازم به احسان جمیل
چون به بندم رخت ازین مهمان سرا تو سلامت بخش ایمان مرا
چون کنم کوچ از سر این مرحله دار همراهم ز رحمت قافله
در سفر آخر چو بندم منطقه کن رفیق من ز حفظت بدرقه
منتقل گردم چو آخر زین مقام بر به اسلامم تو در دارالسلام

مرتحل گردم چو آخر زین رباط — بخش با اهلِ بهشتم ارتباط

ای خدای خلق جان بخشِ حیات — اسهل و آسان کنی بر من ممات

چون سپّارم جان به ایمانم بری — همرهِ ایمان به رضوانم بری

چون روم‌ای باسط از ویرانه جا — روی قابض را به اصلاحم نما

چون روم لاملک ازین ملکِ هلک — خرمم خندان نما شکلِ ملک

چون دهندم غسل بهر آخرت — آبرویم بخش از خاکِ درت

چو بپوشندم ردای از کفن — تا قیامت ستر عورت ده بمن

چون شوم رخش جنازه را سوار — ده عنانم از عنایت استوار

چونکه بر خوانند بر نعشم نماز — حاملانِ نعش را کن سرفراز

چون شوم میّت بچشمِ ناظران — مغفرت بخشی مرا با حاضران

چون نهندم درمیانِ خاکِ شور — ساز روشن تیره چاهِ من به نور

چون دهندم جای در بطنِ زمین — ده امانم یا امان الخائفین

چون گذارندم به تنها زیرِ گور — مونسم فضل تو تا روزِ نشور

چون بسازم جای در مهدِ لحد — بیکسم مگذار یا رب الاحد

چون بخوابم درمیانِ کنجِ قبر — فضل کن برحال من بی‌جوروجبر

هرقدم را چون شود فرش قدم — از کرم پر نور گردان مرقدم

کشته توچون‌شوم یک پشته خاک — جان وجسمم پاک کن ای رب پاک

ای خدای بنده جان‌ده جان‌ستان — رستگارم کن بحقِ راستان

دوستان چون از برم فارغ روند — فضل ولطفت هم کنارِ من‌شوند

ساز چون پرسند و آرندم خطاب — درسوالِ حق مرا حاضر جواب

سائلان خشنود گردان درسوال — از جوابم ای سمیعِ متعال

تنگنایم را کشادِ کار بخش — راهِ وسعت در در و دیوار بخش

روزنی از غیب ده بی رخنه را — بر رخم بکشا در از جنت سرا
طعمهٔ خاکم مده بر مور و مار — خاکِ عاجز را بجا سالم گزار
چون‌شود درخاک‌عظم ِ من رمیم — فی امانش دار ای ربِّ رحیم
خاکِ من هرگز مده آخر بباد — در امانت دار ای ربّ العباد
چون شود خاکم بساطِ ره گزر — کن بفضلِ خویش برخاکم‌نظر
از درون کن گلشنِ دارالسلام — وز برونش ساز گلگشتِ انام
سبزهٔ رحمت دمانی از برش — نور سبحانی بیفشانی درش
ابرِ رحمت را بخاکِ من ببار — لاله و ریحان زخاکِ من‌بر آر
نور احسانم نما شمعِ مزار — فیض اکرامم به بخشا مرغزار
اندران تنگی که من باشم بآه — سوی‌درگاهِ خودم بکشای راه
ذره ذره خاک من در ذکر دار — بشگفان از راغِ من‌باغ و بهار
فضل کن باغ و بهارم را نسیم — لطف کن‌قلبِ وسیمم را شمیم
جوئبارِ رحمتش نیه در کنار — نو بهارِ مکرمت در وی سپار
جایٔ سازم در مزارِ صادقان — مجلسم ده در کنارِ عاشقان
مضجعم‌را پر کن‌از نور ای الٰه — خاکم‌از بادِ حوادث کن‌نگاه
بعدازان کآسوده‌باشم‌زیرِ خاک — خامش‌افتاده چوخاکی‌در مغاک
طول مدت را مکن با وقت‌حشر — تا بدانم یک نفس تا روزِ نشر
چون بر انگیزی بروزِ رستخیز — قوتم بخشا بقدرِ چُست خیز
چون شوم‌حاضر دران‌نظّاره گاه — بنده را ز آفات خود داری‌نگاه
چون بیایم در تماشا جایٔ‌خود — بهره‌ام‌بخشایٔ از اعطایٔ‌خود
چون بیایم درمیانِ معرکه — بر کنارم بر ز بیمِ تهلکه
چون به‌محشرآیم اندر بعث و نشر — سازآسان بر سرِ من هولِ حشر

نشر عیبِ من مکن روزِ نشور حشر جرمِ من مگردان یا غفور
بار نیکی بخش میزانِ مرا پله‌اش سازی گران بهر شرا
گر دران بازار باشم بی قماش ده متاعِ رحمتم ای فیض پاش
چون بمعرض آیم‌ای عاصی نواز جرم بخشا عیب پوشان‌چاره ساز
راست برگذرانم ازجسرِ صراط از لقا و از بقائم ده نشاط
خاص نورم ده بدیدارِ لقا تا به بینم آن لقا دائم بقا
پرتوِ نورِ تجلایم دهی بینش درگاه اعلایم دهی
گر توخواهی قابلِ آنم کنی می توانی کرد احسانم کنی
سائل از پیشِ خداوندِ خودم بنده‌ام هر چند پر عاصی شدم
خواهشِ مملوک ازمالک بجاست مالکم مولی‌ست بنده پر خطا ست
مالک الملکا، الٰـها، قادرا، حاضرا، فردا، خدایا، ناظرا
با لقایٔ خویش ناظر داریم در عطایٔ خویش حاضر داریم
اندران غوغا که نفسی نفسی است محض چشمم بر عطایٔ ربی است
در بهشتم بر، ز دوزخ دور دار با محمد مصطفیٰ محشور دار
عزتِ پیغمبرم سازی شفیع زیر پایٔ حیدرم داری رفیع
ده جوارِ چار یارم در مقر با علی بوبکر و عثمان و عمر
قادرا از مهلکاتم ده مفر درمیانِ عرصهٔ یومِ یفر
با اب و جد و اخی و اقربا (۱) بخش جمعیت مرا با مرحبا
با جمیعِ دوستانم جمع ساز وز مکانِ دشمنانم دور یاز
ای غنیٔ غیب دانِ عیب پوش هرچه میگویم بفضلِ خود نیوش
تو سمیعی بر زبانِ بی زبان تو علیمی بر همه جهر و نهان

---

(۱) متن: با اب و عم و اخی و اقربا -

عرضهٔ نا گفته می دانی همه — قصه نابنوشته می خوانی همه
آنچه در خاطر نمی آید مرا — فی الحقیقت آن نکو شاید مرا
کن نصیبِ من بحقِ وحدتت — جمله آسان ست نزد قدرتت
بی‌زبانم کودنم بی‌خود زخویش — هرچه به باید بده ازفضلِ خویش

فی الانابت و الاجابت

نجّنا یا ربّنا من کلّ شر — اعطنا من خیر بالخیر البشر
ربّ سلّم دیننا اسلامنا — عن عطایک وهبنا اکرامنا
چون ظلمنا خوانده ایم از کار خویش — جمله انفسنا نگهداری زطیش
راهِ ما با جملهٔ اخیار دار — کارِ ما چون زمرهٔ ابرار دار
گر من از ابرار دور افتاده‌ام — بر ره ربّ غفور افتاده ام
بخش بر من ای که تو پائنده‌ای — هم به بخشایم چو بخشاینده‌اي
از همه من بنده‌ام بدکار تر — وز همه عصّات بدکردار تر
همچو خود کس را ندانم در گناه — پر گناهم، پر تباهم، روسیاه
مَن عَرَفَ نفسی بنفسِ کافرم — عاصیم شاید تو بخشی غافرم
غافر الذّنبی و ستّار العیوب — کن عیوبم ستر و بخشایم ذنوب
هرچه میخواهم خدایا کن قبول — بالرسول و آل و اصحابِ رسول

فی نعت حضرتِ نذیر و بشیر و شاهد و مشهود صاحبِ مقامِ محمود صلی‌الله تعالیٰ علیه و آله و سلم

آن رسول الله محمد مصطفا — صدر و بدرِ اصطفا نورِ صفا
مصطفا محبوبِ حق خیرالبشر — مصطفا تاج الرسل نور البصر

مصطفا صاحب نصابِ فاتحه
مصطفا صاحب کتابِ فاتحه

مصطفا گنجینهٔ اسرارِ هو
مصطفا آن منظرِ انظارِ هو

مصطفا مقصودِ امرِ کاف و نون
مصطفا آن رهبران را رهنمون

مصطفا آن سرورِ خاصانِ حق
مصطفا کافگند مه را خطِ شق

مصطفا سرمایهٔ خیر و نجات
مصطفا پیرایهٔ حسنِ صفات

مصطفا آن صاحبِ دینِ متین
مصطفا آن مالکِ شرعِ مبین

مصطفا ممدوح و محمودِ خدا
مصطفا مقبول و مقصودِ خدا

مصطفا منظورِ درگاهِ احد
مصطفا منشورِ الطافِ صمد

مصطفا سر رشتهٔ لوح و قلم
مصطفا سر حلقهٔ سرِّ قدم

مصطفا سالارِ جمله انبیا
مصطفا مختارِ ملکِ کبریا

مصطفا ختم الرُّسل شمعِ سُبل
مصطفا معنی و صورت جزو و کل

مصطفا نوری خطابش از خدا
مصطفا فرقان کتابش از خدا

مصطفا یٰس جلالش را نشان
مصطفا طٰهٰ کمالش را قران

مصطفا نصرٌ من الله موکبش
مصطفا شاه و سپاه از کوکبش

مصطفا اِنّا فتحنا رایتش
مصطفا ارسل رسوله آیتش

مصطفا والشمس نورِ رویِ او
مصطفا واللیل رمزِ مویِ او

مصطفا قرآن تمامی مدحتش
مصطفا معراج اوجِ رفعتش

مصطفا حبِّ تعالیٰ شانُه
مصطفا فی حضرتِ سبحانُه

مصطفا محرم بجای لامکان
مصطفا باعث بنقشِ کن فکان

مصطفا سر دفترِ پیدایش است
مصطفا این صنع را آرایش است

مصطفا باعث بر افلاک و زمین
مصطفا آن رحمةٌ للعالمین

مصطفا آن منبعِ خیرالکلام
مصطفا آن سرورِ خیرالانام

مصطفا دیباچهٔ قدرت بود	مصطفافهرست این حکمت بود (۱)
مصطفا شافع شفیع المذنبین	مصطفا آن مهبطِ روح الامین
مصطفا آن پیشوا ابرار را	مصطفا آن مقتدا احرار را
مصطفا آن مخزنِ حق الیقین	تاجِ فرقِ اولین و آخرین
مصطفا مطلوبِ ربّ القبلتین	سیّد الثقلین نور الخافقین
مصطفا هم اول و هم آخر است	مصطفا هم باطن و هم ظاهر است
آن محمد اسم وصفش مصطفا	بس بود این اسم بر جمله صفا
مصطفا و مجتبی وصفش بخوان	مصطفا خواندن صفاتش ختم دان
مصطفا اسمی ست مجموعِ صفات (۲)	جمله جمعِ طیّبات و طاهرات
حدِ وصفش را نداند جز خدا	حصرِ مدحش نیک بتواند خدا
عارجِ معراج، عالم را سراج	آنکه او را هست از لولاک تاج
گر نمی آمد، نمی آمد جهان	ور نمی بودی، نبودی این و آن
باعثِ خلقت رسول الله بود	قبلهٔ خاصان قبول الله بود
مصطفا آن وارثِ ما بیکسان	مصطفا آن یاورِ ما مفلسان
آن رسولِ خاص سرور کائنات	عشقِ او بحر است و دین آبِ حیات
نورِ پیشانیّ صافی جوهران	آبروی جمله عالی گوهران
مشعل افروزِ شبستان قریش	مرهمِ ریشِ دل و جانِ قریش
شمعِ روشن دودمانِ آدم اوست	موجبِ نام و نشانِ عالم اوست
اوست محبوب القلوبِ لا نیام	اوست مهمانِ ابیت اندر صیام
هم مزمّل را قم اللیل آنِ اوست	هم مدثّر را فطهّر شانِ اوست

(۱) متن : مصطفا پیرایهٔ حکمت بود -

( ) متن : مصطفا وصفی ست مجموعِ صفات -

عندلیبِ باغِ مازاغ البصر — شاهبازِ آشیانِ عزّ و فر
مصطفا عنقاءِ قافِ کبریا — مصطفا باشد هُما بر اصفیا
با صفا در سایهٔ لطفش همه — با نوا از مایهٔ لطفش همه
وز پیٔ عزت نبوده سایه اش — سایهٔ فضلِ خدا پیرایه‌اش
نورِ حق را سایه کی باشد بهم — هر کجا نور است گردد سایه کم
سایه اش را زان خدا مکتوم ساخت — تا علوّ قدرِ او معلوم ساخت
زان نهان شد سایهٔ پرمایه‌اش — تا نیفتد سایه‌ای بر سایه‌اش
زیرِ ظلّ رحمتِ او خاص و عام — کی فتد ظلّی به ظلّش در خرام
سایهٔ مهرش مبادا کم ز ماه — هست فرخ سایهٔ فرِّ هُما
او هُمای آشیانِ قدس بود — رهنمای آستانِ انس بود
بود پروازِ بلندش لا مکان — اوجِ او معراجِ ملکِ بی نشان
اوجِ آو آدنی مقام و جایٔ او — نُه فلک یک پایه زیر پای او
درجلو پیکِ دوانش جبرئیل — گرسنه بر خوانِ احسانش خلیل
بهره‌ور از بحر فیضش جسم و روح — تشنهٔ دریایٔ جودش خضر و نوح
مستغیثانِ دو عالم را مغیث — نائبِ او آدم و ادریس و شیث
آدم ار طفلِ طفیلش بوده است — ای بسا عیسی ز خیلش بوده است
بس چو موسی با عصا دربانِ او — چون سلیمان بس جنیبت رانِ او
لهجهٔ داؤد را لحنِ سرود — بود در ذکرِ صفاتش با درود
یافته اجرِ شفا ایوب ازو — یافته نورِ صفا یعقوب ازو
بوده یوسف بَرده از کنعان او — بِه ز لقمان خیلِ منتسبانِ او
نصرتش را آمده لشکر ز غیب — ناصیه سا بر قدومش بس شعیب
بود شمعون پرتوی از شمعِ او — بس چو هارون عرضه خوانِ سمعِ او

معرضش را اهل فرمان عرضه دار — انبیا برخاک پایش جان سپار
بود زکریا بذکر نعت او — عصمت یحیی زفضلش کام جو
صلب اسماعیل را تشریف ازو — کثرت اسحاق را تعریف ازو
بود یونس قوت حوت آنس او — جمله شاهد بر کمال قدس او
او امام و مقتدای انبیا — تاج فقر و رهنمای اصفیا
او اخص الخاص خاصان را پناه — اخلص و خالص بدرگاه اله
حق تعالی ذات او را بر گزید — جل شانه دادعزش بر مزید
آنکه او باعث برین پیدایش است — ملک را آرایش و آسایش است
شمع جمع انبیاء شاه رسل — صدر و بدر جمله اصل جزو و کل
انتخاب آفرینش مصطفا — آفتاب اهل بینش مصطفا
هم مقدم هم موخر نام اوست — خیر ادیان ملت اسلام اوست
صاحب فرقان رسیده محض نور — ناسخ توریت و انجیل و زبور
مصطفا اول هم آخر مصطفا — مصطفا فخر مفاخر مصطفا
جمله خوبان سر فدای پای او — آرزو مندان راه و رای او
قبله پاکان قدمگاهش بود — کعبه آزادگان راهش بود
لاله رویان سرو او را سر بپا — همچو بلبل بر گل حسنش فدا
بادشاهان چون گدایان بردرش — سر فرازان خاکپای حیدرش
بردرش ملک و ملک ازچا کران — انبیا در وصف او رامشگران
آنچه خوبان ما تقدم خوانده‌اند — در وصفش از زبان افشانده‌اند
و انچه نیکان ما تقبل گفته‌اند — گوهر مدحش بدلها سفته‌اند
درتمامی صحف و تنزیل و کتاب — هست سبحان را بوصف او خطاب
آنکه مدحش راخدای پاک گفت — کی توان انسان مشت خاک گفت

انبیا را از خدا وحی و خطاب مدحت پیغمبر ما مستطاب
هر نبی را حق زوی آگاه ساخت وز پی صلوات او ما را نواخت
گفتهٔ "عطار" تضمین گفته ام بر امید خیر آمین گفته ام
گفت او در نعت خاص مصطفا این لطیفه لایق صد مرحبا
آنکه آمد نه فلک معراج او انبیا و اولیا محتاج او
بنده احقر چون شده طبع آزما در جوابش گفت نظم جان فزا
نکتهٔ نادر چنین نظم نفیس آنکه باشد جسم و جانم را انیس
نه فلک یک پایهٔ معراج اوست هردوعالم جملگی محتاج اوست
از ازل گر دفتری انشا کنم تا ابد گر قصه ای املا کنم
هر سر موصد زبان سازم بنان شمه نتوانم بیان سازم ازان
چوسخن سنجان داناي کهن ساکنان ارض و افلاک و زمن
قدسیان و ارضیان و عرشیان طائران و وحشیان و فرشیان
جملهٔ ارواح و اجساد امم زمرهٔ اهل صفا عالی همم
جملگی ذرات و کیهان دو کون خلق موجودات ملک کاف و کون
برگ برگ و شاخ شاخ هر شجر ذره ذره کاه و کوه و هر حجر
جمله اجزای جهان جزو و کل بحر و بر ابیات و ابواب و سبل
الغرض مجموع جمع کائنات ممکنات و جزویات و کلیات
بر صفات اوست شاهد بی شکی گفته نتوان اندکی از صد یکی
آشنایان بحار معرفت گنگ ساندند از کمال این صفت
نکته سنجان در صفاتش عاجز اند لیک بر اجر درودش فایز اند
تحفهٔ صلوات از ما وز خدا بر جمال با کمال مصطفا
آنکه مدحش خاصه در قرآن بود واصف اوصاف او سبحان بود

کیست تا خواند صفاتش را تمام　　در بدایت از نهایت لا کلام
خود که گوید قصّهٔ نامنتهی　　بازمع هذا چو من ذهنِ تهی
ختمِ اوصافش نداند جز خدا　　مجملِ اوصاف خاصش مصطفا
حمد یا رب، این چه وصفست وچه نام تنکریا حق، این چه خوش کلمه است تام
جمله وصف وجمله صدق است وصفا　　مصطفا، یا مصطفا، یا مصطفا
حبّذا وصفی بهار جسم و جان　　گفتم و گلگل شگفتم چون جنان
این گلِ وصفش که اوصافِ گل است　　بویٔ عشقش در مشامِ بلبل است
بویٔ این گل چون رسیدم در دماغ　　بر شگفته غنچهٔ دل باغ باغ
نفحهٔ این گل چو دارم در مشام　　باز خوانم الصّلٰوة و السّلام
صلّ یا رب بر محمد مصطفا　　هم بر آل و صحب خاصِ باصفا
عفو کن یا رب بحقِ آن حبیب　　در حقِ من عاجزِ زار غریب
بخش یا مولای بحقِ آن رسول　　در حقِ من عاصیٔ مسکین عجول
فضل کن یا حق بحقِ آن نبی　　درحق من پیرِ نادان چون صبی
ای خدا بخشا بحق مصطفا　　بر منِ خاطی ظلومِ پر خطا
ای خدا بخشا بحقِ احمدی　　بر منِ بیکس نجاتِ سرمدی
ای خدا بخشا به یمنِ ذاتِ او　　بر سرم امداد و اکراماتِ او
ای خدا از برکتِ اوصافِ او　　در حقم روزی نما الطافِ او
ای خدا بخشا بحقِ نامِ او　　دولتِ دین ملّتِ اسلامِ او
گرچه پیوسته بعصیان برده‌ام　　مصطفا نامِ شفیع آورده‌ام
خواه عاصی باشم و خواهی مطیع　　کن بهر حالم بحل بهرِ شفیع
چون کریمان در پذیرند ازشفیع　　هر شفاعت بر گنه‌کار و مطیع
تو کریمِ اکرمیّ و کارساز　　ای رحیمِ ارحمِ عاصی نواز

بنده چندانکه از خطاها مضمر است | برهمه شفعا شفیعم بهتر است
فی المثل هر کس برای یار خویش | از غلامِ خیره بخشد جرم بیش
بر حبیبِ خویش بخشا ای کریم | عاصیٔ چون من گنهکارِ سقیم

مناجات فی سوال الحفظ و حصول الحاجات

ای خدای لا مکانِ بی نشان | ای مهیمن مهربانِ جلّ شان
آنچه لایق هست از شانِ کسی | او بآن اندازه می کوشد بسی
هر کرا کارِ نکوکاری بود | او بعدلِ عاجزان عاری بود
تو نکوکاری و قادر ذوالجلال | من همه بدکارعاجز پُر وبال
می توانی کرد خواهی هرچه را | یافت بخشایش ببخشی هرکه را
بخش بر من گرچه عکسِ بخششم | عفو کن گر نیست نفس بخششم
هرچه از هرکس که شاید آن کند | هر کسی ازشانِ خود احسان کند
چون توذوالفضلی واحسان کارِ تو | محسنا احسان بکن کان کارِ تو
یا الٰهی ای الٰهِ مصطفا | میگریزم در پناهِ مصطفا
در پناهِ آن پناهِ عاجزان | گر گریزم هست جاي الامان
گوشه گیری میکنم در مامنی | آنکه ملجا هست ومخلص مکمنی
اعتصامم در رکابِ مصطفاست | التجایم بر جنابِ مصطفا ست
آن نبي الرحمة و فریاد رس | در دو عالم ملتجا کافی و بس
ای خدا محض از برایٔ مصطفا | چون بجا دارم رجا بخشم نجا
دل هراسان میگریزم در پناه | چون رسول الله دارم عذرخواه
می‌خزم در گوشهٔ حفظِ حبیب | چون غریب وعاجزازدستِ رقیب
دشمنی چون نفسِ خود دارم به‌طیش | دوست توحامی شناسم بهرِ خویش

نیک میدانم که سرتاپا بدم — از امان تو امان خواه آمدم
خوش بیاد آمد برین حالم دلیل — طرفه تمثیلی بموقع بی عدیل

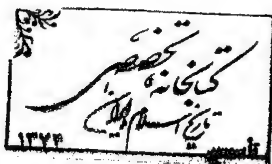
حکایت باز و فاخته

نقل میگویند باز و فاخته — آن‌چو این را صید خود بشناخته
هر دو روزی وا بهشته قید را — جست آن صیاد از پی صید را
فاخته از باز ترسان بر هوا — پر زنان می رفت تا یابد نجا
باز قابو می پریده در پیش — کوشکار خویش بگذارد کیش
او گریزان این شتابان می پرید — همدگر را هر دو پر پرواز دید
فاخته‌از هول جان خرگوش وار — می دویده تا برد جان بر کنار
باز در پی همچو شیر گرسنه — می پریده نعل در آتش زنه
باز بوده در شتابی سخت کوش — فاخته ترسنده چون از گربه‌موش
باز پران تیز پر و تیز چنگ — فاخته ترسان‌چو ماهی‌از نهنگ
فاخته از باز بهر رد قوت — می رمیده چون‌مگس‌از عنکبوت
باز غالب از پی صید نحیف — فاخته چون از قوی‌حال ضعیف
باز قابو چین باخذ فاخته — فاخته از پر زدن پرداخته
فاخته از باز چون عاجز شده — هر طرف طیران کنان شد غمزده
بال و پر را ریخت اندرماندگی — مضطر و حیران ز پر افشاندگی
هیچ مامن را ندید ازجا بجا — عاقبت رفته بحضرت مصطفا
در دل‌اندیشید‌مخلص‌بهر خویش — بر گرفته راه پیغمبر به پیش
نزد آن سرور رسیده فاخته — وز سر غربت سپر انداخته
گفت یا پیغمبر آخر زمان — یا رسول الله می خواهم امان

قاصد قابوست صیادم به پی · تیغ کین بر دوش جلادم به پی
باز می خواهد که برباید مرا · طعمهٔ خود لقمه فرماید مرا
زو گریزان می رسیدم تنگ دل · چون شدم عاجز ز دستِ سنگ دل
کو مرا هرجای نگذارد همی · ناگهان در چنگ بردارد همی
چون نماندم تابِ طیران بر هوا · او ز جا بربایدم چون کهربا
فی المثل گر آهنین باشم وجود · او چو مقناطیس خواهد در ربود
چون نماندم مامنی دیگر بجا · سخت درماندم که چون یابم نجا
در دلم آمد که با جانِ حزین · در گریزم تا شفیع المذنبین
اینک اینک عاجزم دشمن ز پس · یا رسول الله فریادم برس
ای امان الخائفین بالطفِ خاص · وا دهان از دستِ صیادم خلاص
باز چنگل را بخونم در زده است · دشنهٔ دندان بسوهان سرزده است
تشنهٔ خون خصم بی رحمِ من است · گرسنه بر تکّهٔ لحمِ من است
باز میخواهد که از بس اشتها · بشکند از تکّهٔ من ناشتا
گر نباشد از تو امن ای بحرِ جود · وی همین لحظه مرا خواهد ربود
دارم اکنون چون ندارم چاره پیش · دامنِ حفظ تو دستاویزِ خویش
یا رسول الله اکنون الامان · حسبةً لله از وی وا رهان
فاخته چون در امانِ مصطفا · آمد و گنجید آزاد از جفا
گشته مامون در امانِ آن امین · بی خطر بنشست در حصنِ حصین
باز آمد در پسش آشفته وار · سرخ چشم و تیزبین و دلفگار
جایع و ناظر شکارِ خویش را · دیده زو بر خود منغض عیش را
در تحیّر مانده و افتاده‌ای · همچنان کز دست چیزی داده‌ای

بر فسان(۱) الماس چنگل تیز کرد — بر شکار خویشتن مهمیز کرد
خواست در قید آورد آزاد را — فاخته بر زد ز دل فریاد را
گفت سید باز را باز آ ز وی — کتی دهم مامون خود را بر تو کتی
از همان ره کامدی هان باز گرد — باز سر حال خود را باز کرد
با زبان حال گفته یا رسول — بی شکار خویش چون گردم ملول
آنچه قوت قوت من ساختند — روزیم را این نصیب انداختند
هست امروز این نصیب خورد من — کی رود از دست دست آورد من
وی بمن بسپار تا روزی خورم — لحم وی با کزلک دندان برم
چون گذارم طعم خود را رائیگان — نیز حال جوع دارم این زمان
مصطفا فرمود ای باز شدید — رو بکف آور دگر صید جدید
این نه صید تو بود مامون ما — کی توانی برد این مصئون ما
فاخته هر چند قوت باز هست — زین پناه آورده هان بگذار دست
فی المثل هر چند باشی دا این قبیل — گر تو عزرائیلی و وی جبرئیل
قابض روحش بکام خود نه ای — خود خداوند طعام خود نه ای
هرچه حق از بهر کس روزی دهد — بخت او را راه فیروزی دهد
چون تو قادر نیستی بر وی چرا — رزق خود خوانی گذر زین ماجرا
او بدام تو نیفتد حالیا — کاوفتاده در حصار حفظ ما
گر تو جای آمدی بر جا بایست — خورد تو این فاخته تقدیر نیست
باز گفته ای تو پیغمبر کریم — بنده باز گرسنه حال سقیم
آب بخشا آتش جوع مرا — کن پذیرا عرض مرفوع مرا
نیست یارا تا کنم تکرار باز — یا ربایم فاخته را همچو باز

حاشیه مصنف (۱) فسان = سنگي که برآن کارد و تیشه تیز میکنند ـ

سائلم از حضرتِ عالی جناب / تا شـوم سدِّ رمق را کامیاب
یا رسول الله حبیبِ متّحال / نیست هرگز نزدِ تو یاسِ سوال
مصطفا فرمود ای باز این زمان / گوشت خواهی در عوض برگیر آن
حکم شد القصه کزاعضای پاک / هر کجا خواهی ببر ای سهمناک
لیک گردِ فاخته هرگز مگرد / تا شود دل گرم او را سینه سرد
باز گفتا باز ای خیر الانام / الصلٰواة الله علیک و السلام
یا نبی صدّقت ای بحرِ کرم / هر دو عالم را شفیعِ محترم
حسنِ اخلاقِ کریمت یاحبیب / هست باعث بر نجاتِ هرغریب
آیهٔ خلقِ عظیم از شان تست / موجبِ عفوِ اممِ احسانِ تست
رقّتِ دل فی الحقیقت مر ترا ست / کزشفاعات تو مخلص بهرِ ما ست
ای غیاث الخلق در هر دو سرا / صادقی و اصدقی یا مصطفا
استحانِ رقّتِ قلبِ سلیم / کرده از تو قدرتِ ربِّ رحیم
تجربه کرده ز تو لطفِ لطیف / رحم ومهرو خلق بر خلقِ ضعیف
باز گفته بنده و این فاخته / هر دو را حق جنسِ مرغان ساخته
ما ملایک صنعتِ ربّ الجلیل / بنده عزرائیل اینک جبرئیل
وضع بر گردانده ما را حالها / در بدل داده چنین تمثالها
غالب و مغلوب را بر همدگر / دوست بفرستاد پیشت در نظر
تا تماشای تولّیت کنند / آزمایش بر مواسایت کنند
آنچه باعث بر رضای حق بود / از رسولِ حق همان صدّق بود
آنچه پیغمبر بما مسلوک داشت / حق تعالی هم رضا بر وی گماشت
حق ز تو راضی و تو راضی ز حق / صلّ و سلم بر تو از رب الفلق
حبّذا خلقِ محمّد مصطفا / مرحبا یا صاحبِ صدق و صفا

سیرت اخلاقش اخلاق الله است | امن امّت را پناهش همره است
ناخدا چون با خدا رخ آورد | توزی امت بساحل می برد

مناجات فی العفو و النّجات

ای خدای صانع خلاّق من | ای خداوند احد رزّاق من
یا مهیمن یا معین و یا سمیع | مهربان تر از آب و آم و آخی
ای ز هر چیزی که گویم اکبری | ای بتقدیس از همه شبهت بری (۱)
ای نگه دارنده بالا و پست | رو بتو دارد چه هشیار و چه مست
رمز فضلت آیه لا تقنطوا | شمه لطفت بود استفتحوا
ای بوصف خاص با لطف عمیم | ای صمد ستّار ذوالفضل العظیم
بنده چون آن فاخته زار و ضعیف | بلکه چون صعوه نزار است و نحیف
باز نفسم میدهد ضیق النّفس | همچو من عاجز نباشد هیچ کس
بنده زاد راه خود ناساخته | در کف باز خودم چون فاخته
هیچ ره مامن ندارم هیچ جا | جز پناه مصطفا بدر الدجی
در که بگریزم بجز این مامنی | دست من دیگر نگیرد دامنی
هر کسی در بند نفسی مانده است | اوست بس کو امّتی را خوانده است
کس دران غوغا نه پردازد بکس | خود امان ما رسول الله بس
کس بکار کس نیاید دیده ام | کس نگیرد دست کس فهمیده ام
کس نباشد از کسی مهر آزما | نیست چون حتّی پدر هم آشنا
رو باو دارم که گیرد دست ما | می گریزم در امان مصطفا
گر گریزم خاص بگریزم بوی | مامن و منجا جز اویم کیست کی

---

(۱) متن : ای ز ضد و جنس و جفت خود بری ـ

آنکه باشد به ز نوحِ رستگار ‌ ‌ می برد کشتی ز طوفان بر کنار
چون رجا آورده ام از التجا ‌ ‌ در امانِ رحمتِ خیر الوری
یا الٰهی وا رهانم از بلا ‌ ‌ بالنّبیٔ مصطفا و مجتبیٰ
دست در دامانِ وی آویختم ‌ ‌ عزتِ او را شفیع انگیختم
رد مگردان کن سوالم را قبول ‌ ‌ بالرّسول و بالرّسول و بالرّسول
از عطا بخشا به بنده پر خطا ‌ ‌ ای خدا بالمصطفا بالمصطفا
عفو کن یا رب بمن پیرِ صبی ‌ ‌ بالنّبی و بالنّبی و بالنّبی
ای احد بالوحدتِ یکتایٔ تو ‌ ‌ بالرسالت مُرسلِ آعلایٔ تو
ای خدای بنده وهّابِ عطا ‌ ‌ بر "عطا" کن عفو هرجرم وخطا
ای حکیمِ کار سازِ بی نیاز ‌ ‌ در دو عالم بندهٔ خود را نواز

خاتمه کتاب بفضل ربّ الارباب

"حرز ایمان" است نامِ این کتاب ‌ ‌ کامد ازغیب این کتابم راخطاب
قصه کوته به ز طولِ مدّعا ‌ ‌ مدّعا از حق بخواهم در دعا
ای خدایٔ اول و آخر خدا ‌ ‌ ای خدایٔ باطن و ظاهر خدا
باطنِ ما را بظاهر یار دار ‌ ‌ متّفق گفتار با کردار دار
حرزِ ایمانم برای حفظِ جان ‌ ‌ چون حمائل در برم داری عیان
از بیاضش ساز ما را رو سفید ‌ ‌ وز سوادش ساز ما را پُر نوید
خط او حظِّ دلِ آزاد کن ‌ ‌ لفظ لفظش معنیٔ ارشاد کن
هر نقط را خالِ رویٔ حسن ساز ‌ ‌ هر عبارت را بده حسنِ طراز
گر ز من سهوی و نسیان رفته است ‌ ‌ چونکه نسیان هم زانسان رفته است
محو کن سهوِ مرا ای غیب دان ‌ ‌ صحو کن اصلاح احسانم رسان(۱)

---

(۱) متن :
محو کن سهوِ مرا ای عیب پوش ‌ ‌ صحو کن نسیان و عرضِ من نیوش

چون صوابم کن خطایم ای مصیب — گر صوابم هست فضل تو قریب
هیچ و پوچم در جهان پیچ پیچ — خود چه آید از سراپا هیچ هیچ
من نمی دانم چه گفتم در کتاب — باعث مجرا ست یا جای عتاب
این قدر دانم که مشقی کرده‌ام — خون دل خورده خطی آورده‌ام
دست خوشخط گر نباشد زین نمط — مشق استعمال دارم نقش خط
مشق خط از عالم بیداری است — دفع بیکاری هم از پرکاری است
چون ندارم رتبهٔ کسب کمال — ناقصم بی حال طال قیل و قال
شعر گو هذیان گرایم یاوه گر — ناکسم یا رب بعجز من نگر
الکنم گویای گنگم چون کتاب — سکته گویم در سخن بی آب و تاب
کودنم کولم چه دانم چیستم — چیزم و ناچیز هیچم کیستم
بخش یا رب بر مشقتهای من — گر ندارم سوز و سازی در سخن
محنت کس نیست ضایع ای سمیع — هم برین برهان قاطع لا یضیع
لا یضیع آمد باجر المحسنین — گر نیم از محسنین از مسلمین
نام پیغمبر شفیع آورده ام — اجر بخشائی که محنت برده‌ام
گر بدم ور نیک باشم از توام — از در رحمت کجا دیگر روم
رو بتو دارم رهم هم سوی تست — معنی وجهت وجهی روی تست
لااحب الآفلین همچون خلیل — نقش دل ورد زبانم ای جلیل
چون تو اقرب باشی از حبل الورید — کی بعیدم از تو ای رب مجید
نفس من در قبضهٔ تقدیر تست — جان و جسمم قائل تکبیر تست
چار تکبیرت زدم برهر دو کون — تو یکی لاشک خدای رهنمون
رهنمائی کن "عطا" راسوی خویش — بخش توفیق هدایت بیش بیش
سامع الدعوات فردی یا قریب — بر مناجاتم به بخشا ای مجیب

کن قبولم این کتاب و داستان چون تتبّع کرده‌ام بر راستان
ناقلان و ناظمانِ پیشینیان در رسالاتی که بنموده بیان
قصّه‌ها گفتند بر رسمِ کهن تازه بنمودند آئینِ سخن
جملگی در راهِ حق‌حق‌جو شدند در سخن بازی حکایت گو شدند
در مطالب رانده ابواب و فصول در مقاصد خوانده اسبابِ حصول
در سخن تبعیّتِ ایشان کنم لیک عکسِ مطلبِ خویشان کنم
آن یکی در قصهٔ عمرواست وزید وان دگر در بندِ تزریق است شید
مطلبِ من محض توحیدِ خدا ست مقصدِ من خاصه تذکیرِ هدا ست
خاص توحید و مناجات است و بس نعتِ خاصِ فخرِ سادات است و بس
مدعایٔ من مناجاتِ رجا ست ملتجایٔ من صلٰوةِ مصطفا ست
از رسالاتی که طبعِ من سرشت "حرزِ ایمان" این بود هفتم بهشت
شش بهشتی دیگراست این هفتم است درّ معنی (۱) را بسانِ قلزم است
هر بهشتی را بوزنی پیروي است این به بحرِ مثنویٔ مولوی است
سامعان چون گفتهٔ من بشنوند قال و حالم دیده حیران میشوند
حالِ مجهولم ز سر تا پا فضول قالِ معقول سزاوارِ قبول
وضعِ بیگانه کلامِ آشنا نطق شهری و زبانِ روستا
طفل طبعیّ و علاماتِ جوان در جوانی حال پیرانِ جهان
* طفل خویم نکته گو پیر و دبیر با طویل الفکریم فهمِ قصیر
ناقص و تقلیدِ طرزِ کاملان جاهل و تعلیم نوعِ فاضلان
کس نمی دارد یکایک اعتماد کین سخن از طبعِ من جاری فتاد

---

(۱) متن: لفظ و معنی را بسانِ قلزم است -

* شعر حاشیه -

کس همی گوید دروسرقت دراست یعنی استخراج و اخذازدیگراست
کس همی گوید که این طرز کلام از تو نبود دیگرش داده نظام
کس همی گوید که از نظم دگر یاد کرده چند شعری معتبر
کس همی گوید که استعمالهاست خالی ازحال است و جنس قالهاست
کس همی گوید که کسبی نیست این هست وهبی جزعطاها چیست این
قول این کس صادق است اندمقال زانکه قال من تهی نبود زحال
هرچه دارم ازعطای ایزدی است محض یمن ولطف وفضل احمدی است
در پس آئینه طوطی منطقم هست استاد ازل چون مشفقم
هر چه او گوید بگو گویم عیان ورنه نتوانم کنم حرفی بیان
واردات غیب می گویم سخن نیست فهم رای من یا رای من
الغرض من هرچه دارم در بساط می دهد طبع وقادم ارتباط
نز کسی دزدیده نز کس خوانده ام این گهراز بحر دل افشانده ام
من بحق حق همین خوانم حلف بنده خاین نیست از قول سلف
یا ز کس مشق کتابت کرده ام نفس خود را احتسابت کرده ام
هرچه تعلیمم ز حکمت داده اند هر دری کان بر رخم افشانده اند
وانچه تعلیم یقینم کرده اند گنج غیبی دل نشینم کرده اند
من بآن اندازه ره می روم یا براه راست یا کج می دوم
راست قولم رشته حبل المتین هست طبعیت براه راستین
حق بود دانا و بینای همه کین سخن فارغ زانشای همه
وارد غیبی است فکر خاصه است فکر دیگرنیست ذکر خاصه است
کاغذی گرچه سیه گشت ازسواد بوی عنبر می دهد از اتحاد
گرخطی نقش است بر لوح بیاض از بهار فیض حق دانی ریاض

نقش مانی نی نگارستان چین | بل خیابان بهارستان دین
غنچه غنچه نکتهٔ اسرار غیب | نافه نافه از نسیم عطر جیب
هر گل مضمون او باغ صفا | هر عبارت همچو بلبل پرّ نوا
سطر سطرش نهری از آب حیات | فقره فقره میوه چون حبّ نبات
بیت بیت اوست چون باب بهشت | هر دو مصرع طاق ابواب بهشت
نسخهٔ جان را خطش شیرازه‌ای | صورتش بر روی معنی غازه‌ای
هر نقط خال رخ مه طلعتان | روشنائی بخش چشم خوش خطان
ذوق درسش در حلاوت یافتن | لذت شهد و شراب است و لبن
شاهد اخلاق را پیرایه‌ای | ثروت اخلاص را سرمایه‌ای
معدن یاقوت یاقوت روان | حلقهٔ دُرهاست در گوش جهان
بهر عشق و مخزن دانشوری است | کان فهم و مطلع نیک اختری است
جوئبارش چشم روشن گوهران | آبشارش اشک صافی جوهران
ز اولش تا آخرش باغ و بهار | مطلعش تا مقطعش مهر و نهار
سر بسر مجموعهٔ فیض و کمال | جملگی منظومهٔ آثار حال
ابر ذوقش بر عیونها ژاله بار | برق شوقش در درونها شعله کار
دلبری صاحب کمالی دل کشی | در طریقت مهربانی مهوشی
داغ عشقش سینه ها را لاله زار | باغ حسنش چون سجنجل بی غبار
دیدنش تسخیر دلها می کند | خواندنش ناخن بدلها می زند
هرچه گویم در صفاتش لاشک است | گر هزارا حسنت خوانم اندک است
یا الٰه از برکت خیرالکلام | هم بروحانیت خیرالانام
تازه گردان چون بهار خرمش | عوذهٔ جان مرا کن هر دمش
همچو اسمش حرز ایمانم نما | سازیش گلدستهٔ نشو و نما

حرزِ ایمانِ منش کن جاودان	سبحهٔ دل، وردِ جان، ذکرِ زبان
یادگارم ساز تا یوم القیام	نظمِ او را بخش درکارم نظام
داریش محفوظ از عین الکمال	ساز دست‌آویزمش ای ذوالجلال
تا انیسِ بنده در دنیا شود	تا رفیقم توشهٔ عقبا شود
تا چو ایمان‌جایْ درجانم کند	تا به جمله درد درمانم کند
تا چو درّی حلقهٔ درگوشم‌شود	تا چو ناصح باعثِ هوشم‌شود
تا چو مَه نوری فشاند در دلم	تا زند مهرِ تو درآب و گلم

تاریخ تصنیف و تصحیح این نامه مسمّی حرزالایمان

سالِ تالیفِ مر این روشن کتاب	غین‌ومیم‌ونون‌بود‌اندرحساب (۱)
باز ایجازش نمایم بر دو حرف	بود الف‌وصاد سالی بس‌شگرف (۲)
ظاهرش‌در فرس‌سازم یک هزار	با نود هجری بود اندر شمار
شهر رمضان المبارک پُر صفا	پنجمش تاریخ یوم الاربعا
باز بعد از مدّتی تصحیحِ آن	سال غین‌وقاف‌ویاء و حا برآن (۳)
یکهزار و یکصد و هژده فزود	صحت و تحریر تجدیداً نمود
در عشر شهرِ ربیع الاولین	بود سه شنبه فراغ از ثبت این
حبّذا نقشی که‌چون‌فصلِ ربیع	نزهت افزا آمده باغِ بدیع
خوش بهاران جان فزا و دلکشا	این بهشتِ هفتمین فرحت فزا

---

(۱) غ = ۱۰۰۰، م = ۴۰، ن = ۵۰] = ۱۰۹۰ھ

(۲) الف = ۱۰۰۰، ص = ۹۰ = ۱۰۹۰ھ-

(۳) غ = ۱۰۰۰، ق = ۱۰۰، ی = ۱۰، ح = ۸] = ۱۱۱۸ھ

منتخب در بحرِ وزنِ مثنوی مثنویّ مولویّ معنوي
ذکر توحید و مناجات است و بس حلِ حاجات، اوجِ درجات است و بس
راحِ جسم و جانِ خیلِ انس و جان حرزِ بازو عوذهٔ امن و امان
سبحهٔ سبّوحیان هر بام و شام این لطیفه چون وظیفه بر دوام
وردِ اهلِ شوق، ذکرِ آلسنتنه آمده گلبانگ گوشِ آزمنتنه
ربّنا هذا تقبّل بالعطا عافنا بالحقِ آیاتِ ثنا

مناجات الانتها و ختم المدّعا

ای خدایٔ مالکِ دنیا و دین اي خدایٔ ما، إلٰه العالمین
ای خدایٔ مالک و مولایٔ من کردگارِ صورت و معنایٔ من
ای تعالی واهبِ خیر و عطا ای رحیمِ غافر جرم و خطا
ازمنِ خاطی خطاها سر زده است بحرِ رحمت جوش احسان درزده است
موجِ احسانِ تو بر اوجِ عطاست محو گردان گر مرا فوجِ خطاست
ابرِ احسان بار بر غفرانِ من شست و شوده نامهٔ عصیانِ من
قادرا، هر چیز خواهی آن کنی ارحما بر عاصیان احسان کني
ای خدا باشد کمالِ قدرتت خوانِ عامِ نعمت و بس رحمتت
این سه چیز از بهرِ ما داری بسی ما بدیم و تو نکوکاری بسی
باعثِ خلقت همین اسباب بود کآمده خلق از پیٔ آن در وجود
ورنه مستغنی چه دارد احتیاج پاک از ملکیّت و ملک و خراج
قدرتت ایجادم از اعدام کرد نعمتت پروردهٔ انعام کرد
رحمتت باقی ست الثالث بخیر سائل از ربّ ِ خودم حاشا[زغیر]
بندهات پرورده اندر نعمتم عاصیم امیدوارِ [رحمتم]

بخش بخشایش مرا در دو سرا ای اِلٰهِ پاک از چون و چرا
از خدا صلوات بر خیرالانام الصلّٰوة الله علیه والسلام

ختم بر حمد و صلٰوةِ مصطفا
ربّ هَب لِي ختم با خیر و صفا

تم تم
تم

بهشت ثامن

مسمّٰی

عجز و نیاز

(بحر : مثنوی زلالی)

تاریخ تصنیف :

تاریخ تصحیح : ۱۰- جماد الآخرین ۱۱۱۷ھ

بسم الله الرحمٰن الرحيم

آغاز رساله عجز و نیاز بحضرت بی انباز وحده

الٰهی بخش بر عجز و نیازم | اگر ناپاکم و گر پاکبازم
الٰهی بر درت فریاد دارم | ز ظلمِ نفس بر خود داد دارم
الٰهي ذرّه ام آواره گردان | مگر دانی مرا بیچاره گردان
الٰهی داخلِ دنیا نبودم | تو بخشا کز عدم دادی وجودم
الٰهی کیستم من بنده حیران | درین عبرت سرایٔ خانه ویران
الٰهی چیستم من هیچ کاره | نه درخارج نه داخل درشماره
الٰهی من نمی دانم چه بودم | هم از بهرِ چه این جا رخ نمودم
الٰهی من نمی دانم چه باشم | چه جنس است و چه جوهر چه قماشم
الٰهی من نمی دانم چه حالم | چه سٌودم گر خموشم ور بنالم
الٰهی من نمی دانم چه گویم | بتو چیزی که گویم با که گویم
الٰهی بنده‌ام سر بر درِ پاک | تو گردان پاک رو این ذرّهٔ خاک
مرا یکبارگی آورده‌ای تو | به نعمت ذرّه را پرورده‌ای تو
در آوردی ز ویرانی بغوغا | کشیدي از خمولم در تماشا
تو آوردی ازان لا شیٔ بیابان | مرا ناگه درین ویران خیابان
بقدرت خواستی آوردنِ من | بنعمت داشتی پروردنِ من
وجودِ هیچ را تصویر کردی | بحکمت خلقتم تقدیر کردی
زفضلِ تست جان بخشودنِ من | تو دانی بودن و نابودنِ من
ندانم از کجا اندر کجایم | بغفلت مشتِ خاکی بر هوایم
ندانم کز کجا این جا رسیدم | نمی بینم که تا اینجا چه دیدم

ز نادانی نمی دانم چه معجون ز جنس انسیم یا دیو مجنون
ندانم سر نوشت خویشتن را ز ما و من امان ده جان من را
تو دانی سر گذشت آدمی زاد که خیر و شر ز تقدیر تو افتاد
اگر از آدمی ور از وحوشم بخیر خویش گردانی بهوشم

فی‌المناجات و اعتذار بالعجز و الانابت عن تلهف الحال بحضرت کافی المهمات

خداوندا توئی خلاّق بر حق یکی رزّاق الحق رب مطلق
نمائی بر خلیل آتش گلستان رهانی نوح را در اوج طوفان
پناه تست آدم را ز ابلیس قویّا، قادرا، قدوس تقدیس
نگهداری خسی در نار سوزان حفیظ عاجزان از موج طغیان
نگهداری بپای پیل موری بر آری موج طوفان از تنوری
ز کعبه رد نمای لشکر فیل گماری بر سرش طیراً ابابیل
اگرچه گل نهی بر دامن خار نگهداری گل از پیرامن خار
ز راه لطف بخشای بآهی ببخشی کوه، وا گیری بکاهی
نمائی گمرهان را راه تحقیق ز تکذیبم رهاند استی بتصدیق
زبانم را کلام خاص دادی دلم را پر تو اخلاص دادی
نمودی ره مرا با دین اسلام باسلامم سلامت بخش اکرام
خداوند نبودم من درین جای تو آوردی درین دیر غم‌افزای
توام از قطره‌ای ایجاد کردی بخاکم آب و نار و باد کردی
ازان آب آفریدی طینت من که‌ازبویش گریزد دست و دامن
ز آب گنده آری نافه خوشبو صدف را کرده‌ای صندوق لولو
خداوندا ز غیبم آفریدی بصد عیبم زفضل خود خریدی

خریداری نه از غمر است حاشا — تومی آری ...... در تماشا
بقدرت آفرید استی بحکمت — تو بخشائی در آخر هم برحمت
من آن خاکم که یک جوهم نیرزد — ولیکن گوهرم از خاک سر زد
بخاک عاجزم بخشای یا رب — ره بخشایشم بنمای یا رب
قبول و رد نمی‌دانم که چون ست — ترا دانم که بی‌چون بی چگون ست
به بیچونی که از چونم رهانی — باقبال قبولیت رسانی
بهر حال از توام حالم کرم کن — بقال الله اقبالم کرم کن
اگرچه عاجزم خاطی و عاصی — خدا یا ده ز ادبارم خلاصی
قبولیت دهم با قابلیت — نجاتم بخش از جمع بلیات
اگر آواره ام آسوده گردان — موفق در پی فرموده گردان
ز نا فرمودنی‌ها دور دارم — بامر خود ز نهی آور کنارم
چگویم ای خداوندا چه بخشا — در رحمت بروی بنده بکشا

فی التوحید و التقدیس و التنزیه ذکر صنعته و قدرته و احسانه سبحانه عز شانه

خداوندا توئی معبود یکتا — بیکتائی نداری هیچ همتا
توئی دانا و بینا بر سرائر — علیمی بر همه ما فی الضمائر
کفی‌خاک‌اند خاصان از در تو — همه پروردگان شکر آور تو
همه مملوک محتاجان درگاه — همه گفتند، حسبی ربی الله
گدای درگه تو بادشاهان — کمینه بنده‌ات صاحب کلاهان
همه شاه و گدا کاندر وجود اند — نهاده سر براهت در سجود اند
جبین سروران بر خاک راهت — همه ذرات بر وحدت گواهت
توئی سلطان ملک بی نیازی — که بخشی بی‌سران را سرفرازی

بقدرت نیک و بد را آفریدی — عجب نقش صنایع بر کشیدی
برحمت عاجزان را چاره سازی — خدای مستعان مسکین نوازی
ترا دارم ندارم کرد سائل — بفضل امیدوارم بی فضائل
ایا پروردگار پیر و برنا — ایا صورت طراز اهل معنا
ایا معنی فشان بر لوح صورت — ایا صنعت فزای بی ضرورت
ایا حسن آفرین با احسن اخلاق — ایا خلّاق مطلق حق رزّاق
ایا مولیٰ، ایا ستّار، یا رب — ایا غفّار، یا فیّاض واهب
تو بخشیدی سراپای وجودم — و گر نه من درین عالم نبودم
نه من بودم نه عالم، بوده‌ای تو — همه‌را جسم و جان بخشوده‌ای تو
تو ما را از عدم موجود کردی — که بس موجود را نابود کردی
نبودم اندرین عالم، نباشم — تو قیمت بخش گر من بی قماشم
که با ایمان ازین عالم بر آیم — که چون از پا در آیم بر سر آیم

مناجات بالعجز و الاعتذار في ذكر حال الانكسار و الافتقار

خداوندا نبودم من بعالم — ز آدم دورها شد تا باین دم
هزاران سالها بر حالها رفت — فلک را بر زمین احوالها رفت
فسون‌ها رفته و افسانه‌ها بود — جهان پر عاقل و دیوانه‌ها بود
عجائب بوده از نیرنگ تقدیر — که افزون ست از تحریر و تقریر
که عقل کل به درکش درنگنجد — نه میزان محاسب هم بسنجد
وجودم داشت در کتم عدم جای — عدم را خود کجا جائی‌ست پیدای
نبودم عالم ماضی ندیدم — وزو بانگ دهل اکنون شنیدم
همه عالم که پیش از ما گذشتند — درین دارالفنا یک لحظه گشتند

گذشتند از جهان بگذاشتندش نه با خود عاقبت برداشتندش
ز ما پیشینیان کز پیش بودند چو ما هم از منی بی خویش بودند
نبودند و نیَند اکنون نماندند ز نابودی بنابودی فتادند
وجودِ بیَنِ عدمین است ما را که جان دادن بتو دین است ما را
بسیری سر بصحرائی نهادیم به تنهائی درین غربت فتادیم
مسافر در مقامِ بی ثباتیم همین میریم گر یک دم حیاتیم
ولي گر بگذرد این سیر با خیر خنک آمد خنک رفت و خنک سیر

مناجات فی ذکر حالی و سوالی بالحسن مآلی و نیل آمالی

خدا یا هستیم حادث نبوده است کسی بر خلقتم باعث نبوده است
ترا پروایِ خلقِ من نبوده مرا پروایِ جان و تن نبوده
ز هستی بی خبر افتاده بودم ز مردن زیستن آزاده بودم
مجرّد بودم از قیدِ تعلّق ز تکلیفات بودم نا متعلّق [؟]
نه بر سر داشتم بارِ امانت که فارغ بودم از اخذ و اهانت
نه از من بر دلی بوده است باری نه خود با کس مرا بوده است کاری
نه استغنا بُدم نی احتیاجی نه دردی داشتا تم نی علاجی
که بودم الغرض ناچیز لاشَی مخلّص از تموز و ایمن از دی
زدي بیخود هم از امروز و فردا بُدَم القصّه معدومِ نه پیدا
تو ام از غیب کردی آفرینش ز دانش بهره ام دادی و بینش
مرا از بیخودی هشیار کردی تو از خواب عدم بیدار کردی
بسر گردش بعالم پا نهادم نه امّا پایِ خود برجا نهادم
کریما، اکرما، مشکل کشایا رحیما، ارحما، حقّا، خدایا

تو ره دادی مرا در مسلکِ خیر | منم از شر نفسِ خویش در دیر
چو چشم از خوابِ نابودی گشادم | به تیهِ گمرهی سر در نهادم
بتن بر ره بنفس از راه گمراه | ازین آوارگیها حاش لله
اگرچه بر طریقِ مستقیمم | صوابِ کارِ خود را بس سقیمم
ز غفلت پردهٔ پندار در پیش | نه آدم دیو وارم غافل از خویش
بظاهر دعویٔ اسلام دارم | بمعنی کفرِ نافرجام دارم
سراپا در جهالت بی سر انجام | نه از آغازِ خود آگه نه زانجام
چو در صحرایٔ ناکامی فتادم | نه خاصم کمتر از عامی فتادم
بسی عامان که باخاصان رسانی | نه آن عامم کنی خاصم توانی
ازان عامم که کالا نعام باشد | ولی بر عام فضلت عام باشد
ز انعامم به انعامی نوازی | چو ظاهر باطنم سازی نمازی
نهم سر بر مصلا رو بمحراب | و لیکن دورم از آدابِ اصحاب
تن اندر کعبه دل در دیر دارم | رخم با یار و وهم غیر دارم
ازین اغیار بیزارم نمائی | خطایٔ گر نیّم از تو عطائی
بشهرت از عطایت نام دارم | خطایٔ خویشتن را شرمسارم
اگر نامم "عطائی" باز خوانند | چه شد حالم بجز تو وا ندانند
مرا گر خلق دانشمند یابند | چه خاصیت که این القابِ عامند
نه خود بر صدرِ خوبی جا توانم | که بیش از قطره‌ای خود راندانم
دو بار از راهِ بول آواره گشتم | چو این جا آمدم بیچاره گشتم
پدر در کارِ خود رخت ازجهان برد | ز رحمِ مادری پستان بیفسرد
لبم از شیر تر نا کرده گم شد | آبم نشنیده گفتارم چو صمّ شد
غرض کز آب وآم یادی ندارم | ز ابجد نقشِ دلشادی ندارم

رخم نا دیده رخ بر رخ نهادند
بخاک ِ تنگ و تیره وا فتادند

مرا از حال ِ شان آگاهیٔ نی
مرا از خود بجز گمراهیٔ نی

بگفتند ای خدا اولاد ِ مان ده
ز بد اولاد ِ مان امن و امان ده

بدرگاه ِ تو می بودند سائل
ز قرآن و ز پیغمبر وسائل

گذشته عمر ِ شان ز امّیدواری
همیشه در تمنّا آه و زاری

همین گفتند یا رب وقت ِ پیری
بفرزندان تو ما را دستگیری

تو از احسان ِ شان اولاد دادی
بفرمان ِ اذا سألک عبادی

همه اولاد ِ شان بوده است مقبول
چومن مردود کـّی بوده است مامول

نمی جستند چون من دشمن ِ خویش
ز شرم ِ جرم سر در دامن ِ خویش

پدر بر رویٔ من آسوده گشته
ولی چون در فنا فرسوده گشته

ندیده کار و کردارم تمامی
ملامت دار عاصی از غلامی

نجات ِ خویشتن را نا موافق
مخبّط مرد کی، مغبون، فاسق

ز کم بختی بحرص ِ نفس ِ خو بند
غلام ِ بی هنر دور از خداوند

لئیمی ناقصم عیب از هنرها
پدر را چه ز من نقص ِ پسرها

نه ننگ از نام نی شرم ِ قبیله
بجز فضلت نمی دارم وسیله

چو میخ ِ چشم و خار ِ پایٔ قومم
بکام ِ خلق بدتر از زقومم

بپوشد چشم نیک و بد ز رویم
گریزد دیو هم از خوی و بویم

کنم الفت چو با خویش و برادر
کنند از کلفتم خاطر پر آذر

چو یکدم با پسر آرام گیرم
هزاران وحشت ِ ایّام گیرم

دمی گر با مصاحب رام کردم
به نیکو نام هم بدنام کردم

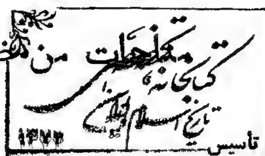
اگر با همسری سرّی نوردم
دواند هر کجا چون باد گردم

بهم پیوند اگر بندی کشایم
گره بندد جبین را از خطایم

گذشت از غیر گر با خویش باشم | بسا بد مزه و بي عیش باشم
اگر سر را بروغن چاره سازم | وجود از دردِ سر آواره سازم
وگر خاري ز پایْ خود بر آرم | چنان خسپد که گردد دل فگارم
وگر دستی باصلاحِ محاسن | بگردانم باطرافِ مواطن
محاسن گردد از دستم مقابح | تهی کف آمد استم بی مصالح
اگر چشمی برویْ کس کشایم | غبار افگن شود بادِ هوایم
وگر لب را بخاموشی به بندم | ز صامت می نماید ریشخندم
وگر آرم زبان را درمقالات | همی دانند هذیانِ محالات
ز محجوبی مرا مستور دارند | به بیکاری نه هم معذور دارند
وگر محرم شوم درگاه و بیگاه | سگ و گربه بخوانندم ز اکراه
ازینها هم کنم قطعِ نظرها | نباشد گر هم از بیشم خطرها
نهم گر سر بزانویْ تفکّر | شوم مسخِ هوا محوِ تحیّر
اگر در غوطهْ غم غرق گردم | ز پا تا فرق یکسر حرق گردم
ز سوزِ دلگدازم مغزِ فکرت | نه حس نی حرکتم در غورِ حیرت
حیاتم خواب و بیداری خیال است | برین، النّوم آخ الموت دال است
بهر سو می برد حرص و هواها | برین احوال آها ثمّ آها
ز غفلت پردهْ غفلت به پیشم | چه وا بینم که نا بینایْ خویشم
نمی بینم که دارم چاه در راه | ازین بینایْ من حاش لله
چنان دل غافل و سر خیره دارم | که چشمِ دیده و دل تیره دارم
وگرنه این قدر محسوس گشته است | که حال عالمی معکوس گشته است
دگر را دیده خود عبرت نگیرم | که آخر نیست ازمردن گزیرم
اگر مردن بخشنودی ست آخر | بحمدالله که بهبودی است آخر

خداوندا تو بخشا عاقبت خیر — دراول خیر و هم درخاتمت خیر
ندانم کز کجا اندر کجایم — ازین آمد شدن چه وا کشایم
نمی دانم که در دامی فتادم — سرِ بی سود در سودا نهادم
کجا بودم کجا من آمد استم — قرار از کف سکون ها شد ز دستم
ز آسایش که در نابود بوده — روان رازی و تن خشنود بوده
نبوده بارِ سر بر گردنِ تن — نبوده جان چنین آشفته از من
نه بر تن مهر، نی بر جان است رحمم — ز دردِ استخوان خون است لحمم
غرض کز حال خود آگاهیم نیست — بجز غفلت بجز گمراهیم نیست
بجهلم باوجودِ علم شامل — جنونم با وجودِ عقلِ کامل
که می بینم بشورش خویشتن را — نمی یاد آورم گور و کفن را
که می بینم بوحشت گاه خود را — نمی دانم مسافر راهِ خود را
که می بینم فتادم پای در گِل — شبی افتاده‌ام مهمانِ منزل
که می بینم که در غوغا فتادم — چنان جمعیّتی برباد دادم
مرا آسایشی اندر عدم بود — چه چاره چون چنین حکمِ قلم بود
اگر گویم مرا چون آفریدی — چرا نقشِ وجودم بر کشیدی
عیاذاً بالله این کفراست گفتن — که بی تسلیم نتوان راه رفتن
سرِ صبر و رضا باید نهادن — بدستِ بسته می باید ستادن
تو هرحکمی که می رانی قبول است — کرا از خطِّ امرِ تو عدول است
دل این جا بر صراطِ مستقیم است — که حکمت محض در فعلِ حکیم است
قریبان را سرِ تسلیم این جا ست — کرا این جا بجز تفویض یارا ست
چه چاره جز رضا بیچاره گان را — کجا گویند فریاد و فغان را
مگر هم نزد تو فریاد آریم — به عذر و عجز روی داد آریم

غیاث المستغیثینی خدا یا ارحم الرّاحمینی رهنمایا
مرادرگاه تو فریاد گاه است "عطائی" بر در تو دادخواه است

مناجات من ظهور قصور الحال و عجز عن مساوی و مثالب الاعمال

کریما، مالکا، عاصي نوازا رحیما، خالقا، مقصود سازا
خداوندا تو مالک بنده مملوک تو بخشای بهر صعلوک مفلوک
نیَم صعلوک اگر مفلوک محضم ترا دارم ترا مملوک محضم
بمالک اختیار بندگان راست اگر بخشد وگر باشد به وا خواست
الٰهیا، فاطرا، آمرزگارا بحق وحدتت بخشای ما را
که مانع گر کنی وا خواست از ما که نقص و عاجزی پیداست از ما
که گیرد گر تو بخشش می نمائي که بندد گر تو کار من کشائی
که باعث بود بر خلق وجودم مساوات است بود و یا نبودم
جهان بی شخص من خالی نبوده است نه عالم از وجود من فزوده است
کمی کَی بود در این کارخانه اگر شخصم نبودي درمیانه
نمی آمد چو من گر هیچ کاره چه کم بودی بخلق اندر شماره
مبرّا هست ملک بی نیازی اگر عالم نمی گشتی نمازی
معرّا بود ازین درگاه جبروت نمی آمد اگر این ملک ناسوت
غنی از ما سوا [درگاه لاهوت] نمی بودي اگر این ملک و ملکوت
مقدس هست ذات جلّ شانه ابد باقی ست ملک لا مکانه
چه حاجت بود اوج کبریا را اگر ناوردی این آب و هوا را
نبوده احتیاجی خلق حق را چه حاجت وضع این نظم و نسق را
مگر از محض قدرت آفریده جهانی پُر عجائب بر کشیده

بکلک صنع نقش خلق بسته | مبارک منظری طرح خجسته
بعالم کرد پیدا آنچه بائست | بهریک داد هر چیزی که شائست
که چندین نغمه ها بهر اثرهاست | که چندین رنگها بهر تماشا ست
خرد در کار او حیران و عاجز | بتحمید صفات اوست فائز
کسی واقف نشد در سرّ کارش | کجا آگه ز اسرار کبارش
مگر خود محرم خود بوده باشد | که راز خود بخود بنموده باشد
نباشد غیر حکمت هر چه باشد | بجز حیرت تصوّر بر چه باشد
زخود نقش عجب را کرد، پیدا | که خودمی داندش سرّ و هویدا

مناجات فی الافتقار و الاضطرار بحضرت اعلم الاسرار جلّ جلالُه

الٰهی انت ربّ العالمینی | الٰهی انت خیر الوارثینی
بخلقت حکمتی داری خدایا | بعاجز رحمتی آری خدایا
مرا بی من تو آوردی درین جا | بحکمت بوده خلق من همانا
تو خود کردی مرا موجود یارب | ز تو بود من و نابود یارب
بنقش خویشتن آرایشی بخش | مرا از ما و من آسایشی بخش
من و ما گفتن این جا کفر باشد | که غیرت چهرهٔ جان می خراشد
منی را بامنی گفتن چکار است | منی گفتن غنی را سازوار است
سخن از ما و من بیرون بر آرم | که جو جو وزن بار من ندارم(۱)

---

(۱) حاشیه مصنف: یعنی دو جو هیچ باشد در عدد تهجی
[ج = ۳، و = ۶ = ۹ ـــ م ـــ ۴۰، ن = ۵۰ = ۹۰]
ـــ اصل مصرعه در متن این طور است:
که یک جو وزن بار من ندارم

تو گر صد من بسنجی وزن من را — همان یک قطره دانم خویشتن را
اگر در عجز من تاثیر نبود — زبانم را درین تقصیر نبود
که این توفیق و تاثیر است از تو — همان گردد که تقدیر است از تو
نه من خود را توان جائی رسانم — که محتاجانه عاجز ناتوانم
اگر بخشی وگر گیری تو دانی — که هرچیزی که میخواهی توانی
کسی را زهرهٔ چون و چرا نیست — بغیر از عاجزی راهی مرا نیست
خدایا غیر تو صانع نباشد — عطایت را کسی مانع نباشد
ثنایت بر لب هر ناطق و بکم — قضایت بر همه ها نافذالحکم
اگر قهر آوری رحمی که آرد — وگر فضل آوری مانع ندارد
صدای قهر تو عالم بر انداز — ندای فضل تو مغموم پرواز
سر مو قهر عالم را تباهی است — خلاص از ذرهٔ فضل الهی است

مناجات الی وصول النجات و حصول الدرجات بحضرت قاضي الحاجات

الهی بیکسم بیچاره مسکین — نه با سامان دنیا و نه با دین
ز استعداد دورم چون گدایان — باستحقاق عفوم ساز شایان
اگر من مستحق آن نباشم — ز تو نومید هم چندان نباشم
بدست آورده‌ام لا تقنطوا را — برو پیوسته‌ام استفتحوا را
الهی حافظ خیر الکلامم — الهی مادح خیر الانامم
دو خیر خاص تو دارم امانها — دو اسنادم بامن و استعانها
بحق هر دو گردان دفع از ما — شر دنیا و شر الآخره را
دو خیر از بهر دفع هر دو شر بس — ز هر دو خیر ما را یک نظر بس
مقام حافظی دعوی ندارم — که جز صورت دم معنی ندارم

ندارم شیوهٔ آدابِ حافظ — تنک ظرفم ز آثارِ مواعظ
گرفتم چون به نیّت وضعِ قاری — خداوندا به قرآنم سپاری
بسر مصحف گرفتم همچو تالی — همی دانم ز فضلِ لایزالی
ز بانم را نباشد گر اجابت — به قرآن خواهم از تو استجابت
اگر خود نیست تاثیرِ زبانم — قبولم کن بتعظیمِ قرانم
کلام خویش را فیّاضِ من ساز — که میخوانم به استرجا بآواز
اگر فضلت بنامِ من نبودي — کلامِ تو بکامِ من نبودی
چو قرآن بر زبان تکرار دارم — یقین دارم که سازي رستگارم
پدر درکارِ من کوشش نمودی — بعزمِ حفظِ من جوشش نمودی
جدِ امجد بکارِ من نیامد — اثر از سعی پیرامن نیامد
بعمری جز و کش بودم بکتّاب — نگشتم از زلالِ علم سیراب
بطفلی چند گه تدریس کردم — ز کسبِ ارثِ خود حاصل نبردم
ز فاضل فرق باشد تا به فاصل — ز خواندن هاي من تحصیل حاصل
گزر کردند از من نیک‌خواهان — مجازی ظاهری پشت و پناهان
یتیم و زار و بیکس مانده بودم — گران بوده است برخویشان وجودم
تو پروردی مرا چون آفریدی — بزیرِ دامنِ رحمت کشیدی
بنعمت خوارگی مغرور بودم — بصد بیچارگی مسرور بودم
بر آمد سالها احوالها شد — بشعر و شاعری اقوالها شد
بنامِ شاعری شهرت گرفتم — اگرچه جز درت راهی نرفتم
گدائی‌ها نکردم جز درِ تو — ندارم غیر ذاتِ اکبرِ تو
ز طفلی تا جوانیها هزاران — خزانها را رساندم تا بهاران
ولی در حبسِ غفلت بگذراندم — بکاری کان بکار آید نراندم

میانِ "عین" و "فا" مرکب رساندم(۱)ولی از مرکبی برجا نراندم
درین مدت که در غفلت بسر شد بسا مشقِ خیالاتِ هنر شد
نوشتم نامه هایٔ محنت اندود سرشتم نافه هایٔ راحت آمود
ازان جنسی که درظرفم نهادی شمیمش در مشامِ خلق دادی
ولی کاری که می شاید نکردم بخود نفع انچه می باید نکردم
ز نظم و نثر ها شد دسته دسته ولی از بهرِ خود نقشی نه بسته
مگر شکر و ثنایٔ خاص یارب قبولِ فاتحه اخلاص یا رب
بحمد الله که بعد از قرنِ هستی بسر مصحف بطبعم حفظ بستی
موفّق ساختی بهرِ تلاوت که از قرآن همي یابم حلاوت
اگرچه آنچه می باید ندارم که از آدابِ خواندن شرمسارم
ولی این نیز از بخت سعید است که بعد از سی روزه روز عید است
چو قرنی رفت در عجز و اِنابت بقرآن یافتم آخر اِجابت
کلامت بر زبان جاری نمایم خدایا رتبهٔ قاری نمایم
امیدِ یمن قال الله دارم توکّل بر جلال الله دارم

مناجات فی ذکر الشیب بحضرت عالم الغیب ساتر العیب جل عظمته

خدا یا، جلّ شانه، راز دانا بهر چیزی که میخواهی توانا
گزیرم نیست از هر خواهشِ دوست گریزم هر کجا در نصرتِ توست
تو سازی حرزِ من نصرٌ من الله نگهدارم ز شرّ دیوِ گمراه
بنفسِ خارجی گشتم برفتار ز شرِّ لعنتی ما را نگهدار
پناهِ بنده باشد رحمتِ تو چه شد گر هست اعدا هر دو پهلو
بقا بو هست دشمن از چپ وراست توانم از امانِ حق مدد خواست

(۱) حاشیه مصنف: ع = ۷۰، فا = ۸۰

اگر حفظت نباشد حافظِ من — نه از جانم نشان باشد نه از تن

ز نفس و دیو آزادیم بخشا — ز ایمان مژدهٔ شادیم بخشا

گریزد دیو از حفّاظِ قران — ز من دفعش نما بالحقّ ِ فرقان

درین وقتِ خمول وضعفِ پیری — بتذ کیری ز عجزم دست گیری

ز مشکم رنگ (۱) کافوری بر آمد — سمن بر رویٔ سوسن می خرامد

بر آمد از سیاهی تارِ سیمین — تذروان رویٔ سروان کرده رنگین

سفیدی سر زد از نیلی پلاسم — خطِ بیضا زد از آسود لباسم

نمِ حیوان دمید از ظلمتِ خاک — که صبحم دامنِ شب را زده چاک

شب آخر شبنمی زائیده پیدا — سفیدی بر سیاهی شد هویدا

برنج از جنسِ ماشم رخ نموده — گهرها از شَبَه سرها کشوده

زمرّد کرد مروارید بر دست — بطاقِ لاجوردی شیشه بشکست

رُخام از فرشِ عنبر سر بر آورد — بلّور از آبنوسی لوح در خورد

قدم زد پنبه بر ما شابِ سنجاب — چو آهک بر سمور افتاد سیماب

غرض کز مو سفیدیها بر آمد — بهارِ رو سفیدیها بر آمد

سفیدی بخش بر رویٔ سیاهم — برحمت شوی الواثِ گناهم

خداوندا بپیرانِ قبولت — جوان بختان قربانِ وصولت

که در پیرانه سر بخش آبرویم — برنگِ مو، سفیدی ده برویم

پدر میگفت یارب پیر سازش — ز فضلِ خود بشیخوخت نوازش

چنان کردی خداوندا عنایت — ولی خواهم ز درگاهت هدایت

هدایت از تو می باید خدا یا — بعاجز عفو می‌شاید خدا یا

رضایٔ تست یا رب هرچه خواهی — تو آگاهی بحالِ من گواهی

مجالم نیست تا گویم چنین کن — ز کفرم دور با دینِ یقین کن

---

(۱) متن: ز مشکم بوی کافوری بر آمد

سوالِ عاجزی را در پذیری خداوندا بعصیانم نگیری
اگر گیری کجا فریاد گویم وگر بخشی ز لطفت داد جویم
غرض من بنده هستم ای خداوند بعاجز بندهٔ خود اخذ مپسند
اگرچه نفسِ من شایانِ اینهاست چه اندر رحمتِ عامت کمینهاست
ترشّح خواهم از ابرِ عطایت ز بحرِ فضل کن رشحی عنایت
چه کم گردد ز احسانِ عمیمت بعاجز گر کنی عفوِ کریمت
خدا یا با که گویم حالِ خود را بحسرت یافتم اعمالِ خود را
ترا دارم، ترا دانم، ترا بس ترا گویم، ترا خونم، ترا بس

مناجات بحسن عواقب الامور و تاسف عن مصارف الدهور و مسئلت الخیر بحضرت ربِ غفور جل آلائه و عمّ اعطائه و کثر انعامه و نعمائه

خدا یا بنده غیر از مالکِ خویش نمی گوید ز احوالِ دلِ ریش
بهر حالی که می داری سزایم نه خود را کم نمایم نی فزایم
خدایا هر کرا مالک کریم است نمی گیرد بتوَی گرچه سقیم است
خدا یا بنده نازد از خداوند گر آزادش کند ور داردش بند
الٰهی مالکِ جمله عبادی عبید و حُر همه را اعتمادی
الٰهی اعتمادِ وحدتِ تست الٰهی اعتقادِ رحمتِ تست
الٰهی راست باشد اعتمادم باین تصدیق اجرِ اعتقادم
الٰها، واحدا، فردا، قدیما خدا یا، خالقا، احدا، رحیما
مرا از هیچ ره رویٔ نجانیست بجز امیدِ فضلت ملتجا نیست
بهر وجهی سزایٔ سب و لعنم بهر رنگی جزایٔ ضرب و طعنم

نیامد هیچ از من جز معاصی — چه آرم باعثِ عفو و خلاصی
زسوی خویش یاسم دل نشین است — مگر امیدِ فضلِ تو یقین است
که حالم زین دوشق بیرون نباشد — یکی زین هردو شق افزون نباشد
که خواهی بخشی و خواهی بگیری — ازینها لایق از خود در پذیری
گرفتن لایقِ حالِ عبید است — که بخشش لایقِ جودِ مجید است
خداوندا چنان کن کز تو شاید — نکوئی از نکو بد از بد آید
نکوئی کارِ تو آمرزگارا — بدی از بنده سرّ و آشکارا
چو هر کس لایقِ خود میکند کار — کریما از کرم شرمم نگهدار
درآن غوغا که کس کس را نداند — بنفسی هر کسی عاجز بماند
مکن شرمنده از عیبِ گناهم — که خود برخود زفضلت دادخواهم
وجودم موبمو خصم است با من — سراپا دشمنان دارم همه تن
ز نفسم هر یکی بیزار باشد — بجز لطفت که با من یار باشد
درون بیرون گواهانِ قوی اند — رقیبان ظاهری و معنوی اند
حریفان خانگی دارم نه اغیار — نقیضان کیسه گی بسیار بسیار
بتن هر مو بمن فریاد گویان — همه بر ذلتِ من فتنه جویان
ز غمّازانِ مادر زاد فریاد — ز نمّامانِ همراهی بایجاد
حذر زین دشمنانِ دوست رنگان — بلا ها خانهٔ خیزان خانه جنگان
زمن با من هزاران هست دشمن — بخود از خود نیم یک لحظه ایمن
خداوندا پدر از بنده بیزار — برادر بهر خود آوارهٔ کار
زن و فرزند چون من عاجزِ خویش — همه بیچارگان جان خسته دل ریش
کسی در عاجزی از کس نپرسد — هوا گردان ز حالِ خس نپرسد
کسی را از کسی هوشی نباشد — دلی را بر دلی جوشی نباشد

چو درخود هر کسی درمانده باشد | اگر خود خوانده و گر رانده باشد
بکارِ کس نیاید کس خدایا | مرا فضلِ عمیمت بس خدایا
دمی تا هست باقی از وجودم | زن و فرزند می‌نازد ببودم
بنسبت هر یکی دارد عزیزم | چو باشد حق هر یک را تمیزم
ولی چون بگذرم بگذارم اینها | کجا همراهِ خود می‌دارم اینها
نگردد پیشکار و دست یارم | ز خویشان و عزیز و دوست یارم
چو دارم اول و آخر بتو کار | خدا یا ذرّهٔ عاجز نگهدار
الٰهي چون امانِ خائفانی | بخوفم بخش یا رب می‌توانی
اگر بیم است بهرِ خشم دارم | گر امید است از تو چشم دارم
خداوندا بچشمِ آفرینش | که از بهرِ لقا دارند بینش
بچشمِ روحِ خاصان نورِ عرشی | طفیلش جملهٔ عرشی و فرشی
بحقِ آنکه تاج المرسلین است | محمد رحمة للعالمین است
خداوندا تو بخشا بر عطائی | عطا بخشا بحالِ این خطائی
درآن منزل که تاروتنگ پیش است | کشاد و روشنی بر بنده بیش است
اگر یک پرتو از نورِ تو یابم | وگر نه هست خان و مان خرابم
دران مهلک که تنها خفته باشم | به پهلو خاکِ شورش رُفته باشم
خدایا نشاهٔ بیداریم بخش | بتنهائی ز فضلت یاریم بخش
دران غربت که فرد افتد گذارم | کفن با خاک و خون آغشته دارم
خداوندا برحمت همرهی بخش | ز اسلام و سلامم آگهی بخش
دو دستم بر سرو خاکم برو باد | اگر از هولِ آن باشم بخود شاد
ز غفلت بیخودم با نفسِ گمراه | وگر نه بر وجودم آه صد آه
دران منزل که من باشم بآهی | نه همراهی ز رحمت بخش راهی

وزان ره سوی درگاهِ خودم دار ... با یمان زین جهان تا آن جهان آر
تو دانی هرچه خواهی می نمائی ... خطای هرزه دارد ژاژ خای
کرم بر ژاژخایان نیز داری ... نظر سوي گدایان نیز داری
گدای ژاژ خایم ای خداوند ... ز درگاهت مرا نومید مپسند
تونگر بندگانت بر گدایان ... بوند ازجود دستِ زر کشایان
خطا پوشا، عطا بخشا، خدایا ... همی خواهم ز درگاهت عطا یا
توقادر بر همه خود هرچه خواهی ... گدائی را به بخشی بادشاهي
الٰهی شاهی آزادیم بخش ... زایمان مژدهای شادیم بخش
بحقِ آنکه شاهان چون غلامش ... بحقِ آنکه صلوات و سلامش
بحق آنکه شاه انبیا اوست ... بحقِ آنکه ماهِ کبریا اوست
بحق آنکه هر سلطان گدایش ... بحقِ آنکه وصفِ حق ثنایش
بحقِ آنکه شانش لی مع الله ... بحقِ آنکه خاصان را شهنشاه
بحقِ آنکه مقصودِ خدا اوست ... زهی ممدوح محمودِ خدا اوست
بحقِ آنکه محبوبت خدایا ... رضای اوست مطلوبت خدایا

عرض عفو و نجاتی بوسیلة الکریم نعت حضرت اکرم الخلق و اشرف الانبیاء حبیب حضرت الله شفیعنا عند الله سبحانه، صلی الله تعالیٰ علیه و آله و صحبه و سلم

خداوندا باعزازِ محمد ... نیاز و راز و اعجازِ محمد
بحقِ تاجِ فخرِ فرقِ آدم ... بحقِ اصل فرعش جمله عالم
بحق قبله گاهِ حق پرستان ... پناهِ جملهٔ هشیار مستان
بحق آن گلِ باغِ خلیلی ... سلامش کل بفرقِ جبرئیلی

بحقِ فخر اسمعیل صادق | ببار دوحهٔ صدقش موافق
بحقِ فیض بخشِ آلِ اسحاق | بحقِ بهره بخش حسنِ اخلاق
بحقِ نور بخشِ چشمِ یعقوب | که یوسف را ز حبّش داشت محبوب
بحقِ مرکزِ دورِ مطالب | زهی صاحب لوایِ شمعِ غالب
بحقِ صدقه بخشِ نورِ ایمان | بآن معدن فروزِ دُرِّ عدنان
بحقِ قوّتِ جانِ نزاران | بحقِ باغِ هستی را بهاران
بحقِ صدق ثابت فضلِ کافی | معطّر نافهٔ عبدالمنافی
بحقِ آبِ ارواح آدمی زاد | شعاعِ دودمانِ هاشمی زاد
بحقِ حق نما هر مرتقب را | بنورِ عینِ عبد المطلب را
بحقِ آن طفیلش آفرینش | بعینِ جانِ عبدالله بینش
بحقِ بادشاهِ تخت لولاک | بحقِ دُرِّ بطن آمنه پاک
بحقِ صاحبِ وصفِ کریمه | بحقِ گنج آغوشِ حلیمه
بحقِ آن یتیمِ دُرِّ بطحا | بحقِ مقصدِ یس و طاها
بحقِ آبروی جانِ یثرب | بحقِ مالکِ مشرق و مغرب
بحقِ حل نمایِ عقدِ عالم | بحقِ باعثِ جمله عوالم
بحقِ رهنمایِ ملکِ هستی | طفیلش جملهٔ بالا و پستی
بحقِ آبروی جمله پاکان | بحقِ شرحِ صدر دِرد ناکان
بحقِ مقصدِ خاصِ الٰهی | بتصدیقش دو عالم در گواهی
بآن خیر البشر از حق مبشّر | بآن زیبِ مدثّر قم فانذر
بآن سروِ گلستانِ لعمرک | بآن آغاز و انجامش مبارک
بآن اسریٰ سفر الحمد رایت | بآن یوحی صفت محمود آیت
بحقِ ماهِ عرش و شاهِ دارین | ابوالقاسم محمد جدّ حسنین

بحقِ مهر مکّه شمعِ آفاق بحقِ احمدِ محمود اخلاق
بحقِ آن اخصّ الخاصِ درگاه ندیمِ بارگاهِ لی مع الله
بحقِ خواجهٔ صدر الا نا می سهیلِ یثربی بدرِ تها می
بحقِ مروه آرایِ صفا بخش بچشم نور حرّا توتیا بخش
بحقِ کعبهٔ حاجاتِ عالم برتبت سیّدِ سادات عالم
بحقِ فایضِ رشحات زمزم بآن موورود صلّ الله و سلم
بحقِ تاجِ فرقِ انبیا را بآن منت نهِ فیضِ منا را
بآن بیضا فزایٔ جان اسود بحقِ مرسلِ اکبر ممجّد
بحقِ مدعایٔ حجّ و اضحا بآن فیاض قدر و عید بخشا
بآن فخرِ مهاجر عزّ انصار زخاکِ مقدمِ او کحلِ ابصار
بآن مسجود سیّار و ثوابت بباغِ فاستقم آن سروِ ثابت
بآن والشّمس نور افشان ز رویش بآن واللیل مشک افشان ز مویش
بآن سر دفترِ نیکان و پاکان فکان اطهر مکان موصوف ما کان
بآن الاّ رسول از اوجِ قدرش الم نشرح نشانِ شرح صدرش
بآن محرم حریمِ قاب قوسین سپهدارِ رُسل سلطانِ ثقلین
بحقِ آن شهنشاهِ قریشی که دارد بر همه بیشی و پیشی
بآن کز یمنِ او ایمان نتیجه یقینِ "ورقه" و صدقِ "خدیجه"
بآن کا عجازِ او از عرش تا فرش بآن کز خاکِ پایش سرمهٔ عرش
بآن کز وی زوالِ بت پرستان بآن کز وی غنایٔ تنگ دستان
بآن کز دینِ او دلهاست پُر نور بان کز شرعِ او آفاق معمور
بآن کزد عوتش جا نهاست مقبول بآن کز ملّتش فیض امت مبذول
بآن کز جمله به دینِ حنیفش بآن حق الیقین شرعِ شریفش

بآن حیرت فزای چشم بینا — بآن شایسته فتحاً مبینا
بآن شق القمر از معجزآتش — زده در جان کفر از معجزآتش
بآن حسرت نه دلهای انکار — بآن نزهت ده جانهای اقرار
بآن فکرت بر عقل "بحیرا" — بیان خواب مرثد بر عفیرا
بآن مقصود تتبع شوق شامول — بآن شافی هر معذور و مسئول
بآن "بوطالب" ازتمکینش نازان — در اقوام و قبائل سرفرازان
بآن کز جد او رد لشکر فیل — بزور لشکر طیراً ابابیل
بآن تعلیم ده علم و ادب را — بآن سوزنده جان بولهب را
بآن بانی حصن دین مشید — بشیر شیر بخش ام معبد
بآن منصور معرکهای غزوات — بآن ممدوح مدحتهای آیات
بآن صدر قیامت منشرح صدر — بآن بدر دو عالم ناصر بدر
بآن صاحب کتاب قرة العین — نبی السیف آن ابن الدینجین
بآن برد افگن آتشدان کسریٰ — بآن مرجع همه کبریٰ و صغریٰ
بآن کز هیبتش کسر اکاسر — بآن کز سهم او قصر قیاصر
بآن کز بعثتش حق شد هویدا — کزان پیدا حق و باطل نه پیدا
بآن فرمان ده نفل و فریضه — بامر نافذش قمع قریضه
بآن فتاح ابواب فیوضات — بآن آمر به سنتها و طاعات
بآن مهمان ابیت عند ربی — فدای نام او امی و ابی
بآن حق واصف خلق عظیمش — بقرآن گفت اوصاف کریمش
بآن کز وصف قبلش لاینام است — گرامی نام او خیرالانام است
بآن کز کف یم رحمت کشاده — بتاب تیغ دین را آب داده
بآن کان را عطا کوثر رسیده — بآن کز پای او جنت دمیده

بآن راکب براقِ برق رفتار بآن روح الامین او را جلو دار
بآن مهبط بشانِ وحی و تنزیل بآن دیباچهٔ اجمال و تفصیل
بآن مجموعهٔ اخلاقِ محسن سر آمد پیشوای انس و الجن
بآن کآفاق را آزاد کرده غبارِ شرک را برباد کرده
بآن مظهر مراحمهایٔ ارحم بآن منبع سعاداتِ دمادم
بآن سرمایهٔ خیر و خلاصی شفیعِ عاصیان عفو المعاصی
بآن افضل ز موجوداتِ قدرت بآن اکمل ز تکمیلاتِ صنعت
بآن احسن بحسنِ لا یزالی بآن اشرف به تشریفاتِ عالی
بآن اقدس به قدسیّاتِ تقدیس مبرّا از همه تشبیه و تجنیس
بآن اصدق به تصدیقِ رسالت بآن امجد به تمجیدِ جلالت
بآن اطهر به پاکی هایٔ اصفا بآن اجمل ...... هایٔ اتقا
بآن اظهر بانوارِ مظاهر بآن نورِ مساجد و المنابر
بآن افصح به تحقیقاتِ تبلیغ بآن کو ناسخ آورده است یرلیغ
بآن املح به تصویرِ کمالات بآن اسبق بتقدیمِ رسالات
بآن اکرم به مجموعِ مکارم بآن ارحم بانواعِ مراحم
بآن اشجع بتقویّاتِ جبروت بآن گنجینهٔ اسرارِ لاهوت
بآن فیاض اقسامِ سعادات بآن زیبایٔ آدابِ عبادات
بآن احمد حبیبِ حضرت الله صدایٔ دینِ او نصرٌ من الله
بآن محبوبِ حق مشهودِ شاهد حبیبِ خاصه و مقصودِ واحد
بآن مطلوبِ حق معشوقِ مولا مقرّب محرم درگاهِ اعلیٰ
بآن مسعود مسجودِ ملایک بان تاج الرّؤسِ نُه ارایک
بآن اخلص زجمله خاصگانِ خاص مخاطب قل هو الله عینِ اخلاص

بآن کو جامع جمع صفات است بآن سرور که او سیّد بذات است
بآن کاوصافِ او غایت ندارد بآن کاخلاق او حق می شمارد
بآن محمود کو ممدوحِ حق است مطیع و تابعِ او روحِ حق است
بآن کو مقتدایٔ رهبرایان ست بآن کو رهنمایٔ رهنمایان ست
بآن کو بادشاهِ مرسلین است محمّد رحمةٌ للعالمین است
خداوندا تو بخشا بر "عطائی" صفا بخشا بحقِّ مصطفائی
صلٰوة الله علیٰ خیر البرایا
وآل و صَحَبه اهلِ تحایا

ذکر تسمیهٔ نامه اجابت انتظامه مسمّی "عجز و نیاز" بهشت هشتم من هشت بهشت

بحمدالله که هست این نامه نامی به توحید و مناجاتِ گرامی
مبارک نامهٔ فرخنده ساز است که نامِ نامیش "عجز و نیاز" است
بهشتِ هشت طبعِ من نوشت است کز آنها آخر این هشتم بهشت است
نوشتم پیش ازین ترد یف آن هفت کنون این هشتمین ترتیب خوش وقت
نمود این نامه در بحرِ مکرّر که بحرِ مثنوي ها هفت پیکر
کنون این بحر در وزنِ مثنّا ست موافق نامهٔ "یوسف زلیخا" ست
بتاریخ الف با قاف ویاء زاء هزار و صد بهفده داشت احصاء
به عشرینِ جماد الآخرین بود که این تالیف را تصحیح بنمود
به تصحیحش چنین تاریخ روشن خرد گفته "بجنّات المثمّن"(۱)
ز هی نامه ز هی تاریخِ زیبا که از غیب آمد اسمِ با مسمیٰ

---

(۱) حاشیه مصنف: "بجنّات المثمن" = ۱۱۱۷ھ

خداوندا نگهدارش ز آفات بفردوسِ برین با فیضِ غرفات

امانش ده بحقِ آمنونش بایمانم نمائی رهنمونش

الٰهی آگهی بر کیفِ حالات که حالاتم بفضلِ تو حوالات

بتائیدِ ازل ارشاد آمد که این درسِ مبارکباد آمد

ز استادِ ازل تلقین یقین بود که تالیفاتِ طبعم این چنین بود

بنفسِ ناطقه حرکات و سکنات ز فضلِ تست تعلیمِ محاکات

هدایت از تو یابد هر که خاکی است و گرنه دم زدن کی حدِّ خاکی است

که از خود آدمی را نیست امکان بنطق و با نفس کی حدِّ انسان

چه یارا مشتِ خاکی بی زبان را که بر گوید مضامینِ نهان را

که مکتومات مکتوبات سازد مگر آن را که فضلِ تو نوازد

نماید راه بر ذکرِ حقایق کشاید عقدهٔ بندِ مضایق

دمِ قول و دمی از زندگانی تو می بخشی و هم وا می ستانی

بجان بخشی حیات و در زبان نطق توئی مالک بهر روح و بهر عنق

بیدِّ تو همه ارواح و اعناق بقبضِ تو همه اخذ است و اطلاق

نهادی نطق را در تکیّهٔ لحم سرشتی وصله ها در صلّهٔ رحم

نهی لختِ زبان در گردهٔ آس دهی طشتِ زمین را آسمان طاس

میانِ آسیائی سنگِ دندان نهی دُرِّ زبان با لعلِ خندان

دلِ یک قطره خون دریا نمودی زبان یک لخت بی گویا نمودی

همان تیغِ زبان چون لحم پاره گهی یاقوت سازی گاه خاره

به یاقوتی زبان بخشی دُرر را گهی چون سنگ می سازی گهر را

همان لختِ زبان گردانده ثابت همان را می کنی بی نطق ساکت

همان گویا همان خاموش پیدا همان ساکن همان در جوش پیدا

اگر گویا کنی دارد ترنّم — همان خاموش سازی بی تکلّم
بسا اهل زبان بی نطق خاموش — بسا اهل سکون رقّاص در جوش
بنازم قدرتت را بی نیازا — که صحو از سهو، محو از صحو سازا
توانی ساختن چیزی که خواهی — ز عرش و فرش از مه تا بماهی
مه و ماهی و عرش و فرش پیدا — بود یک ذرّه از صنعت هویدا
هزاران عرش و فرش و ماهی و ماه — توانی کرد پیدا چون که و کاه
که این ذرّه وجودم کم ز کاهی — حقیری کمتر از برگ گیاهی
در آوردی بموجودات داخل — وجودم هیچ خارج از مداخل
درین دور گذر آورده در سیر — که باد این سیر از فضل تو بالخیر
بطبعم از سخن دُرها کشیدی — بنطقم گل شکرها آفریدی
ز سنگ آتش ز آهن آب آری — ز علقه مضغهٔ مهرو بر آری
کنی پیدا ز هر ناچیز چیزی — که گردانی ز هر خواری عزیزی
سخن دندانه مفتاح زبان را — تو بخشیدی چو اندر جسم جان را
زبان ذرّه را گویا نمودی — بسان نافهٔ بویا نمودی
وجودم ذرّه بی مقدار لا شی — نه آگاهم ز پیش خود نه از پی
نوشتم صد هزاران داستانها — گزان حیرت بچشم راستانها
تو دانی مقصد هر داستانم — سر اندر سجده رو بر آستانم

مناجات العفو بالحق الحمد لله الذی فاطر السماوات و ذکر حالی برجاء الفضل کافی المهمات

الٰهی بالحق الحمد لله — بلله السمٰاوات ای دل آگاه
دلم از معرفت آگاه سازی — بعرفان مقبل درگاه سازی

ز درگاهِ تو سائل نیست محروم　　و آمّا السّائل از امرِ تو مفهوم
اگر سائل بلایق ور نه لایق　　کرم بر هر که بر هر جاست فایق
نه غیث از شور و شیرین کرده اعراض　　کرم بر جا و بی جا هست فیّاض
کریم النّفس احسان کی گذارد　　لیاقت سائلی دارد ندارد
رحیما واهب الایمان علینا　　کریما سابق الاحسان الینا
ز درگاهت نگردد بنده نومید　　توانی ذرّه‌ای را کرد خورشید
اگر این ذرّه نی لایق باحسان　　ز تو ممکن محال و مشکل آسان
برین ذرّه ضعیف و کمتر از نمل　　که دارد جرم بیش از دانهٔ رمل
توان بخشایش و بخشش نمائی　　که بخشی ذرّه ای را بادشاهی
چه باشد بادشاهی به ز ایمان　　که عفوِ تو بِه از ملکِ سلیمان
بلی ملک سلیمانی نه وافی است　　خدایا بنده را فضلِ تو کافی است
کفا بالله حسبی ربّی الله　　جلیلِ جلّ‌ِ آلا عمّ نعماه
زهی اعلم باسرارِ سرائر　　سمیع العرض علّام الضمائر
که علمش گفته و نا گفته داند　　خطِ بنوشته و ننوشته خواند
الٰهی آگهی از سرِّ احوال　　تو دانائی بجمله عرضِ اقوال
تو آگه ز آنچه بر کاغذ نوشتم　　تو دانی هرچه بهرِ خویش کشتم
زِ کشتِ بینوا آخر چه آید　　که برگ و بارش از فضلِ تو باید
ز زرعم بی خبر از فرع وز اصل　　نظر بر فضل نی بر موسم و فصل
زِ کشت و کارِ خود در انفعالم　　چه می آید ز سودای خیالم
خیالاتی که از ماضیّ و حال است　　بمستقبل ازان چونم مآل است
مآلِ حالِ حاصل را ندانم　　کزین سودا چه سود آید روانم
نمودم سالها مشقِ سخن را　　نوشتم نامه‌ها نو و کهن را

سیه دارم چو بخت ِ خود طوامیر | بغفلت مو سفیدم روسیه پیر
بنالش روز وشب چون غوک در آب | بپیچش [هر زمان موي] در تاب
نه شسته رو سیه موی ٔ سفیدم | بآب ِ رشحه ٔ رحمت امیدم
برو چندانکه می ریزم ز اشک آب | نشوید گریه‌ام رو را بمشک آب
برخ سیل ِ سرشکم می دود چست | بآب ِ گریه چرک از چهره ناشست
چو خط رخ را نه شسته آبجویم | همان رخ گرچه با هفت آب شویم
ز قرآن یاد ابیضّت وجوه است | ز اسودّت باندوهم ستوه است
که چون آیم دران ایوان ِ اعمال | با ین چهره دران دیوان ِ اعمال
برشحی از سحاب ِ فضل و احسان | بشوئی چهره‌ام با نامه یکسان
درین منظومه ٔ چندین رسالات | ز طبعم بر زبان آمد مقالات
همین حاصل ز مشق ِ روزگارم | بلوح ِ عرصه نقش ِ یادگارم
رسالاتي که از پیشینیان است | بدرس ِ اهل ِ عالم درمیان است
همه با مقصد ِ اصلي طریقت | نموده درس ِ عرفان فی الحقیقت
ولی بعضی مضامین در حکایات | نموده در مجازی ها روایات
درین گلدسته ٔ باغ ِ مناجات | نگارستان، بهارستان، محاکات
بتوحید و مناجات است اذکار | براه ِ ماسوا نا رفته افکار
خصوص از ملهم ِ غیب است ارشاد | که طبعم را سروش آورده امداد
که آنچه از هاتف ِ غیبی شنیدم | قلم بر لوح ِ تبیان بر کشیدم
سخن کز واردات ِ غیبی آید | قرین ِ رحمت ِ لاریبی آید
مرا از طبع ِ خود نبود تردّد | ز تائید ِ ازل بوده تفقّد
که استاد ِ ازل گفت آنچه گفتم | که گفتم هرچه از هاتف شنفتم
درین جا طبع ِ قاصر راچه دخل است | ز دست ِ فیض برگ و بار نخل است

بلی این ذرّه عاجز را چه یارا — برین فیضِ ازل منّت خدا را
خدا را منّت و حمد و ثناها — که بخشد بندهٔ خود را عطاها

مناجات العفو والاجابت علی العجز و الانابت

خدایا یک نظر از فضل و احسان — نما بر حالِ زارِ ذرّه ترسان
که ترسانم ز قالِ حالِ زارم — ز عرضِ بی زبانی شرم سارم
ندانم آن چنان دابِ مناجات — که باشد مقتضیِ مقبول درجات
که درجاتِ قبولیّت عظیم است — امیدم محض بر عفوِ کریم است
کریما، اکرما، عاجز نوازا — ببین عجز و نیازم بی نیازا
ترحّم کن، ترحّم کن، ترحّم — بعرض عاجزی فرما تکرّم
ز اول تا بآخر این رسالات — تقبّل یامجیب العجز و دعوات
درین گنجور با گنجِ حقایق — نوادر نامه هاي پرّ دقایق
نمودم صرف اوقاتِ مشاغل — بترتیبِ اصولِ این محاصل
بسا اوقات صرفِ این سخن شد — ز گلهای سخن طرح چمن شد
نمائی تازه با آبِ قبولش — که گل گل بشگفد باغِ حصولش
مرتّب شد بتوفیقِ من الله — الٰهی اعط بالاقبال اسقاه
تبرّک از طفیلِ نصّ و آیات — مبارک عوذهٔ ذکر و مناجات
ز الهام آنچه بر طبعم گذشته — بکلکِ مدعا تحریر گشته
بنظم آمد عبارتهای شفاف — بحسنِ رخ نما آئینهٔ صاف
ولی گر صیقلِ اقبالش آید — جمالِ مدّعا را رخ نماید
گر از دستِ قبول آید مصقّل — نماید جوهرِ حسنش مکمّل
امیدم آنکه قادر بر کمالات — اجابت بخشدش از حسنِ حالات
که حسنِ حال بر وجهِ مقالات — چو عکسِ خوربود بر رویِ مرآت

ایا حسن آفرین خلاّق معبود — که گِل را گُل کنی نابودموجود
گِل آبی فکرتم گردان گُلابی — که آرد بر رخِ امیدم آبی
خسِ خشکِ امیدم تازه سازد — رخِ چون خارم ازگل غازه سازد
قبولی بخش بر عجز و نیازم — که با عزّ اجابت سرفرازم
سراسر عجز را گر رفت عصیان — هم ازعرضِ غرضِ درسهو و نسیان
توئی قادر که بخشائی بحالم — رسانی بر کمال از نقصِ قالم
کمالم بخش از اقبال دعوات — بهرنحوی که بردم صرف اوقات
باجناسی که درمیزانِ پاداش — دو جو وزنم نچربد دانه خشخاش(۱)
کشیدم عقده سازی بر کرانه — کنی سنگم سبک خشخاش دانه
بغفلت هر کجا کوهِ گنه کاه — بلطفت ذره به از مهر وز ماه
توانی هرچه می سازی تو دانی — تو دانی عفو این عاجز توانی

مناجات العفو بحق بسم اللّٰه کافی المهمات، ربنّا تقبّل منّا یا مجیب الدعوات

الٰهی حقِ بسم الله کافی — الٰهی عافنی با لعفو عافی
تو اهل الکبریائی جلّ عظمت — احد یا منتهی الجبروت وعزت
الٰهی یا ولی العون و قدرت — صمد یا مالک الدنیا و اخرت
ایا سبحانک اللّٰهمّ واحد — تبارک اسمک اللّٰهمّ ماجد
تعالیٰ جدک اللّٰهمّ اکبر — لم و لا غیرک اللّٰهمّ اطهر
دواماً حمدک اللّٰهمّ ارحم — کفی با لعلمک اللّٰهمّ اعلم
الٰهی اعلمی بر سرّ و معلوم — الٰهی اکرمی یا حیّ و قیّوم

---

(۱) اصل متن : دو جو وزنم نسنجد دانه خشخاش۔

برحمتک العظیماً استغیثا اغثنی الغیاثاً یا مغیثا
بعبدک عاجزاً عفو و عطایا عفا عنّی و اغفرلی خطایا
فارحمنی ایا ارحم علی العبد ایا ذوالفضل انظرني الی العبد
بحقِ اضعف العباد احقر بحقِ این اقلّ الخلق افقر
الٰهی یا کریم العفو آکرم الٰهی یا رحیم الوصف آرحم
تقبّل دعوتی بالعجز منّی تفضّل حاجتي بالغرض عنّی
ایا قادر ایا قیّوم قایم ایا سبحان ایا دیّان دایم
کفی بالعلمک الحق عن مقالی کفی بالفضلک الحق عن سوالی
الیس الله بکافٍ عبده الحق کلامِ تست فی القران اصدق
... که میدارد سزایم تواند عفو را بخشد جزایم
... ... گر سنگ نگریست برین خندیدیم خوناب بگریست
... سرای پند و بند است چومن پیرِ خرف را ریشخند است
... ل خود گریان چو میغم چه شد گر میرود اشکِ دریغم
... گریه به بیوقت خنده که زیبا نیست خندان پیر بنده
... عاقبت خندان بر آري بایمانم ازین زندان بر آری
... تو چه من بی برگ وسازم امید از بارگاهِ بی نیازم
خداوندا بآیاتِ گرامي نزول و شان رحمت شان تمامی
... خاتمت بخشا مع الخیر درِ رحمت بما بکشا مع الخیر
... بی زبان را توشه همراه فقط لا تقنطوا من رحمة الله
... ان درگاهِ والا بنفی لا کفتی اثباتِ الاّ
[ارحم] الراحمین واحد [تعالیٰ] امان الخائفین غفّار مولیٰ
[الٰهی] واسع الرحمة رحیمی الٰهی کاشف الکربت کریمی

... فضلِ تو عرائض نوشتم گرچه قاصر در فرائض
... ... سنن هم با نوافل نیابد از کفی فضلِ تو ...
مگر فضلت کفیلِ بیکسان است نعم نعم الوکیلِ مفلسان است
اجابت بخش بر عرضِ مناجات عطایم بخش ... ...
باللّهم لا مانع امید است لما اعطیت ... ...

تعالی اللهُ عزّ و جلّ آگاه
سوا فانی و باقی حسبی الله

ختم شد

سید جان علی شاہ رضوی النقوی

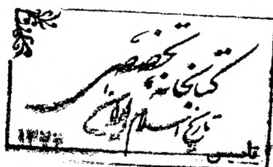
ابن سید سردار علی شاہ رضوی

گوٹھ میر جان اللہ شاہ رضوی

دو بڈری شریف

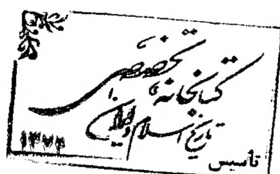
سدو حشہ

۵ اپریل ۱۹۶۴ء

انتشارات انجمن ادبی سندهی

۱- مقالات‌الشعراء
۲- تکملهٔ مقالات الشعراء
۳- دیوان ''عطا'' تتوی
۴- مثنوی مظهر الاثار
۵- مثنوی چنیسر نامه
۶- مثنویات هیر و رانجها
۷- تحفة‌الطاهرین
۸- تاریخ تازه نوای معارک
۹- کلیات ''مائل'' تتوی
۱۰- دیوان ''غلام''
۱۱- لبّ تاریخ سنده
۱۲- مثنویات و قصاید قانع
۱۳- دیوان عظیم
۱۴- فارسی شعرای سنده (انگریزی)

هشت بهشت

۱۰۸۵ ـ ۱۱۱۸ھ

از

ملّا عبدالحکیم عطا ٹھٹوی

بمقدمہ

سید حسام الدین راشدی